

मूलभूते वेदे च भगवद्भ्यानादीनां निरूपणात् तेषामपि मध्यभाव एवेति तदुत्कर्षमार्गस्तोत्रादीनां काव्यत्वेन मध्यभावात्तदुत्कर्षश्चाह । अर्थोत्कर्षात् स्वरूपोत्कर्षः प्रथमं वाच्यः । श्रीमच्च तद्भागवतञ्चेति शब्दे यावन्तः शोभातिशयास्तदुक्तं भागवतमिति सार्थकं नाम भगवत इदमिति । लक्ष्मीसहितो भगवान् भगवत इदमिति च । तेन प्रकृतोत्कर्षो भगवद्रूपत्वं षड्गुणजनकं भागवतं च फलति । मध्यभावे भागवतस्य वृक्षत्वात् । भगवतः फलात्मकत्वात् । फलत्वे तु रसात्मत्वं 'रसो वै स' इति प्राकृतोत्कर्षः । परमार्थोत्कर्षः स्वरूपेण । कारणत्वे तु ऐश्वर्यादिफलकत्वेन भगवत्फलकत्वेन च । कार्यत उत्कर्षमाह महामुनिकृत इति महौश्वासौ मुनिश्चेति लोक्तः परमार्थतः श्रेष्ठो वेदव्यासः । शब्दप्रधानत्वादेवं निर्णयः । अर्थ एव हि परम्परायातः । 'चक्रे सात्त्वतसंहिता' मिति वचनात् । सर्वविश्वासार्थं समाधिभाषार्थं मननेन तथाकरणात् महामुनिरिति । अतः स्वरूपतः कारणतः कार्यतश्च उत्कर्ष उक्तः । तृतीये साक्षात्प्रचरद्रूपो वेदोऽप्यस्तीति तन्मूलभूता ग्रन्थाः क्षुद्रा इति तदवहेलया फलत उत्कर्षमाह किंवेति किंवा अपरैः क्षुद्रैः परैर्वा भगवद्व्यतिरिक्तकृतैर्न किञ्चित् । अन्यदपि प्रयोजनं न भवतीति वाशब्दार्थः । न हीश्वरः केनचिदवरोद्धुं शक्यते । उपासनायाः फलं प्रथमं देवतासान्निध्यम् । हृदि प्रकटस्य हि वहिर्भजनम् । क्षुद्रदेवतासान्निध्यं मन्त्राभिमानिमात्रसान्निध्यं वा न त्वीश्वरसान्निध्यम् । नारायितोपीश्वरं उपासनावशतः सन्निहितो भवति । तथा सति प्रत्यहमन्याधीनत्वाद्दीश्वरत्वप्रसङ्गः । "ईश्वरः सर्वभूतानां हृदयेषु न तिष्ठतीति स्थितिमात्रत्वेऽपि नावरोधः कर्तुं शक्यः । अवरोधो नाम तद्धर्मैः परितो वेष्टनम् । प्राकट्यमेव न तैः कुतो वरोधः ? अत्रेति वेलक्षणार्थं मध्ये वचः । "शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्तीत्यादिन्यायेन लीलाश्रवणेच्छा निरन्तरं विद्यमाना अन्तःकरणधर्मत्वात् प्रकटितस्यावरोधिका । आह तामेव । शीघ्रमिति चोपलक्षणम् । कृतिभिः कुशलैरिति प्रमादो निवार्यते । मुकृतित्वं वा श्रवणेच्छायां हेतुः । तथा सति दुर्लभाधिकारो निरूपितः । अवरुध्यत इति देहलीदीपन्यायेनोभयत्र सम्बध्यते । ईश्वरेत्यादिपदचतुष्टयमिति विमर्शः । आष्टचिर्वा वेदवत्

प्रतिलयवाग्येत्यादौ तादृशमयत्नेनैव तदुच्चारणान्न दोषः । तत्क्षणादिति सद्य  
इत्यस्य ज्ञापकं वाक्यार्थाप्रवेशात् पूर्ववाक्येनावरुध्यत इत्यर्थादायाति । आवश्य-  
कत्वाद्वा तत्क्षणादिति पुनर्वचनं न दोषः । तस्माद्भागवतधर्माः सार्वज्ञं सर्वदा  
हृदि च भगवदाविर्भाव इति त्रयं मध्यभावः ।

फलभावस्वरूपं वदन् स्वभक्तानुपदिशति निगमकल्पतरोरिति फले हि  
सर्वं स्पष्टं काव्यवदिति सूचयितुम् ॥

॥ इति श्रीसूक्ष्मटीका<sup>१</sup> ॥

॥ श्रीगोकुलेन्दुर्जयति ॥

श्रीहरिदासेदितं भगवत्प्रकृतिवर्णनम् ॥

श्रीयशोदोत्सङ्गलालितः कुमारवयाः श्रीकृष्ण एतादृशो रसरूप इति ज्ञात्वा  
सेवा कर्तव्या । सेवा तु स्वामिनो यत्समये यदपेक्षन्ते तदेव समर्पणीयम् । यथेच्छा  
तथा क्रियते तदा सिद्धिर्भवेत् । एतज्ज्ञानं जीवानां स्वतो दुर्लभतरं तथापि  
श्रीमदाचार्यप्रकटितसेवारीतिमवलोक्य मनासि भगवत्प्रीतिर्भावनीया । तत्र प्रथमं  
प्रभुर्दयापूर्णः । सर्वथा भक्तदुःखं ज्ञायते । अत्यन्तानि कष्टगम्यः । लीलातिरिक्तं  
किमपि न ज्ञायते । स्वजनमात्रेषु परिचितः । अन्यत्किमपि न ज्ञायते । क्षणेपि  
सन्तोषं प्राप्नोति । क्रोधः स्थिरीभूतो न भवति । सम्बन्धिवाक्यं परिपालयति ।  
परमोदारोस्ति । किमपि दातुं न विचारयति । तस्य सर्वत्रोत्तमस्त्वम् । स्वजनपक्ष-  
पातपूर्णः । लीलामुनिमग्नः । शोकग्रस्तहृदयतो दूरीगच्छति । “शोकग्रस्तं जनं दृष्ट्वा  
कृष्णो गच्छति सत्वर”मिति वचनात् । व्रजजनेषु सदा निरुद्धः । यथा बालः  
केनापि परिचितो न भवति तादृशां भक्षणं न क्रियते रुदनं कुर्वते तथा भक्तिमार्गीयैः  
स्वजनैः परिचितोस्ति । अन्यत्किमपि न ज्ञायते । अङ्गीकृतजीवानां धर्मार्थकामानां  
विघातं कृत्वा स्वस्वरूपदानं दत्वा स्वस्मिन् प्रीतिमुत्पादयति । यथा बालकः  
स्नेहं दृष्ट्वा उत्सङ्गे समायाति हास्यं करोति क्रीडति एवं कृष्णोपि विज्ञेयः ॥

॥ इति श्रीहरिदासेदितं भगवत्प्रकृतिवर्णनं सम्पूर्णम् ॥

॥ શ્રીકૃષ્ણઃ ॥

॥ શ્રીહરિદાસોદિતઃ ભગવત્પ્રકૃતિવર્ણનમ્ ॥

( ગુર્જરાનુવાદ )

ઉપક્રમ:—શ્રીયશોદોત્સર્ગલાલિત કુમારવયસ્ક શ્રીકૃષ્ણ એતાદશ રસરૂપ છે એમ જાણીને સેવા કરવી. સ્વામી જે સમયે જેની અપેક્ષા કરે તે જ સમર્પવું. એ સેવા, જે પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણની ઇચ્છા તે જ પ્રકારે વર્તાય તે જ સિદ્ધિ થાય. આ જ્ઞાન જીવને સ્વતઃ થવું અતીવ અશક્ય છે, તથાપિ શ્રીમદ્વાચાર્યપ્રકટિત સેવારીતિનું અવલોકન કરીને મનમાં ભગવત્પ્રકૃતિની ભાવના કરવી.

વિષય:—પ્રભુ દયાપૂર્ણ છે. સર્વથા ભક્તાદુઃખને જાણે છે. અલનત-નિકટગમ્ય છે. લીલાતિરિક્ત કાંઈ પણ જાણ્યતા નથી. વ્રજજનમાત્રમાં જ પરિચિત છે. અન્ય કાંઈ પણ જાણ્યતા નથી. ક્ષણમાત્રમાં જ સન્તુષ્ટ થાય છે. ક્રોધ સ્થિર થતો જ નથી. સમ્યગ્નીના વાક્યનું પરિપાલન કરે છે. પરમ ઉદાર છે, કાંઈ પણ દાન કરવામાં વિચાર કરતા નથી. સર્વત્ર તેમનું ઉત્તમત્વ. સ્વજન પ્રતિ પક્ષપાતપૂર્ણ છે. લીલામાં નિમગ્ન છે. શોકગ્રસ્ત હૃદયથી દૂર રહે છે, કારણકે ‘શોકગ્રસ્ત જનને જોઈને શ્રીકૃષ્ણ દૂર જ જાય છે’ ઇત્યાદિ વચન છે. શ્રીવ્રજજનમાં સદા નિરુદ્ધ છે. જેમ જાલક જેનાથી પરિચિત હોય એના વિના ભક્ષણ કરતો નથી રહતો કરે છે તેમ શ્રીકૃષ્ણ ભક્તિમાર્ગીય સ્વજનોથી જ પરિચિત છે, અન્ય કાંઈ જાણ્યતા નથી. અક્ષીકૃત જીવોના ધર્મ અર્થ અને કામ દૂર કરી સ્વસ્વરૂપદાન કરીને સ્વસ્વરૂપમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે છે.

ઉપસંહાર—જેમ જાલક સ્નેહ જોઈને ઉત્સર્ગમાં આવે છે, હાસ્ય કરે છે, ક્રીડા કરે છે, આ પ્રકારે કૃષ્ણપ્રકૃતિ જાણવી.

॥ इति श्रीहरिदासोदितं भगवत्प्रकृतिवर्णनं समाप्तम् ॥

૧. આ ગ્રન્થ અમને ખંભામતના શાસ્ત્રી ભદ્રચંદ્રભાઈપાસેથી ઉપલબ્ધ થયો હતો.

# श्रीसर्वोत्तमजीनां श्रीगोविन्दस्वामिकृत पदो.

राग विभास.

महोदारचरित्रवानकी पदरज हों पाउं ।

असदालाप असत्सङ्गाति हों सबें विसराउं ॥ १ ॥

सुभग मूरति श्रीवल्लभ विन कहूं नहि सिस नवाउं ।

हरिसेवा हरिकथा छांडिके अनत कहूं न जाउं ॥ २ ॥

निसादिन गुणगान कहं नेनत हृदि सिराउं ।

गोविन्दजन इतनो चाहत तिहारो दास कहाउं ॥ ३ ॥ १९ ॥

राग सारंग ताल चर्चरी.

प्राकृतानुकृतिव्याजमोहितासुरमानुष मधु

सुरनरमुनि ध्यान धरत पार कछु न पावे ।

दिशि भुवि पातालमें कोउ पटतरको नावे ॥ १ ॥

कोटि जनम भटकि भटकि अब मनमें हारि मानि

साधन करि वृथा काह जनम सब गमावे ।

ओर सब उपाधि छांडि असत्संगको निवारि

संशय सब मनको काटि जो अपने जीय आवे ॥ २ ॥

वचनामृत श्रवन सुनो हरिसेवा हितसों करो

दुस्तर भवसिन्धु तरो वल्लभ उर लावे ।

कहत गोविन्द कलियुगमें ओर कछु नाहि उपाय

मनवचकर्म करि निसादिन श्रीवल्लभगुण गावे ॥ ३ ॥ २० ॥

राग भैरव.

वैश्वानर नाम सुनत असुर जीव जरि मरे ।

मायावसदि मत्त गयंद सुनत हिय उपज्यो त्रास

अति उजास देखि आकास आई सबे पायन परे ॥ १ ॥

जो अपने जीय जानि शरणागत होई रहे

विन साधन करुणा करि कलियुगमें उद्धरे ।

मनवचकर्मकरिके कहत आनि जाये सबे

तजो गोविंदमधुचरण मजो सो भवसागरे तरे ॥ २ ॥ २१ ॥



## શ્રીસર્વોત્તમસ્તોત્ર.

( અનુસંધાન ગતવર્ષાંક પૃષ્ઠ ૮૮. )

મહોદારચરિત્રવાન.—

યથાપિ મુખારવિન્દ્યસ્વરૂપ શ્રીમદ્વલ્લભાર્યશ્ચંતું અદેયદાનસામર્થ્ય પૂર્વોકિત પ્રકારે નૈસર્ગિક છે, તથાપિ દાતા પાત્રના વિવેક જ દાન કરે છે તેમ શ્રીમદ્દાર્યચરણ પશુ સ્વમાર્ગીય દ્વલ્લભ પાત્રાપાત્રવિવેકપૂર્વક જ કરતા હશે એ આશંકાના નિરાસાર્ય શ્રીમત્પ્રભુચરણ 'મહોદારચરિત્રવાન' એ પ્રકારે શ્રીમદ્દાર્યચંતું એકાનંતવિંશ નામ ધરે છે. એ કેવલ દાતૃત્વ હોય તો પાત્રાપાત્રના વિવેક જ દાન ઉચિત હોય, પરંતુ શ્રીમદ્દાર્યચંતું દાન કેવલ નથી, કિન્તુ ઔદાર્યસંહિત છે. કેવલ દાન અને ઔદાર્યવિશિષ્ટ દાનનો જ આટલો વિશેષ છે. કેવલ દાતા તો દેશકાલવિચારપૂર્વક દુલોદેશપૂર્વક પાત્રાપાત્રવિવેકપૂર્વક દાન કરે છે, અને ઉદાર તો દેશાદિકને પણ અવિચારીને જ દાન કરે છે. આ તો સાધારણ જ ઔદાર્યધર્મે કરીને દાનની વ્યવસ્થા કહી, શ્રીમદ્દાર્યચરણ તો અસૌકિક-અસાધારણ-હોવાથી તેમના ઔદાર્યચંતું પણ અસાધારણત્વ જણાવવાને 'મહોદારચરિત્રવાન' નામની આગ્રા કરી છે. ઔદાર્યમાં અસૌકિક ભાવે કરીને અસાધારણત્વની આગ્રા કરીને મહત્ત્વની જે આગ્રા કરો છે તે સ્વ-માર્ગીય અસૌકિક દ્વલ્લભાનંતું ઔદાર્ય જણાવવાને છે. મહત્ત્વ એવું ઉદાર-મહોદાર-જે ચરિત્ર તદ્વાન-તદ્વક્ત-મહોદારચરિત્રવાન.

આરે સ્વયં મુખારવિન્દ્યરૂપે વેણુદારા વિવિધરસસન્નિયતપરમસૌન્દર્યસાધારાતિમાત્ર બર્હાપીડ નટવરવપુ કૃત્સ્નરમણવિશિષ્ટરૂપે તત્સ્વરૂપામૃતવૃષ્ટિ કરીને, શ્રીમદ્વલ્લભનમાં, હરિદાસવર્ધ શ્રીગોવર્ધનાચલમાં, દુમલતાપ્રમુતાદિમાં, સરિતમાં, સરસ પક્ષિગણમાં, ગોધનાદિમાં પણ, અધિકારાધિજ્ઞાનપરત્વ જ અગ્ન્યમૃતભીજના સંમ્પ્રદાયનિયમના આગ્રહનું પોષણ કરીને સર્વત્ર, એ શોભન સમયે નિરોધાકૃતિમાન અદેય કૃષ્ણધરામૃતસ્વાદનું દાન કર્યું તો પછી ઔદાર્ય ઔદાર્યવિષયમાં તો કહેવું જ શું ? મધુરરસસંસિકન વેણુ પણ સ્વયં શ્રીમદ્દાર્યચરણ છે. વધી સમ રન્ધ્રમાં પણ અગ્નિગ્નીગતમક તથા અમૃતભીજગતમક રવનીસમ્પ્રવૃત્તિ થાય છે તે જ કાલે. અડકરથી આરંભીને દ્વલ્લભવસાધિત્વ જ થાય છે. એ જ સમ્પાદનધર્મત્વથી અગ્નિગ્નીજની તથા અમૃતભીજની તેમને વિષે નિત્ય રિયતિ હોવાથી વેણુ પણ કૃન્નાદિથી વિવિધ મૂર્છનાદિ-થી તદ્વાન છે તેથી તદ્વાર જ મહોદારચરિત્રવાન શ્રીમદ્વલ્લભામિનું નિરવધિત્વે કરીને અખિલ ચરિત્રદર્શનાદિ તદીય જનને રક્ષતર થાય છે, તદ્દેણુવાદના પ્રકારવિશેષે કોષને ગાન કોષને મોહન કોષને જડતા કોષને ચૈતન્ય એ પ્રકારે સર્વને જ એક કાલે સ્વરૂપાનુભવાદિનું દાન થાય છે, તેથી જ નિરવધિદાનકરણત્વથી શ્રીમત્પ્રભુચરણે 'મહોદારચરિત્રવાન' એમ શ્રીમદ્દાર્યચરણનું નિરવધિઔદાર્યધર્મવાન નામ ધર્યું છે. તેઓથીમાં કેવલ દાતૃત્વ નથી, તેથી સ્વપ્રકટિત લક્ષિતમાર્ગમાં કનિષ્ઠ પણ હોવાને અવિચારે જ એતત્ત્વદાન કરવામાં વિરોધ આવતો નથી, તેથી સર્વ અનવધ છે. 'અચ્છાકૃતિમાં સ્વમર્યાદ' એ નામના અભિપ્રાયપૂર્વક

૧ સ્વ સન્ધમાં અગ્નિગ્નીજવાચક 'ર' તથા અમૃતભીજવાચક 'વ' એમ બે અક્ષર છે.

૨ બર્હાકૃતૌ સ્વમર્યાદાઃ.

સ્વસમ્પ્રદાયપુરોધે જ, નહિ કે સ્વમર્યાદાને પણ ત્યજીને, મૂલસૃષ્ટિભિન્ન હોવ પ્રતિ સ્વીકાર્યત્વ વિચારે છે, અર્થાત્ મૂલસૃષ્ટિથી ભિન્ન પ્રતિ કદાપિ પણ સ્વીકાર્ય વિસ્તારતા નથી, તેથી સ્વપ્રકટિતભક્તિમુખારવિન્દકવિયોગાગ્ન્યુભવૈકનિહ શ્રીધમોદરદાસાદિ પ્રતિ વિરહાનુભવાશ્રીત-રસનિભૂત એતદ્વલ્લહાન અવિચારે જ કરે છે. તેનો પણ તેથી વિરોધ આવતો નથી, આ પ્રકારે સર્વ અનવધ છે. મહોદારચરિત્રવત્ત્વના કથને શ્રીમદાચાર્યચરણમાં આ ધર્મ સ્વાભાવિક છે, આગતુક નથી, એમ પણ જણાવ્યું.

ઉદાર વા અતિનિર્મલ વા પ્રશસ્ત, ચરિત્ર-કર્મ-જેનાં છે તે ઉદારચરિત્રવાન, મહાન અને વધી ઉદારચરિત્રવાન, તે મહોદારચરિત્રવાન, અથવા મહાનતે વિષે ઉદારચરિત્રવાન, અથવા મહાન-ખડુ-ઉદાર ચરિત્ર જેમનાં છે તે મહોદારચરિત્રવાન, અથવા મહાન છે ઉદારચરિત્ર-ભક્તો-જેમના એવા મહોદારચરિત્રવાન શ્રીમદાચાર્યચરણ છે.

પૂર્વ નામમાં શ્રીમદાચાર્યચરણ અદેયદાનમાં દક્ષ અતિચતુર પ્રવીણ સાવધાન પ્રમાદ-રહિત છે. એમ આજ્ઞા કરી. જેમ કાંઈ સર્વાતર્થૂંદ નીચીને સાવધાનતાએ રહે છે અને અન્યત્ સર્વનું દાન કરે છે તેમ શ્રીમદાચાર્યચરણ સ્વોપયુક્ત રહસ્યફલને રહે છે અને ઇતર સર્વનું દાન કરે છે. જો આમ જ હોય તો કોઇને પણ તે સ્વોપયુક્ત વા સ્વોપયુક્ત રહસ્ય ફલનું દાન કરે છે કે નહિ આ શરૂઆતના સમાધાનાર્થ મહોદારચરિત્રવાન નામની શ્રીમત્પ્રભુચરણ આજ્ઞા કરે છે. કદાચિત્ દાન કરવાને ઇચ્છે ત્યારે દાતૃતા પ્રકટ કરે છે. ફક્તશરૂઆતપૂર્વક પાત્રાપાત્રવિશેકે દાન તે કેવલ દાન, તદ્વાહિતે દાન તે ઔદાર્ય, તેમાં પણ સ્વસર્વસ્વ નિધિનું દાન તે મહોદાર્ય. એમ મહોદાર્ય સ્વમનમાં વિચારીને તેવા પરમપ્રેમારૂપને સર્વસ્વ નિધિનું દાન કરે છે, એમ તે ફલનું પરમદુર્લભત્વ આ મહોદારચરિત્રવાન નામથી સૂચવ્યું. એવા પરમપ્રેમારૂપ તો અમારા પ્રભુ શ્રીમત્પ્રભુચરણ જ છે. તેઓશ્રીને જ એવા ફલનું દાન શ્રીમદાચાર્યચરણે કર્યું છે, તેથી સ્વાનુભૂતત્વે મહોદારચરિત્રવાન એમ શ્રીમદાચાર્યચરણનું નામ શ્રીમત્પ્રભુચરણે ધર્યું છે.

શ્રીમદાચાર્યચરણ એતાદૃશ અદેય દાન કેમ કરે છે એમ શરૂઆતના નિરાસાર્થ આ મહોદારચરિત્રવાન એ નામ શ્રીમત્પ્રભુચરણે ધર્યું છે. મહાન ઉદારચરિત્રવાન તે મહોદારચરિત્રવાન. શ્રીમદાચાર્યચરણ સ્વયં મહોદારચરિત્રવાન હોવાથી જ દાન કરે છે. ઉદાર તો પાત્રાપાત્રના વિશેકે દાન કરે છે, પરંતુ મહોદાર તો ચોતાના ઔદાર્યશુભે જ સર્વત્ર દાન કરે છે. અથવા મહોદારનાં-ભગવાનનાં-જે ચરિત્ર તદ્વાન તે મહોદારચરિત્રવાન તેથી શ્રીમદાચાર્યચરણ ભગવત્ત્વથી જ દાન કરે છે એમ અર્થ છે. અથવા મહોદારચરિત્ર-ભગવાન-તદ્વાન-તત્સહિત-તેથી રસસન્તોષે જ દાન કરે છે, તેથી મહોદારચરિત્રવત્ત્વની ઉક્તિથી લીલાએ જ દાન કરે છે, દાનમાં કાંઈ પણ પ્રકારે વિચાર કરવા રહેતા નથી એમ ભાવ છે.

અદેયનું દાન કરવામાં ઔદાર્ય અપેક્ષિત છે તદર્થ શ્રીમત્પ્રભુચરણ શ્રીમદાચાર્યચરણનું મહોદારચરિત્રવાન એમ નામ ધરે છે. આસ્પરૂપતાએ લીલામાં પ્રથમ પુણ્ય શ્રીનૃસીમન્તિ-નીને અને હરિપ્રયાદિને વેણુદારા સુધાદાનથી ઉદારચરિત્રવત્ત્વ છે જ, તે ઉદારચરિત્રવત્ત્વને સાથે લઈને જ શ્રીમદાચાર્યચરણ પ્રકટ થયા છે એમ 'મતુપ્' મત્ય જણાવે છે. અથવા

કર્મધારયથી મત્વર્થાય ન હોય એમ અનુશાસનથી બહુમીહની પ્રાપ્તિ થતાં મહાન્ એવા અને ઉદાર તે મહોદારનાં-ભગવાનનાં-ઔદાર્યાદિ ચરિત્રો જેનાં અથવા જેમાં છે તેવા મહોદારચરિત્રવાન્ શ્રીમદ્ધાર્યચરણ છે. પૂર્વવિશેષણવિશિષ્ટ 'ચરિત્ર' પદથી શ્રીમદ્ધાર્યચરણનાં ચરિત્ર રસાદેશે ક્રિયામાણ લીલારૂપ છે, આથી શ્રીમદ્ધાર્યચરણનો સર્વદા લીલાવેશ પણ સૂચ્યો.

મહોદારચરિત્રવાન્ એ નામ શ્રીમદ્ભાગવતના દશમ સ્કંધના પૂર્વાર્ધના એકાદશ અધ્યાયાર્થનું બોધક છે. 'ઋ' ધાતુ ગતિવાચક છે, તેથી 'આર'નો અર્થ ચરણ-વા ગમન થાય છે, બિર્ધ્વ આર તે ઉદાર, અને મહાન્ ઉદાર તે મહોદાર, મહોદાર ચરિત્ર છે જેમનું એવા મહોદારચરિત્રવાન્ શ્રીમદ્ધાર્યચરણ છે. અથવા મહાન્-ઉદાર જેમાં છે તે મહોદાર, એવું ચરિત્ર તે મહોદારચરિત્ર, અને તદ્વાન્ મહોદારચરિત્રવાન્ શ્રીમદ્ધાર્યચરણ છે. 'હેમન્તમાં પ્રથમ માસમાં' ઇત્યાદિ શ્લોકમાં આ સર્વ પ્રકાર સ્પષ્ટ છે. અથવા બિર્ધ્વ ગમન જેનું છે તે ઉદાર, અર્થાત્ કદમ્બવૃક્ષ, મહાન્ એવા ઉદારમાં—કદમ્બમાં—ચરિત્રવાન્ મહોદારચરિત્રવાન્, આ પ્રસહગની આગા 'તેમનાં રં પત્નો' ઇત્યાદિ શ્લોકમાં કરી છે. અથવા મહોદાર પરદાનરૂપ જે ચરિત્ર તદ્વાન્, 'આ પ્રકટ પ્રદર્શિત શારદ રાત્રિમાં મારી સાથે તમે રમણ કરશો' એ શ્લોકમાં આ પ્રસહગની આગા કરી છે. અથવા મહોદારચરિત્ર જેમનું છે તે મહોદારચરિત્ર વૃક્ષો તેમની સ્તુતિએ કરીને સ્વયં મહોદારચરિત્રવાન્, આ પ્રસહગની આગા 'પત્ર, પુષ્પ, છાયા, મૂલ, વદકલ, કાષ્ઠ, ગન્ધનિર્વાસ ભસ્મ, અસ્થિ, તોકમે કરીને મનોરથોને પૂરે છે' એ શ્લોકમાં કરી છે.

પ્રાકૃતાનુકૃતિવ્યાજમોહિતાસુરમાનુષ્ય:—પૂર્વોક્ત નામે નિરૂપિત સામર્થ્યવત્ત્વ કેવલ પુરુષોત્તમમાં જ સમ્ભવે છે, તદ્વતિરિક્તમાં સમ્ભવતું નથી, શ્રીમદ્ધાર્યચરણનો તો પ્રાકૃત પ્રપન્નમાં જ પ્રાદુર્ભાવ હોવાથી અને તદ્ધર્મવત્ત્વ-પ્રાકૃતધર્મવત્ત્વ-પ્રતીયમાન હોવાથી પૂર્વોક્ત સર્વ સામર્થ્યવત્ત્વ તેમનામાં ફરી રીતિએ સમ્ભવે છે એ શંકાકર્તા નિરાસાર્થ લૌકિક પ્રપન્નમાં પ્રાકટ્ય છે અને તદ્ધર્મવત્ત્વ પ્રતીત છે તથાપિ જે પ્રકારે શ્રીમદ્ધાર્યચરણનું પુરુષોત્તમત્વ સિદ્ધ થાય છે તે સિદ્ધિપ્રકારનું જ્ઞાન કરાવવાને શ્રીમત્પ્રભુચરણ શ્રીમદ્ધાર્યચરણનું પ્રાકૃતાનુકૃતિવ્યાજમોહિતાસુરમાનુષ્ય: એમ વિંશ નામ ધરે છે. પ્રાકૃતની-સાધારણની-અનુકૃતિ-અનુકરણ-તદ્દદ આચરણ-એ જ બ્યાજે-મિમે-મોહિત કર્તા છે અસુર-અસુર સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન-માનુષ્ય-મનુષ્યો જેમણે એવા પ્રાકૃતાનુકૃતિવ્યાજમોહિતાસુરમાનુષ્ય: શ્રીમદ્ધાર્યચરણ છે. કલિકાલંતમજ્જન્ન દષ્ટિમાનનું તેમ જ આસુરધર્મવિશવાનનું પણ તત્ત્વરૂપના અજ્ઞાનથી, આસુરત્વ જ જાણવું. ધર્મનું પ્રાકૃતાનુકરણ દેખીને દૈવજનનો પણ મોહ તો સમ્ભવે છે, તથાપિ આસુર જીવોના જ મોહક

૧. હેમન્તે પ્રથમે માસિ । ધ્રીમા. દ. પૃ. ૧૧, ૧.

૨. તાસાં વાસાંસ્થુપાદાય નીપમાદન્ન સત્ત્વર: । ધ્રીમા. દ. પૃ. ૧૧, ૧.

૩. મયેમા રંસ્ય ક્ષપા: । ધ્રીમા. દ. પૃ. ૧૧, ૨૭.

૪. પત્રપુષ્પફલચ્છાયામૂલવલ્કલદારભિ: ।

ગન્ધનિર્વાસમસ્માસ્થિતોવર્મ: કામાન્ વિતન્વતે ॥ ધ્રીમા. દ. પૃ. ૧૧, ૩૪.

ક્રમ આ પ્રકારે શક્ય કરે તો સત્ય છે, પ્રાકૃતાનુકરણજનિત મોહ જ્યાં દેખાય છે ત્યાં આસુરે જીવોમાં અથવા તદ્દર્શવિશેષોમાં જ દેખાય છે; જેમકે કંસપૂતનાદિમાં. 'તે શ્રીદેવકીજનને દેખાતે' એ શ્લોકમાં, અલૌકિક ધર્મવસ્તુ ગર્ભમાં પુરુષોત્તમની સ્થિતિ જાણીને પણ પછી કંસે શ્રીદેવકીજનું જે નિઘ્રહાદિક કર્યું તે પ્રાકૃતવત્તજનાદિ-જ્ઞાનનિમિત્તક જ છે, તેમ જ આગસ પણ શ્રીગોકુલમાં પ્રભુપ્રાકટ્યગ્નાનાનન્તર પણ પૂતનાદિનું પ્રેયજી અને પૂતનાદિની પણ ભગવાનનું પ્રદક્ષ્ય કરવામાં નિઃશક્ય પ્રવૃત્તિ પણ 'નિઃ' દ્વિ-અધિક-તેજ બાલનાટ્યે પ્રતિજ્ઞાત-તિરોહિત-કર્યું છે જેમણે તેવા બાલને' ઇત્યાદિ શ્લોકોકત અલૌકિકધર્મોજ્ઞાનપૂર્વકેવલપ્રાકૃતબાલકતુલ્યધર્માનુકરણદર્શનનિમિત્તક જ છે. શુદ્ધ દેવ જીવ બ્રહ્માદિને તો લૌકિકાનુકરણતુલ્ય ગર્ભસ્થિતિનું જ્ઞાન છે તથાપિ પુરુષોત્તમને અને સ્વપક્ષપાતિને પ્રભુ સ્તુત્ય જ થયા, પ્રાકૃતાનુકૃતિદર્શને તેમને અન્યથા શુદ્ધિ ન થઈ. એતાવત્ સર્વ જેમ ભગવાનમાં દેખાયું તેમ અત્ર પણ આચાર્યસ્વરૂપજ્ઞાનવાન ભકતોને સ્વેદારકજ્ઞાનવસ્તુ લૌકિકાનુકરણદર્શનમાં પણ પુરુષોત્તમત્વપ્રતીતિ જ થાય છે, આસુરજીવત્ અન્યથા પ્રતીતિ તેમને કદાપિ નથી, એમ એતાવત્સર્વધર્મતુલ્યત્વ જણાવવાને શ્રીમતપ્રભુચરણે આ 'પ્રાકૃતાનુકૃતિવ્યાજમોહિતાસુરમાનુષઃ' એમ શ્રીમદાચાર્યચરણનું નામ ધર્યું છે. પ્રભુના પ્રાકટ્યસમયમાં મૂલસંસ્થિતી ધરતરને કોઈ હેતુથી કદાપિ શ્રીઅહ્ગસ્પર્શ થાય અને તેથી તત્સમ્યગ્ધે મૂલસ્વરૂપાનુભવજ્ઞાનક્રિયા ક્રિયિત્વ તેઓને પણ થાય એમ શક્ય થાય તો કહે છે કે આસુરાવેશીને દર્શનસ્પર્શાદિક તો થાય તથાપિ તેમને ભગવત્સ્વરૂપનું જ અજ્ઞાન હોવાથી પ્રાકૃતવત્તો જ અનુભવ થાય છે. વનમાં પ્રભુ મહાવિદ્યમ્બન કરે છે ત્યારે કેવલ સ્ત્રીભાવાખિલસામગ્રીવિશિષ્ટ શ્રીઅહ્ગનો વિહરણસમયવત્ તેમને સ્પર્શાદિક થાય છે જ પરંતુ તત્સ્પર્શાદિજનિત અનિર્વચનીયાનન્દધનરૂપસુખાવાસિ જેવી મજાવરધોષેન્દુવદના શ્રીગોપીજનને થાય છે તેવી તે કોઈને પણ નથી, કારણ કે સ્વરૂપાનુભવજ્ઞાનક્રિયાતારતમ્યપૂર્વકત્વથી જ સાધનતારતમ્યે સ્વયં પ્રકટ કરેલા સાક્ષાદ્ ભગવનુપારવિન્દકલવિષેગાગ્નિભક્તિમાર્ગમાં સાક્ષાત્સ્વરૂપાનુભવસમ્યગ્ધે દ્વલદાન છે, તેથી અથમ સ્વરૂપભાવનાનો આશ્રય કરીને ભક્તિમાર્ગોએ દ્વિધારાદ્ગ્ધારસાત્મક ત્રિતયાત્મકસંખ્યામનું વિચિન્તન કરવું, તદનન્તર લીલાભાવનાનો આશ્રય કરીને ભાવભાવનાના પરામર્શના અતિપ્રાચુર્યવ્યાસહ્ગસાધને જ સ્વરૂપસદ્ધાતગ્માસિએ તેઓ સ્વતન્ત્ર થાય છે, શ્રીવલ્લભનીલાગ્નિપર્યન્ત ગતિમાન થાય છે એમ ભાવ છે, તેથી તદીયોને પુષ્ટિમાર્ગીય સુકિતદાનના પ્રસ્તાવમાં સાક્ષાત્સ્વરૂપાનુભવ જ પ્રધાનભૂત છે. આ પ્રકારે જ ભજનપરની ભજનમાર્ગમાં સ્થિતિ છે, તેથી પ્રાકૃતાનુકૃતિદર્શનથી મોહ તો આસુરોને અથવા તદ્દર્શવિશેષોને જ થાય છે, તદીયોને તો સાક્ષાદ્ભગવનુપારવિન્દકલરસાત્વાદ-નિરોધકાવશ્યક તદેકસ્મૃતિએ કરીને તદતિરિક્તભાવનાવિષયગતિ જ અસમ્ભવિત જાણવી. તદીયને પ્રાકૃતધર્માનુકૃતિદર્શનથી અન્યથા શુદ્ધિ થતી નથી. જેવી રીતિએ રસાત્મકલભ ભગવાનમાં મજાભકતોને અલૌકિક દર્શન થયાં; અનુભવ થયો, તદ્વત્ અત્ર પણ શ્રીમદાચાર્ય-

૧. તાં વીડ્ય કંસઃ પ્રમયા જિતાન્તરાં વિરોચયન્તીં ભવન્નં શુચિસ્મિતામ્ ॥ શ્રીમા. દ. પૂ. ૨, ૨૦.

૨. ચાલં પ્રતિચ્છન્નમિજોદ્ધેતજસં દર્શયં તત્પેગ્નિમિવાહિતામ્મસિ ॥ શ્રી. મા. દ. ૫-૬૭.

સ્વરૂપજ્ઞાનવાન શ્રીપદનાભદ્રાસાદિને સ્વોદ્ધારકજ્ઞાનત્વે લૌકિકાનુકરણદર્શનમાં પણ સાક્ષાત્સન્મનુષ્યાકૃતિ હોતાજ્ઞાનની જ પ્રતીતિ જ થાય છે, આસુર જીવવત્ અન્યથા પ્રતીતિ થતી નથી. આ પ્રકારે એતાવત્સર્વ બાહ્યબ્યન્તર ધર્મની તુલ્યતા શ્રીમદ્દેવાર્થચરણમાં જણાવવાને આ પ્રાકૃતાનુકૃતિવ્યાજ્ઞમોહિતાસુરમાનુષ્ય નામ શ્રીમત્પ્રભુચરણે ધર્યું. યદ્યપિ આ પ્રકારે લૌકિકાનુકૃતિનો અહ્ગ્રીહાર કરીને દૈવસુપૃથુહારાર્થે આ જગત્માં વિહરવાથી પ્રાકૃતાનુકૃતિનો અહ્ગ્રીહાર દર્શ્યમાન થાય તથાપિ વસ્તુવિચારે તત્પ્રાકૃતાનુકૃતિના અહ્ગ્રીહારનો ખણુ હેતુ ભક્ત પ્રતિ અનુગ્રહ જ છે, તદ્દતિરિક્ત હેતુ જ નથી. તે ભક્તો નિજ ધામ ત્પજ્જને પ્રાકૃત મનુષ્ય લોકમાં આવ્યા, તેથી ભગવાને પણ તેમની ઉદ્ધત્યર્થે પ્રાકૃતાનુકરણાદિક કર્યું, તેથી તત્ આસુરોને અને તદ્દર્મવેશીને જ મોહાદિક થયો, ભક્તોને નહિ, તદ્દર અત્ર પણ શ્રીમદ્વલ્લભાગ્નિના પ્રાહ્લોવપ્રસંગમાં પણ જણવું. પ્રાકૃતની-લૌકિક-જીવની અનુકૃતિ-તદ્વત્ કાયકલેશાદિસહન-તદ્વ્યાજ્જે-તે મિથે-મોહિત કર્યા છે. અસુર માનુષ્ય જેમણે એવા પ્રાકૃતાનુકૃતિવ્યાજ્ઞમોહિતાસુરમાનુષ્ય શ્રીમદ્દેવાર્થચરણ છે, અનુકરણ વિના તેમની ઉદ્ધતિ ન થાય, તેથી જ પ્રાકૃતાનુકરણ છે.

પૂર્વ નામમાં શ્રીમત્પ્રભુચરણે આજ્ઞા કરી. એ પ્રકારે સ્વસર્વસ્વનિધિદાનકર્તા મહોદારચરિત્રવાન શ્રીમદ્દેવાર્થચરણ હોવાથી શ્રીમદ્દેવાર્થચરણનું પણ અલૌકિકસ્વરૂપ હોવાથી લૌકિક વિષે પ્રાકટ્ય કરીને તત્સાધારણાનુકરણ શ્રીમદ્દેવાર્થચરણમાં ધટતું નથી એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનાર્થે શ્રીમત્પ્રભુચરણે ‘પ્રાકૃતાનુકૃતિવ્યાજ્ઞમોહિતાસુરમાનુષ્ય’ એમ શ્રીમદ્દેવાર્થચરણનું નામ ધરે છે. આ તો આસુરમોહાર્થે અનુકરણ વ્યાજ્ઞમાત્ર જ છે સ્વરૂપ તો તેવું અલૌકિક જ છે. વડી પ્રાકૃત અનુકરણમાં પણ દેવોને, તેમાં પણ વિશેષતઃ ભક્તોને, તેવું અલૌકિક સ્વરૂપ જ અનુભૂત થાય છે, તેમને તેવા જ સ્વરૂપનાં દર્શન થાય છે, તેઓને તેવો જ અનુભવ થાય છે, તેથી અસુરોને જ સર્વદા મોહ થાય છે. મોહ તો તમોરૂપ જ છે, તેથી તામસ આસુરને શ્રીમદ્દેવાર્થચરણના સ્વરૂપનો પ્રકાશ થતો નથી. દેવોને તો જોવો કૃપાતિથય તેવો સ્વરૂપજ્ઞાનાનુભવ, તેથી ભક્તોને તો અલૌકિક સ્વરૂપનો પ્રકાશ જ છે એમ સ્પષ્ટ થયું.

એતાદૃશપૂર્વનામસચિત સ્વરૂપ ને શ્રીમદ્દેવાર્થચરણનું હોય તો તેમનામાં પ્રાકૃતવ્યવ્રતીતિ કેમ થાય છે એ શંકાના નિરાસાર્થે શ્રીમત્પ્રભુચરણે આ ‘પ્રાકૃતાનુકૃતિવ્યાજ્ઞમોહિતાસુરમાનુષ્ય’ નામની આજ્ઞા કરી છે. પ્રાકૃતોની અનુકૃતિનું-તેમનાં અનુકરણનું-જે વ્યાજ્ઞ-મિથ-તેણે કરીને મોહિત કર્યા છે આસુરો અને માનુષો જેમણે જેવું આસુરવ્યાજ્ઞમોહત્વ ભગવાનનું દૃષ્ટિશ્રુતિગોચર છે તેવું જ શ્રીમદ્દેવાર્થચરણનું પણ એમ અર્થ છે. અથવા પ્રાકૃતના અનુકરણે મોહિત કર્યા છે-મુક્ત્યાદિદાને કરીને સ્વીકૃત કર્યા છે-અમુ-સ્ત્રોત્રાવ પ્રાપ્ત માનુષો જેમણે, અથવા સ્વીકૃત કર્યા છે અસુરો અને માનુષો જેમણે, એમ અર્થ છે.

પૂર્વ નામમાં આજ્ઞા કરી એવા અલૌકિક હોય તો પ્રાકૃત પ્રતીતિ કેમ થાય છે એમ શંકા થાય તેના નિરાસાર્થે શ્રીમત્પ્રભુચરણે આ નામની આજ્ઞા કરે છે. પ્રાકૃતાનુકરણ તો વ્યાજ્ઞમાત્ર છે, સ્વયં કાંઈ તેવા નથી. પ્રાકૃતાનુકરણ તો સ્વભાવતઃ આસુરોના-પ્રાવાદિક જીવોના-મોહાર્થે જ છે, અન્યથા પ્રાવાદિક જીવોને પણ સ્વરૂપજ્ઞાને કરીને દ્વષ પ્રાપ્ત થાય.

‘પ્રાકૃતાનુકૃતિવ્યાજમોહિતાસુરમાનુષ્યઃ’ એ નામ શ્રીમદ્ભાગવતના દશમે સ્કન્ધના પૂર્વાર્ધના વિંશતિતમ અધ્યાયાર્ધનું ઓધક છે. પ્રાકૃતની-સાધારણ મનુષ્યાની-અનુકૃતિના-  
-‘લૌકિક’ ગતિનું દર્શન કરાવતાં ભગવાને પુત્રઃ ગોપાને કહ્યું ‘ઇત્યાદિના-વ્યાજ-મિથે-  
-વિમોહિત કર્મા છે આસુર માનુષ-માયુરસ્થ બ્રાહ્મણ-જેઓશ્રીએ એવા, આ પ્રસન્નગની  
આગા ‘ખરે ભગવાનની માયા યોગીઓની પણ મોહિકા છે જેથી નરોનાં શુરુઓ અમે  
દિવે નિજ સ્વાર્થમાં મોહીએ છીએ’ ‘અન્ય ઉ બ્રહ્માદિને ત્યજીને તથા ચાંચલ્ય-  
ગર્વાદિ દોષો પણ ત્યજીને જેમના પાદસ્પર્શની આશાએ-ચરણસેવામનોરથે-જેમને નિરન્તર  
લક્ષ્મી ભજે છે તેમની આદનયાચના-જનોની-વિદ્ય જનોની-પણ મોહિની છે’ એ  
શ્લોકોમાં કરી છે, અથવા પ્રાકૃતની ગોપાની-વિગમિરૂપ કૃતિથી અનુ-પંથી-યાચનારૂપા  
કૃતિ તે વ્યાજ-મિથે-મોહિત કર્યા છે ઇત્યાદિ પૂર્વવત્, અથવા પ્રાકૃતને વિષે અનુકૃતિ  
જેમની છે તે પ્રાકૃતાનુકૃતિના [‘તેનુ’ (સર્વ) અનુકરણ કરે છે’ એ સૂત્રના ભાષ્યમાં  
સર્વની ભગવંદનુકૃતિ સિદ્ધ છે] વ્યાજે મોહિતાસુરમાનુષ્ય, આથી અનુકરણ પણ લૌકશિકાર્થ  
છે એમ કહેવાય છે. આ પ્રસન્નગની આગા ‘દેશકાલપૃથગ્રવ્ય’ ઇત્યાદિ શ્લોકમાં કરી છે.

વૈશ્વાનરો ચલ્લમાલ્યઃ સદ્રૂપો દિતકૃત્ સતામ્ ।

જનશિક્ષાકૃતે કૃષ્ણમક્તિકૃત્તિલેપદઃ ॥ ૧૨ ॥

આ શ્લોકમાં છ નામ છે.

૨૧. વૈશ્વાનરઃ ।

૨૨. પશ્વભાષ્યઃ ।

૨૩. સદ્રૂપઃ ।

૨૪. દિતકૃત્ સતામ્ ।

૨૫. જનશિક્ષાકૃતે કૃષ્ણભક્તિકૃત્

૨૬. તિલેપદઃ ।

નમનપૂર્વક જપ નીચે પ્રકારે કરવો.

૨૧. વૈશ્વાનરાય નમઃ ।

૨૨. ચલ્લમાલ્યાય નમઃ ।

૨૩. સદ્રૂપાય નમઃ ।

૨૪. દિતકૃતે સતામ્ નમઃ ।

૨૫. જનશિક્ષાકૃતે કૃષ્ણમક્તિકૃતે નમઃ ।

૨૬. તિલેપદાય નમઃ ।

૧. વ્યાજહાર પુનર્ગોપાનું દર્શયલૌકિકી ગતિમ્ ॥ શ્રીમા. દ. પૂ. ૨૦, ૧૩.

૨. નૂનં ભગવતો માયા યોગિનામપિ મોહિની । સદ્યં પુરવો નૃણાં સ્વાર્થે સુધામહે દ્વિજાઃ ॥  
શ્રીમા. દ. પૂ. ૨૦, ૪૦.

૩. દિત્વાન્યાન્મજતે ચં શ્રીઃ પાદસ્પર્શશિયાસકૃન્ । આત્મદોષાપવર્ગેણ તથાચ્ચ જનમોહિનો ॥  
શ્રીમા. દ. પૂ. ૨૦, ૪૬.

૪. અનુકૃતેસ્તસ્ય ચ ॥ ઉ. મી. ૧, ૩, ૨૨.

૫. દેશઃ કાલઃ પૃથગ્રવ્યમ્ ॥ શ્રીમા. દ. પૂ. ૨૦, ૪૦.

વૈશ્વાનરઃ—યદપિ પૂર્વ પ્રાકૃતાનુકૃતિવ્યાજમોહિતાસુરમાનુષઃ એ નામની આગ્રહરીને લૌકિકાનુકૃતિત્વમાં પણ સોપનપતિક-યુક્તિપૂર્વક-પુરુષોત્તમત્વ નિરૂપણ કર્યું, તથાપિ તેમનું ફલરૂપશુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગપ્રવર્તકત્વ શ્રુતિરમ્ભત્યાદિ-અનેક પ્રમાણે કરીને સર્વાધિક્તવચ્ચાપન તથા સ્વભક્તિમાર્ગમાં અહંગીકૃત છવોતુ એતન્માર્ગનાં બોધે કૃતાર્થીકરણ ઇત્યાદિક પુરુષોત્તમ-રૂપમાં પણ અપ્રતીત છે તથાપિ તે સર્વ શ્રીમદાચાર્યચરણમાં કેમ પ્રતીત થાય છે તેમાં શો હેતુ છે એમ આશંકીને તત્પ્રતીતિમાં પુરુષોત્તમમુખ્યાવયવરૂપત્વ પણ અત્ર શ્રીમદાચાર્યચરણમાં છે એમ જણાવવાને તધ્ધેતુભૂત આ શ્રીમદાચાર્યચરણનું ‘વૈશ્વાનરઃ’ નામ શ્રીમત્પ્રભુચરણે ધર્યું છે. ‘વૈશ્વાનરઃ’ પદથી-‘અગ્નિ મુખ્ય છે’ એ શ્રુતિએ અગ્નિનું પુરુષોત્તમમુખ્યરૂપત્વ કહ્યું છે તેથી તન્મુખ્યરૂપાગ્નિનું આધિદૈવિકત્વ આનન્દ-રૂપત્વ અને મુખ્યમાં વાક્ય પણ હોય છે તેથી-વાક્યરૂપત્વ પણ સિદ્ધ છે. શ્રીમદાચાર્યચરણના શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગપ્રવર્તકત્વમાં જે અનુપપત્તિઓ આશંકી હતી તે સર્વનો પરિહાર પુરુષોત્તમ-વાક્યરૂપત્વથી થયો એમ જણાવું. ‘તત્ર અધિકનો અનુપ્રવેશ થયો ન તો તેની હાનિ’ એ ન્યાયે કાંઈ અનુપપત્તિ નથી. અત્ર પરામર્શવિષય અપેક્ષણીય છે, તદ્દેતુ ‘વૈશ્વાનરઃ’ પદવડે પુરુષોત્તમમુખ્યારવિન્દ્યલવિયોગસંમન્વ્યન્ત અલૌકિકાગ્નિત્વનું નિરૂપણ હોવાથી અગ્નિશબ્દવાચ્યાર્થનો પરામર્શમાં મધ્યપાત હોવાથી અગ્નિતુલ્યત્વનો જ વિચાર હોવાથી, અલૌકિક અગ્નિનું જ અભિભાવન હોવાથી કેવલ લૌકિક અગ્નિમાં પૂર્વોક્ત પુષ્ટિભક્તિમાર્ગપ્રવર્તકત્વાદિ અખિલ સામર્થ્યનો અસંભવ હોવાથી ‘વૈશ્વાનરઃ’ પદે કથન અનિર્વચનીય આનન્દાનુભવાનુરૂપવિશેષ વક્તવ્ય થાય છે, ‘ઉતે આ અગ્નિ વૈશ્વાનર જેથી પુરુષ જે આ પુરુષવિધને પુરુષાન્તરમાં પ્રતિષ્ઠિત જણે’ ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં અગ્નિથી જ પુરુષપ્રાકટ્યની આગ્રહ કરી છે, તેથી શ્રીમત્સ્વામિનીના વિરહાગ્નિથી જ ‘કૃષ્ણ’ પદાર્થનું પ્રાકટ્ય ‘પુષ્ટિમાર્ગમાં તત્ત્વ શૂદ્ધ સીલાવ કૃષ્ણ-પદાર્થ છે એમ કવચિદ્-શ્રીવેણુગીતનીઃ શ્રીમુખોધિનીજ્ઞા-વિષ્ટૃત કરેલું છે’ ઇત્યાદિ વાક્યોએ તત્ર તદગ્નિના સ્વરૂપાદિકની લૌકિકાગ્નિવદ્ ભાવના ન કરવી. એતદ્વિષયક જ શ્રીવક્ષભાષકમાં શ્રીમત્પ્રભુચરણે પણ ‘જે સન્મનુષ્ઠાકૃતિ અતિકરણ છે તે હુતાશને પ્રપન્ન થાઉ છું’ એમ હુતાશત્વની અને સન્મનુષ્ઠાકૃતિભક્તિએ પૂર્વોક્ત શ્રુત્યર્થ જ દદ કર્યો છે. ‘તે આ અગ્નિ તે વૈશ્વાનર જેથી પુરુષ’ શ્રુતિમાં ‘જેથી પુરુષ’ શબ્દે કરીને રસાત્મક પૂર્ણાનન્દસ્વરૂપે સ્વયં પુરુષોત્તમનું કથન છે. અત્ર પુરુષાન્તર પુરુષવિધનું પુરુષોત્તમાકૃતિનું અધિશાન છે એમ અર્થ છે એથી પરમાર્થતઃ આકૃતિ-મત્ત્વ આ વૈશ્વાનર અગ્નિમાં જ છે, ‘સાક્ષાદ્ભજનાનન્દસ્વરૂપની રાસાદ્યનેક લીલાદિનું સાવયવત્વ મુખ્યાગ્નિમાં જ નિશ્ચિત કરતી શ્રુતિ ‘પુરુષવિધ’ ઇત્યાદિથી’ આગ્રહ કરે છે કે તે પુરુષ જેમ વિવિધલીલાભાવાત્મક છે તેમ જ તદગ્નિમાં પણ અવયવાદિનું નાનાત્વ તથાવિધત્વે જ જણાવું. તે અગ્નિથી ન્યારે બહિઃ પ્રાદુર્ભાવ થાય છે ત્યારે

૧. અગ્નિર્મુખમ્ ।

૨. અધિકં તત્રાનુપ્રવિષ્ટં નતુ તદ્દાગ્નિઃ ।

૩. સ હ ઈષોગ્નિર્વૈશ્વાનરો યતઃ પુરુષઃ યો દેનં પુરુષવિધં પુરુષાન્તરે પ્રતિષ્ઠિતં વેદ ।

૪. યઃ સન્મનુષ્ઠાકૃતિરતિકરણસ્તં પ્રપચે હુતાશમ્ । શ્રીમદ્ભાષ્ય, ૧.

દ્વિધાશૂઠ્ઠગારરસાત્મક બાહ્યાભ્યન્તરલીલારમણીલાવાદિક શુદ્ધબ્રહ્મસાક્ષાર વિવિધલીલાનુકરણેવિશિષ્ટ નટવરવપુસ્વરૂપ નિગૂઢભાવરૂપ કૃષ્ણપદાર્થનું જ સમ્પાદન કરે છે, તેથી 'વૈશ્વાનર' પદનો ભાવાર્થ અત્યન્તસ્વીયસ્વભાવસમ્પતિમતી ગહનગતિરૂપાએ કરીને અત્યન્ત સાન્દ્ર છે. શુદ્ધસાક્ષારબ્રહ્માભિધરાજધાનીસાહિત્યે રાજે છે, પ્રકાશે છે, શામે છે. આમ હોવાથી યદ્યપિ લૌકિકાનુકૃતિત્વમાં લૌકિકાનુકરણ છે તથાપિ પૂર્વોક્તપ્રકારવિશિષ્ટ સ્વરૂપાનુભવીને તર્જનિત-લૌકિકાનુકૃતિત્વજનિત-સંસર્ગની સમ્ભાવના પણ નથી એમ જણાવવાને 'વૈશ્વાનર' નામ ધર્યું છે. 'વૈશ્વાનર' પદે કરીને 'અગ્નિ મુખ છે' એ શ્રુત્યુક્ત દ્વિધાશૂઠ્ઠગારરસરૂપ પુરુષોત્તમમુખત્વ આ અલૌકિક અગ્નિનું કહ્યું, તેથી તન્મુખાગ્નિ શ્રીમદ્દ્યાર્થચરણના સ્વરૂપાનુભવાદિથી, તેવી સન્મતપ્રજ્ઞાકૃતિ વિદ્યમાન છે, તથાપિ તદીય જનને સાક્ષાન્મુખાર વિન્દ્યલવિયોગાગ્નિમાંથી ઉદ્ભૂત નટવરવપુસ્વરૂપનો જ અનુભવ થાય છે.

શ્રીમદ્દ્યાર્થચરૂપમાં અન્ધકારનિવારણપૂર્વક પ્રકાશકર્મનું કેવી રીતે નિરૂપણ થાય છે એમ શૂઠ્ઠા થાય તેના નિરાસાર્થ શ્રીમત્પ્રભુચરણે શ્રીમદ્દ્યાર્થચરણનું 'વૈશ્વાનર' નામ ધર્યું છે. વૈશ્વાનરત્વે કરીને સાક્ષાત્પુરુષોત્તમમુખારવિન્દ્યાધિષ્ટાત્ અલૌકિક અગ્નિરૂપનું નિરૂપણ થયું, તેથી અન્ધકારનિવારણપૂર્વક જ્ઞાનપ્રકાશત્વ સિદ્ધ થયું.

અસુરોને તો મુક્ત્યભાવ છે તેમને મુક્તિનું દાન કેવી રીતે કરે છે એમ શૂઠ્ઠા થાય તેના નિરાસાર્થ 'વૈશ્વાનર' નામની આજ્ઞા કરી છે. શ્રીમદ્દ્યાર્થચરણ વૈશ્વાનર છે, અગ્નિસ્વરૂપ છે, તેથી જેવી રીતિએ અગ્નિ સર્વને દહો છે તદનન્તર જેનું દહન કરે છે તેનું અગ્નિત્વ પણ સંસિદ્ધ કરે છે, સર્વસેવ્ય પણ અગ્નિ છે, અગ્નિથી કાંઈ પણ હાનિ થતી નથી, તેમ શ્રીમદ્દ્યાર્થચરણ પણ કલ્મષવાનતા પણ આસુર ભાવને દૂર કરીને તેમને મોક્ષ દાન કરે છે ઇત્યાદિ ભાવ છે.

દૈવ જીવને સ્વતઃસ્વરૂપજ્ઞાન થાય છે તદ્દર્મસૂચક આ 'વૈશ્વાનર' નામ છે. યદ્યપિ અગ્નિપદે કરીને પણ તદ્દર્મવત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, તથાપિ વૈશ્વાનરપદે કરીને આનન્દમય અલૌકિક અગ્નિ કહેવાય છે, ન તો પ્રાકૃતદેવતારૂપ. વૈશ્વાનરના અલૌકિકત્વનું આનન્દમયત્વનું તથા વિરુદ્ધધર્માશ્રયત્વનું નિરૂપણ 'વૈશ્વાનરશબ્દવાચ્ય સાધારણ શબ્દથી વિશેષ હોવાથી પરમાત્મા છે' એ અધિકરણમાં '૨૦' તો આ પ્રાદેશમાત્ર અભિવિમાન આત્મા વૈશ્વાનરને ચિન્તે છે', એ વિપયવાક્યમાં ભાષ્યમાં નિરૂપણ કર્યું છે. વિશ્વનું-જડનું-તથા નરનું-જીવનું-ભગવદ્શત્ત્વે કરીને દેવતાત્વ હોવાથી અદેવતાદ્વંદ્વસમાસથી 'વિશ્વાનરૌ' પદ સિદ્ધ થાય છે અને 'વિશ્વાનરૌ' નિવાસ જેના એમ નિવાસાર્થક અણ્ પ્રત્યયે કરીને સિદ્ધ વૈશ્વાનરપદનો અર્થ ભગવાન જ થાય છે. દૈવ જીવમાં ગૃહતાપોદ્ભાવનાર્થ ભગવાન જ આ વૈશ્વાનર છે.

વૈશ્વાનર એ નામ શ્રીમદ્ભાગવતના દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધના એકવિંશાધ્યાયાર્થનું બોધક છે. વૈશ્વાનરનો અર્થ વિશ્વ-સર્વ-નરના સ્વામી, આ પ્રસહ્ગની આજ્ઞા

૧. વૈશ્વાનરઃ સાધારણશબ્દવિશેષાત્ । ટ. સુ. ૧,૨,૨૪.

૨. યસ્ત્વેન પ્રાદેશમાત્રમભિવિમાનમાત્માનં વૈશ્વાનરમુપાસ્તે । શ્રી. ઇ. મા. પૃષ્ઠ ૩૪૫, છં. ૫, ૧૩, ૨, ૫, ૧૪, ૨; ૫, ૧૫, ૨; ૫, ૧૬, ૨; ૫, ૧૭, ૨.

૩. વિશ્વસ્ય જડસ્ય નરસ્ય જીવસ્ય ચ ભગવદ્શત્ત્વેન દેવતાત્વાદ 'દેવતાંદ્રવેદે' चेति विश्वानरौ, तौ निवासो यस्येति 'तस्य निवास' इत्यण्, तेन परमेश्वर एव विश्वानरौ भवति । શ્રી. અ. મા. પૃષ્ઠ ૩૫૦.



कोउ कुलेह सुरङ्ग धरे सीस । पाग वन्धावहु गोकुल ईस ॥ ३९ ॥  
 तुम तो हो ब्रजराजलडेते । सब लरिकनमें गुन बडेते ॥ ४० ॥  
 मोरचन्द्रिका गुंजाहार । ब्रजभक्तनके प्राण आधार ॥ ४१ ॥  
 कोउ नयन अञ्जन अञ्जवावे । कोउ मृगमदतिलक लगावे ॥ ४२ ॥  
 पहोपमाल ले कण्ठ लगावे । सङ्केत सदनकी ठोर बतावे ॥ ४३ ॥  
 रत्नजटित मुरली कर दई । मोहन परम प्रीतिसों लई ॥ ४४ ॥  
 तव आई छपमानदुलारी । छवीपर चारी कोटि कुमारी ॥ ४५ ॥  
 अञ्जन दृग केसरकी आड । सब युवतिनमें लाडीली लाड ॥ ४६ ॥  
 हठ करी हारि शृङ्गार करावे । बहुविध भूषण वसन बनावे ॥ ४७ ॥  
 नखशिखलों शृङ्गार करावे । देख गोपाल अति सचुपावे ॥ ४८ ॥  
 मधुमेवा अरु चहोत मिठाई । मुदित यशोमति गोद भराई ॥ ४९ ॥  
 सन्मुख आय रही ब्रजनारी । दर्पण देखहु कुञ्जाविहारी ॥ ५० ॥  
 वे तो हरिमुखकमल निहारे । हरि-राधाविधुवदन निहारे ॥ ५१ ॥  
 शोभा देख रही ब्रजनारी । हसहस देत परस्पर तारी ॥ ५२ ॥  
 श्रीगोपीबिलभ भोग धर्यो । सो तो भुवनभुवन प्रति क्यो ॥ ५३ ॥  
 पूरी दाधि सन्धानो शाक । माखन चूरो बहुविध पाक ॥ ५४ ॥  
 सबदिनके मनरञ्जनकारन । प्रेमसाहित लीनो मनभावन ॥ ५५ ॥  
 भोग सराय वीरा जय दीनो । विविध भांत मनोरथ कीनो ॥ ५६ ॥  
 मनसापूरण नन्दकुमार । ठाहें हे यशोमतिके द्वार ॥ ५७ ॥  
 मैया मधि मधि धैया प्यावे । बारवार एर अन्तर लावे ॥ ५८ ॥  
 बेनी बडे लाल पय पीजे । इतनो कछो हमारो फीजे ॥ ५९ ॥  
 घोरीको पय परम रसाल । सात घुंठ जो पीजे लाल ॥ ६० ॥  
 वदन धोय वीरा जय लीनो । मैया तवहिं खिलोना दीनो ॥ ६१ ॥  
 ठाडी रही रोहिणी रानी । मीठी बात कही मनमानी ॥ ६२ ॥  
 खीर सिरात स्वाद नहि आवे । ग्रास द्वे मुख मेलो जो भावे ॥ ६३ ॥  
 अति हितसों तव भोजन कीनो । तवहि मात खिलोना दीनो ॥ ६४ ॥  
 खेलत फिरत सखा सङ्ग लीने । खिरक खोरी गहर रसभीने ॥ ६५ ॥  
 अतिप्रवीन यशोमतिको पूत । सबदिनको मन लीनो धूत ॥ ६६ ॥  
 चोरी कर सबदिन सुख देत । गोपीनको सर्वस्व हरी लेत ॥ ६७ ॥

कर सङ्केत बुलाई गोपी । इन तो सब मर्यादा लोपी ॥ ६८ ॥  
 सनाहिनको कियो मनभायो । या कारण यह ब्रजमें आयो ॥ ६९ ॥  
 यशोमति सखियनको जु बुलावे । कमलनयनकुं कहूं नहि पावे ॥ ७० ॥  
 देखो री गोपाल कहाँ हे खेलत । कहो जाय यशोमति तोंहि बोलत ॥ ७१ ॥  
 तब माताकी जानी प्रीत । आय गये गिरिधारी मीत ॥ ७२ ॥  
 बैठे आय कनक आसनपर । नन्दराय पकरे करसों कर ॥ ७३ ॥  
 भोजनको बैठे नन्दराय । तुम सङ्ग भोजन करहुं आय ॥ ७४ ॥  
 कनकवरन झारी यमुनाजल । भरि लीनी यशोमति मन उज्ज्वल ॥ ७५ ॥  
 पनवारो जोर्यो विस्तार । तापर धर्यो कनकको थार ॥ ७६ ॥  
 बेला छोटे मोटे धरे । चमचा रत्नजटित तहां खरे ॥ ७७ ॥  
 चन्दन धूप कीनो ता ठोर । हितसों प्रभुजी लीनो कोर ॥ ७८ ॥  
 मिरचनेके कीने बहु शाक । हितसों रोहिणी कीने पाक ॥ ७९ ॥  
 ठाढ़े मुग ओर दार बनाई । ताके पास कही ले आई ॥ ८० ॥  
 अतिसुगन्ध चावरको भात । प्रीतिसों धर्यो हे यशोमति मात ॥ ८१ ॥  
 शिखरण भात दहिको भात । खाटो ओर बडीको भात ॥ ८२ ॥  
 तीन भांतकी तुरई करी । भूजे पापर तिलवडी करी ॥ ८३ ॥  
 भरता बेंगन चकता फटे । अरबी सुरन सेम ले धरे ॥ ८४ ॥  
 करेला सुरेला कंकोर । खडरा खडरी गलका धरे ॥ ८५ ॥  
 विविध भांतकी भाजी करी । बहोत भांतकी कचरी तरी ॥ ८६ ॥  
 सकरकन्दको मीठो शाक । पेठामां मिश्रीको पाक ॥ ८७ ॥  
 रायता कीने इक्कीस भांति । सन्धानाकी केतिक पोति ॥ ८८ ॥  
 बिलसारु कीनो जो बनाय । जेवत हरिको मन न अघाय ॥ ८९ ॥  
 व्यञ्जन बहुविध गिने न जाय । बारि बारि यशोमति माय ॥ ९० ॥  
 पुरी रोटि लीटी करी । मीसी रोटि घीसों भरी ॥ ९१ ॥  
 माखन घूरो पास धरायो । लुचइ ले सिखरनसों खायो ॥ ९२ ॥  
 सेब बहुत घूरासो करी । सो तो जाय निकट ले धरी ॥ ९३ ॥  
 वरा मठाके सुन्दर कीने । दिनकुडा अतिहि रसभीने ॥ ९४ ॥  
 मैया मोको सिखरन भावे । बेला भरि भरि रोहिणी लावे ॥ ९५ ॥  
 सुरभिघृतसों बेला भर्यो । सो तो जाय सिखरपर धर्यो ॥ ९६ ॥

ओठ्यो दूध दहि को बेला । मीठे आम ओर सुन्दर केला ॥ ९७ ॥  
 अरवी को सीरा जो कीनी । सो तो प्रभु ने रुचि सों लीनी ॥ ९८ ॥  
 खरबुजा ओर आलो मेवा । यह विध यशोमति कीनी सेवा ॥ ९९ ॥  
 छोक्यो मठा परम सुखदायक । सो तो केवल हरि जुके लायक ॥ १०० ॥  
 यह विध लालन भोजन कीनी । मात यशोमतिकों सुख दीनी ॥ १०१ ॥  
 करि आचमन ठाढ़े आङ्गनमें । अति सुगन्ध वीरी आननमें ॥ १०२ ॥  
 श्रीकरमें वीरा बहु लीए । सो तो बांट सवनकों दीए ॥ १०३ ॥  
 थाक विचित्र कुन्दकी माला । ले आई पहरे नन्दलाला ॥ १०४ ॥  
 कर मुरली ओर बेत गहाई । ब्रजवनिता देखे सुख पाई ॥ १०५ ॥  
 नीराञ्जन बहुविधिसों कीनी । शोभा-निरख वारनो लीनी ॥ १०६ ॥  
 जवलगि हरि भोजन करि आवे । तब लगि सहचरी कुञ्ज बनावे ॥ १०७ ॥  
 झोली भर भर पहुँच ले आवे । परम मीतिसों सेज विछावे ॥ १०८ ॥  
 फूलनकी शय्या ले रचे । तकिया गेंदुआ फूलनसो खचे ॥ १०९ ॥  
 सेज बन्द लालनके करे । रङ्ग रङ्ग फूलनसों भरे ॥ ११० ॥  
 फूलनके महल खम्भ चौवारे । फूलन कलश धरे अति भारे ॥ १११ ॥  
 अङ्गरागके बेला मरे । अतिसुगन्ध वीरा तहां धरे ॥ ११२ ॥  
 पहुँचमाल ले सुन्दर करी । सो तो प्यारी उर पर धरी ॥ ११३ ॥  
 फूलनके पङ्खा ले आवे । सो तो कमलनयनको भावे ॥ ११४ ॥  
 पोढ़े मिया अरु प्यारी सङ्ग । विविध भांति वरपत रसरङ्ग ॥ ११५ ॥  
 सकल पदार्थ ले आगे धरे । विविध मनोरथ मनके करे ॥ ११६ ॥  
 विविध भांति मियके सङ्ग खेली । रस मर्यादा सब ले पेली ॥ ११७ ॥  
 श्रमकन सुभग अङ्गपर आई । रसभरि पोढ़े कुंवर कन्हाई ॥ ११८ ॥  
 जालरन्त्र हों सहचरी देखे । अपनो जन्म सफल करी लेखे ॥ ११९ ॥  
 घण्टानाद भयो सब ओर । शङ्खनकी ध्वनि भई चहुँ ओर ॥ १२० ॥  
 ध्वनि सुनि श्रीगोवर्धनधर जागे । मानो प्रेमासिन्धुमें पागे ॥ १२१ ॥  
 काकरी बीज खोवा अरु पना । केला आम खरबूजा घना ॥ १२२ ॥  
 फलफलेरीसों भाजन भरे । सो ले कुञ्जभवनमें धरे ॥ १२३ ॥  
 ग्वाल अपनी मुराभि देखी । फिर कहु मनमें मनसा लेखी ॥ १२४ ॥  
 वेणु बेत ले चले कन्हाई । देख सहचरी अति सचुपाई ॥ १२५ ॥

आगे गोधन पाछे ग्वाल । मध्य विराजत गिरिधरलाल ॥ १२६ ॥  
 गोरजमण्डित कर्पूर केस । शोभित हे अतिसुन्दर वेस ॥ १२७ ॥  
 मणिमाला गुञ्जाफल गरे । गोरी राग बेणुमें करे ॥ १२८ ॥  
 सन्ध्याभोग हे वाहीको नाम । सो तो लीनो तहांहि ठाम ॥ १२९ ॥  
 ब्रजवनिता आई चहुं ओर । श्रीमुख निरखत भयो प्रमोद ॥ १३० ॥  
 अतिविरहिन जे ब्रजकी वाला । घेर लीये तव मदनगोपाला ॥ १३१ ॥  
 कलुं क मनोरथ उनको कीनो । गोविन्द गोपीनको सुख दीनो ॥ १३२ ॥  
 करी सत्कार चले आगेते । करी सङ्केत रहे पाछेते ॥ १३३ ॥  
 नन्दभवनमें ठाडे आय । प्रसुदित भई यशोमति माय ॥ १३४ ॥  
 विविध भांति आरति उतारी । करमें लिये कञ्चनकी थारी ॥ १३५ ॥  
 भीतर भवन पधारे लाल । जुरी आई सब ब्रजकी वाल ॥ १३६ ॥  
 कोउ तो शृङ्गार बडावे । कोउ जल फुलेल ले आवे ॥ १३७ ॥  
 कोउ मर्दन मञ्जन करे । अङ्गवसन ले आगे धरे ॥ १३८ ॥  
 वेणु बत सेली कर लये । हरिजु तवहि खिरकमें गये ॥ १३९ ॥  
 सहज शृङ्गार किये अतिशोभित । निरखत तनमन अतिसे लोभित ॥ १४० ॥  
 घोरी धूमर गहग गुलाई । काजर पियरी दोरी आई ॥ १४१ ॥  
 भातभांतिके रोहिणी करे । भाजन ले सब रससों भरे ॥ १४२ ॥  
 वे तो ब्रजवनितनसङ्केत । वे सबहिनको बोले लेत ॥ १४३ ॥  
 ब्रजवनिताकी जानी प्रीति । ग्वालभोग लीयो रसरीति ॥ १४४ ॥  
 सबहिनको कियो मनभायो । ता कारण यह ब्रजमें आयो ॥ १४५ ॥  
 यशोमति भोज दीनो साज । वेग आइयो मोहन आज ॥ १४६ ॥  
 यमुनाजलसों धारी भरी । ले उठाय हरि पासे धरी ॥ १४७ ॥  
 दोउ भैया भोजनको आये । यशोमति फनक पाट बेठाये ॥ १४८ ॥  
 दारभात मिरचनको शाक । हितसों रोहिणी कीनो पांक ॥ १४९ ॥  
 दुग्धोदन अति मोकों भावे । बेला मरि भरि यशोमति लेवे ॥ १५० ॥  
 यह विधि लालन भोजन कीनो । मात यशोमतिको सुख दीनो ॥ १५१ ॥  
 ब्यारु करी ऊठे मनमोहन । लागि रही यशोमति अति मोहन ॥ १५२ ॥  
 ओठ्यो दूध कपूर मिलाई । ढवरा भरिके रोहिणी लाई ॥ १५३ ॥  
 इच्छाभोजन कर सुख पायो । तव रानी आचमन करवायो ॥ १५४ ॥

અતિસુગન્ધ વીરી મુલ્લ કરી । પહોંપમાલ શ્રીકણ્ઠ લે ધરી ॥ ૧૫૫ ॥  
 કરિ આરતિ શ્રીમુલ્લ જવ દેહ્યો । અપનો જન્મ સફલ કર લેહ્યો ॥ ૧૫૬ ॥  
 રુનસુન કરન અઙ્ગુરિયા ગહે । માત યશોમાતિ સવ મુલ્લ લહે ॥ ૧૫૭ ॥  
 મુલ્લશય્યા પોઢે હરિરાય । ચાંપત ચરણ યશોમાતિ માય ॥ ૧૫૮ ॥  
 માંતમાંતકી કહાની કહે । હરિ હુંકારી ફિર ફિર લહે ॥ ૧૫૯ ॥  
 નિલ્લલીલા કહો કેસે કહે । સો તો વ્રજનન મનમેં લહે ॥ ૧૬૦ ॥  
 નન્દમવનકી લીલા કહે । માનુષ દેહ ધરિ સવ મુલ્લ લહે ॥ ૧૬૧ ॥  
 શ્રીમદ્ધરની લીલા ગાવે । રસિક ચરણકમલરંજ પાવે ॥ ૧૬૨ ॥

॥ इति श्रीहरिरायकृत निल्लीला ॥

### आनन्दसंवलित एक नूतन श्राव्य.

શ્રીજગન્નાથપુરીમાં શ્રીમદ્ધાર્મચરણની બેઠક છે, તે સ્થલ ક્રિયાપથ સમયથી તત્ત્વ કાષ્ઠ સામાન્યપણા દસ્તગત થયું હતું. તેમાં શ્રીવલ્લભીય વૈષ્ણવોને દર્શસ્પર્શાદિકનો સ્વાતંત્ર્ય-પૂર્વક લાભ ઉપલબ્ધ ન હતો. સામ્રાજ્ય વર્ષમાં તિલકાપિત શ્રીમદ્ગોસ્વામી શ્રીગોવર્ધન-લાલજી શ્રીજગન્નાથપુરીમાં પ્રધાન તો સમયે તેઓશ્રીએ સ્વનૈપુણ્યથી તે સ્થલ સ્વદસ્તગત કરી લીધું છે, જેથી અતઃપર વૈષ્ણવોને શ્રીમદ્ધાર્મચરણસેવાસ્વાદનો અનિર્ધાર્યનીય લાભ થતાં શ્રીતિલકાપિતને પરંપરાપદારપૂર્વક બેઠકો ધન્યવાદ ન સમર્પાય તેટલો ઓછો છે. આથી પણ વધારે ધન્યવાદના કેન્દ્રરૂપ થવાને આ પ્રસ્તુત પ્રસહ્ગમાં આવશ્યક નિવેદન કરીને તેઓશ્રીનું ધ્યાન આકર્ષાએ છીએ. નિમ્ન કુલથી અને અમુક પરિમિત બ્રાહ્મણ-સાતિથી વ્યતિરિક્તને સ્વમાર્ગમાં શ્રીનાથજીપ્રભૂતિના સ્પર્શજન્ય સુખનો લાભ સર્વથા અલભ્ય થઈ ગયો છે, જેથી વૈષ્ણવોની સ્વાચાર્યસંચિત સ્વરૂપના સ્પર્શસુખની અભિલાષાને સંકલિત કરવાનું સ્થાન શ્રીમદ્ધાર્મચરણપ્રભૂતિની બેઠકો જ રહી છે. સદલાગ્યે આ બેઠકો પ્રાયઃ શ્રીમદ્ગોસ્વામિતિલકાપિત શ્રીગોવર્ધનલાલજીની વ્યવસ્થા નીચે છે, અને ત્યાં ભાવુક ભગવદીયો નિત્યસાસલીલક્રતાત્પર્ય શ્રીમદ્ધાર્મચરણની આડી વગેરેની સેવા કરીને સ્વકીય ઉત્કટ અભિલાષાને આનન્દપૂર્વક તૃપ્ત કરે છે, પરંતુ પચ્ચપ વર્ષથી સમગ્ર બેઠકોમાં અચ્છિક બેઠકને સ્થાને નિયમ બેઠકો આગ્રહ કરવામાં આવે છે તેથી સામાન્યદ્રિયતિવાન વૈષ્ણવની અલભ્યસાસ્વાદન તૃપ્તિ અલભ્ય જ રહે છે. અતઃ પ્રજનું જ દષ્ટાન્ત મહણ કરીને વિચારીએ તો પ્રજામાં શ્રીમદ્ધાર્મજીપ્રભૂતિની આશરે ૩૦થી ન્યૂન બેઠકો નથી જ. આ પ્રતિબેઠક સપાદપચ્ચ-સર્વાર્પણ-રૂપક બેઠકો નિયમ સાધારણ આર્થિકદ્રિયતિવાન વૈષ્ણવોને સેવામાં એક આધારરૂપ થાય છે. આ પ્રકારે વૈષ્ણવોના નૈરાશ્યના નિઃશ્વાસરૂપ બેઠકપ્રતિ તેઓશ્રીનું અમે નમનાથી પરંતુ દૃઢતાથી ધ્યાન આકર્ષી વિનંતિ કરીએ છીએ. આ નિયમિત બેઠકે વૈષ્ણવની ધન્યાનુસાર બેઠકના રૂપમાં મુકીને યઃકથન નિષ્ક્રિયન પણ ભક્ત શ્રીમદ્ધાર્મપ્રભૂતિની સેવાનો સ્વાસ્વાદલાભ લે એમ વ્યવસ્થા કરી શ્રીમદ્-ગોસ્વામિતિલકાપિત અધિકાધિક મશસ્વી થાય.

મજ્જભક્તના પ્રતિબંધની નિવૃત્તિપૂર્વક વર્ણનાશકિતહેતુનું—ગુણવીજાવિશિષ્ટ ઉત્પુદ્ગશૃંગારરસરૂપ સ્વરૂપાત્મક-વેલ્લુનાદનુચ્ચર્ચન કરીને પણ શ્લોકસ્થ દત્તિવેણુરવં પદે કરીને અનુવર્ણનનું સમર્થન કર્યું. કાર્યતઃ કારણતઃ ફલતઃ અને સ્વરૂપતઃ એમ ચતુર્ધા વેલ્લુગીતવર્ણનના ઉપક્રમમાં પ્રતિબંધ થયો, તથાપિ પૂર્વોક્ત પ્રકારે ન્યારે તે પ્રતિબંધ નિવૃત્ત થઈ ગયો ત્યારે ચતુર્ધા વેલ્લુગીતવર્ણન થયું જ. ઉક્ત ચતુર્ધા વર્ણનમાં વૃન્દાવનં સહિ મુવો વિત્તનોતિ કીર્તિમ્ ઇત્યાદિ શ્લોકોમાં કાર્યતઃ વેલ્લુગીતનું નિરૂપણ છે, અક્ષવંતં ફલમિદં ન પરં વિદામઃ ઇત્યાદિ શ્લોકોમાં કારણતઃ વેલ્લુગીતનું નિરૂપણ છે, કારણ કે વેલ્લુગીતનું કારણ ભગવન્મુખારવિન્દ છે અને ભગવન્મુખારવિન્દનું વર્ણન એ શ્લોકમાં છે, ગોપ્યઃ કિમાચરદયં કુશલં સ્મ વેણુઃ શ્લોકમાં ફલતઃ વેલ્લુગીતનું નિરૂપણ છે, અને ગા ગોપકૈરનુવનં નયતોઃ શ્લોકમાં સ્વરૂપતઃ વેલ્લુગીતનું નિરૂપણ છે. નાદને વિષે અનુભૂયમાન સ્વરૂપતો જ અનુભવ થયો, પૃથક્ નહિ, ભગવદ્વિરહિણી ગાનકર્ત્રી દૂર વનમાં છે, તેથી અત્ર તો જે સ્વરૂપાનુભવ થયો તે પણ નાદદ્વારા જ થયો એમ ભણવું.

સ્મરવેગે ચિત્તઆગચ્ચવશાત્ શ્રીગોપીજન આ પ્રકારે વિક્ષિપ્તમનસ્થ થઈ ગયાં, હે નૃપ ! હે પરીક્ષિત ! તું તો ધર્મવાન છે, શુભેન્દ્રિય છે, ધીર રસાનલિપ્ત છે. (૪)

શ્રીગોપીજનથી જે વર્ણન ન થઈ શક્યું તે વર્ણન શ્રીગોપીજનની વર્ણનાશકિત જણાવવાને શ્રીશુક સ્વયં જ પગ્ન્યમ શ્લોકમાં કરે છે.

વર્હાપીઠં નટવરવપુઃ કર્ણયોઃકર્ણિકારં  
ચિન્નદ્વાસઃ કનકકપિર્શં વૈજયન્તીંચ માલામ્ ।  
રન્ધ્રાન્ વેણોરધરસુધયા પૂરયન્ ગોપવૃન્દૈ—  
વૃન્દારણ્યં સ્વપદ્મરમણં પ્રાધિશદ્રીતકીર્તિઃ ॥૫॥

\* અત્ર આ પ્રકારે શરૂકા ઉદ્ભવે છે. આ પગ્ન્યમ વર્હાપીઠં નટવરવપુઃ કર્ણયોઃકર્ણિકારં શ્લોકનો સમ્બન્ધ જ પૂર્વે તેમ જ ઉત્તર શ્લોક

અસહ્યગતિ.

સહ નથી, પૂર્વ ચતુર્થ શ્લોકમાં વર્ણયિતું નાશકનૃત્યી શ્રીગોપીજનની વર્ણનાશકિત કહીને પ્રસ્તુત પગ્ન્યમ શ્લોકમાં વૃન્દાવનં પ્રાવિશત્યથી

વૃન્દાવનપ્રવેશ કહે છે અને અગ્રિમ પણ શ્લોકમાં દત્તિવેણુરવં શ્રુત્વા વૈજયન્ત્યોભિરેભિરેથી વેલ્લુરવનું શ્રવણ કરીને વર્ણનનો અભિરમ્ભ<sup>૧</sup> કર્યો એમ શ્રીશુક કહે છે, અત્ર મધ્યશ્લોકાક્ત વૃન્દાવનપ્રવેશ નથી પૂર્વશ્લોકાક્ત વર્ણનાશકિતનું કાર્ય કે નથી ઉત્તરશ્લોકાક્ત વર્ણનાભિરમ્ભનું કારણ, તેથી આ મધ્ય પગ્ન્યમ અસમ્બન્ધ અનન્વિત શ્લોકની સ્પષ્ટ જ કાર્યકારણાભાવરૂપ અસહ્યગતિ છે. અથવા, જે કૃષ્ણચૈષ્ટિતરમરણ જ વર્ણનાશકિતનું કારણ છે તો તે સ્મરણ તો પગ્ન્યમ શ્લોકથી અત્ર પણ આવશ્યક હોવાથી વિદ્યમાન જ છે, તેથી ચતુર્થ શ્લોકમાં સ્મરણથી વર્ણનાશકિત અને પગ્ન્યમશ્લોકાનન્તર સ્મરણ છતાં વર્ણન એમ પણ સ્પષ્ટ જ આ શ્લોકની અસહ્યગતિ છે.

\* આ પ્રકારનાં ચિન્હદ્વયમધ્યનો ભાગ શ્રીપુરુષોત્તમજના અભિપ્રાયે શ્રીગુરુસાંઈજના સ્વનામ લેખને અનુસરે છે.

ઉક્ત અસદ્ગતિના સમાધિનો પ્રકાર આ છે. આ અભ્યાસના પ્રથમ શ્લોકમાં ન્યવિશત પદથી પ્રવેશમાત્ર કહ્યો પરંતુ પ્રવેશાનન્તર ઈષ્ણિતતમ કર્મનું અથવા સમાધિ.

ભગવદ્કૃત જ કર્મનું કથન નથી, દ્વિતીય શ્લોકમાં ચુકૂળ વેણુમ પદથી પ્રથમ વેણુકૂળનનું કથન કર્યું, તદનન્તર તૃતીય શ્લોકમાં તદ્

મજ્જિય આશ્રય પદથી શ્રીગોપીજનને તે કૂળનનું શ્રવણ કર્યું એમ કહ્યું, તેથી કૂળનના જ સ્વભાવથી શ્રીગોપીજનના ભાવનું ઉદીપન થઈ ગયું એમ પ્રાપ્ત થાય છે, તદનન્તર અગ્નિમ વર્ણનાદિ કાર્યથી પ્રિયતમે લીલાવિશિષ્ટસ્વરૂપનું વેણુકારા કૂળનાતિરિક્ત જે ગાન કર્યું તે ગાનનું પણ શ્રવણ શ્રીગોપીજનને કર્યું એમ તૃતીય શ્લોકક્રમ વેણુગીતમ્ પદથી સ્પષ્ટ જણાય છે, તેથી તૃતીય શ્લોકરથ આશ્રય પદની શ્રોતાવ્ય કૂળનના અને વેણુગીતના ભેદ કરીને અર્થાત્ આવૃત્તિ જાણુવી, જેથી શ્રીગોપીજનને પ્રથમ પ્રિયતમકૃત કૂળનનું શ્રવણ કર્યું અને તદનન્તર સ્મરોદય વેણુગીતનું પણ શ્રવણ કર્યું એમ દ્વિતીય શ્લોકમાં તે જગી પદ નથી માત્ર ચુકૂળ પદ જ છે તથાપિ તૃતીય શ્લોકમાં આશ્રય વેણુગીતમ્ પદમાં ગીતમ્ પદ કેમ કહ્યું એ ચક્રક્રમો પણ પરિહાર આશ્રય પદની આવૃત્તિથી થઈ જાય છે. તૃતીય શ્લોકમાં તત્ પદે પૂર્વશ્લોકરથ કૂળનનો અનુવાદ કરીને તદનન્તર આશ્રય વેણુગીતં સ્મરોદયમ્ કહ્યું, તેથી ભગવદ્કૃત દ્વિતીય ગાનક્રિયા પણ અર્થાપત્તિથી આશિષ્ઠ જ થઈ રહે છે. પ્રથમ કૂળનક્રિયાથી જે સ્મરોદય થયો તે તો માત્ર પ્રાસદ્ગિક છે, પરંતુ દ્વિતીય ગાનક્રિયાથી જે સ્મરોદય થયો તે તો વસ્તુતઃ ઉદ્દેશ જ છે, સ્મરોદય થાય એમ ઉદ્દેશપૂર્વક જ પ્રિયતમે આ દ્વિતીય ગાનક્રિયા આચરી છે. કૂળનથી ગીત ભિન્ન છે, ગીત તો સ્પષ્ટાર્થક અને રસનિરૂપક હોય છે, તેથી ગીતશ્રવણથી, લીલાવિશિષ્ટ સ્વરૂપનો શાબ્દ અનુભવ હૃદયમાં થયો, અને તેથી જ ગીતશ્રવણજન્ય લીલાવિશિષ્ટ સ્વરૂપશાબ્દાનુભવનન્તર પ્રિયતમતા ચેષ્ટિના અનુભવથી કૃત્યચેષ્ટિનું સ્મરણ થયું, અને પ્રિયતમચેષ્ટિરસરણુનન્તર શ્રીગોપીજન તાદૃશ સ્વરૂપ વિના રહી જ ન શક્યાં, તેથી તદ્ ભાવસ્વભાવથી જ તે ચેષ્ટિનું અનુવર્ણન તેમણે આરંભ્યું એમ તૃતીય શ્લોકની સમાપ્તિમાં કહ્યું. ગુણલીલાવિશિષ્ટ સ્વરૂપનો સર્વાશે અનુભવ થાય ત્યારે જ આ વર્ણન થઈ શકે, પરંતુ પ્રકૃત પ્રસદ્ગમાં તો પ્રિયતમે જે ગાનક્રિયા કરી તે સ્મરોદયને જ ઉદ્દેશીને કરી તેથી, પ્રિયતમે શાબ્દ અનુભવ કરાગ્યો તે અપરોક્ષાનુભૂત્યર્થ નહિ પરંતુ માત્ર સ્મરણસિદ્ધ્યર્થ જ હતો તેથી, શ્રીગોપીજનને સર્વાત્મતાએ સર્વાશે-પ્રિયતમનો સ્વરૂપાનુભવ ન થયો, અને તેથી જ તેમને વર્ણનાશક્તિ પ્રાપ્ત થઈ. શ્રીગોપીજનની વર્ણનશક્તિ જ ન રહી? ત્યારે ચિત્તરૂપિત લીલા પણ નાસદ થઈ શકે નહિ એમ ક્લેષ્ટને પ્રભુએ એવા તો અપૂર્વ નાદનું પ્રાકટ્ય કર્યું કે જે નાદના શ્રવણે કરીને-ગુણલીલાવિશિષ્ટ ઉદ્દેશરસાત્મકસ્વરૂપનો સર્વેન્દ્રિયમારે પ્રાણમાં અન્તઃકરણમાં અને જીવમાં પૂર્ણ પ્રાદુર્ભાવ થયો, ત્યારે શ્રીગોપીજન વર્ણન અને અભિનય સ્મરણ પણ કરી શક્યાં. આ પ્રકાર હોવાથી શ્રીકૃષ્ણ પ્રથમ ચતુર્થ શ્લોકમાં વર્ણનાશક્તિ કહી, પ્રકૃત મધ્ય પચ્ચમ શ્લોકમાં વર્ણનશક્તિનું કારણ કહ્યું, અને અગ્નિમ પદ શ્લોકમાં દત્તિવેણુવં પદને દત્તિ વિશેષણ સમર્પાંતે આ નમ્ય વેણુરવ કાંઈ પૂર્વવત્ કેવલ જ વેણુરવ નથી, પરંતુ પચ્ચમશ્લોકકારસ્વરૂપાત્મક છે એમ સિદ્ધ કરીને વેણુનાદનું વિશિષ્ટ

૧. અવર્ણન વર્ણનાશક્તિ વિષદ રહી.

૨. આન્તર રમાશ્રમાં પ્રભુપ્રાદુર્ભાવ દેહમાં ન હોવાથી અવ દેહનું કથન નથી.

પ્રકટ કર્યું. પ્રથમનો વેલ્લુરવ આગે ન હોતો તેથી શ્રીગોપીજન તે વેલ્લુતાદનું શ્રવણ કરીને વર્ણન કરી શક્યા નહિ, પરંતુ આ મહોપીડશ્લોકોકત વેલ્લુતાદનું શ્રવણ કરીને તો વર્ણન અને અક્ષિત: રમણ પણું કરી શક્યાં, તેથી આ શ્લોકની સફળતિ નિષ્પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ થઈ, અર્થાત્ આ અધ્યાયના પ્રથમ શ્લોકમાં પ્રવેશમાત્રનું જ કથન છે વિશેષતઃ કર્મનું કથન નથી તેથી કર્મનિશ્ચયાત્મક આ પગ-ચમ શ્લોક સુસંગત છે. પરંતુ પ્રથમ વેલ્લુજન તદન-ન્તર કેવલ વેલ્લુતાદ અને સર્વાન્તે ગુણલીલાવિશિષ્ટ ઉદ્દેશદરસાત્મકસ્વરૂપનો સર્વેન્દ્રિયાદિમાં આવિર્ભાવક વેલ્લુતાદ આ પ્રકારનો કમ પ્રભુએ શા ઉદ્દેશથી આપ્યો? તારતમ્યે વિવિધ રસના ક્રમિક આવિર્ભાવથી મહાન્ રસ નિષ્પન્ન થાય છે, તેથી પ્રભુએ આ પ્રકારે કમ આદરીને આ આસ્વાદ્ય રસની દુર્લભતા જણાવી. પરમકાષાપન્ સ્વતન્ત્ર મહાશક્તી દિત્સા-ધીજ પ્રભુએ આ સર્વ કર્યું, અન્યથા રે શકશર્વાદિને એ અશ્વન થયું સારે જેમ તેમની ઉપેક્ષા કરી તેમ અન પણ ઉપેક્ષા ન થાત. આ પ્રસંગમાં અન્ય વસ્તુવિશેષ અગ્રિમ વ્યાખ્યાનમાં જ વિશદ થશે.

અત્રપર્યન્તની અસફળતિ અને તત્સમાધાન સ્મરવેગેન પદમાં સ્મરનો અર્થ 'કામ' માનીને કર્યું, પરંતુ તેમ માની લેવાથી આ વર્ણન સર્વાત્મભાવવતી શ્રીસ્વા-  
**પ્રકારાન્તર.** મિનીજીકૃત નથી એમ શક્ય રહી નય તેથી સ્મરનો અર્થ 'સ્મરણ' જ કરવામાં આવેછે, અધિકારિભેદે ઉભયે અર્થ ગ્રાહ્ય જ છે. ભાવનું ઉદ્દીપન કરવું એટલો જ ફળનનો અને કેવલ વેલ્લુગીતનો સ્મરોદય ધર્મ, તેથી ભાવોદ્દીપન-માત્રથી વર્ણનોપક્રમ થતાં જ સ્મરવેગજન્ય ચિત્તવિલેપ પ્રતિબન્ધ કલ્પા, અને વર્ણનાશકિતનું અને સ્મરવેગનું-સ્મરકૃત ચિત્તચાગ-અશ્વનું-પણ કારણ કૃષ્ણચેષ્ટિતસ્મરણ કર્યું. હવે અગ્રે પણ સ્મરવેગ અને તદ્દેતુચ્ચુત ભગવત્સ્મરણ તો આવશ્યક હોવાથી સાર્વદિક જ છે તેથી પૂર્વવત્ અગ્રિમ વર્ણન પણ નહિ જ થઈ શકે આ શક્યકાનો પરિહાર કરીને અગ્રિમ વર્ણનમાં ઉપપત્તિ<sup>૧</sup> પણ શીશુક આ એક પગ-ચમ શ્લોક કરીને કથે છે. અત્ર આમ જાણવું. શ્રીસામોપનિષદમાં 'સ્મરણ આકાશથી અધિક<sup>૨</sup> છે, તેથી યદ્યપિ બહુ બેસે તથાપિ સ્મરણ વિના કોઇનું શ્રવણ ન કરી શકે, મનન ન કરી શકે, વિજ્ઞાન ન કરી શકે, જ્યારે તેઓ સ્મરે ત્યારે શ્રવણ કરી શકે' ઇત્યાદિમાં સ્મરનો વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અર્થ 'સ્મરણ' થાય છે, તેમ 'તૃતીય શ્લોકમાં સ્મરવેગેન પદમાં સ્મરનો અર્થ 'સ્મરણ' થાય છે, કારણ કે પ્રકૃત પ્રસંગમાં પણ ભગવદ્બોગ્યસુધાભોગ્યોગ્યનાસિદ્ધિરૂપ અગ્રિમ પ્રયોજનાયે શ્રીશામિનીજીનાં સુખારવિન્દને વિષે નિજ અધરસુધાનો સમ્બન્ધ પ્રભુએ અવશ્ય કરાવવાનો જ છે, આ સુધાસમ્બન્ધ કેવલ વર્ણને કરીને જ થઈ શકે, અને વર્ણન તો સુધાસંવલિત નાદના અન્તઃપ્રવેશ વિના થઈ શકે નહિ, નાદનો અન્તઃપ્રવેશ પણ થઈ જાય તથાપિ પૂર્વવત્

૧. જ્ઞાન કરવાની ઇચ્છાથી. ૨. નહિ તો.

૩. પ્રુષ્ઠિપ્રભુએસિન લીલાબાહ્ય શર્વાદિને રસાત્મક પ્રુષ્ઠિમાર્ગના આચાર્ય માનવાની પ્રુષ્ઠિ પણ તાદૃશની જ થાય, ભગવત્પ્રાપાવતી તો કદાપિ ન જ થાય.

૪. શ્રીગુસાંઈજી સર્વ જ ભગવદ્ગુણસુગીતશ્રીગોપીજનના અર્થમાં આ પદ પ્રયોજે છે,

૫. પ્રુક્તિ. ૬. કારણ કે સ્મર આકાશનિયામક અને અશ્વચુકૃષ્ટ છે.



સ્વરૂપ વિપ્રયોગરસ એમ સંયોગશૂઘ્નારસનો અને વિપ્રયોગશૂઘ્નારસનો વિશેષ પણ સિદ્ધ થયો. આ જ વિવેકનું કથન શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં કરીએ તો સંયોગરસ સ્વસમાનાં ધિક્કરણુસ્વપ્રયુક્તક્રિયાવિશિષ્ટ છે, અને વિપ્રયોગરસ સ્વવ્યધિકરણુસ્વપ્રયુક્તક્રિયાવિશિષ્ટ છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ તો ઉભયવિધ જ છે. અત્ર આ અભિમનિધિ છે. લૌકિક વિરહમાં પુરુષમાં રસ છે પરંતુ પુરુષ જ કાંઈ રસસ્વરૂપ નથી, પરંતુ ભગવાન તો અલૌકિક છે, રસો વૈ સઃ શ્રુતિપ્રમાણથી રસરૂપ છે, તેથી ભગવત્સ્વરૂપ સંયોગાત્મક અને વિપ્રયોગાત્મક પણ છે. સંયોગ અને વિપ્રયોગ એ ઉભયે શૂઘ્નારસની પ્રભુમાં એકમાલાવચ્છિન્ન સ્થિતિ શ્રુતિસિદ્ધ છે, યુક્તિગોચર નથી, તથાપિ અત્ર વનસ્થલકતસહિત સંયોગાવસ્થા છે તેથી સંયોગરસાત્મતા અને વનસ્થલકતથી વિપ્રયોગ છે તેથી વિપ્રયોગરસાત્મતા પણ સિદ્ધ થઈ શકે છે, તેથી યુક્તિનો પણ વિરોધ ન રહ્યો. રસનો અને ભગવાનનો અભેદ છે અને ભગવાનનો અને ભગવદ્વપુનો પણ અભેદ છે, તેથી ભગવદ્વપુ પણ ઉભયવિધશૂઘ્નારસાત્મક છે.

ભગવાન તો હૃદયમાં પણ વિદ્યમાન છે, તેથી તેટલામાત્રથી પણ જ્ઞાનિવત્ જ શ્રી-સ્વામિનીશ્રુતું સુખ હશે એ શૂઘ્નાનું નિવારણ કરવાને વપુનું વિમ્બત્. ભરણુ-પ્રાકટ્યકરણુ-પણ કહ્યું. સ્વસ્વરૂપથી અતિરિક્ત વપુ જ નથી, તેથી ઘણું વિમ્બત્ પદે જે વપુપ્રાકટ્ય કહ્યું તે અસદ્ગત છે એમ જ્ઞાનમાર્ગીય શૂઘ્નાનું પણ હવે સમાધાન થઈ ગયું, જ્ઞાનીને હૃદયમાં જ સુખ થાય છે, અને શ્રીગોપીજનને અર્થે તો સ્વરૂપનું પ્રાકટ્ય પણ પ્રભુ કરે છે. ઉક્ત પ્રકારે ભગવદ્વપુ ઉદ્દિષ્ટદ્વિવિધરસાત્મક છે એમ સિદ્ધ થયું. રસ ભાવાત્મક છે અને નિજ પ્રિયાથી વ્યતિરિક્તમાં તે ભાવાત્મક રસનું પ્રાકટ્ય નથી તેથી રસ અમૂર્ત-મૂર્તિરહિત-આકૃતિરહિત-છે એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ વપુ ધરે છે ત્યારે તો નિજ સ્વરૂપનું પ્રાકટ્ય બહિઃ પણ કરે છે તેમ પ્રભુએ પણ નિજ મૂર્ત સ્વરૂપનું બહિઃ પ્રાકટ્ય કરતાં વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કર્યો. વેદ તો રાષ્ટ્રાત્મક છે અમૂર્ત છે એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે તથાપિ વેદા યથા મૂર્તિધરાભિષ્ટે વાક્યમાં જણાવ્યું છે કે ત્રિપૃષ્ઠમાં વેદ મૂર્તિધર-સાર્વદિકશબ્દપ્રજ્ઞાત્મકમૂર્તિપ્રાકટ્યવાન છે, તેમ બહા પણ સાકાર જ છે, તેથી સાર્વદિક-નિત્ય-જ રસાત્મક વપુનું પ્રાકટ્ય વૃન્દાવનમાં કર્યું. જ્ઞાનિવત્ હૃદયમાં જ પ્રાકટ્ય હોય તો ભોગ કેવલ મનથી જ થાય, અને બહિઃ પ્રાકટ્યમાં તો સર્વેન્દ્રિયે ભોગ થઈ શકે છે. જ્ઞાનીથી ભક્તના ભોગમાં પણ આ પ્રકારનો વિશેષ હોવાથી, યદપિ ભગવાન અશ્વરાદિના વિષય નથી તથાપિ પ્રિય પદાર્થ મનોમાત્રનો જ વિષય રહે તો સુખને સ્થાને દુઃખ થાય છે તેથી, પ્રિય પદાર્થની મનોમાત્રવિષયતા દુઃખદ છે. એવું મહાવત્સલસિદ્ધ છે તેથી. સર્વેન્દ્રિયે ભોગેન્દ્ર ભક્તને અર્થે નિજ સ્વ-

શ્રીશુદ્ધ નટવરવપુઃ વિષ્ણુ એમ કથન કર્યું. પાત્તભરણુકારણથી રસદાન કાર્યનું અનુમાન થાય છે તેમ અત્ર વપુઃપ્રાકટ્ય કારણથી ભક્તરસદાન કાર્યનું અનુમાન થાય છે, તેથી વિષ્ણુપદનો અર્થ 'રસદાનના કારણત્વધર્મસામ્યે કરીને પ્રાકટ્ય કરતાં' થાય છે. દૃષ્ટાન્તમાં જેમ પાત્ર તેમ દાષ્ટાન્તિકમાં ધર્મિસ્વરૂપ ભગવાન, દૃષ્ટાન્તમાં જેમ પાત્રરસ રસ તેમ દાષ્ટાન્તિકમાં શ્રીગોપીજનને વિષે સ્થાપનીય ભાવાત્મક આનન્દ, જે આનન્દનું નિરૂપણ અગ્રિમ વ્યાખ્યાનમાં 'સ્રીમાદો મૂઢઃ પુષ્ટિમાર્ગે તત્ત્વમ્' થી થશે, અને દૃષ્ટાન્તમાં જેમ ભરણુ તેમ દાષ્ટાન્તિકમાં ધર્મિસ્વરૂપવપુનું પ્રાકટ્ય. દૃષ્ટાન્તમાં વિષ્ણુપદમાંના ભરણુનો અર્થ 'ધારણુ' હોવાથી કર્તા અને કર્મ ભિન્ન છે, પરન્તુ દાષ્ટાન્તિકમાં તો ભરણુનો અર્થ પ્રાકટ્ય હોવાથી તદાત્માને સ્વયમકુસ્તવત્ સ્વરૂપ જ કર્તા અને સ્વરૂપ જ કર્મ થાય છે. પ્રથમ પણુ પ્રાકટ્ય તો હતું જ પરન્તુ તે માત્ર હૃદયમાં જ હતું તેથી વર્ણનાશકિત કહી, પરન્તુ હવે તો સર્વ ઇન્દ્રિયમાં પ્રાણમાં અન્તઃકરણમાં અને શુન્ધમાં ચારેમાં પ્રાકટ્ય છે તેથી વિષ્ણુપદથી જ અગ્રિમ વર્ણનશકિતનું સૂચન થઈ જાય છે.

અત્રપર્યન્તના સ્તોત્રાન્વયથી 'નટવત્ અને વરવત્ વપુને પ્રકટ કરતાં ભગવાને જન્દાવનમાં પ્રવેશ કર્યો એમ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી ભગવાનની અને વપુની પૃથક્તાનો ભાસ થાય છે, આ કલેશ પણુ નિવૃત્ત કરવાને 'નટવરવપુએ જન્દાવનમાં પ્રવેશ કર્યો' એમ જ અન્વય કરવો, તેથી નટવરવપુસ્વરૂપે જ જન્દાવનપ્રવેશ કર્યો એમ ક્ષણિત થતાં સ્વરૂપને અને વપુનો કિંચદ ભેદભાસ નિવૃત્ત થઈ જાય છે, હવે બહાપીડને કર્ણિકારને વસ્ત્રને અને માથાને ધરતા નટવરવપુએ જન્દાવનમાં પ્રવેશ કર્યો એમ સમ્બન્ધ ધટવાથી બહાપીડ કર્ણિકાર વસ્ત્ર અને માથા એમ ચાર જ કર્મ વિષ્ણુતાં રહ્યાં, અને વર્તમાનકૃદન્ત-વિશેષણુ વિષ્ણુનું વિશેષ્ય સ્તોત્રકથ જ નટવરવપુઃ થઈ ગયું.\*

કર્ણુદયને વિગે છે કર્ણિકાર કુસુમ જેને એવું નટવરવપુઃ, અથવા કર્ણુદયને વિગે કર્ણિકારને ધરતું નટવરવપુઃ અથવા ધારણુ કર્તા ભગવાન જ, કર્ણયોઃકર્ણિકારમ્. કર્ણિકારકુસુમ શૃંગારરસનું ઉદ્દેશોધક છે, સંયોગ અને વિંચયોગ એમ શૃંગારરસ દ્વિવિધ છે, પ્રભુના કર્ણુદય તે ઉભય રસનું પ્રતિપાદન કરે છે, સંયોગમાં પ્રિયાવચ્ચનશ્રવણથી અને વિંચયોગમાં પ્રિયાગુણશ્રવણથી ઉભયે કર્ણુ ઉભયવિધ શૃંગારરસના અનુભાવક છે. આ ઉભયશૃંગારરસપ્રતિપાદક કર્ણુને કર્ણિકારને સમ્બન્ધ થાય છે, તેથી પૂર્વનિરૂપિત રસ ઉચ્છલિત થાય છે, ઉભયશૃંગારરસાનુભાવક કર્ણુને વિગે શૃંગારરસોદ્દેશોધક કર્ણિકારનું સ્થાપન કરવાથી રસોદ્દેશોધથી પૂર્વે નિરૂપિત સ્વરૂપાત્મક રસ ઉચ્છલિત થાય છે, અને તેથી ભગવત્સ્વરૂપમાં અવયવવિકારાદિ થાય છે.

તાદૃશ રસ ગુપ્ત હોય તો જ રસત્વ પ્રાપ્ત કરે છે, કટાક્ષાદનુભાવરૂપ રસ તો પ્રકટ હોય તોએ બાધ નહિ, પરન્તુ આ તો આલમ્બ્યનરૂપ જ રસ છે અને વિષ્ણુ વાસઃ આ જ પ્રકટ થઈ જાય તો રસાભાસજનક થઈને રસપોષકમાત્ર જ થાય કનકકાપિદમ્. રસત્વ પ્રાપ્ત કરે નહિ તેથી, ગુપ્તત્વ જ આલમ્બ્યનરૂપ રસનું રસત્વ સંરક્ષે છે તેથી, કનકકપિશ પીતામ્બર ધર્યું છે. રસના આવશ્યક આચ્છાદનાર્થે

\* આ ચિહ્નના મધ્યનું વ્યાખ્યાન શ્રીગુસાંઈજીના સ્વત્રન્ત્ર લેખને અનુસરે છે.

આ કનકવત્ કપિશ પીતા-કેસરિ-વસ્ત્ર કટિસ્થ જાણુવું. રસ ઉદ્ભવ્ય થયો એમ શ્રીગોપીજનને જ્ઞાન થાય તો તે સર્વ શ્રીસ્વામિનીજી વસ્ત્રને પણ ન ગણે તેથી વસ્ત્રને કનકવત્ કેસરિ કહીને વસ્ત્ર કેસરિકનકતુલ્ય વ્યામોહક છે એમ નિરૂપણ કર્યું. રસનો ઉદ્ભોધ થયો એમ શ્રીગોપીજનને જ્ઞાન થાય તો સમયવિશેષે તેમ થયું પણ હતું તેથી અધુના પણ રસત્વસાધક વસ્ત્રને ન ગણીને શ્રીગોપીજન તે જ પ્રકટ રસાભાસ આલમ્બનનું વર્ણન કરે, શ્લોકદ્વયે કરીને સંયોગવિપ્રયોગરસદ્વયનું વર્ણન કરે નહિ, તેથી પ્રભુએ કટિસ્થ કનકતુલ્ય કેસરિ પીતામ્બરથી શ્રીગોપીજનનો વ્યામોહ કર્યો. રસના ઉદ્ભોધે કરીને જ અત્યન્ત આર્તિથી ભગવદ્વસ્ત્ર પીતામ્બરની ગણના ન કરીને શ્રીગોપીજન શ્રીઅક્ષગનું જ સમ્યક્ અવલોકન કરી લે તો રસ પ્રકટ થઈ જવાથી રસાભાસ થાય તેથી રસગોપનાર્થ-રસાન્ઝાદનાર્થ-પ્રભુએ કનકકપિશ કેસરિ વ્યામોહક પીતામ્બર ધર્યું. અત્ર વસ્ત્રની કનકકપિશતા માયા છે. કનકરૂપ ધનનું મદનનકત્વ શાસ્ત્રસિદ્ધ છે, તેથી વસ્ત્રની કનકતુલ્ય કપિશતા કહીને શાસ્ત્ર-સમ્મતિપૂર્વક વસ્ત્રનો કેસરિ વર્ણ પણ મદનનક છે એમ સૂચન કર્યું. પ્રભુએ કેસરિ મદનનક વ્યામોહક પીતામ્બર ધર્યું છે, તેથી શ્રીગોપીજન શ્રીઅક્ષગનું સમ્યક્ અવલોકન કરી શક્યાં નહિ. ભગવત્સાક્ષાત્કારમાં માયા જનનિકાવત્ સ્થિતિ કરે છે, પ્રકૃત પ્રસન્નમાં પણ આન્ઝાદિકા જનનિકાવત્ માયા રસાન્ઝાદિકા થઈ એમ સૂચન કરવાને પીતામ્બર વ્યામોહક કનકતુલ્ય છે એમ નિરૂપણ કર્યું. જનનિકાવત્ પીતામ્બર ભગવત્સ્વરૂપનું ગોપન-આન્ઝાદન-કરે છે, તેથી કનકકપિશ કેસરિ પીતામ્બરનું આન્ઝાદક માયાત્વ સિદ્ધ થાય છે. કનકકપિશ પીતામ્બર અથવા પીતામ્બરની કનકકપિશતા રસાન્ઝાદિકા માયા છે, તેથી જ્યાં વસ્ત્રની નિજ આકૃતિનું પણ સમ્યક્ અવલોકન થઈ શક્યું નહિ ત્યાં તાદશ વસ્ત્ર કરીને આન્ઝાદ આલમ્બનરસનું ઉદ્ધાટન શ્રીગોપીજન કેવી રીતે કરી શકે ? પ્રભુએ કયા આકૃતિનું વસ્ત્ર ધર્યું છે તે પણ કનકકપિશતાને લીધે યથાર્થ જાણી શકાતું નથી તો તાદશવસ્ત્રાન્ઝાદ આલમ્બનરસનું જ્ઞાન શ્રીગોપીજનને ક્યાંથી થઈ શકે ? નાદદ્વારા કટિસ્થ કેસરિ પીતામ્બરના અનુભવમાં ભગવદ્વિન્ઝાદી એવો કોઇક અનિર્વચનીય મદ પ્રકટ થઈ ગયો, જેથી પીતામ્બરાન્તઃ-સ્થિત આલમ્બનાદિનો વિચારમાત્ર પણ શ્રીગોપીજનથી ન થઈ શક્યો એમ વિષદ્ વાસઃ કનક-કપિશમ્નો નિર્ગલિત અર્થ છે.

કનકકપિશ પીતામ્બરથી પણ અધિક આન્ઝાદિકા વૈજયન્તી માલા છે. વિશેષ પણ

વસ્તુના યાત્રાત્મ્યજ્ઞાનનું આન્ઝાદન કરે છે, તેથી અત્ર માલા વિશે-

વૈજયન્તીઞ્ચ  
માલામ્.

પિકા છે, વસ્તુતઃ તો ભગવત્સ્વરૂપ જ વિશેષક છે એમ અધુના જ

અગ્રે સ્પષ્ટ થશે. વૈજયન્તી કીર્તિમયી માલા છે, તેનો અર્થ 'નિશ્ચયે

કરીને' થાય છે, અને જયન્તીનો અર્થ 'જયકર્તા' થાય છે, તેથી

'વૈજયન્તી'નો યૌગિક અર્થ 'સર્વજયપ્રકાશિકા' થાય છે. પ્રભુ સાક્ષાન્મન્મથમન્મથ છે,

અર્થાત્ પ્રભુનું સ્વરૂપજાવડ્ય આધિદેવિક મન્મથનો પરાજય કરે છે, અને નયન કમલાદિનો

પરાજય કરે છે, આ પ્રકારે વૈજયન્તી સર્વજયપ્રકાશિકા છે. મૂળમાં 'માલા' પદ છે, તેથી

વનમાલાનું પણ ધારણ કર્યું છે એમ જાણવું, અર્થાત્ 'કીર્તિમયી સર્વજયપ્રકાશિકા વૈજય-

ન્તીને' અને વનમાલાને ધારણ કરતું નટવત્સ્વરૂપ વા ભગવાન જ એમ અર્થ થાય છે.

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ॥

॥ શ્રીમોપીજનવલ્લભાય નમઃ ॥

॥ શ્રીમદાચાર્યચરણકમલેભ્યો નમઃ ॥

॥ શ્રીમદ્વેદવ્યાસવિરચિતાનિ બ્રહ્મસૂત્રાણિ\* ॥

॥ અધિકરણસમલક્ષ્ણાનિ ગુર્જરાનુવાદવિભૂષિતાન્યપિ ॥

પ્રથમોધ્યાયઃ

પ્રથમ અધ્યાય.

પ્રથમઃ પાદઃ

પ્રથમ પાદ.

૧. ઉપનિષદ્વિજ્ઞાસાધિકરણમ્ ॥

પ્રથમાધિકરણ.

૨. અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા ॥

૧. બ્રહ્મજિજ્ઞાસાર્થે બ્રહ્મવિચાર આરંભાય છે.

\* સર્વ વેદાર્થરૂપ બ્રહ્મ જ છે એમ અસમનાનુબંધાર્થ જણાવવાને સ્વરૂપ મતાન્તર-  
નિષ્કરણ સાધન અને ફક્ત એમ ચતુર્થા બ્રહ્મસમ્બન્ધિ સર્વનો જ વિચાર આ ચતુર્વક્ષણી  
બ્રહ્મભીમાંસામાં શ્રીમદ્વેદવ્યાસે કર્યો. સર્વ ઉપનિષદો સમન્વય બ્રહ્મમાં જ થાય છે અને  
વેદાર્થનિશ્ચય ઉપનિષદ્વિચારને બધીન છે તેથી સર્વ જ વેદ બ્રહ્મમાં પ્રમાણ છે એમ પ્રથમા-  
ધ્યાયમાં પ્રતિપાદન કરીને, શ્રુતિના પરસ્પરવિરોધપરિહારપૂર્વક વિરુદ્ધ સ્મૃતિને દૂષીને બ્રહ્મ જ  
પ્રમેય છે એમ દ્વિતીયાધ્યાયમાં નિર્ણય કરીને, અન્તરંગ અને બહિરંગ એમ સોપકરણ  
સાધનનો વિચાર તૃતીયાધ્યાયમાં કરીને, ચતુર્થાધ્યાયમાં ફલપ્રાપ્તિપ્રકાર અને ફલાનુભવપ્રકાર  
વિશદ કરીને બ્રહ્મ જ ફલ છે એમ બ્રહ્મસૂત્રકારે નિરૂપણ કર્યું. આ પ્રકારે આ બ્રહ્મભીમાંસા-  
શાસ્ત્રનો સનાતન અર્થસંગ્રહ છે. ઉપનિષદ્વાક્ય પણ નિઃસન્દિગ્ધ અને સન્દિગ્ધ એમ  
દ્વિવિધ છે તેમાં નિઃસન્દિગ્ધ ઉપનિષદ્વાક્યનો વિચાર-અનાવશ્યક હોવાથી તત્ત્વસૂત્રકારે  
સન્દિગ્ધ જ વાક્યનો વિચાર આરંભ્યો. સન્દિગ્ધ વાક્ય પણ કાર્યપ્રતિપાદક અન્તર્ધર્મપ્રતિ-  
પાદક ઉપાન્યસરૂપપ્રતિપાદક અને પ્રત્યક્ષ એમ ચતુર્થા હોવાથી સર્વોપનિષદો સમન્વય  
પ્રથમાધ્યાયમાં પાદચતુષ્ટયે કરીને સિદ્ધ કર્યો. આ પ્રકારે આ બ્રહ્મવિચારશાસ્ત્રના પ્રથમ  
સમન્વયાધ્યાયના પ્રથમ કાર્યપ્રતિપાદક પાદમાં બ્રહ્મસમ્બન્ધિ સર્વના વિચારની પ્રતિષ્ઠા કરીને,  
બ્રહ્મનું લક્ષણ આપીને, શ્રીઆદરાયણે કાર્યપ્રતિપાદકવાક્યનો વિચાર કર્યો. પ્રથમાધ્યાયના  
પ્રથમ પાદમાં દસ અધિકરણ અને ત્રિશત સૂત્ર છે.

૧. પ્રથમ અધિકરણમાં જીજ્ઞાસાનું સમર્થન કર્યું છે તેથી તેને જીજ્ઞાસાધિકરણ કહે છે,  
તેમાં એક જ સૂત્ર છે. વેદના શિક્ષાદિ પંડૂર્જયી જ વેદાર્થનો નિશ્ચય સમ્ભવે છે અને આત્મ-  
ન્ટિક નિશ્ચય તો તપશ્વર્ગદિથી જ સમ્ભવે છે તેથી આ વિચારશાસ્ત્ર નિષ્પ્રયોજનક છે એમ  
આક્ષેપ કરવામાં આવે તો અધિકૃત વિવિધશાસ્ત્રના શ્રવણથી બુદ્ધિદોષે કરીને મન્દપુરુષોને,  
મન્દેદ થાય છે તેના નિવારણાર્થ આ વિચારશાસ્ત્ર આવશ્યક છે એમ નિર્ણય કરીને આરંભ-  
સૂત્રમાં વિચારશાસ્ત્રનું સમર્થન કર્યું. “સર્વે વેદા યત્વદમામનન્તિ” “વેદૈશ સર્વેરહમેવ વેદયઃ” ઇત્યાદિ

૨. એકસૂત્રજન્માદ્યધિકરણમ્ ॥

૨. જન્માદ્યસ્ય યત્તઃ શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ ॥

દ્વિતીયાધિકરણ.૨

૨. જેમાંથી આકાશનું જન્મ ( થાય છે ),  
( અહીં કારણ છે એમ ) શાસ્ત્રમાં ઉક્ત  
છે તેથી.

તૃતીયાધિકરણ ૩

૩. એકસૂત્રં સમન્વયાધિકરણમ્ ॥

૩. તત્તુ સમન્વયાત્ ॥

૩. તે ( સમવાયિ કારણ ) તો ( અહીં જ છે ),  
( અહીં ) સચ્ચિદાનન્દરૂપે ( જગતમાં )  
અનુવૃત્ત છે તેથી.

શ્રુતિસ્મૃતિથી અહીં જ સર્વવેદાર્થ છે, તથાપિ “ તન્ત્રૌપનિવર્દ પુરુષં વૃચ્છામિ ” વાક્ય ઉપ-  
નિવર્દમાં જ છે, તેમાં અહીંની પુરુષરૂપતાનું સ્પષ્ટ થવણું છે, અને “ વેદાન્તાવિજ્ઞાનસુનિધિતાર્થાઃ ”  
ઉપનિવર્દવાક્યથી જણાય છે કે ઉપનિવર્દ જ વેદાર્થનિશ્ચાયક છે, તપશ્ચર્યાદિનો તો આ કાલમાં  
સમ્ભવ જ નથી, તેથી ઉપનિવર્દના વિચારરૂપ આ અહીંમાં સાશાસ્ત્રથી જ વેદાર્થરૂપ અહ-  
સ્વરૂપનો નિશ્ચય આવશ્યક છે, ઇત્યાદિ અભિસન્ધાનપૂર્વક શ્રીઆદરાયણુચાર્યે અહીં સમન્વયી  
વિચાર આરમ્ભ્યો.

૨. દ્વિતીય જન્માદ્યધિકરણમાં પણ એક જ સૂત્ર છે. વિચાર્યું અહીંનું શું લક્ષણ? તેવા  
અહીંમાં શું પ્રમાણ? ઇત્યાદિ આકાશકાલની તૃત્યર્થ જગતની ઉત્પત્ત્યાદિનું જે કારણ (તે અહીં)  
એમ લક્ષણ આપીને તેવા અહીંમાં કાવચકાત્મક વેદરૂપ શાસ્ત્ર જ પ્રમાણ છે એમ નિર્ણય  
આપ્યો. અત્ર સર્વ દીકાકાર સૂત્રનો યોગવિભાગ કરે છે અને પ્રગટ્ત માયાવાદી તો અત્ર  
રાગલ અહીંનું જ લક્ષણ છે એમ કહે છે! છતાંમાધિકરણમાં નિર્ણય જ અહીંની છતાંસા  
પ્રતિજ્ઞાત છે, તેથી અત્ર લક્ષણ પણ તે નિર્ણય જ અહીંનું છે. વસ્તુતઃ શુદ્ધ નિર્ણય જ  
અહીંને જગત્કર્તૃ નહિ સ્વીકારતાં માયા અવિદ્યા ઉપાધિ પ્રકૃતિ શરીર યક્તિ ઇત્યાદિનો  
પુરસ્કાર કરવામાં જ સર્વ દીકાકારના મતમાં ઉપક્રમવિરોધ પ્રાપ્ત થાય છે ઇશ્વરસિદ્ધિ તર્ક-  
દિથી નિષ્પ્રત્યુદ્ધ સિદ્ધ યર્થ શક્તી નથી તેથી અહીંસૂત્રકાર વેદૈકપ્રામાણ્યનો જીરીકાર કરે છે,  
અતઃ એવ મર્મગ વાચકે પણ “ નૈવા તર્કેણ મતિરાપનેયા અલૌકિકાસ્તુ ચે ભાવા ન સ્તૌસ્તર્કેણ  
યોગયેત્ ” ઇત્યાદિ શ્રુતિસ્મૃતિનું ચારણ સ્વીકારીને ઉલ્લેકકણુભુગ્દર્શનાભાસમાંથી નિજ વ્યા-  
પોદ્ધ નિવૃત્ત કરવો.

૩. તૃતીય સમન્વયાધિકરણમાં પણ એક જ સૂત્ર છે. અત્ર અહીં જ જગતનું સમ-  
વાયિ કારણ છે એમ સિદ્ધ કરીને અભિજનનિમિત્તોપાદાનસિદ્ધાન્ત પ્રકટ કર્યો. અધ્યારોપાપ-  
વાદવાદ તત્ત્વસૂત્રથી અતિવિરુદ્ધ છે, તેથી તત્ત્વસૂત્રોપશૃંહિતસર્વોપનિવર્તપ્રતિપાદિતસર્વધર્મયુક્ત  
અહીં છે એમ વિનિશ્ચય કરીને તાદૃશ સર્વધર્મશ્રમ અહીંના શ્રવણમનનનિદિધ્યાસન અન્તરરહસ્યથી  
અને રામદાદિ બહિરક્રમથી અતિશુદ્ધ ચિત્તમાં નિરોધકાથી આવિર્ભૂત સ્વપ્રકાશ અહીંમાં  
આયુક્ત્ય પરમપુરુષાર્થ છે એમ સનાતન અહીંવાદનું સ્વારસ્ય પણ સ્પષ્ટ કર્યું. આ પ્રકારે  
ત્રિમૂર્તીથી અહીંવિચારની પ્રતિજ્ઞા કરીને અહીં જગત્કર્તૃ વેદપ્રમાણક સમવાયિ છે એમ પ્રતિ-  
પાદન કરીને પ્રતિજ્ઞાત અહીંવિચાર અવશ્ય કર્તવ્ય છે એમ નિષ્પ્રત્યુદ્ધ સિદ્ધ કર્યું. અત્રપર્યન્ત  
સદૃષ અહીંની જગત્કર્તૃતા સિદ્ધ યર્થ.

૪. સત્સમૂહમીક્ષત્યધિકરણમ્ ॥

૫. રીક્ષતેર્નાશન્દમ્ ॥

૬. ગૌણશ્ચેન્નાત્મશબ્દાત્ ॥

૭. તન્નિષ્ઠસ્ય મોક્ષોપદેશાત્ ॥

૮. હ્યેત્વાવચનાચ ॥

૯. સ્વાપ્યયાત્ ॥

૧૦. ગતિસામાન્યાત્ ॥

૧૦. હ્યુત્તવાચ ॥

૪. ( અહ ) સર્વવેદાન્તાપ્રતિપાદ નથી, (અહની) ધક્ષા (પ્રતિપાદિત છે) તેથી,

૫. ( ધક્ષિત્યાદિગુણયુક્ત અહ ) ગૌણ (હશે) એમ નો ( કહેા તો તેમ ) નહિ (ધક્ષિત્યાદિગુણયુક્ત અહને અર્થે નિર્ગુણતાવાચક) આત્મશબ્દ (પ્રયોગનો) છે તેથી,

૬. તેમાં-ધક્ષિત્યાદિગુણયુક્ત અહમાં-જ નિશ્વાવાનનો મોક્ષોપદેશ છે તેથી,

૭. (તે) હ્યે-ત્યાન્ય-છે એમ વચન નથી તેથી,

૮. ( અહ સર્વવેદાન્તાપ્રતિપાદ નથી, સુપ્રસિદ્ધમાં જીવનો ) લય (અહમાં) છે તેથી,

૯. ગતિમાં-મોક્ષમાં-(કાર્યકારણની) સમાનતા છે તેથી,

૧૦. અને ( સર્વ જ અહકાર્ય છે એમ ) શ્રુતિમાં પ્રતિપાદિત છે તેથી.

૪. ચતુર્થ ધક્ષિત્યધિકરણમાં સમ સૂત્ર છે, તેથી ચિદ્રૂપ અહ પણ જગત્કર્તૃ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. "યતો વાચો નિવર્તન્તે" અતિથી અહ સર્વવેદાન્તાપ્રતિપાદ છે એમ આપાતતઃ પ્રતીત થાય છે તેથી અગ્રિમ અહવિચાર જ અશક્ય છે આ શ કાનો પરિહાર આ અણમાં છે. અહ સર્વવેદાન્તાપ્રતિપાદ નથી, કારણકે (૧) "તદેક્ષત" શ્રુતિમાં અહની ધક્ષાનું પ્રતિપાદન છે, (૨) સુપ્રસિદ્ધમાં જીવનો લય અહમાં થાય છે, (૩) મોક્ષમાં કાર્યકારણની સમાનતા થઈ જાય છે, અને (૪) "પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદમ્" શ્રુતિમાં સર્વ જ અહકાર્ય છે એમ પ્રતિપાદન છે. પ્રથમ ધક્ષિતિહેતુથી અહ સર્વવેદાન્તાપ્રતિપાદ નથી એમ સિદ્ધ કર્યું, તથાપિ તે ધક્ષિત્યાદિધર્મયુક્ત અહ જ ગૌણ હોય તો શુદ્ધ અહવાદમાં બાધ આવે, તેથી સૂત્રકાર અપાન્તરસૂત્રત્રયે ધક્ષિત્યાદિધર્મયુક્ત અહની ગૌણતા પણ પરિહરે છે. ધક્ષિત્યાદિધર્મયુક્ત અહ ગૌણ નથી, કારણકે (૧) "આત્મા વા હદમેક એવામ આસીત્" ધત્યાદિ ઉપક્રમ કરીને "સ દેક્ષત" શ્રુતિમાં એક જ નિર્ગુણ આત્માની ધક્ષાનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, (૨) "एतस्मिन् x x x x પ્રતિષ્ઠાં વિન્દતે" ધત્યાદિ શ્રુતિ ધક્ષિત્યાદિધર્મયુક્ત અહમાં જ નિશ્વાવાનનો મોક્ષ થાય છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે, અને (૩) ધક્ષિત્યાદિધર્મયુક્ત અહનો કોઈ પણ શ્રુતિમાં સાંસારિકપદાર્થવત ત્યાગ ઉપદેશનો નથી. આ પ્રકારે આ સમસ્યામાં પણ પ્રથમ ચતુઃસૂત્રીયી ધક્ષિતિહેતુનો ઉપન્યાસ કરીને ધક્ષિત્યાદિધર્મયુક્ત અહનું નિર્ગુણ આત્મસ્વરૂપ અને તન્નિષ્ઠતા મોક્ષ તેમ જ ધક્ષિત્યાદિધર્મયુક્ત અહનો સર્વથા અત્યાગ એમ તે નિર્ગુણ આત્મસ્વરૂપનું દ્વિવિધ કાર્ય પણ કરીને, અર્થાત્ સ્વરૂપતઃ અને કાર્યતઃ ધક્ષિતિહેતુનું નિષ્પત્ત્યુદ્ધ સમર્થન કરીને, વિધિમુખે સૃષ્ટિવાક્યનો વિચાર કરીને ચિદ્રૂપ અહ જગત્કર્તૃ છે એમ સિદ્ધ કર્યું, અને અન્તિમ

૫. અષ્ટસૂત્રમાનન્દમયાધિકરણમ્

૧૧. આનન્દમયોભ્યાસાત્

૧૨. વિકારશબ્દાન્નેતિ ચેન્ન પ્રાચુર્યસ્ત્ ॥

૧૩. તદ્દેતુવ્યપદેશાચ ॥

૧૪. માન્વચર્ણિકમેવ ચ \*ગમ્યતે ॥

૧૫. નેતરોનુપપત્તેઃ ॥

૧૬. ભેદવ્યપદેશાચ ॥

૧૭. કામાચ નાનુપેક્ષા ॥

૧૮. અસ્મિન્નસ્ય ચ તદ્યોગં શાસ્તિ ॥

X ગીયત ઇત્યપિ પાઠઃ

પચ્ચમાધિકરણમ્

૧૧. આનન્દમય (બ્રહ્મ જ છે); અભ્યાસથી  
=તેના પુનઃપુનઃ કીર્તનથી,

૧૨. વિકાર-વિકારવાચક મયટ્ પ્રત્યય-( છે  
જેમાં એવો આનન્દમય) શબ્દ હોવાથી  
(આનન્દમયપદવાચ્ય, બ્રહ્મ નથી એમ)  
જો (કહો તો તેમ) નહિ (મયટ્પ્રત્યય)  
પ્રાચુર્યવ્યાપક-પ્રચુરતાગ્રમક-છે તેથી,

૧૩. તે (આનન્દમય જ છવના આનન્દનો)  
હેતુ છે-એમ વ્યપદેશ-કથન-છે તેથી,

૧૪. અને માન્વચર્ણિક-મન્ત્રવર્ણ કરીને (યુષ્મ  
અભિધાવૃત્તિએ વાચ્ય-જ (આનન્દમય  
બ્રહ્મ) જણાય છે,

૧૫. ઇતર-છવ-(આનન્દમય) નથી, (છવમાં  
જગત્કર્તૃત્વ) ઉપપન્ન નથી તેથી,

૧૬. અને (છવનો તેમ જ આનન્દમયનો)  
ભેદ કરીને વ્યપદેશ-કથન-છે તેથી,

૧૭. અને અનુમાનની-પ્રકૃતિની-અપેક્ષા નથી,  
“તેણે કામના કરી” તેથી,

૧૮. અને આમાં-આનન્દમયમાં-આના-છવ-  
ના-(તદ્દયે) યોગનું-સહભાવનું-શાસન  
કરે છે.

ત્રિમુત્રીથી નિર્ગેધમુખે પ્રણયવાક્યનો પણ વિચાર કરીને બ્રહ્મની સ્વેચ્છાએ વેદાન્તકપ્રતિ-  
પાઘતા સિદ્ધ કરીને નિર્ગુણ જ બ્રહ્મ અભિન્નનિમિત્તોપાદાન જગત્કર્તૃ છે એમ વેદાન્તક-  
વિરૂપિતો પ્રયણ ઉદ્ધેષ કરીને માયાપ્રકૃત્યવિદ્યાપરમાણુકારણવાદનો પરિપૂર્ણ પરાજય  
પ્રકટ થયો.

૫. બ્રહ્મમુત્રમાં આ પચ્ચમ આનન્દમયાધિકરણનું અને સાધનાધ્યાયના તૃતીય-  
પાદાન્તર્ગત સમદશ સિદ્ધિગમ્યપ્રત્યયધિકરણનું લાખ્ય ઉદ્દેશ્યોત્કૃષ્ટ છે. પડિન્દ્રિય આત્મા અને  
પરમાત્માના ભેદે આનન્દ અષ્ટવિધ છે, તેથી આ આનન્દમયાધિકરણમાં અષ્ટ મુત્ર છે.  
લોકમાં પડિન્દ્રિય આત્મા અને પરમાત્મા ભિન્ન છે, પરન્તુ બ્રહ્મમાં તો ઇન્દ્રિયાદિ પણ  
સ્વરૂપાત્મક આનન્દમય જ છે. અંત્ર પ્રથમ સૂત્રના લાખ્યમાં વર્ણકદ્વય છે. “તસ્માદાનન્દ-  
મયં મક્ષતૈ”પર્યન્ત શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે અષ્ટબ્રહ્મવાદને અવલમ્બીને શબ્દનઃ અને  
અર્થતેઃ આનન્દના અભ્યાસથી તૈત્તિરીયોપનિષદીય આનન્દમયની બ્રહ્મતા સિદ્ધ કરી છે,  
અને “અથવા સ નૈવ રમે” ઇત્યાદિ ઉપક્રમ કરીને “એવં વિચારચાતુર્યવાદિઃ સદ્વિમ્ભવાધિપે-  
-અનન્દમયતાનન્દસન્દેહાયાવપાયંતે”પર્યન્ત શ્રીમત્પ્રજુચરણે આધિર્દેવિક વાદનો આશ્રય કરીને

૬. દ્વિસૂત્રમન્તસ્તદ્ધર્મોપદેશાત્ ॥

૧૯. અન્તસ્તદ્ધર્મોપદેશાત્ ॥

૨૦. મેદવ્યપદેશાદ્યાન્યઃ ॥

૫૪૫ધિકરણ-૬

૧૯. અન્તઃ-સૂર્ય અને તેજના અન્દર-(દશ્ય હિરણ્યમય અક્ષ છે), તેના-અક્ષના-(અસાધારણ) ધર્મનો ઉપદેશ છે તેથી,

૨૦. અને (સૂર્યમણ્ડલથી તેમ જ તદ્દલિમાનીથી) મેદનો વ્યપદેશ હોવાથી અન્ય-આધિદૈવિક-(છે).

“તસ્યેવ એવ શારીર આત્મા” ઇત્યાદિ વાક્યાભ્યાસથી આનન્દમયની વ્રજાધિપતા સિદ્ધ કરીને અંગાધ પુષ્ટિરસ પ્રકાશિત કર્યો છે. આનન્દમય અક્ષ જ છે, કારણ કે (૧) તેના-અભ્યાસ-પુનઃપુનઃકીર્તન-છે, (૨) આનન્દમયમાં મયદપ્રલય વિકારાર્થ નથી પરન્તુ પ્રાચીનાર્થ છે, (૩) આનન્દમય જ સર્વના આનન્દનો હેતુ છે, અને (૪) “સત્ય જ્ઞાતમનન્તં વ્રજ” ઇત્યાદિ મન્ત અભિધા વૃત્તિએ આનન્દમયનું જ પ્રતિપાદન કરે છે. અત્ર ચતુર્થ સૂત્રના ભાષ્યમાં સમસ્ત વર્ણીનું શ્રીમદ્વાચાર્યકૃત વ્યાખ્યાન સુવાચ્ય છે. આ પ્રકારે ચતુઃસૂત્રીથી વિધિમુખે આનન્દમયની અક્ષતા નિરૂપણ કરીને સૂત્રકાર નિષેધમુખે પણ આનન્દમયની અક્ષતા પ્રતિપાદન કરે છે. આનન્દમય જ નથી, કારણ કે (૧) ફલરૂપ આનન્દમયત્વ સ્વતન્ત્ર જગત્કર્તૃત્વ અસૌકિક માહાત્મ્ય ઇત્યાદિ ઉત્કર્ષ અક્ષમાં જ ઉપપન્ન છે જીવમાં નહિ, અને (૨) અક્ષ આનન્દવિત્ અને જીવ આનન્દનીય છે એમ અક્ષનો અને જીવનો ભેદ છે. આનન્દમય જડ પ્રકૃત્યાદિ નથી, કારણ કે (૧) “સોકામયત” શ્રુતિ આનન્દમયમાં જે કામનું નિર્ગળ નિરૂપણ કરે છે તે કામ અચેતનધર્મ નથી, અને (૨) “આનન્દમાનન્દમયોવસાનઃ” ઇત્યાદિ શ્રીમદ્ભાગવતવાક્યથી નિશ્ચય થઈ રહે છે કે આનન્દમય થઈને જીવ આનન્દમય અક્ષ પ્રતિ ઉપસદ્ગમણ કરે છે. સર્વસમ્મત પ્રાચીનરીત્યનુસાર આનન્દમય જ અક્ષ છે એમ એક વાર યથાર્થ વ્યાખ્યાન કરીને પણ “પુનરિદં ત્વિદ વચ્ચત્વમ્” ઇત્યાદિથી અક્ષ તો આનન્દમયથી પણ અતીત છે અને તે અક્ષ જીવાત્મા જ છે એમ માયાવાદ યોજીને માયાવાદી અધિકરણભરગ કરે છે તેની આ સૂત્રના ભાષ્યમાં રમણીય સમીક્ષા છે, તેથી આ અધિકરણમાં “આનન્દમયોવસાત્” “માન્ત્રવર્ણિકમેવ ચ ગોચરે” અને “અસ્મિન્નસ્ય ચ ત્વોગં શાસ્તિ” એ સૂત્રવચનું ભાષ્ય અવશ્ય મનનીય છે.

૬. ૫૪ અન્તસ્તદ્ધર્મોપદેશાત્ સૂત્રમ્ છે. જાન્દોગ્યોપનિષદના પ્રથમ પ્રપાઠકમાં “ય યોગાન્તરાદિન્ને હિરણ્યમયઃ પુરુષો દશ્યતે હિરણ્યમસુહૃદિરણ્યકેશઃ” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં આદિત્યાન્તઃ અદ્યન્તઃ હિરણ્યમય પુરુષ અધિષ્ઠાતૃદેવતાશરીર વા અક્ષશરીર નથી, પરન્તુ અક્ષ જ છે, કારણ કે (૧) અપહતપામ્ભત્વરૂપ અસાધારણ અક્ષધર્મનો ઉપદેશ છે અને (૨) અન્તર્ધર્મિઆક્ષણમાં “ય આદિન્ને તિષ્ઠત્” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં સૂર્યમણ્ડલથી અને તદ્દલિમાનીથી આધિદૈવિક લિપ્ત છે એમ કથન છે. અક્ષ કારણ છે અને જગત્ કાર્ય છે, ઘટાદિ કાર્યના જલાદરણુદિયોગ્યત્વાદિ અસાધારણ ધર્મ મૃત્પિણ્ડકપાલરૂપાદિ કારણમાં ગમન કરતા નથી, અને મૃત્તિકાદિ કારણના ધટજનકત્વાદિ અસાધારણ ધર્મ ઘટાદિ કાર્યમાં ગમન કરતા નથી, તેમ અપહતપામ્ભત્વ અક્ષનો જ અસાધારણ ધર્મ છે, અશમાં વા કાર્યમાં તો તે ધર્મનું સામ્ય કેવલ નામમાત્ર છે, અક્ષના અપહતપામ્ભત્વરૂપ અસાધારણ



૭. एकसूत्रं तद्विद्वाधिकरणम् ॥

૨૧. આકાશસ્તાહિદ્ગાત્ ॥

૮. एकसूत्रमतिदेशाधिकरणम् ॥

૨૨. અત એવ પ્રાણઃ ॥

સપ્તમાધિકરણ.૭

૨૧. આકાશ (અહા જ છે) તેનું-અહાનું-  
(જગત્કર્તૃત્વાદિ) લિંગ છે તેથી.

અષ્ટમાધિકરણ.૮

૨૨. એથી (અહાલિંગનું અવશ્ય થાય છે  
તેથી) જ પ્રાણ (અહા જ છે).

ધર્મથી હિરણ્યમયત્વ હિરણ્યશ્મશ્ચુત્વ હિરણ્યકેશત્વ દશ્યત્વ ઇત્યાદિ પણ અહાધર્મ જ છે એમ નિશ્ચિત થાય છે. અહાસૂત્રને વૈદિકા “ન્યાય”સંઘા સમર્પે છે, ત્યારે હવે આ અધિકરણમાં આ ‘ન્યાય’ સિદ્ધ થયો કે ઉપનિષદમાં તત્ તત્ પ્રકરણમાં એક પણ નિઃસંનિદગ્ધ અસાધારણ અહાધર્મ અન્ય સંનિદગ્ધ ધર્મની પણ અહાધર્મતા નિશ્ચિત કરે છે. જ્યાં જ્યાં ધર્મનો નિષેધ હોય ત્યાં ત્યાં લૌકિક કાર્યધર્મનો જ નિષેધ સમજવો, આથી “યદેકમવ્યક્તમનન્તરૂપમ્” “ગુહ્યો નિહિતમ્” ઇત્યાદિ શ્રુત્યુક્ત સહજ સાકારતા પણ સિદ્ધ થઈ રહે છે. અહાશરીરપણ તો સર્વથા અસંકુત જ છે, સર્વકર્તૃ અહામાં શું અનુપપત્તિ કે શરીર કલ્પે ? આસુરવ્યામોહાર્થ લીલાએ કરીને નટવત્ શરીરનું દર્શન કરાવે તથાપિ વસ્તુતઃ મૂલસ્વરૂપમાં શરીર જ નથી, અહાનું સ્વરૂપ જ તત્તત્શરીરાદિ લીલા કરે છે, આથી સિદ્ધ થાય છે કે અહામાં નિત્ય વા અનિત્ય શુદ્ધસત્વાત્મક પ્રાકૃત વા માયિક કોષ પણ પ્રકારનું સ્વરૂપલિન્ત શરીર નથી. અન્તર્યામિશ્રાહણમાં ચાર પદાર્થ શિક્ષણીય છે, (૧) અહા સર્વત્ર રિયતિ કરે છે તથાપિ તત્ તત્ સર્વના ધર્મનો અહાને સમ્બન્ધ નથી, (૨) નિજ અસાધારણ હાધર્મનો તત્ તત્ સર્વને પણ સમ્બન્ધ નથી, કારણ કે તેમ થાય તો સર્વ જ સુક્ત થઈ જાય, (૩) અહા આદિત્ય-મણ્ડલાદિને સ્વશરીર ગણે છે તે પણ અધિષ્ઠનાર્થ નહિ પરન્તુ કેવલ નિજલીલા સિદ્ધયર્થ, અને (૪) અહા તત્ તત્ શરીરનું નિયમન કરે છે તે પણ નજલીલાસિદ્ધયર્થ જ. આનન્દમય અને અન્તસ્તદ્ધ અધિકરણમાં મયદ્પ્રત્યયવશાત્ અજહત્વની શુદ્ધા ઉપરિચિત થઈ હતી તે નિષ્ક્રિય કરીને સૂત્રકારે આનન્દમયની અને હિરણ્યમયની અહાતા સિદ્ધ કરી. ઉત્તમ અધિકારીએ અત્ર આનન્દમયમાં શ્રીનાથજીની અને હિરણ્યમયમાં શ્રીનવનીતમિયજીની બાવના કરવી.

૭. સપ્તમ તદ્વિદ્વાધિકરણમાં એક જ સૂત્ર છે. જાન્દોઝ્યોપનિષદના પ્રથમ પ્રપાઠકમાં

“अस्य लोकस्य कां गतिरित्याकाश- इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशदेव-  
न्ययन्ते आकाशं प्रत्यस्तं गन्ति” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં “આકાશ”નો અર્થ “અહા” થાય છે,  
પાદાન્તેષ્વતિસામર્થ્યરૂપ લિંગથી અને ઉપપત્તિરૂપ તાત્પર્યલિંગથી સર્વજગત્કારણત્વ  
પરમાત્માના પેદેશરૂપત્વ પરાવરીયસ્ત્વ ત્રિતયપરિચેદશાદિલ અને આનન્દ્ય અહાધર્મ છે,  
લોકમાં યેદિન્દ્રિય એષે વ્યોમન્” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં પણ આકાશપર્માય “વ્યોમ” ઇત્યાદિ  
સ્વરૂપાત્મક આનન્દમય તથા અધિકરણમાં આ ન્યાય પ્રાપ્ત થયો કે જ્યાંપર્યન્ત કોષ પણ  
મયે પ્રવૃત્તિપર્યન્ત શ્રીમદ્વાચાર્યજીએ સાંપર્યન્ત તે વાક્ય અપરંઅહામાં ન ચોજવું એમ  
અર્થતઃ આનન્દના અભ્યાસથી સંતિરત.

અને “अथवा स नैव रेमे” ઇત્યાદિ ઉપક્રમ જ છે. જાન્દોઝ્યોપનિષદના પ્રથમ પ્રપાઠકમાં  
“आनन्दमयमानन्दसन्दोहायावपायते”પર્યન્ત શ્રીમદ્બ્રહ્મચરિત્ર મૂતાનિ પ્રાણ એવ અભિવાંચિન્તિ”

૧. ચતુઃસૂત્રજ્યોતિઃશરણાધિકરણમ્ ॥

૨૩. જ્યોતિઃશરણાભિધાનાત્ ॥

૨૪. છન્દોભિધાનાન્નેતિ ચેન્ન તથા  
ચેતોર્પણનિગદાત્તથા હિ દર્શનમ્ ॥

૨૫. ભૂતાદિપાદવ્યપદેશોપપત્તેષ્વેવમ્ ॥

૨૬. ઉપદેશમેદાન્નેતિ ચેન્નોમયસ્મિન્નપ્ય-  
ચિરોધાન્ત્ ॥

૨૩. જ્યોતિઃ ( 'અહમ જ છે, ) ચરણુનું-  
અહમધર્મનું-અભિધાન છે તેથી,

૨૪. છન્દનું-ગાયત્રીનું-અભિધાન છે તેથી  
( ચરણુ અહમધર્મ નથી ) એમ નો ( કહે  
તો તેમ ) નહિ, ( અહમમાં ) તથા-તે દ્વારા-  
ચેતોર્પણનું કથન છે તેથી, અને તથા-તે  
પ્રકારે-દર્શન થાય છે તેથી એમ જ યોગ્ય છે,

૨૫. અને ભૂતાદિ-ભૂત પૃથિવી શરીર અને  
હૃદયરૂપ ચાર-પાદના ઉપદેશની ઉપ-  
પત્તિ ( અહમમાં ) છે તેથી એમ જ છે.

૨૬. ( સમગ્રી અને પદ્મચમીના ) ઉપદેશનેદથી  
( જ્યોતિઃ અહમ ) નથી એમ નો ( કહે  
તો તેમ ) નહિ, ઉભયે ( વિભક્તિમાં )  
અવિરોધ છે તેથી.

ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં “ પ્રાણ્યેતો ” અર્થ “ અહમ ” થાય છે કારણ કે અત્ર પૂર્વવત્ જ શ્રુતિ  
સામર્થ્ય અને તાત્પર્યનિર્ણય સિદ્ધિથી અનેક અહમધર્મ નિશ્ચિત થાય છે. ઉપનિષદ્વાક્ય  
મુખ્યઅહમપરત્વે સમ્ભવે ત્યાંપવન્ત તે વાક્ય અપરઅહમમાં ન યોજનું એમ પૂર્વાધિકરણસિદ્ધિ  
ન્યાય અત્ર પ્રવર્તી શકતો નથી, તેથી જે પ્રકરણમાં અહમપરત્વ કલ્પવામાં કંઈ પણ બાધક  
ન હોય ત્યાં જ અહમપરત્વ-કલ્પનું અન્યત્ર નહિ એમ અતિરિક્ત અતિદેશન્યાયનું પરિ-  
ગાન આ અધિકરણમાં કરાવ્યું. જ્યાં જ્યાં બાધકશૂન્ય અહમસિદ્ધિ હોય ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર જ  
અહમપરત્વ સ્વીકારનું, તેથી “ આપો વા इदं सर्वम् ” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં “ આપઃ ” ઇત્યાદિનો  
અર્થ અહમ જ કરવો.

૯. નવમ જ્યોતિરધિકરણમાં સૂત્રચતુષ્ટય છે. છાન્દોગ્યોપનિષદના પદ્મચમ પ્રપાઠકમાં  
“ અય યદતઃ પરો દિવો જ્યોતિર્દિવ્યતે વિશ્વતઃ શ્ટેષુ સર્વતઃ શ્ટેષ્વજુતમેષૂતમેષુ લોકેષુ इदं  
તાવજદિદમસ્મિન્નન્તઃ પુરુષે જ્યોતિઃ ” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં ‘ જ્યોતિઃ ’ નો અર્થ ‘ અહમ ’ થાય  
છે, કારણ કે ચતુષ્પાદ અહમનું ચતુર્થ ચરણુ જ્યોતિઃ છે એમ અભિધાન છે. અત્ર ચતુ-  
ષ્પાદ અહમનું નિરૂપણ નથી, પરન્તુ “ ગાયત્રી વા इदं सर्वं यदिदं किञ्चन ” ઇત્યાદિથી  
ગાયત્રીછન્દના ચરણુનું અભિધાન છે એમ શરૂકા યુક્ત નથી, કારણ કે ગાયત્રીપ્રતિપાદ  
અહમમાં ગાયત્રીદ્વારા ચેતોર્પણનું કથન છે. સૂચીદ્વારા સૂત્રપ્રવેશવત્ ગાયત્રીદ્વારા જ શુદ્ધિ  
ગાયત્રીપ્રતિપાદ અહમમાં પ્રવેશ કરે છે. તે પ્રકારે અહમદર્શન થઈ શકે છે, જે સ્વતઃ  
પ્રવેશ ન કરે તે ઉપાયે પ્રવેશ કરી શકે છે એ યુક્ત છે, સ્પૂક્ત શુદ્ધિ એમનીએમ જ  
અહમમાં પ્રવેશ કરી શકતી નથી, તેથી ઉપાયે ગાયત્રીદ્વારા અહમમાં પ્રવેશ કરી શકે છે.  
ભૂત, પૃથિવી, શરીર અને હૃદય એમ ચાર પાદ ગાયત્રીછન્દના ન હોઈ શકે, અહમના જ હોઈ  
શકે, તેથી પણ પાદ અહમધર્મ છે. “ ત્રિપાદસ્યામૃતં દિવિ ” શ્રુતિમાં સમગ્રમન્ત ‘ દિવિ ’  
અને “ અતઃ પરો દિવો જ્યોતિઃ ” શ્રુતિમાં પદ્મચમન્ત દિવઃ એમ ઉપદેશનેદ છે તેથી.

૧૦. વતુન્મુખમનુમાધિકરણમ્ ॥

૨૭. પ્રાણસ્થાનુગમાત્ ॥

૨૮. ન વક્તુરાત્મોપદેશાદિતિ चेदध्यात्म-  
सम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥

૨૯. शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥

દશમાધિકરણ. ૧૦

૨૭. પ્રાણુ (અહ જ છે) અહત્વે કરીને સર્વ પદાર્થોના અનુગમ-સમન્વય-(અહમાં છે) તેથી,

૨૮. વક્તા-ઇન્દ્ર (નિજ) આત્માનો-ઉપદેશ કરે છે તેથી (પ્રાણુ અહ નથી) એમ ન્ને (કહો તો તેમ) નહિ, આમાં-આ પ્રકરણમાં-અધ્યાત્મસમ્બન્ધી ભૂમા-આહુત્ય-છે.

૨૯. શાસ્ત્ર દૃષ્ટિએ તો ઉપદેશ વામદેવવત્ (છે).

ન્યોતિ: અહ નથી એમ પણ શક્ષા યુક્ત નથી, કારણ કે જ સર્વત્ર વિદ્યમાન છે તે ઘુલોકમાં પણ વિદ્યમાન છે, અને “અતઃ દિવઃ” માં લ્યજ્ઞોપાર્થક પચમી હોવાથી “આ ઘુલોકથી પ્રારંભીને” એમ અર્થ થાય છે, અર્થાત્ ઘુલોકમાં વિદ્યમાન નથી એમ અર્થ નહિ થતાં “ઘુલોકમાં અને અન્યત્ર પણ તે વિદ્યમાન છે” એમ અર્થ થાય છે, તેથી સમગ્ર અને પચમી એમ ઉપદેશભેદમાં પણ વિરોધ ન રહો, અને “ન્યોતિ:”નો અર્થ અહ જ છે, ગાયત્રી છન્દ નહિ, એમ નિષ્પ્રત્યુક્ત સિદ્ધ થયું.

૧૦. આ દશમ અનુગમાધિકરણમાં સૂત્રયતુષ્ટ્ય છે કારણતઃકિઆહણોપનિષદમાં ઇન્દ્ર-પ્રતર્દનસંવાદમાં ઇન્દ્રે પ્રતર્દનને વરદાન આપીને ‘મને જ જાણુ એ જ હું મનુષ્યનું’ હિતતમ માનું છું’ એમ ઉપદેશ કરીને ત્વાષ્ટ્રવાદિએ આત્માને પ્રશસીને રૂપોપાસનાથી માંયાનિવૃત્તિ-રૂપ દ્વ પ્રાપ્ત થાય છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું, ત્યારે ‘તું કાણુ?’ એમ પ્રતર્દનને વિવક્ષા થતાં “પ્રાણો વા અહમસિ પ્રજાત્માનં મામાયુરમૃતમિત્યુપાસ્ત્વ” ઇત્યાદિ કહ્યું. અત્ર પ્રાણુશબ્દવાચ્ય આસન્ય પ્રાણુ નથી, પરંતુ અહ છે, કારણકે આ વાક્યમાં ઉપદેશોપસંહારવિચારથી પદાર્થોના સમન્વય અહમાં થાય છે. અત્ર કદાચિત્ શક્ષા કરવામાં આવે કે વક્તા ઇન્દ્ર નિજ સ્વ-રૂપનો જ ઉપદેશ કરે છે તો તેમ પણ યુક્ત નથી, કારણકે આ પ્રકરણમાં આહુત્ય ઇન્દ્રના ધર્મનું નથી, પરંતુ અધ્યાત્મસમ્બન્ધનું-અહધર્મનું-છે, વડી જેમ જ્ઞાનાવેશથી વામદેવને સર્વઅહધર્મની સફૂર્તિ થઈ તેમ જ અત્ર પણ ‘હું અહ’ એમ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી જ સકલ ઉપદેશ છે. અત્ર પ્રકરણમાં ઉપદેશોપસંહારવિચારથી પદાર્થોના સમન્વય અહમાં થાય છે, આહુત્ય અહધર્મનું છે અને ઉપદેશ પણ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી છે; તથાપિ જીવના અને પ્રાણના ધર્મની પ્રતીતિ તો થાય છે તેથી સર્વ જ પ્રકરણ અહનું છે એમ નિઃશંક ન કહી શકાય એમ શક્ષાનો પણ અવકાશ નથી, કારણ કે અહધર્મ-જીવધર્મ અને મુખ્યપ્રાણધર્મ એમ ત્રિવિધધર્મ સ્વીકારતાં ઉપાસનામાં ત્રિવિધ પ્રાપ્ત થઈ જાય; જીવનો આશ્રય અહ છે અને મુખ્યપ્રાણનો યોગ-સંસ્પર્શ-અહસદ્ધ છે, તેથી અહાશ્રિત જીવના અને અહસદ્ધયુક્ત મુખ્ય પ્રાણના પણ ધર્મ વસ્તુતઃ અહધર્મ જ છે, તેથી સકલ પ્રકરણ અહપર છે. અર્થાત્ : ઇન્દ્રપ્રતર્દનસંવાદમાં પ્રાણુશબ્દવાચ્ય ચિદચિત્ક્રિષ્ણ એક જ અદિતીય શુદ્ધ અહ છે.

અત્ર આ નિષ્કર્ષ છે. ઉપનિષદના સન્દિગ્ધવાક્યના નિર્ણયાર્થ જ આ મીમાંસા છે, તેથી અહજ્ઞાસાની પ્રતિજ્ઞા કરીને પ્રથમ જ સૂત્રમાં અહ વ્યવહાર્ય છે એમ શ્રવણાર્થ સિદ્ધ કરીને “યતો વાવો નિવર્તન્તે” અતિનો પણ વિરોધપરિહાર કર્યો. અહ સર્વથા જ અવ્યવહાર્ય હોય તો શુલ્કપરિષ્ત અહશ્રવણાદિ સમ્ભવે નહિ, તેથી અહ આવા જ

॥ श्रीगुणाय नमः ॥

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

॥ श्रीमद्गोस्वामिश्रीगोपेश्वरजीमहाराजविरचित भक्तिमार्तण्ड ॥

वेદાદિ શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ અતુલ ભગ્નમહિમાને પ્રકટ કરવાને, ગિરિશમનેરે કરીને  
અદિર્નિશ શોધ્ય<sup>૩</sup> ભુક્તનું-પ્રસાદીનું-જેમણે મને સ્વપ્નમાં દાન કર્યું,  
મહાગ્લાચરણ. તદનન્તર મનનયોગ્ય જેનું સુવશ છે એવું આ માનન<sup>૪</sup> મારામાં  
વિસ્તાર્યું, એવા અહોગુણનિધિ ભગવાંનું હું સ્મરીસ્મરીને અભિમિલ-  
વત્<sup>૫</sup> સેવું છું- ૧. મેધને પણ અધઃ કરીને અન્યથી અદેય<sup>૬</sup>દાન કરવામાં કુશલ હોવાથી  
જે સ્વજનોમાં (કૃપાવર્ષાક્રમે) વળે છે તે આચાર્યચરણને હું નમું છું. ૨. ક્ષીરાગ્ધિના  
નિર્મલિભવરૂપ મન્યનપ્રસાદે દૂર્ભાકૃતિ સ્વીકારીને પૃથ્વિ પર ગિરિશમનેરે<sup>૭</sup> ધર્મો અને સ્નેહ-  
દિધિમાં અવગાહનમાત્રે કરીને પરમાનન્દાવાસિ છે સર્વસ્વ જેમનું એવા મદ્ય ભગવાને  
ભક્તપ્રિય કર્યું તે હરિરૂપ તાતમહાશયને ભૂત્યર્થ નમસ્કાર કરું છું. ૩. ભકિતમાર્ગાબ્જ-  
માર્તણના વંશમાં સૂર્યરૂપ તાતચરણને ભકિતમાર્તણનામક અન્યસિદ્ધ્યર્થ પ્રણામ કરું છું.  
૪. વેદાદિ સર્વ શાસ્ત્રના અર્થભૂત અને અભિનિષેડે પણ દુર્લભ શ્રીમત્પ્રભુચરણે યથાશાસ્ત્ર

૧. કાશીમાં રત્નગોપાલભટ્ટમુદ્રિત ગ્રંથમાં એટલી તો અશુદ્ધિ છે કે હસ્તલિખિત પ્રતિને જ  
આધારે અનુવાદ કરવો પડ્યો છે. આતિવરાથી ગ્રંથમુદ્રણ ઇચ્છતા સુવકર્મી આ પરિણામ  
લક્ષમાં લેશે ? શુદ્ધ ગ્રંથથી પદન વિના શુદ્ધ અનુવાદની આશા જ ક્યાંથી રખાય ?

૨. “ગિરીશો ગિરીશો મુઠઃ” આ અમરવાક્યથી ગિરિશપદ શિવનાયક છે, “મુઠઃ શિવઃ”  
ઈત્યાદિ પ્રથમસ્કન્ધનિબંધકારિકાથી “ગિરિશ” શબ્દ શુક્રનાયક છે. “ગિરી શેતે” એ  
ન્યુત્પત્તિથી ગિરિશ શબ્દ મુનિનાયક પણ છે, અત્ર “ગિરિજાનસા” એમ પાક અશુદ્ધ છે,  
“ગિરિશમન્યા” એ પાક અમારી માસેલી લિખિતપ્રતિરચ્ય શુદ્ધ છે.

૩. મૃગ્ય=શોધ્ય, ગિરિશે પણ શોધવા યોગ્ય છે, અદાપિ પ્રાપ્ત નથી.

૪. “મનનમુવશો માનવમ્” અત્ર “મનનસુવશ” બહુવીહિ સમાસ છે. અને તે “માનવમ્”-  
નું વિશેષણ છે, તેથી મનનકરણ છે સુવશ જેનું એવું માનન એમ અર્થ સ્ફુરે છે,  
અર્થાત્ માનનના-સેવાના-મનનનું સાધકત્વ કરણ-સાધન-સુવશ છે. માનનશબ્દનો  
“સેવા” અર્થ “માન વ્રજાયામ્” ધાતુથી સિદ્ધ થાય છે. પ્રણામ સુવશનું મનન કર-  
વાથી માનન-સેવા-પ્રાપ્ત થાય છે, એમ સમગ્ર પદનો આશય છે.

૫. આ મહાગ્લાચરણમાં ગ્રંથનો વસ્તુનિર્દેશ કર્યો છે, પ્રથમપાદના “વ્યક્ત” શબ્દથી પ્રમાણ,  
દ્વિતીયપાદના “મૃગ્ય” શબ્દથી પ્રમેય, તૃતીયપાદના “મનનસુવશોમાનન” પદથી સાધન,  
અને ચતુર્થપાદમાં “સ્મરી સ્મરીને ભજું છું” એ પદથી સ્મરણપૂર્વક ભકિતરૂપ ફલ  
નિર્દેશ્યું છે, ત્યાં અભિમિલશબ્દથી અભિમિલવત્ નિઃસાધન છું તથાપિ મારે વિષે કૃપા  
કરી એમ અન્યકારનું નિઃસાધનતાદોષતક મર્મ છે.

૬. બીજા કાષ્ઠથી પણ ને આખી શકાય એવું.

૭. મેરુનું.

પ્રકટિત ભક્તિ કહીશ. ૧ પ. સિદ્ધાન્તમુક્તાવસ્થાદિ ગ્રન્થોને અનુસરીને ભાષ્યાન્તીએ ( શ્રીગોપે-  
શ્વરજીએ ) કરવાને આદરેલા ગ્રન્થને અવલોકીને વિરુદ્ધાંશ દૂર કરવો, કારણ કે સાર તો  
ગ્રન્થથી છે, તેથી હું પણ કંઈક તે સારને પરિણાધું છું. ૨ ૬-૭.

વેદના કર્મકાણ્ડમાં અને જ્ઞાનકાણ્ડમાં પૂર્વ કર્મકાણ્ડનો ફલિતાર્થ ધર્મમાં છે અને  
જ્ઞાનકાણ્ડનો ફલિતાર્થ જ્ઞાનમાં છે તો વેદાદિ શાસ્ત્રોનો અર્થ ભક્તિ  
ઉપક્રમ. કેમ થાય ? આ પ્રશ્નનું ઉત્તર આપવામાં આવે છે કે 'જે ચરણનું  
અનુભવાનન્તર અન્યનું દર્શન નથી અન્યનું શ્રવણ નથી અન્યનું  
વિજ્ઞાન નથી તે ભૂમા' અર્થાત્ સર્વોત્તમાવ, આ જ્ઞામાના સ્વરૂપતાં દર્શનવાન મનનવાન  
અને વિજ્ઞાનવાન થાય તે આત્મરતિ આત્મકીડ આત્મમિથુન અને આત્માનન્દ્યાન સ્વરાટ્  
થાય છે, '૧ આત્મકીડ આત્મરતિ ક્રિયાવાન આ બ્રહ્મજ્ઞાનીમાં વરિષ્ઠ છે, '૨ ભક્તિ એનું  
ભજન, તે આ લોકમાં પર લોકમાં ફલભોગાશારદિત પ્રભુમાં મનઃસ્થિરતા, અને તે જ સકલ  
નૈષ્કર્મ્ય, '૩ જે પરબ્રહ્મનું ધ્યાન કરે છે, પ્રભુના આનન્દનો આસ્વાદ કરે છે, ભજે છે;  
તે અમૃત થાય છે, '૪ ચિત્તથી શ્રીકૃષ્ણનું ચિન્તન કરતો સંસારમાંથી મુક્ત થાય છે,  
'૫ અર્જુન, તને જે રીતિએ મારું દર્શન થયું છે તેવું મારું દર્શન વેદે તપે દાંને અને  
યજે કરીને થઈ શકતું નથી, અનન્ય ભક્તિએ કરીને આ પ્રકારે મારું દર્શન થઈ શકે છે,  
'૬ જે દિવ, હું અસ્વતન્ત્ર હોઈ એમ ભક્તને અધીન છું, સત્ સ્ત્રીઓ જેમ સત્પતિને વશ  
કરે છે તેમ ભક્તિથી ( ભક્તો ) મને વશ કરે છે, '૭ ભગવાન ગજ પ્રતિ ભક્તિથી જ  
સન્તુષ્ટ થયા હતા, '૮ જે દૈત્યપુત્રો, દિગ્જીવ દેવત્વ ઋષિત્વ વૃત્ત વા બહુજ્ઞા દાન તપ યજ્ઞ

૧ "પ્રમુપાદપુરસ્સરમ્" પાઠ હોય તો " શ્રીમત્પ્રભુચરણને અનુસરીને " એમ અર્થ કરવો.

૨ કોઈક લિખિત પ્રતિમાં આ ૬-૭ શ્લોક ટિપ્પણરૂપ અધિક જણાય છે,

૩ યત્ર નાન્યત્ પદ્યતિ નાન્યત્ ષ્ટોતિ નાન્યત્ વિજાનાતિ સ મૂમા. છાન્દોગ્યોપનિષત્ અ. ૭  
સંખ્દ ૨૪.

૪ સ વા એવં પદ્યમેવં મન્મનઃ એવં વિજાનન્ આત્મરતિરાત્મકીડ આત્મમિથુન આત્માનન્દઃ  
સ સ્વરાટ્ ભવતિ । છાન્દો. અ. ૭, સંખ્દ ૨૫.

૫ આત્મકીડઃ આત્મરતિઃ ક્રિયાવાન એવં બ્રહ્મવિદાં વરિષ્ઠઃ । મુણ્ડકોપનિષત્ અ. ૩ મુણ્ડક ૧-૪.

૬ મક્ષિરસ્ય ભજનં તદિહામુત્ર ચ ફલભોગનરાદ્યેનામુષ્મિન્ મનઃકલ્પનમ્ । ગોપાલપૂર્વતાપિન્યુનિષત્.

૭ પરં બ્રહ્મનયો ધ્યાયતિ રસતિ ભજતિ સોમૃતો ભવતિ । ગોપાલપૂર્વતાપિન્યુપનિષત્.

૮ ચિન્તયંથેતસા કૃષ્ણં મુક્તો ભવતિ સંસ્મૃતેઃ । ગોપાલપૂર્વતાપિન્યુપનિષત્.

૯ નાહં વેદેનં તપગાન. દાનેન ન ચેડયયા । શસ્ય એવંવિધો દ્રષ્ટું દટ્વાનસિ માં યથા ।  
મત્તયા સ્વનન્યયા શસ્યઃ અહમેવંવિધોનું । શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા અ. ૧૧, ૫૩.

૧૦ અહં મક્ષરાર્થનો હ્યસ્વતન્ત્ર ઇવ દ્વિજ । વસો કુર્વન્તિ માં મત્તયા સત્સિચ્ચઃ સત્સતિ યથા ।  
શ્રીમદ્ભગવત્ સ્કં. ૧, અ. ૪, શ્લોક ૬૩.

૧૧ મત્તયા મુતોપ મૃગવાન શયયૂષપાય ।

૧૨ નાહં દ્વિજત્વં દેવત્વં ઋષિત્વં વામુરાત્મજાઃ । પ્રીણનાય મુકુન્દસ્ય ન વૃત્તં ન ચકુષ્ઠતા । ન દાનં  
ન તપો નેજ્યા ન શૌચં ન વ્રતાનિ ચ । પ્રીયતેમલયા મત્તયા હરિરન્મદ્દિગ્મ્યનમ્ ॥ ભાગવત  
૭, ૭, ૫૧-૫૨.

શૌચ વ્રતાદિ કંઈ પણ પ્રભુને પ્રસન્ન કરવાને સમર્થ નથી, નિર્મલ અવ્યભિચારિણી ભકિતએ પ્રસન્ન થાય છે, અન્ય સર્વ વિડમ્બન છે,' 'જ્ઞાનાન્તરે ભકિતવિચાર કરવો, ઇશ્વરમાં પરમ આસક્તિ તે, ભકિત,' 'સ્નેહ' એ જ ભકિત તેથી મુક્તિ, અન્યથી નહિ' ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિ સૂત્ર પદ્યચરિત્રાદિના વાક્યસહસ્રથી ભકિત પ્રતિપાદિત કરી છે, તેથી ભકિતમાં જ સર્વ શાસ્ત્રનું પર્યાવસાન યોગ્ય છે.

" જે ભૂમામાં અન્યનું દર્શન નથી " ઇત્યાદિ શ્રુતિએ ભકિત કેવી રીતિએ પ્રતિપાદિત થાય છે ? આ પ્રકારે. જાન્દોઅમ્ના નવમ પ્રપાઠકમાં 'ભગવન, મને મૂમાદિવિચારનો અધ્યયન કરાવ' એ પ્રકારે નારદ સનતકુમારસમીપ ગયા એમ આર-ભભવતી આ શ્રુતિ છે. અધીહિનો અર્થ વિશ્વેશ્વર વિજ્ઞાપય કરે છે,

પરંતુ અહ્યસૂત્ર ૩,૩,૪૪ના ભાષ્યપ્રકાશમાં અધીહિનો અર્થ અજ્ઞાપય 'અધ્યયન કરાવ' એમ કયો છે, સહસા મુખ્ય અહ્યવિદ્યાનો ઉપદેશ કરવો યોગ્ય નથી, આ કારણથી નારદનો અધિકાર જાણવાને સનતકુમારે નારદને કહ્યું 'તું જે જાણે છે તેનું કથન કરીને મદ્દપસન્ન થા, તારું અધીત કથ, તદતિરિક્ત તને વહીશ', તદનન્તર નારદે સ્વવિદિત ઋગ્વેદાદિ સર્વવિદ્યાન્તનું કથન કર્યું, 'ભગવન, ઋગ્વેદ યજુર્વેદ સામવેદ અથર્વવેદ વેદનો પણ વેદ ઇતિહાસપુરાણનામનો પદ્યમ વેદ પિત્ર્ય રાશિ દૈવ નિધિ વાકાવાક્ય એકાધ્યન દેવવિદ્યા અહ્યવિદ્યા ભૂતવિદ્યા ક્ષત્રવિદ્યા નક્ષત્રવિદ્યા સર્પદેવજનવિદ્યા મારી અધીત છે,' આ વાક્યમાં ઋગ્વેદથી આરમ્ભી પુરાણપર્યન્ત શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે, વેદને જણાવનાર તે વ્યાકરણ, પિત્ર્ય શ્રાદ્ધકર્ય, રાશિ ગણિત, દૈવ ઉત્પાતચાન, નિધિ મહાકાલાદિનિધિશાસ્ત્ર, વાકાવાક્ય તર્કશાસ્ત્ર, એકાધ્યન નીતિશાસ્ત્ર, દેવવિદ્યા નિરુકન, અહ્યવિદ્યા શિક્ષાકર્યજન્દોરૂપ, ભૂતવિદ્યા<sup>૧</sup> ભૂતતન્ત્ર, ક્ષત્રવિદ્યા ધનુર્વેદ, નક્ષત્રવિદ્યા જ્યોતિષ, સર્પવિદ્યા શારુક, અને દેવજનવિદ્યા ગન્ધર્વવિદ્યા જાણવી, 'હે ભગવન, મેં આ સર્વનું અધ્યયન કર્યું છે એમ મને સ્મરણ છે આ પ્રકારે હું મન્ત્રવિદ્ જ છું' શબ્દાર્થમાત્રવાની છું, તેથી આપાતતરપરોક્ષજ્ઞાનવાન છું, આ પ્રકારે નિજ અધિકારનું કથન કરીને નારદ સનતકુમારને કહે છે 'હું કેવલ મન્ત્રવિદ્ હોવાથી આત્મવિદ્ નથી, ભગવત્સદૃશ જનથી આત્મવિદ્ નિજ શોક તરી જાય છે એમ મેં શ્રવણ કર્યું છે, અને હે ભગવન, એવો જે હું તે શેશ્યું છું, મને ભગવાન શોકને પાર તારો !'

અત્ર આત્મવાક્ય પ્રમાણથી શોકચિહ્નથી નિજ અનાત્મવિરત જાણીને 'આત્મજ્ઞાનથી, શોકતરણાર્થ આપની પાસે આવ્યો છું' એમ નારદનો આશય છે. નારદની અધિક 'હું મન્ત્રવિદ્ જ છું' આ વાક્યમાં 'જ' 'મન્ત્રવિદ્ જ છું આત્મવિદ્ નથી' એમ સચિત કરે છે. આ પ્રકારે સનતકુમાર તેના અધિકારને જાણીને મુખ્ય વિદ્યાના ઉપદેશની યોગ્યતાના સમ્પાદનાર્થ 'મદ્દ

૧ અથાતો મત્તિજ્ઞાસા । સા પરાનુરાક્તીભરે । શાષ્ટિલ્પસૂત્ર ૧,૧-૨.

૨ સ્નેહો મત્તિરિતિ પ્રોક્તતયા મુક્તિઃ ન ચાન્યથા ।

૩ મારી સમીપ આવ.

૪ વેદમાં આત્રેયોક્ત ભૂતવિદ્યા છે

કિંચાપ્યગોષ્ઠા નામૈવૈતદ્' ઇત્યાદિથી નારદોક્ત સર્વ વિદ્યાના નામત્વબોધનપૂર્વક નામને બૃહત્ત્વે-અક્ષરભાવે-ઉપાસવાનો ઉપદેશ કરીને 'નામની જેટલા દેશમાં પ્રજ્ઞતિ થાય છે તેટલા દેશમાં નામબ્રહ્મોપાસકનો યથાકામચાર-યથેષ્ટસગ્ન્યરણુ-થાય છે' આ પ્રકારનું ફલ ન્યારે સનતકુમારે શોકતરણુર્થ કહ્યું ત્યારે કેવલ નામથી ઉપાસના કરવાથી ઉક્ત-યથેષ્ટ-સગ્ન્યરણુ ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી, અને તેની બ્રહ્મત્વે ઉપાસના કરવાથી ઉક્ત ફલ પ્રાપ્ત થાય છે એમ નારદને વિદિત થયું, તે-યથેષ્ટસગ્ન્યરણુ-ફલની પણ ગતિ પરિચિન્ન છે તેથી તે નામથી શોકતરણુ અશક્ય માનીને તેથી પણ અધિક જાણવાની ઇચ્છાવાન નારદ સનતકુમારને પુછે છે, 'હિ રેભગવન્ નામથી પણ અધિક કંઈ છે? નામથી જે કંઈ અધિક હોય તે મને કહો.' આ પ્રકારે નારદે પૃષ્ઠ સનતકુમાર 'વાચ્વા' ઇત્યાદિથી ઉત્તર આપે છે 'વાણી નામથી અધિક છે' આ પ્રકારે નામવિદ્યાવિદ્યાપક માહાત્મ્ય કહીને બ્રહ્મભાવે વાણીની ઉપાસનાનું અને તેના ફલનું કથન સનતકુમારે કર્યું. આ શ્રુતિમાં મૂલ્યઃ શબ્દનો અર્થ 'બહુ' નથી તેમ 'પુનઃ' નથી, પરંતુ 'અધિક' વા 'ઉત્કૃષ્ટ' છે એમ માહાત્મ્યકથનથી નિશ્ચિત થાય છે, આ પ્રકારે નામ વાણી મન સકલદ્રવ્ય ચિત્ત ધ્યાન વિજ્ઞાન બલ અન્ન જલ તેજ આકાશ સ્મર અને આશાનું (અતુકમે એકેકથી અધિકતાદોષતનપૂર્વક) વર્ણન કર્યું, તેમાં નામનો અને વાણીનો અર્થ સ્પષ્ટ છે, મનનો અર્થ વિવક્ષારૂપ અન્તઃકરણવૃત્તિ, સકલકંઠેનો અર્થ આ કર્તવ્ય અને આ અકર્તવ્ય એમ સમર્થનરૂપ અન્તઃકરણવૃત્તિ, ચિત્તનો અર્થ પ્રાપ્તકાલના અનુસન્ધાનરૂપ ચેતનકર્તૃત્વ તથા જૂતલવિધ્યદ્રિપયક પ્રયોજનનિરૂપણસામર્થ્ય, ધ્યાનનો અર્થ દેવતાના આલમ્બનરૂપ વિમલતીવા-તરાયરહિત શાસ્ત્રોક્ત પ્રત્યયસન્તાન, એકામતાપદનો જ પર્યાય ધ્યાનશબ્દ છે, જ્ઞાન ચિરકાલસ્થાયિ છે એ પક્ષમાં ધ્યાનનો અર્થ "પ્રત્યયસન્તાન" ન થતાં એક જ પ્રત્યય થાય છે, વિજ્ઞાનનો અર્થ શાસ્ત્રાર્થસમ્બન્ધિ વિશિષ્ટ જ્ઞાન, બલનો અર્થ મનનું અનલક્ષણુજનિત વિજ્ઞેયવિભાવનસામર્થ્ય, અન્ન, જલ તેજ અને આકાશ પ્રસિદ્ધ છે, સ્મરનો અર્થ સ્મરણુ વા અપ્રયત્નચિત્તવ્યાપાર, આશાનો અર્થ આપ્રાપ્ત વસ્તુની આકાંક્ષા, તૃષ્ણા કામ ઇત્યાદિનો પર્યાય આશાશબ્દ છે. આ સર્વનું આ પ્રકારનું સ્વરૂપ ઉપનિષદ્વ્યાખ્યાનથી<sup>૩</sup> જાણી લેવું. આ પ્રકારે સર્વની બ્રહ્મભાવે ઉપાસના કહી, આશાથી પ્રાણનું આધિક્ય અને માહાત્મ્ય કહીને '૪' જે આ પ્રકારે પ્રાણનું<sup>૪</sup> દર્શન કરે છે મનન કરે છે વિજ્ઞાન કરે છે તે અતિવાદી<sup>૫</sup>-ઉત્કૃષ્ટવાદી-થાય છે',

૧ નારદોક્ત સર્વવિદ્યાને 'નામ' સંજ્ઞા આપી અને જે નામથી 'બ્રહ્મત્વે' મનીને ઉપાસના કરે તેો નામની જેટલી ગતિ તેટલી આ ઉપાસકનો કામચાર-યથેષ્ટસગ્ન્યરણુ-થાય છે પરંતુ ન્યારે નામવિદ્યાની અધિક વાણી મન ઇત્યાદિથી બ્રહ્મત્વે ઉપાસના કરે તેો અધિક યથેષ્ટસગ્ન્યરણુ થાય એવો આ વાક્યનો આશય છે.

૨ અસ્તિ મગવઃ નામ્નઃ મૂલ્યઃ ઇતિ નામ્નઃ મૂલ્યઃ વાવ મૂલ્યોસ્તિ ઇતિ તન્મે મગવાન્ મર્વાતુ ।

૩ આથી થીપુરુષોત્તમશ્રુતું ઉપનિષદ્વ્યાખ્યાન પણ હોય એમ અનુમાન થાય છે.

૪ સ વા એવં વસ્યન્ એવં મન્વાનઃ એવં વિજ્ઞાનન્ અતિવાદી મવતિ ।

૫ અતિક્રાન્તસ્ય સર્વોત્કૃષ્ટસ્ય ઉપાસ્યવસ્તુનઃ વાદો અતિવાદી । ઉપાસ્યવસ્તુ સર્વોત્કૃષ્ટ છે એમ વક્તૃ.

એમ કથન હોવાથી પરમકાષાપત્ર વસ્તુ પ્રાણ છે એમ માનીને પ્રાણદ્રષ્ટાને અતિવાદી કહ્યો નથી, પરંતુ અપહતપાત્રમતથી પૂર્વોક્ત નામાદિ આશાપર્વ-તના પદાર્થથી પ્રાણનો ઉત્કર્ષ કહ્યો, તેથી પ્રાણમાં જ વિદ્યાર્તુ પર્વવસાન નથી, તેમ જ આગલ 'આત્માથી' પ્રાણ' એમ કહ્યું છે, ન્તે લોક 'તું અતિવાદી છે અતિવાદી છે એમ કહે તો હું અતિવાદી છું એમ વદવું, અપહનવ ન કરવો' એમ કહીને આગલ 'જે સત્યવેરે કરીને અતિવદે છે તે અતિવાદી છે' એમ કહીને આસન્ય પ્રાણની ઉપાસના કરનારનું અતિવાદિત્વ સત્યવાદિત્વથી કહ્યું, અર્થાત્ પ્રાણથી પણ ઉત્કૃષ્ટ પદાર્થની જગ્યાસા ઉત્પન્ન થાય તો જ નારદની યોગ્યતા જાણવી એમ અત્ર સનતકુમારનું હાર્દ છે. અત્ર પ્રાણનું તત્ત્વ પ્રાણનથી પરંતુ અન્ય કંઈક છે એમ જાણીને 'હે ભગવન, હું સત્યવેરે કરીને અતિવાદી થાઉં' એમ નિજ અભિપ્રાય નારદે સનતકુમારને કહ્યો ત્યારે સનતકુમારે 'સત્યની તો અવશ્ય વિજગ્યાસા કરવી જ' ઇત્યાદિ શ્રુતિથી નારદની સત્યાદિ-જગ્યાસા ઉત્પન્ન કરીને વિજગ્યાસિતવ્ય સત્ય વિજ્ઞાન મતિ નિષ્ઠા કૃતિ અને સુખ આ પડતું પૂર્વપૂર્વના કારણત્વે કરીને ઉત્તરોત્તરનું કથન કર્યું, તેમાં સત્યનો અર્થ અતિક્રમણ નહિ કહીને પર્તમાન વસ્તુસ્વરૂપ, વિજ્ઞાનનો અર્થ વસ્તુસ્વરૂપસમ્યગ્નિધિ વિશિષ્ટજ્ઞાન, મતિનો અર્થ તર્ક કરીને તે અર્થનો સ્વરૂપવિચાર, શ્રદ્ધાનો અર્થ આસ્તિક્યબુદ્ધિ, નિષ્ઠાનો અર્થ તદ્વિષયક તત્પરત્વરૂપ આદર, કૃતિનો અર્થ તદ્વિષયકસાધનાનુકૂલ ઇન્દ્રિયવ્યાપાર, સુખનો અર્થ અનુકૂલ બુદ્ધિએ વેદ આન્તર ધર્મ, આ પ્રકારે લૌકિકસમાનાકાર તેનું સ્વરૂપ જાણવું એમ કહીને સુખમાં વિશેષ કથવાને સુખનું સ્વરૂપ કહે છે. 'જે ભૂમા-આહુત્ય-સર્વાત્મભાવ-છે તે જ સુખ છે અદ્યમાં સુખ નથી, ભૂમા તે જ સુખ છે, તેથી ભૂમાની વિજગ્યાસા અવશ્ય કરવી,' પ્રાણના સત્યવદનાદિત્વનું કારણ ભૂમા જ છે, તે જ તત્ત્વ છે, તેથી કૃત્યાદિપ્રણાલીથી ભૂમાને જાણીને સત્યવદનમાં અતિવાદિત્વ છે, અન્યથા નહિ.

આ પ્રકારે નારદને જ્ઞાન થતાં જ 'ભગવન', ભૂમાની વિજિગ્યાસા મને થાય છે'

એમ નારદને ભૂમસ્વરૂપ જાણવાની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે સનતકુમાર  
ભૂમા. નારદને ભૂમાનું સ્વરૂપ કહે છે 'કેન્યાં અન્યનું દર્શન નથી,

અન્યનું શ્રવણ નથી, અન્યનું વિજ્ઞાન નથી, તે ભૂમા' અર્થાત્ જે દ્રષ્ટ શ્રુત અને વિજ્ઞાત યમાથી અન્યવિષયક દર્શન શ્રવણ વિજ્ઞાન રહેતું નથી તે ભૂમા. 'આ ભૂમતત્ત્વમાં અન્ય દ્રષ્ટવ્યનું અન્ય કારણથી અન્ય દ્રષ્ટાને દર્શનશ્રવણ-વિજ્ઞાન નથી તે ભૂમા' એમ વિશ્વેશ્વરનું મત છે. ભૂમાનું દર્શનશ્રવણવિજ્ઞાન કરવાથી અન્યદર્શનાદિના નિષેધમાં શો પ્રકાર છે? શું વિશેષદર્શનથી રજતાદિત્વ અન્યનું દર્શન નથી કરેતો? અથવા કારણમાં કાર્યવત્ ભૂમામાં અન્યનો લય થાય છે? અથવા સર્વતેજ

૧ આત્મનઃ પ્રાણઃ

૨ એષ તુ વા અતિવદતિ યઃ સત્યેન અતિવદતિ ઇતિ ।

૩ સત્યં તુ એષ વિજિજ્ઞાસિતવ્યમ્ ।

૪ યો વૈ ભૂમા તત્ત્વ મુલં નાલે મુલમસ્તિ ભૂમૈવ મુલં ભૂમા ત્વેવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ ઇતિ ।

૫ ભૂમાનં મગવો વિજિજ્ઞાસે ।

૬ યથ નાન્યત્પશ્યતિ નાન્યચ્છૃણોતિ નાન્યદ્વિજાજાતિ સ ભૂમા ઇતિ ।



નક્ષત્રાદિકનો પરાલભ કરે છે તેમ જૂમામાં અન્યનો પરાલભ વા તિરસ્કાર થાય છે ? આં શક્ષક થાય તો તેના ઉત્તરમાં સનતકુમાર કહે છે ‘ત્યાં અન્યનું દર્શન શ્રવણ અને વિજ્ઞાન છે તે સર્વ અલ્પ છે, જે જૂમા તે નિશ્ચય અમૃત, અને જે અલ્પ તે મર્ત્ય,’ તેથી પૂર્વ-વિકલ્પપક્ષમણિ કોઈ પણ પક્ષ અત્ર નથી, પરંતુ જૂમાના દર્શન શ્રવણ અને વિજ્ઞાનથી તે જૂમાના આનન્દમાં તંત્રર થવાથી અન્ય સર્વ અલ્પ ઘર્ષ જાય છે, તેથી જૂમા વિના અન્ય પદાર્થ સુખરૂપ વા સુખના સાધનરૂપ પણ છે એમ તે દેખતો નથી, શ્રવણ કરતો નથી, અને જાણતો નથી, આ પ્રકારે અન્યના શ્રવણ દર્શન અને વિજ્ઞાનનો નિષેધ છે. જૂમાના શ્રવણ દર્શન અને વિજ્ઞાનમાંના એકથી પણ આ પ્રકારે અમૃતભાવ પ્રાપ્ત થાય છે તો હું જૂમસ્વરૂપનું શ્રવણ કરું છું તથાપિ મને કેમ તેવો ભાવ પ્રાપ્ત થતો નથી અથવા શ્રવણ દર્શન અને વિજ્ઞાન એ ત્રણેનો સમુદાય હોય તો ત્યાં પ્રકાશમાન જૂમા સ્થિતિ કરે છે તેને જ એવો ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે અન્યને નહિ આ પ્રકારના આ-શયથી જૂમાનો આધાર પુછું છું એમ કહીને નારદ પ્રશ્ન કરે છે ‘હે ભગવન્, જૂમા શામાં પ્રતિષ્ઠિત છે ?’ સનતકુમાર ઉત્તર આપે છે ‘નિજ મહિમામાં’ વા નિજ વૃત્ત ભક્તવિશ્રૂતિમાં. નારદ પ્રશ્ન કરે છે ‘મહિમા કોણ ?’ આં નારદના પ્રશ્નનું ઉત્તર સનતકુમાર આપે છે ‘પરમવા જે મહિમામાં પ્રતિષ્ઠિત નથી તો ગોઅશ્વજનમુવર્ણસભાર્યોક્ષેત્રને મહિમા કહે છે ‘તેવા મહિમામાં જૂમા પ્રતિષ્ઠિત છે એમ હું કહેતો નથી.’ ‘ત્યારે ક્યાં પ્રતિષ્ઠિત છે ?’ એમ નારદના પ્રશ્નનું સનતકુમારે આપેલું ઉત્તર શ્રુતિ જણાવે છે ‘જકહું છું (આ મહિમા ગોઅશ્વાદિથી) અન્ય મહિમા છે, તત્ર-અન્ય મહિમામાં-જૂમા પ્રતિષ્ઠિત છે.’ ‘મહિમા કેવો છે ત્યાં જૂમા પ્રતિષ્ઠિત છે ?’ આ પ્રકારની આકાંક્ષા યતાં સનતકુમાર વિવરણ કરે છે ‘તે જૂમા નીચે છે, તે ઉપર છે, તે પશ્ચાત્ છે, તે અમ-ભાગમાં છે, તે દક્ષિણે છે, તે ઉત્તરે છે, તે જ આ સર્વ છે.’ તદનન્તર જૂમા જ આ સર્વ છે એમ જાન થયું, તેથી ‘હું જ નીચે છું, હું જ ઉપર છું, હું જ પશ્ચાત્ છું, હું જ અમ-

- ૧ યત્ર અન્યત્ પદયતિ અન્વત્ શ્રુણોતિ અન્યદ્વિજાનાતિ તદ્ અત્વં યો યે જૂમા તદમૃતમથ અત્વં તન્ મર્ત્યમિતિ ।
- ૨ સ ભગવઃ કસ્મિન્ પ્રતિષ્ઠિતઃ ।
- ૩ સ્વે મહિમ્નિ ઇતિ ।
- ૪ કો મહિમા ઇતિ ।
- ૫ યદિ વા ન મહિમ્નોતિ ગોઅશ્વમિદ મહિમેત્યાચયતે હસ્તિહિલ્પ્યં દાસમાર્યક્ષેત્રાણિ આયતનાનીતિ । નાદમેવં પ્રવીમિ ।
- ૬ તર્હિ ક પ્રતિષ્ઠિતઃ ।
- ૭ પ્રવીમિ ઇતિ હોવાચાન્યો હન્યસ્મિન્ પ્રતિષ્ઠિત ઇતિ ।
- ૮ સ એવ અપસ્તાત્ સ એવ ઉપરિચાત્ સ પશ્ચાત્ સ પુરસ્તાત્ સ દક્ષિણતઃ સ ઉત્તરતઃ સ એવ ઇદં સર્વમિતિ ।
- ૯ અષાતોદ્દકારાદેશઃ એવાદમેવ અપસ્તાત્ અદમુરિચાત્ અહં પુરસ્તાત્ અહં દક્ષિણતો અહં ઉત્તરતો અદમેવ ઇદં સર્વમિતિ ।

‘ભાગમાં છું, હું જ દક્ષિણે છું, હું જ ઉત્તરે છું, હું જ આ સર્વ છું’ આ પ્રકારે અહંકારાદેશ સતતક્રમારે નારદને અહંકારોપાસનાર્થે ઉપદેશ્યો. અહંકારાદેશોનન્તર તાદેશ ભાન થયું, તેથી ‘આત્મા’ ઉપર છે, આત્મા અગ્રભાગમાં છે, આત્મા પશ્ચાત્ છે, આત્મા દક્ષિણે છે, આત્મા ઉત્તરે છે, આ સર્વ આત્મા જ છે, એમ આત્માદેશથી ભૂમાતી ઉપાસના દર્શાવે છે. ‘તે જ નીચે’ એ પૂર્વશ્રુત્યક્ત પ્રકારે સર્વ દિશામાં સર્વપરિદેશ્યમાન ભૂમા જ પ્રકાશે છે એમ સર્વત્ર ભૂમપ્રકાશાનન્તરે ભૂમા જ આ સર્વ છે એવા ભાનને લીધે ભૂમાથી અભિન્ન અહંકારાદેશને લીધે ભૂમાભિન્ન સ્વપ્રકાશ (અહમ્પ્રકાશ) થાય છે, તદનન્તરે અહંકારાદેશાનન્તરે સ્વપ્રકાશથી પૂર્વવત્ ભૂમાથી અભિન્ન આત્માદેશથી આત્મપ્રકાશ થાય છે, આ પ્રકારનો ભાવવાન પુરુષ ભૂમાનો મહિમા છે અને તેવા મહિમામાં ભૂમા પ્રતિષ્ઠિત છે.

અત્ર વિશ્વેશ્વર આ પ્રકારે માને છે. ભૂમા શામાં પ્રતિષ્ઠિત છે આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભૂમા સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત છે, અન્ય જ અન્યમાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે, વિશ્વેશ્વરમત. ભૂમા તો સ્વતઃ અભિન્ન છે, તેથી અન્યમાં પ્રતિષ્ઠિત નથી, કારણ કે ‘તે ભૂમા અધઃ છે તે ભૂમા ઉપર છે’ ઇત્યાદિ પ્રકારે ભૂમા સર્વરૂપ છે, ભૂમાથી વ્યતિરિક્ત અન્યનો અભાવ જ હોવાથી ભૂમા પરમાર્થતઃ કોઈ પણ સ્થાનવિશેષમાં પ્રતિષ્ઠિત નથી, તેમ જ આગમ ‘જ્યાં અન્યનું દર્શન નથી’ ઇત્યાદિમાં ‘યત્ર’ પદે અધિકરણતાએ અન્યનો નિષેધ પ્રદર્શિત હોવાથી દ્રશ્ય જીવથી ભૂમા ભિન્ન હશે એમ શંકા થાય તેના નિવારણાર્થે અહંકારાદેશથી ભૂમાનું વર્ણન કરે છે, અવિવેકીને દેહમાં અહંકારશુદ્ધિ થાય તેથી દેહાત્મશુદ્ધિના નિવારણાર્થે આત્માદેશથી ભૂમાનું વર્ણન કરે છે, સારાંશ કે જીવાભિન્ન ભૂમા સ્વતઃ ભિન્ન નથી તેથી સ્વસ્વરૂપમાં જ પ્રતિષ્ઠિત છે.

વિશ્વેશ્વરનું આ મન્તવ્ય યુક્ત નથી. (૧) ભૂમા અક્ષરમાં પ્રતિષ્ઠિત છે અને અક્ષરમાં પ્રતિષ્ઠિત છે તથાપિ સ્વપ્રતિષ્ઠિત છે એમ પ્રમેયપ્રકરણમાં પ્રતિપાદન તે મત્તનો સમીક્ષા. કરવામાં આવશે, (૨) ‘આજ સર્વ જે હવું જે થશે તે સર્વ પુરુષ જ છે, અમૃતત્વના અને જેનો અતિરોહ થાય છે તેનાં પણ ઇન્ધર છે, આટલો એનો મહિમા’ આ પ્રકારે પુરુષનો મહિમા છે એમ કહ્યું છે, તેથી (૩) ‘મહિમા’ શબ્દનો અર્થ સ્વરૂપકાલ થઈ શકતો નથી તેથી, અને (૪) “અયાત આત્માદેશ” ઇત્યાદિથી ચારિતાર્થ છે તથાપિ અહંકારાદેશ શ્રુતિમાં ઉપદેશ્યો તે વ્યર્થ થઈ અથ તેથી વિશ્વેશ્વરનું મત દુષ્ટ છે.

હવે ભૂમાની પ્રતિષ્ઠાના ગ્રાપક ધર્મ કહે છે, ‘આ પ્રકારે પુરુષસ્વરૂપનું દર્શન કરતો મનન કરતો

૧. અયાત આત્માદેશ એવાત્મેવાપસ્તાત્ આત્મોપરિષાદાત્મા, પશ્ચાદાત્મા પુરસ્તાદાત્મા દક્ષિણત આત્મોત્તરત આત્મેવ દ્વં સર્વામિતિ ।
૨. સ એવ અપસ્તાત્ ।
૩. યત્ર નાન્યત્ પદ્યતિ ।
૪. પુરુષ એવેદં સર્વં યદ્ ભૂતં યથ માવ્યમ્ । યતામૃતત્વસ્યેશાનો યદગ્નેનાતિરોહતિ । એતાવાનસ્ય મહિમા ।
૫. સ યા એવ. એવં પર્યન્ ન્ એવં મન્વાન એવં વિજાનન્ આત્મરતિરાત્મકીડ આત્મામેયુન્ આત્મા-નન્દઃ સ સ્વરાદ્ ભવતિ તસ્ય સર્વેષુ લોકેષુ કામચારો ભવતિ ।

વિજ્ઞાનવાન્ આત્મરતિ આત્મમિથુન આત્માનન્દ સ્વરાદ થાય છે તેનો ભૂમપ્રતિષ્ઠાગમકધર્મ. સર્વે લોકમાં કામચાર થાય છે. આ સર્વ ધર્મ ભૂમપ્રતિષ્ઠા પ્રદર્શિત કરે છે, અર્થાત્ ઉક્ત પ્રકારે દર્શનાદિથી આત્મરત્યાદિ થાય છે, તેથી આત્મરતિ-ત્વાદિ ધર્મ ભૂમપ્રતિષ્ઠાગમક છે. જે નિરસાધન વૃત્ત ભક્તને સર્વાત્મભાવનું પ્રદાન થાય છે તે ભક્તમાં સર્વાત્મભાવની પ્રતિષ્ઠાથી પૂર્વોક્ત આત્મરતિત્વાદિ ધર્મ પ્રકટ થાય છે એમ હાર્દ છે. આ ધર્મથી ભૂમાના-સર્વાત્મભાવના-આધારરૂપ ભક્તનું પરિજ્ઞાન થાય છે. મહિમાનું સ્વરૂપ તો સર્વાત્મભાવ જ છે એમ અગ્રે કથન થશે. તેવા-ભૂમપ્રતિષ્ઠાભૂત-ભક્તનું 'સ સ્વરાદ્ ભવતિ' એ વાક્યથી શોકતરણુ દર્શાવ્યું. તે ભૂમાત્મરત્યાદિમાન ભક્ત સ્વમાં અધિક શોભે છે, અથવા સ્વમાં ભૂમાને અત્યન્ત શોભાવે છે, નિરવધિસ્વૈશ્વર્યવાન્ પ્રભુ ભક્તાધીન થાય છે ત્યારે તે શોભા વા દીપ્તિ અધિક થાય છે, ભગવાનના ભક્તાધીનત્વમાં ભક્ત પ્રયોજક છે તેથી ભક્તને પ્રયોજક કર્તૃત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, ભક્ત ભૂમાને સ્વાધીન કરે છે, અર્થાત્ પ્રયોજક ભક્ત પ્રયોજ્ય ભૂમાને વશ કરે છે એમ અત્ર આશય છે. ભગવાનને સ્વાધીન કરવા એ કંઈ કૃતિસાધ્ય ન હોવાથી, છત્રવિહિત જ્ઞાનભક્તિસાધ્ય ન હોવાથી, ભગવાનના અનુગ્રહની તત્ર અપેક્ષા હોવાથી, કાર્યનો અને કારણનો અભેદોપચાર હોવાથી, તે અનુગ્રહ ભગવદ્રાગ કહેવાય છે. આ જ આશયને અનુસરીને ભાષ્યપ્રકાશમાં 'સ્વમાં ભૂમાને રજ-જે છે' એમ અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. અથવા પૂર્વોક્ત ભગવાનનો ભક્તમાં રાગ-અનુગ્રહ-થાય છે ત્યારે શોભાની અધિકતા થાય છે, કારણ કે ભગવાન ભક્તભક્તિમાન છે, 'હે અશ્વત્થામ ! જે ભક્તોની શ્રેષ્ઠ ગતિ હું જ છું' એવા મારા સાધુ ભક્તો વિના મારા આત્માની તથા લક્ષ્મીની પણ આશા રાખતો નથી' ઇત્યાદિ વાક્યથી ભક્તરાગ એ જ રાજ ધર્તુનો અર્થ છે, અર્થાત્ ભક્ત ભગવાનને રાગયુક્ત કરે છે. આ જ અર્થનું કથન પ્રકાશમાં 'રજયતિ' થી કર્યું છે. અથવા આ સર્વ કલ્પનાનું શું પ્રયોજન ? 'જમનને આનન્દ કરે છે એવી આત્મચેષ્ટાઓથી લોકને જે આ રિજ્યત કરશે તેથી આને રાગ કહે છે' આ શ્લોકમાં રજયતિ નો અર્થ 'રજ-જન' કરેલો છે, તે સ્વરા ભક્તનો લોકગાનામાદિથી પ્રારમ્ભીને આશાપ્રાણુપર્યન્ત લોકમાં-કામચારરૂપ સ્વાતન્ત્ર્ય થાય છે, અને સર્વપ્રાપ્તિથી લોકપાર તરી જાય છે. આથી જ શોકતરણુ સમ્ભવે છે, તેથી હવે તદ્વતિરિક્ત પાપવાન્તી નિન્દા કરે છે 'પૂર્વોક્ત પ્રકારથી અન્ય રીતિએ તરણુનો ઉપાય જાણે છે તે અન્યરાગ થાય છે તેમને ક્ષત્ય લોક પ્રાપ્ત થાય છે અને સર્વ લોકમાં તેનો અકામચાર થાય છે,' અર્થાત્ અન્યાસક્ત તેવા થાય છે એમ આ સંદર્ભનો અર્થ છે, ૨૧થી સર્વાત્મભાવરૂપ ભક્તિનું જ કથન થયું.

૧. સ્વસ્મિન્ એવ રાજતે સ્વસ્મિન્ ભૂમાનં રજયતિ ।

૨. સ્વસ્મિન્ ભૂમાનં રાજયતિ ।

૩. નાહમાત્માનમાશાસે મદ્ભક્તૈઃ સાધુર્ભિર્વિના । શ્રિયચાલ્પન્તિકાં વ્રહ્મન્ યેપાં ગતિરહં પરા ।

૪. રજયિષ્યતિ ચલ્લોકમયમાત્માવિવેષિતૈઃ । અપાસુમાહુ રાજાનં મનોરજનકૈઃ પ્રજાઃ ।

૫. અંય યેન્યથાતો વિદુરન્યરાજાનસ્તે ક્ષત્યલોકા ભવન્તિ । તેપાં સર્વેષુ લોકેષુ અકામચારો ભવતિ

ભક્તિને સર્વાત્મભાવરૂપા કયે પ્રકારે કહેવામાં આવી ? આ પ્રકારે. પૂર્વોક્ત વ્યાખ્યાનને પ્રકારે જે ભૂમાધાર મહિમરૂપ પુરુષનો પરિચય કરાવ્યો તે પુરુષની સર્વોત્તમાવવાનું જે સ્ફૂર્તિ કહી તેમાં '૧' તે કાણુ કોને દેખે ' ઇત્યાદિવત્ તદ્દકારતાના ચિલ્લક્ષણત્વ. અભાવથી તે સ્ફૂર્તિ અખણ્ડબ્રહ્માનરૂપ નથી, પરંતુ પરદિશામાં પરિદેશ્યમાન સર્વ વસ્તુના અનુવાદપૂર્વક તે સ્ફૂર્તિનું કથન છે તેથી તે સ્ફૂર્તિ સખણ્ડબ્રહ્માનરૂપ છે. તે સ્ફૂર્તિ પણ 'હું મનુ થયો હું સૂર્ય થયો' ઇત્યાદિ સર્વત્ર અહરૂગ્રહરૂપ વામદેવસ્ફૂર્તિવત્ નથી, અહરૂકારોદેશાનન્તર પુનઃ આત્માદેશકથનથી તે અહરૂગ્રહરૂપ સ્ફૂર્તિ વ્યભિચારિભાવ છે એમ દર્શાવવામાં આવ્યું છે તેથી, આ જ હેતુથી અખણ્ડબ્રહ્માનરૂપ અને અહરૂગ્રહરૂપ એમ દ્વિવિધ જ્ઞાનસ્ફૂર્તિથી અતિરિક્ત આ સ્ફૂર્તિ છે, તેથી આવી સ્ફૂર્તિમાન પણ પૂર્વોક્ત સ્ફૂર્તિમાન જ્ઞાનીથી વિલક્ષણુ છે. 'તે' જે પિતૃલોકની કામનાવાન થાય ' ઇત્યાદિશ્રુતિવત્ આ સર્વાત્મભાવવાન ભક્તની કામનાઓનું કથન નહિ હોવાથી દહરાદિના ઉપાસકથી પણ વિલક્ષણુ છે, પરંતુ સત્યવદનાદિકારણ્યૂતપ્ત્યાદુષ્ટપાદકશ્રૂમાત્મકસુખસાધવાન ભક્તનું કથન છે તેથી જેને પ્રથમ ભૂમલાભ થયો છે અને તે ભૂમલાભે કરીને જેને ભગવાનનું દર્શન શ્રવણ અને વિજ્ઞાન થયું છે એવો સર્વાત્મભાવવાન પરમભક્ત બાણુવો. તદનન્તર 'જ્યાં' અન્યનું દર્શન નથી ' ઇત્યાદિ શ્રુતિથી અન્યદર્શનના અભાવના કથનથી વિરહભાવમાં પ્રપન્થવિસ્મારક પરમાસકિતરૂપ જે અતિવિગાઢ ભાવ થાય છે તે ભાવે કરીને સર્વત્ર આસકિતના વિષયરૂપ ભગવત્સ્વરૂપ જ સ્ફુરે છે તેથી તેનું કથન 'તે' જ નીચે ' ઇત્યાદિ શ્રુતિથી કરવામાં આવ્યું છે. આ વિરહભાવકૃત તે તે સ્ફૂર્તિરૂપ જ્ઞાન વ્યભિચારિભાવ હોવાથી અનિયત છે એમ દર્શાવવાને અહરૂકારોદેશની પૂર્વે 'તે' જ નીચે ' ઇત્યાદિ શ્રુતિએ નિરૂપિત ભૂમસ્ફૂર્તિની પુનરાવૃત્તિએ કરીને 'તદનન્તર' હવે આત્માદેશ ' એમ સર્વત્ર સ્ફૂર્તિ શ્રુતિ કથે છે. સારે હવે આત્મસ્થાદિ પદે કરીને રસરૂપ ભગવાનના ભક્તના જ રતિશીલમિથુનાનન્દરૂપ ધર્મોનું નિરૂપણ કરેલું છે, તેથી 'ભગવાનનું' જેને દર્શન શ્રવણ અને વિજ્ઞાન થયું છે એવો જે ભક્ત-અને સંયોગ અને વિયોગના ભેદે કરીને ભક્તિરસ દ્વિવિધ છે તેથી વિરહભાવમાં અધિકગાઢભાવે સર્વત્ર ભગવત્સ્ફૂર્તિમાન એવો જે ભક્ત-તે જ ભૂમાના આધારરૂપ મહિમા એમ સિદ્ધ થયું. તે ભક્તને સ્ફૂર્તિ થાય છે તે પૂર્વોક્ત-પ્રકારક સર્વાત્મભાવમાં વ્યભિચારિભાવરૂપ જ છે અન્યપ્રકારક નથી તેથી સર્વાત્મભાવવાન ભક્તનું જ અત્ર કથન છે.

સર્વોપભેદક વિરહભાવમાં સંયોગના અભાવથી પ્રાણાદિ સર્વનું તિરોધાન થવાથી આ સર્વ કથન વ્યર્થ છે એમ આશરૂકાના નિવારણાર્થ શ્રુતિ કથે છે કે 'એ' પ્રકારે

૧ - તત્ કેન કેં પદ્યેત્ । ૨ અહં મનુરભવં સૂર્યથ । ૩ સ યદિ પિતૃલોકકામો ભવતિ ।

૪ યથ નાન્યત્ પદ્યસિ । ૫ સ એવાધસ્તાદિતિ । ૬ અધાત્માદેશઃ ।

૭ તત્સ્યદ વા એતસ્યેવં પદ્યતઃ એવં મન્વાનસ્યેવં વિજાનતઃ આત્મતઃ પ્રાણ આત્મત આશાત્મત સ્મર આત્મત આકાશ આત્મતસ્તેજ આત્મત આપ આત્મત આવિર્ભાવતિરોમાવૌ આત્મતો ચક્ષુઆત્મતો વિજ્ઞાનમાત્મતો ધ્યાનમાત્મતશ્ચિત્તમાત્મતઃ સદ્કલ્પ આત્મતો મન આત્મતો વાક્ આત્મતો નામ આત્મતો મન્ત્રા આત્મતઃ કર્મોણિ આત્મત દદં સર્વેવિતિ ।

તેનું સર્વ જ ... દર્શનકર્તા એ પ્રકારે મનનકર્તા એ પ્રકારે વિજ્ઞાનકર્તા તે ભક્તના પ્રાણ  
 મગવાનથી. આત્માથી, આશા આત્માથી, આકાશ આત્માથી, તેજ આત્માથી,  
 જલ આત્માથી, આવિર્ભાવતિરોભાવ આત્માથી, બલ આત્માથી,  
 વિજ્ઞાન આત્માથી, ધ્યાન આત્માથી, ચિત્ત આત્માથી, સંકલ્પ આત્માથી, વાક આત્માથી  
 નામ આત્માથી, મન્ત્રો આત્માથી, કર્મ આત્માથી, અને આ સર્વ આત્માથી હોય છે.  
 આ પ્રકારે ભગવાનથી જ આ ભક્તની પ્રાણાદિરચિતિ થાય છે તેથી વિરહમાં પણ  
 સર્વોપમર્દ-સર્વનાશ-થતો નથી, પરંતુ લીલામાં ઉપયોગી દેહાદિની સિદ્ધિ થાય છે, તે  
 સિદ્ધિ પણ ભક્તની અને તેના ભાવની શાપિકા છે, અને પ્રથમ ઇતર સર્વની વિરમ્ભિતિ  
 અને ભગવત્સ્પર્શથી અનેક સામર્થ્ય વ્રજસીમન્તિની પ્રભૃતિમાં સ્પષ્ટ દેખાય પણ છે, અપરંત્ય  
 શ્રીમદ્ભાગવતમાં શ્રીગોપીજન કહે છે કે ' સુખ-આનન્દરૂપ-એવા આપે અમારું ચિત્ત  
 હરી લીધું છે તેથી વનદર્શનેજા તો થતી નથી એટલું જ નહિ પરંતુ અમારા હૃદય  
 પણ શુદ્ધત્વમાં લાગતા નથી અને અમારા પાદ આપના ચરણકમલને ત્યજીને એક  
 પદ પણ ચાલતા નથી' ઇત્યાદિમાં ચિત્તહરણથી જ્ઞાનશક્તિનું અને શુદ્ધત્વમાં હૃદય-  
 દિના અપ્રવેશથી ક્રિયાશક્તિનું તિરોધાન કહ્યું. ભગવાનનો આવિર્ભાવદિક તો અગ્રે  
 સ્પષ્ટ જ છે. આ જ આશયને દહ કરવાને શ્લોકોથી શ્રુતિ સંકલ્પદાર્થ કહે છે 'ભૂમરે-  
 દર્શનવાન મૃત્યુને રોગને કે દુઃખભાવને જોતો નથી, ભૂમદ્રશ સર્વ ભૂમાત્મક ભુવે છે, સર્વત્ર  
 સર્વ પ્રકારે સર્વ પ્રાપ્ત કરે છે, તે એક પ્રકારે થાય છે, ત્રણ પ્રકારે થાય છે, પચ્ચ પ્રકારે  
 થાય છે, સપ્ત પ્રકારે નવ પ્રકારે એકદશ પ્રકારે અને શત દશ સહસ્ર તેમ જ વિંશતિ  
 પ્રકારે થાય છે, આહારશુદ્ધિથી સત્ત્વશુદ્ધિ અને સત્ત્વશુદ્ધિથી ધ્રુવા સ્મૃતિ થાય છે, ધ્રુવા  
 સ્મૃતિ થતાં સર્વ અનિષ્ઠ ભેદાય છે.' પૂર્વોક્ત પ્રકારે ભૂમદર્શનવાન મૃત્યુને રોગને અને દુઃખ-  
 ભાવને જોતો નથી, 'દુઃખતાનો અર્થાત્ દુઃખત્વને જોતો નથી' એમ વિશ્વેશ્વર માને છે.  
 શ્રુતિમાં "ઉત" પાદપૂર્વર્થ છે, અથવા દુઃખસત્તાને જ જોતો નથી તો મૃત્યુની અને રોગની  
 તો શી ગણના ? ત્યાં શ્રુતિ 'સર્વ' ઇત્યાદિથી હેતુ કહે છે કે ભૂમદ્રશ સર્વ ભૂમાત્મક,  
 ભુવે છે તેથી દુઃખાદિક જોતો નથી, 'સર્વને પ્રાપ્ત કરે છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિ તેનું ફલ કહે છે,  
 સર્વશઃ સર્વત્ર સર્વ રીતિએ સર્વ પ્રાપ્ત કરે છે, તેને પુનઃ શોક છે જ નહિ. હવે 'તે એક  
 પ્રકારે' ઇત્યાદિથી પ્રાપ્તિનો પ્રકાર શ્રુતિ કહે છે, આથી પૂર્વ 'આવિર્ભાવતિરોભાવ આત્માથી'  
 એમ જે કહ્યું હતું તેમાં આવિર્ભાવના પ્રકારનું વિવરણ કર્યું, તે ભૂમા જ ઉપર્યુક્ત પ્રકારે  
 પ્રકટ થઈને ભૂમદ્રશને સર્વ પ્રાપ્ત કરાવે છે, અથવા ભૂમદ્રશ જ ભગવાનની પાસેથી તે તે  
 અનુભવાર્થ તે તે પ્રકારે પ્રકટ થાય છે એવો પણ અર્થ બળ્યો, શ્રુતિમાં એકધા ત્રિધા  
 પચ્ચધાનું કથન કરતાં મધ્યમાં દ્વિધાચતુર્ધાદિના ત્યાગ કરવામાં આવ્યો છે તે મધ્યમાં

૧ ચિત્તં મુલેન મવતાપહતં યદ્યેવ યતિર્વિશલ્યુત કરાવપિ યશ્ચકલ્યે । પાદૌ પદં ન ચલતસ્તવ  
 પાદમૂલાદિતિ । મીમંસ. સુબી. ૧૦, ૨૬, ૩૪.

૨ ન પશ્યો મૃત્યું પશ્યતિ નો રોગં નોત દુઃસ્વતામ્ । સર્વે પશ્યઃ પશ્યતિ સર્વમાપ્નોતિ સર્વશઃ ॥  
 સ એકધા મવતિ ત્રિધા મવતિ પચ્ચધા । સપ્તધા નવધા ચૈવ સહસ્રાણિ ચ વિન્શતિઃ ॥ આહાર-  
 શુદ્ધૌ સત્ત્વશુદ્ધિઃ સત્ત્વશુદ્ધૌ ધ્રુવા સ્મૃતિઃ । સ્મૃતિભક્તે સર્વપ્રાપ્તિર્નિવિપ્રમોશ્ચ ઇતિ ॥

નાનામાવાદતિરેકાચ ઇત્યાદિ સૂત્રત્રયે કરીને તૃતીય સંકલ્પેપ્રસક્તહાધિકરણ, “જેમાં પચ્ચ પચ્ચજન અને આકાશ પ્રતિષ્ઠિત છે તે આત્માને બ્રહ્મ-અમૃત-અણુનાર અન્ય-શૂન્ય-અમૃત

૧. આ સમન્વયાધ્યાયના પ્રથમ ચરણત્રયમાં જે શુદ્ધદૈત બ્રહ્મવાદ ફલિત થયો તે જ દૃઢ કરવાને આ ચતુર્થ ચરણનો પ્રારંભ છે. ઈશ્વર તો સિદ્ધ જ થઈ શકતો નથી એમ કલ્પનાર નિરીશ્વરવાદી કપિલ પૂર્વેકત બ્રહ્મવાદથી વિરુદ્ધ આનુમાનિક પ્રકૃતિપરિણામને અવલમ્બીને આ પ્રકારે પ્રત્યવસ્થાન કરે છે, સૂત્ર સાવયવ પચ્ચ મહાબૂત કાર્ય છે, આ સાવયવ કાર્ય પચ્ચ મહાબૂતનું કારણ પચ્ચ તન્માત્ર છે, આ પચ્ચ તન્માત્રનું અને જ્ઞાન-કર્મબેદે દ્વિવિધ ઇન્દ્રિયનું પણ કારણ અહરુકાર છે, અહરુકારનું કારણ બુદ્ધ્યાત્મક મહત્ત્વ છે, અને મહત્ત્વનું કારણ ત્રિગુણાત્મિક પ્રકૃતિ છે એમ કાર્યથી કારણનું અનુમાન કરે છે, અને પ્રકૃતિજન્ય આ સદ્ધાત પરાર્થ છે એમ કહીને ભોગ્ય સદ્ધાતશ્રી ભોક્તા પુરુષનું પણ અનુમાન કરે છે, અને ઉપનિષદનું પણ તાત્પર્ય આ પ્રકારના આનુમાનિક પ્રકૃતિપુરુષ-વાદમાં જ છે એમ આગ્રહ પણ કરે છે. આ સાદ્ધ્ય મતનું પ્રાયમિક પ્રતિપાદન દ્વિવિધ કપિલસૂત્રમાં છે, આ બે સૂત્રમાં તત્ત્વસમાસનાં ૨૮ સૂત્ર છે, અને પ્રવચનસૂત્રના પદધ્યાય છે. આમુરિશિષ્ય પચ્ચશિષ્યે તત્ત્વસમાસની વૃત્તિ કરી છે, અને અવિભાગાદૈતી વિજ્ઞાનેન્દ્રભિક્ષુએ પ્રવચનસૂત્રનું ભાષ્ય કર્યું છે. પ્રવચનસૂત્રના પ્રથમાધ્યાયમાં સ્વચાલ પદાર્થનો ઉદ્દેશ-માત્ર કરીને દ્વિતીયાધ્યાયમાં સર્વચરજસતમસ્સામ્યાવસ્થા પ્રકૃતિ; પ્રકૃતિથી મહાન, મહાનથી અહરુકાર, અહરુકારથી પચ્ચ તન્માત્ર અને કર્મજાનેન્દ્રિય, પચ્ચ તન્માત્રથી સૂત્ર પચ્ચ મહાબૂત અને આ ચતુર્વિંશતિ તત્ત્વથી પણ વ્યતિરિક્ત પુરુષ એમ પચ્ચવિંશતિ તત્ત્વચણુનું સંકલ્પના કરીને કાર્યદ્વારા પ્રકૃતિરૂપ કારણનું અને ચતુર્વિંશતિતત્ત્વસદ્ધાત-પરાર્થ-ભોગ્ય-હોવાથી ભોક્તા પુરુષનું પણ આનુમાનિકત્વ આદર્યું છે. પ્રધાનાજ્ઞગજ્ઞાયતે શ્રુતિનો સૂત્ર-માં જ ઉપન્યાસ કરીને પ્રત્યક્ષ અનુમાન અને શબ્દ એમ પ્રમાણત્રૈવિધ્ય કપિલે સ્વીકાર્યું છે તે પણ બ્રહ્મવાદવત્ શબ્દના પ્રાધાન્યાર્થે નહિ જ પરંતુ નિજ આનુમાનિક મતના જ કેવલ ઉપદ્રવભાર્ય જ. ચિકિત્સાશાસ્ત્રનું અતુકરણ કરીને સાદ્ધ્ય પણ નિજ મોક્ષશાસ્ત્રમાં ‘બૂદ્ધ-ચતુષ્ટય’ કલ્પે છે, તે આ પ્રકારે, ૧. હૈય, ૨. હાન, ૩. હૈયહેતુ, અને ૪. હાનોપાય. આધ્યાત્મિક આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક એમ ત્રિવિધ દુઃખને ‘હૈય’ કહે છે, આ ત્રિવિધ દુઃખની અત્યન્ત નિવૃત્તિને ‘હાન’ કહે છે, પ્રકૃતિપુરુષના સંયોગદ્વારા તે ઉભયના અવિ-વેકને ‘હૈયહેતુ’ કહે છે, અને વિવેકધ્યાતિતે ‘હાનોપાય’ કહે છે. આ સાદ્ધ્ય બૂદ્ધનો રમ્ય સંક્રમ્હ ઈશ્વરકૃત્સકૃત સાદ્ધ્યધારિકામાં છે, અને આ સુવાચ્ય આર્થાસમત્યુપરિ માકરની વૃત્તિ જોડાપાદનું ભાષ્ય અને વાચસ્પતિમિશ્રાદિની ટીકા પણ સુપ્રસિદ્ધ છે. યદ્યપિ આ પ્રકારના આનુમાનિક મતનું અણગમ તો અનુમાનથી જ કરવું સુકત છે, તથાપિ ઉપનિષદમાં બ્રહ્મપરિણામવાદ નથી પરંતુ પ્રકૃતિપરિણામવાદ જ છે એમ નિજ મતનું શબ્દત્વ પણ પ્રતિપાદિત કરવાની લાલસાથી કમ્પાદિ શ્રુતિનો પણ પુરસ્કાર કરવામાં સાદ્ધ્યને સંક્રમ્ય થતો નથી, તેથી શ્રીવેદવ્યાસજી ઇક્ષ્વાકુધિકરણમાં તે મતનું અશબ્દત્વ સૂચવીને, અદશ્યત્વાઘધિકરણમાં યતિક્રિયત્વ અશ્રીતત્વ સિદ્ધ કરીને આ આનુમાનિક પાદમાં પ્રથમ સર્વથા અશ્રીતત્વ-સિદ્ધ કરે છે, અને તદનન્તર દ્વિતીયાધ્યાયના સ્મૃતિપાદમાં કપિલ મત વેદાનુસારિમ-વાદિસ્મૃતિથી પણ વિપરીત છે તેથી શ્રુતિરસ્મૃતિવિરુદ્ધ સાદ્ધ્ય મત

—મુક્ત-યાય છે” ઇત્યાદિ શ્રુતિ બૃહદારણ્યકના પઞ્ચ પ્રપાઠકમાં છે, અત્ર પગ્ચગુણિત પગ્ચ એમ વ્યાખ્યાન કરીને સાહજ્યોક્ત પગ્ચવિંશતિ તત્ત્વનું ગ્રહણ કરવું કે પગ્ચજનશબ્દે

અત્યન્ત જ અશબ્દ છે એમ સિદ્ધ કરી લઇને તર્કપાદમાં કેવલ તર્કથી સ્વતન્ત્રતાએ પણ તે મતનું અણટન કરે છે. કુટોપનિષદના પ્રથમાધ્યાયની તૃતીય વક્ષીમાં इन्द्रियेभ्यः परा ह्ययोः શ્રુતિમાં બુદ્ધિ, આત્મા (અહરુક્ષર), મહાન, અવ્યક્ત (પ્રકૃતિ), અને પુરુષ ઇત્યાદિ શબ્દ સાહજ્ય પરિભાષાના છે અને તેથી માયાવાદ પ્રકૃતિવાદ અવિદ્યાવાદ પણ શ્રીત છે એમ કહેનારને બ્રહ્મવાદી શ્રીવેદવ્યાસજી ઉત્તર સમર્પે છે કે શબ્દસામ્યમાત્રથી જ સાહજ્ય મત સિદ્ધ થઈ જતું નથી, સન્દિગ્ધ વાક્યનો નિર્ણય પૂર્વાપરસન્દર્ભના પર્યાયોચનથી થઈ શકે છે, સન્દિગ્ધપદ્યુક્ત અવાન્તર વાક્યનો અનર્થ કરીને મહાવાક્યની જ વ્યાકુલતા કરવી ઉચિત નથી. જેમ રૂપી યોગ્ય રથાદિ સામગ્રીથી ઇષ્ટ દેશને પ્રાપ્ત કરે છે તેમ આત્મા પણ યુક્ત દેહાદિ સામગ્રીથી વિષ્ણુના પરમ પદને પ્રાપ્ત કરે છે એમ રૂપકથી આ અકરણમાં જીવની મુક્તિનો ઉપદેશ કરેલો છે, તેથી ભગવદીપત્વે સમ્ભાવિત અર્થને—વિષયને—ઇન્દ્રિયથી પર કહ્યા, પ્રગ્ધરૂપ મનને અર્થથી પર કહ્યું, સારથિરૂપ બુદ્ધિને મનથી પર કહી, મહાન આત્માને—બ્રહ્મવિષયક વિજ્ઞાનને—બુદ્ધિથી પર કહ્યો, અવ્યક્તને—અપ્રકટ ભગવદ્દૃષ્ટાને અથવા અક્ષરને બ્રહ્મવિજ્ઞાનથી પર કહ્યું, અને અવ્યક્ત ભગવદ્દૃષ્ટા કેવલ ભગવદ્દીન છે સર્વથા સાધનાન્તરાધીન નથી જ તેથી, અથવા અવ્યક્ત અક્ષર ધામ ભગવદ્દીન છે તેથી, પુરુષને—પુરુષોત્તમને—અવ્યક્તથી પણ પર કહ્યા, “મહાન્તં વિમુક્તામાનં” “વેદાદમેતં પુરુષં મહાન્તં” ઇત્યાદિમાં ‘મહાન’નો અર્થ મહત્તરવ યતો નથી પરન્તુ પરમાત્મા થાય છે તેમ અવ્યક્તનો અર્થ પણ પ્રકૃતિ ન થતાં ભગવદ્દૃષ્ટા અથવા અક્ષર બ્રહ્મ થાય છે, તેથી કુટોપનિષદમાં સાહજ્ય પ્રસંગ જ નથી, “इन्द्रियेभ्यः परा ह्ययोः” ઇત્યાદિ કુશ્રુતિમાં પૂર્વાપરસન્દર્ભની અપેક્ષા હોવાથી તેનો અર્થ અન્યથા કયો પરન્તુ જેમાં પૂર્વાપરસન્દર્ભની પણ અપેક્ષા નથી એવી અજામેકાં લોહિતશુક્લકૃણાં ઇત્યાદિ શ્વેતાશ્વરશ્રુતિમાં તો સાહજ્ય મતનો સ્પષ્ટ જ ઉપદેશ છે એમ આશયથી સાહજ્ય પુનઃ પ્રત્યવસ્થાન કરે તો શ્રીવેદવ્યાસજી ઉત્તર અર્પે છે કે ત્યાં પણ વ્રહ્મવિદો વદન્તિ અને તદેવામિસ્તદાદિલેસ્તદ્વાયુસ્તદ્ ચન્દ્રમાઃ તદેવ શુકં તદ્ વ્રહ્મ એમ ઉપક્રમ કરીને બ્રહ્મવિદ્યાનું જ નિરૂપણ કરેલું છે, તેથી અજાનો અર્થ સાહજ્ય પ્રકૃતિ નથી, પરન્તુ પ્રથમેતપન જ્યોતિર્દેવતા છે, અને યદમે રોહિતં રૂપં તેજસસ્તદ્દૂપં ચચુર્લું તદપાં ચત્ કૃણં તદન્નસ્ય શ્રુતિમાં તેની ત્રિરૂપતા પણ સ્પષ્ટ છે, કલ્પનાનો પણ આશ્રય કરીને જ્યાં બ્રહ્મવાદ ન જ સિદ્ધ થઈ શકે એવી યસ્મિન્ પન્ચ પન્ચજના આકાશથ પ્રતિષ્ઠિતઃ તમેવમન્ય આત્માન્ વિદ્વાન્, વ્રહ્મામૃતોમૃતમ્ ઇત્યાદિ બૃહદારણ્યકશ્રુતિમાં પન્ચ પન્ચજનાઃ સાહજ્ય સ્વ તત્ત્વ નિરસન્દિગ્ધ જ ઉપદેશે છે એમ આશયથી સાહજ્ય પુનઃ પ્રત્યવસ્થાન કરે તો શ્રીવેદવ્યાસજી ઉત્તર અર્પે છે કે આ શ્રુતિમાં પણ સાહજ્ય મત નથી, સાહજ્ય મતમાં સ્વ તત્ત્વનો સમાવેશ પગ્ચ યુથમાં નથી, પરન્તુ (૧) પ્રકૃતિ (૨) પ્રકૃતિવિકૃતિ (૩) વિકૃતિ અને (૪) નપ્રકૃતિ નવિકૃતિ એ પ્રકારે ચાર યુથમાં છે, કારણ કે “મૂલ પ્રકૃતિ તો અવિ-કૃતિ છે, મહદાદિ સપ્ત પ્રકૃતિવિકૃતિ છે, ઇન્દ્રિયભૂતાદિ ષોડશ વિકૃતિ છે, અને પુરુષ તો નથી પ્રકૃતિ વા નથી વિકૃતિ” એમ તેમનો અભ્યુપગમ છે. અત્ર પગ્ચ પગ્ચજનમાં સાહજ્ય સ્વ તત્ત્વ સ્વીકારી લઈ એ તોએ (૧) આકાશ અને (૨) આકાશની જેમાં પ્રતિજ છે એવો આત્મા

કરીને પ્રાણ ચક્ષુઃ શ્રોત્ર અન્ન અને મનનું મહણ કરવું આ પ્રકારે સંશય, સાદુષ્યોક્ત તત્ત્વનું મહણ કરવું એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, અને પ્રાણાદિનું મહણ કરવું આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત, ત્યારે હવે 'પચ્ચસદુષ્યોક્ત પચ્ચજનન' આ પ્રકારે વ્યાખ્યાન કરવું, શુદ્ધિની પચ્ચ વૃત્તિને ઉત્પન્ન કરે તે 'પચ્ચજનન' અર્થાત્ પ્રાણાદિ એમ વ્યુત્પત્તિસિદ્ધિ 'પચ્ચજનન' શબ્દ છે ॥ ૩ ॥ હવે કારણત્વેન ચાકાસાદિપુ યથાઘ્યપાદિયોક્તેઃ ધત્યાદિ એક મુત્રે કરીને ચતુર્થે યથાવ્યપદિશ્ચાધિકરણ, અન્ન જ્ઞાતની જગત્કારણતાપ્રતિપાદક શ્રુતિઓનો પરસ્પરે વિરોધ છે તેથી કપિયોક્ત પ્રકારે પ્રકૃતિકારણતાબોધિકા સાદુષ્ય સ્મૃતિનું જ મહણ કરવું કે વિપ્રતિષેધના પરિહારે કરીને જ્ઞાતકારણતાબોધિકા શ્રુતિનો જ આદર કરવો આ પ્રકારે સંશય, શ્રુતિઓનો પરસ્પરે વિરોધ છે તેથી અર્થવાદત્વ સ્વીકારીને સાદુષ્ય સ્મૃતિનું જ મહણ કરવું એમ પૂર્વપક્ષ, તૈતિરીયો-પનિષદ્માં " આ આત્માથી આકાશ સમ્ભવ્યું " એમ આકાશાદિ સૃષ્ટિનું કથન છે, કવચિત્ છાન્દોગ્યમાં " તેણે તેજ સન્ધ્યું " એમ તેજઆદિ સૃષ્ટિનું કથન છે, કવચિત્ " આથી પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે " શ્રુતિમાં અન્યથા-પ્રાણાદિ સૃષ્ટિનું-કથન છે, આ પ્રકારે શ્રુતિમાં પરસ્પરે વિરોધ છે તેથી અર્થવાદનો સ્વીકાર કરીને જ્ઞાનાંશાવતાર કપિલજન્મ છે તેથી તે કપિયોક્ત પ્રકારે જગત્તની વ્યવસ્થા યોગ્ય છે, આ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, અને ભગવાન અચિન્ત્યાન-તદશકિતમાન છે તેથી સૃષ્ટિના પ્રકારનું નાનાત્વ સ્વીકારીને વિરોધપરિહાર

એમ બે તત્ત્વ અધિક થઈ જતાં ૨૫ને સ્થાને ૨૭ તત્ત્વ સ્વીકારવાનો વિષમ પ્રસદ્ગ પ્રાપ્ત થઈ જશે. પ્રાણસ્ય પ્રાણમુત્ત ચક્ષુષ્યકુઃ શ્રોત્રસ્ય શ્રોત્રમત્રસ્યાન્નં મનસો મનઃ એ વાક્યશેષથી પચ્ચ પચ્ચજનનનો તો અર્થ પચ્ચ પ્રાણાદિ જ થાય છે, અને ન્યાં બન્નસ્યાન્નં નથી ત્યાં જ્યોતિષાં જ્યોતિઃ પાક છે, તેથી અન્નને સ્થાને શાખાબેદથી જ્યોતિનું મહણ પણ થઈ શકે છે, તેથી કુકની સ્વેતાશ્વતરની અને બૃહદારણ્યકની પણ શ્રુતિથી સાદુષ્ય મત સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, અને તેથી અમુક શ્રુતિમાં નિરસન્સિન્દિગ્ધ જ સાદુષ્ય મતનો ઉપદેશ છે એમ કદાપી લઈને સર્વ જ શ્રુતિનું પર્યવસાન નિરીક્ષર પ્રકૃતિપુરુષવાદમાં થાય છે એમ કથનનો અવકાશ જ રહી શકતો નથી એમ આ અધિકરણત્રયે કરીને સૂત્રકારે સાદુષ્યનું સર્વથા અગ્રીતત્વ સિદ્ધ કર્યું.

૨. અમુક શ્રુતિમાં નિરસન્સિન્દિગ્ધ સાદુષ્ય મતનો ઉપદેશ છે અને તેને અનુસરીને અન્ય સન્દિગ્ધ શ્રુતિમાં પણ સાદુષ્ય મત કદાપી લેવું એમ અમારો આશય હવે નથી પરન્તુ સૃષ્ટિપ્રતિપાદિકા શ્રુતિમાં પરસ્પરે વિરોધ છે તેથી ભગવજ્ઞાનાવતાર કપિલની સ્મૃતિનું શરણ સ્વીકારીને શ્રુતિવિરોધ પરિહરવો એમ કહીને પ્રત્યવસ્થાન કરનાર સાદુષ્યને શ્રીવેદવ્યાસજી સૃષ્ટિપ્રતિપાદિકા શ્રુતિમાં અવિરોધ સિદ્ધ કરી આપે છે. શ્રુતિમાં સૃષ્ટિપ્રકાર વિવિધ છે તથાપિ તત્સર્વસૃષ્ટિપ્રકારકર્તૃ તો એક જ અદિતીય વ્રજ છે. ન તત્ત્વ કાર્ય કરણ ચં વિચતે ધત્યાદિ શ્રુતિમાં જે નિષેધ છે તે પણ લૌકિકકર્તૃત્વમાત્રનો જ નિષેધ છે, કારણ કે ઉક્તનિષેધક વાક્યના ઉત્તરાર્ધમાં જ સ્વાભાવિકી જ્ઞાનબલક્રિયા ચથી જ્ઞાતમાં સ્વાભાવિક ક્રિયાશક્તિનું નિષ્પ્રત્યુદ્ધ પ્રતિપાદન છે. એક જ અદિતીય જ્ઞાનો વિવિધસૃષ્ટિપ્રકાર માહા-રમ્યપ્રતિપાદનપૂર્વક જ્ઞાતું સર્વવિલક્ષણ કર્તૃત્વ સિદ્ધ કરે છે. કાષ્ઠ પણ શ્રુતિમાં વિપ્રતિષેધ જ નથી, તેથી કપિલસ્મૃતિની અપેક્ષાનો અવકાશ રહેતો નથી.



કરીને શ્રુતિ બ્રહ્મકારણતાબોધિકા જ છે એમ આદરવું. આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત, કાર્યપ્રકારભેદ તો માહાત્મ્યગ્રાપક છે, બાધક નથી. ॥ ૪ ॥ હવે સમાકર્ષવત્ ઇત્યાદિ એક સૂત્રે કરીને પદ્યમય - સમાકર્ષાધિકરણ, અત્ર પૂર્વાધિકરણની અપેક્ષાએ ક્ષિગ્ન્યત્ વિવક્ષણુતા છે, તે આ પ્રકારે, “પ્રથમ આ અસત્ હતું” અને ક્વચિત્ “સૌમ્ય, પ્રથમ આ સત્ હતું” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં પરસ્પર વિરોધ છે તેથી બ્રહ્મ કારણ થાય છે કે નહિ આ પ્રકારે સંશય, ઉભયે વિરુદ્ધ શ્રુતિમાં શબ્દત્વ તો સમાન જ છે તેથી બ્રહ્મ કારણ નથી એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, અને સર્વશબ્દવાચ્ય બ્રહ્મ છે તેથી અસદ્દાદિશબ્દવાચ્ય પણ બ્રહ્મ જ એમ શ્રુતિમાં વિપ્રતિષેધનો જ અભાવ છે તેથી બ્રહ્મ જ કારણ છે આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત, જેમ મારકત્વભાવનાથી કંસાદિના મારક પણ થાય છે તેમ અસદ્ભાવનાથી તાદશ પ્રતિ તાદશ અસદ્ભાવ પણ પ્રકટ કરે છે તેથી ભગવાન અસદ્શબ્દવાચ્ય પણ છે, આ જ પ્રકારે બ્રહ્મ અવ્યાકૃત હોવાથી અસત્ત્વ છે તેથી પણ ભગવાન અસદ્દાદિશબ્દવાચ્ય છે એમ ભણવું, એમ પ્રકારભેદે કરીને બ્રહ્મ સવશબ્દવાચ્ય છે તેથી શ્રુતિમાં પરસ્પર વિરોધ નથી. ॥ ૫ ॥ હવે જગદ્વાચિત્વાત્ ઇત્યાદિ સૂત્રત્રયે કરીને પદ્ય જગદ્વાચિત્વાધિકરણ, આલોકિ-

૩. વિવિધ સૃષ્ટિપ્રકારનું પણ કર્તૃ એક જ અદ્વિતીય બ્રહ્મ છે આ પ્રકારનું બ્રહ્મવાદીનું કથન જ ઉપપન્ન નથી, કારણમાં પણ કાર્યવત્ જ વિપ્રતિષેધ છે, શ્રુતિમાં ક્વચિત્ અસત્ત્વે અને તમસ્ત્વે પણ કારણ કહ્યું છે, અસત્ત્વો અને તમસ્ત્વો અર્થે બ્રહ્મ યદ્ય શકે નહિ, આ પ્રકારે કારણશ્રુતિમાં વિપ્રતિષેધ માનીને પ્રત્યવસ્થાન કરનાર સાર્થ્યને શ્રીવેદ-વ્યાસજી ‘સમાકર્ષ’ ઉપદેશે છે. એક શ્રુતિમાં બ્રહ્મનું જે સ્વરૂપ કહ્યું તેથી વિવક્ષણુ બ્રહ્મસ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવાને શ્રુતિમાં બ્રહ્મવાચક જ ‘અસત્’ ઇત્યાદિ શબ્દનો પ્રયોગ છે. બ્રહ્મ સર્વશબ્દવાચ્ય છે એમ તો પૂર્વ તલ્લિંગ્યાર્થધિકરણમાં જ સિદ્ધ ગયું છે.

૪. કાર્યપ્રતિપાદક વા કારણપ્રતિપાદક શબ્દમાત્રમાં જ વિપ્રતિષેધ હોય તો તેનો પરિહાર પૂર્વોક્ત સમાકર્ષન્યાયે પરિહારાય, પરંતુ અર્થમાં પણ વિપ્રતિષેધ છે, કૌપીતકે-બ્રાહ્મણમાં ચાલકિરજાતશયે વ્રહ્મોપદેષ્ટમાગતઃ એમ ઉપક્રમ બ્રહ્મથી છે, કૈષ્ણ એતદ્વાલોકે પુરુષોક્તિયિષ્ટ ઇત્યાદિમાં જીવનો પ્રક્રમ કરીને તેમાંથી સર્વની ઉત્પત્તિ કહી છે, બ્રહ્મનો તો અનુપ્રવેશ જ કહ્યો છે, અને સર્વ પ્રકરણનો ઉપસંહાર જીવમાં કર્યો છે, તેથી અત્ર તો પ્રકરણના અર્થમાં પણ વિપ્રતિષેધ છે, અને આવા આર્થિક વિપ્રતિષેધનો પરિહાર કરવાને સાર્થ્ય સ્મૃતિની અપેક્ષા રહે છે. અત્ર બ્રહ્મનો તો માત્ર સદ્ભાવ હોવાથી કેવલ બ્રહ્મનું કર્તૃત્વ તો ઘટવું જ નથી, તેથી બ્રહ્મસહિત જીવનું કર્તૃત્વ સ્વીકાર્યા વિના ગત્યન્તર જ નથી, પુરુષ તો સર્વ સમાન જ છે તથાપિ જે દેહમાં અન્યનિયોજક ઉપાધિ પ્રાપ્ત થાય તે દેહમાં રાજત્વ કહેવાય તેમ પ્રકૃત્યભિમુન્નત્વ ઉપાધિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે પુરુષ જગત્કર્તૃ પણ કહેવાય, જડના અભિમાનને વિના કેવલ ચેતનમાં તો કર્તૃત્વ સમ્ભવવું જ નથી તેથી વસ્તુતઃ પ્રકૃતિ જ જગત્કર્ત્રી છે, આ પ્રકારના આશયથી પ્રત્યવસ્થાન કરનાર સાર્થ્યને શ્રીવેદવ્યાસજી સ્મરણ કરાવે છે કે ઉપક્રમમાં જ એતેષાં પુરુષાણાં કર્તા યસ્ય ચૈતત્ત્વ કર્મ શ્રુતિથી આ જડજીવાત્મક જગત્કર્તૃ કર્તૃ બ્રહ્મ છે એમ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું છે, તદનુસારે અત્ર પણ કર્તૃત્વ બ્રહ્મમાં જ ઉપપન્ન છે, તેથી પુરુષનો અર્થ દેહ કલ્પીને સર્વવિપ્લવ અને અશ્રુત-કલ્પના ન કરવી એમ શુદ્ધાર્થ બ્રહ્મવાદથી દ્વણ્યપરિહાર કરીને નિર્જશ્ન્ય નિયતધર્મવાદી જૈમિનિદ્વારા પણ બ્રહ્મસત્ત્વકાર દ્વણ્યપરિહાર કરાવે છે.

નામના બ્રહ્મણે આદિત્યાદિ પુરુષાનું બ્રહ્મત્વે કરીને કથન કર્યું ત્યારે અમૃતશત્રુએ તેનું નિરાકરણ કરીને સ્વયં કહ્યું 'હે બ્રહ્મા કે જે આ પુરુષોનો કર્તા છે અને જેનું આ કર્મ છે તે વેદિતવ્ય છે " ઇત્યાદિ શ્રુતિ કૌપીતકિબ્રહ્મણના પદાધ્યાયમાં બ્રાહ્મકૃત્યગતશત્રુસંવાદમાં છે, અત્ર જ્ઞાપિષ્ઠિતા પ્રકૃતિ કારણ કે બ્રહ્મ કારણ આ પ્રકારે સંશય, પ્રકૃતિ કારણ છે એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, અને બ્રહ્મ જ કારણ છે આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત ॥ ૬ ॥ હવે વાક્યાનુવાદ ઇત્યાદિ સૂત્રયતુષ્ટ્યે કરીને સમમય વાક્યાનુવાદિકરણ, "પતિના કામાર્થ પતિ પ્રિય યતો નથી પરન્તુ આત્માના કામાર્થ પતિ પ્રિય યામ છે " ઇત્યાદિ શ્રુતિ ખૂદદારણ્યકના પદાધ્યાયમાં યાતવસ્કયમૈત્રેયીસંવાદમાં છે, અત્ર પ્રકરણી જીવ છે કે બ્રહ્મ આ પ્રકારે સંશય, પ્રકરણી જીવ છે એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, અને પ્રકરણી બ્રહ્મ છે આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત ॥ ૭ ॥ હવે પ્રકૃતિષ્ઠ પ્રતિજ્ઞાદષ્ટાન્તાનુરોધાત્ ઇત્યાદિ પદ સૂત્રે કરીને અમૃતમય પ્રકૃતિષ્ઠેત્યાધિકરણ,

૫. અવિકૃત બ્રહ્મ જગત્કર્તૃ યર્થ શકે નહિ, આત્મારિક્ત બ્રહ્મ જ નથી, સૃષ્ટિવાચ્ય તો જીવસ્તુત્યર્થ છે, તેથી જ્ઞાપિતરિક્ત બ્રહ્મ જગત્કારણ નથી, અર્થાત્ જ્ઞાપિષ્ઠિતા પ્રકૃતિ જ જગત્કારણ છે એમ જીવબ્રહ્મવાદનો આશ્રય કરીને પ્રત્યવસ્થાન કરનાર સાર્હખ્યને શ્રીવેદબ્યાસજી યાતવસ્કયમૈત્રેયીસંવાદસ્ય વાક્યનો પણ અનવય બ્રહ્મમાં જ થાય છે એમ ઉપદેશ કરે છે. કોઇ પણ ઉપનિષદમાં જીવના પ્રાધાન્યનો ગન્ધ પણ નથી, જીવનું પણ પ્રિયત્વ અંશી સુખસ્વરૂપ ભગવાનના સમ્યગ્ધર્થી જ ધટે છે અને 'તમેવ વિદિત્વાતિમૃત્યુમેતિ' 'અભિન્દાદ્યેવ સત્ત્વિમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે' 'સર્વે એવ આત્માનો વ્યુચરન્તિ' 'એવ ભેવાનન્દયાતિ' ઇત્યાદિ નિસ્સન્દિગ્ધ શ્રુતિસહસ્ર બ્રહ્મસ્વરૂપનું બ્રહ્માંશ જીવનું અને બ્રહ્મકાર્ય જગતનું પ્રતિપાદન કરે છે એ પ્રકારના બ્રહ્મવાદથી જીવબ્રહ્મવાદનો પરિહાર કરીને નિયતધર્મવાદી આશુભરમ્ય ઐકુલોમિ અને કાશકૃત્સ્નહારા પણ શ્રીવેદબ્યાસજી તે નારિતકવાદનો પરિહાર કરાવે છે.

૬. ગત સમ અધિકરણમાં પ્રકૃતિકારણવાદનિરાકરણપૂર્વક બ્રહ્મકારણવાદ સિદ્ધ થયો, તથાપિ શ્રુતિનો અને સ્મૃતિનો સર્વત્ર જ સમન્વય હોય છે તેથી અત્ર પણ શ્રીત બ્રહ્મ જગતનું નિમિત્તકારણ અને સ્માર્ત પ્રકૃતિ જગતનું ઉપાધાનકારણ એમ અર્ધજરતીથન્યાયને અવલમ્બીને સાર્હખ્ય પુનઃ પ્રત્યવસ્થાન કરે તો શ્રીવેદબ્યાસજી ઉત્તર આપે છે કે પ્રકૃતિ અર્થાત્ ઉપાધાનકારણ પણ બ્રહ્મ જ છે, કારણ કે બ્રહ્મવ્યતિરિક્તને ઉપાધાનકારણ માનવામાં આવે તો "અપિ વા તમાદેશમપ્રાકો યેનાધૃતં શ્રુતં ભવલ્યમંતં મતં ભવલ્યવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાતં ભવતિ" શ્રુત્યુક્ત પ્રતિષ્ઠામાં અને "યથેકેન મૃતિષ્ઠેન સર્વં મૃમ્મયં વિજ્ઞાતં સ્યાત્" દૃષ્ટાન્તમાં બાધ પ્રાપ્ત થાય. 'સોક્તમયત્ત્વં વદુ સ્યાં પ્રજાયેય' શ્રુત્યુક્ત અભિધ્યાને કરીને સૃષ્ટિ જગત્ બ્રહ્મરૂપ અને બ્રહ્મ પ્રકૃતિક જ છે. 'દ્વં સર્વં વદયમાત્મા' શ્રુતિમાં કાર્યની બ્રહ્મતા ઉપદેશી છે તે બ્રહ્મતા બ્રહ્મ ઉપાધાન કારણ હોય તો જ સમ્ભવે. 'સર્વં સત્ત્વિદં વ્રજ્ઞ તજ્જલાનિતિ શાન્ત ઉપાસીત' શ્રુતિમાં અને એકત્વેન દૃષ્યત્વેન વદુષા વિશ્વતોમુલ્કં સ્મૃતિમાં બ્રહ્મનું જગદૂપે અભિધ્યાન ઉપદેશ્યું છે તે અભિધ્યાન પણ બ્રહ્મ સમવાયિ કારણ હોય તો જ ધટે. સર્વોણિ હ વા ઇમાનિ ભૂતાન્યાકાશાદેવ સમુત્પન્નંત આકાશં પ્રલયસ્તં યન્તિ' શ્રુતિમાં અને અહં સર્વસ્ય જગતઃ પ્રભવઃ પ્રલયસ્તથા સ્મૃતિમાં બ્રહ્મમાંથી જગત્પત્તિ ઉત્પત્તિ અને બ્રહ્મમાં જગત્પત્તિ સમ કહ્યો છે, આ ઉમ્મયે-ઉત્પત્તિસય-

અત્ર સમવાયિકારણ પ્રકૃતિ અને નિમિત્ત જ કારણુ અહા કે દ્વિવિધ પણ કારણુ અહા જ આ પ્રકારે સંશય, સમવાયિકારણ પ્રકૃતિ અને નિમિત્ત જ કારણુ અહા એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, અને સર્વવિધ કારણુ અહા જ આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત ॥ ૮ ॥

॥ इति श्रीमदधिकरणसङ्ग्रहे प्रथमः समन्वयाध्यायः ॥

અહા માત્ર નિમિત્ત જ કારણુ હોય તો ન સમ્ભવે. ઉપનિષદમાં બ્રહ્મપરિણામવાદ સ્પષ્ટ ન જણાતો હોય એવા અન્યને પણ બ્રહ્મપરિણામવાદનો નિષ્પ્રત્યક્ષ ઉપદેશકર્તા બ્રહ્મસૂત્રકાર આત્મકૃતે: પરિણામાત્ સૂત્ર યોજીને ઔપચારિક કર્તૃત્વનો પરિહાર કરીને અહાની અલૌકિક આત્મકૃતિ જગત્ છે એમ ઉદ્ઘોષ કરીને ચાનાર્થ ઉપપત્તિ પણ પરિણામાત્ સૂત્રોંશથી કથે છે. અવિકૃત જ અહા જગદાકારે પરિણુમે છે. જડનું ઉપાદાન અને નિમિત્ત ઉભયે કારણુ અહા છે જ, પરન્તુ ચેતનમાં યોનિબીજનો સમવાય છે તેથી ચેતન સર્જિત બીજ ભગવાન અને ઉપાદાનકારણુ યોનિરૂપ પ્રકૃતિ એમ શક્ષક કરવામાં આવે તો સૂત્રકાર આત્મા કરે છે કે યોનિ પણ અહા જ, જગત્નું નિમિત્તકારણુ શક્તિ અને ઉપાદાનકારણુ અહા એ પ્રકારના શાકતવાદનું પણ અણન આધી જ થઈ ગયું. અત્ર 'સદેવ સૌમ્ય' ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં એ અન્યનો નિપેધ કરે છે એ ઉપપત્તિ છે, અને 'કર્તારમણં પુરુષં વ્રહ્મયોનિમ્' 'યદ્ભૂતયોર્નિ પરિપश्यन्ति धीराः' 'मम योनिर्महद् व्रह्म' 'तासां व्रह्म महद्योनिः' ઇત્યાદિ શ્રુતિગીતા પ્રમાણુ છે, એક જ અદ્વિતીય અહામાં અક્ષરપુરુષોત્તમભાવે યોનિબી જત્વ ઉપપન્ન છે. આ સકલ અધિકરણનું ભાષ્ય સપ્રકાશ મનનીય છે. અધિકરણભાલાકાર અન્તિમ સૂત્રને નવમ અધિકરણુ ગણે છે, તેમાં બ્રહ્મવાદઅતિરિક્ત સર્વ જ વાદ અલૌકિક અને વેદવિરુદ્ધ છે એમ સ્પષ્ટ આત્મા સૂત્રકાર કરે છે. આ પ્રકારે અત્ર વિવાદસ્પદ સન્દિગ્ધ ઉપનિષદ્વાક્યનો બ્રહ્મપરત્વે સમન્વય સિદ્ધ થઈ રહેતાં શુદ્ધાદૈત બ્રહ્મવાદ નિષ્કણ્ટક ફલી રહે છે.

प्रथम समन्वयाध्याय समाप्त.

mention of Kapila, they would actually demand from Samkara reasons to show that Kapila who enjoyed Vedic reputation was entirely different from the Author of the Sāmkhya Smṛiti.

We may now watch how the Sūtrakāra would meet the Sāmkhyas. He has really disproved their claim on the Vedas, and it is natural that he may therefore represent them as making their stand on the Sāmkhya Smṛiti, and as begging his favour to recognise the claims of *that* Smṛiti at least. Smṛityanavakāsadoshaprasaṅgāt becomes a legitimate request to the victorious Sūtrakāra, but such a request from the Sāmkhyas to Samkara, as he represents the case, is *absurd*. They would on the other hand challenge Samkara to prove his own claim on the Vedas in the first place. Similarly, Anyasmṛityanavakāsadoshaprasaṅgāt is quite natural and legitimate in the mouth of the Sūtrakāra, but not at all of Samkara, his doctrine of Māyā being quite the *reverse* of the teachings of the Manusmṛiti<sup>1</sup>, the Bhagavadgītā, and similar works. Other Smṛitis sanctioned by the Sūtrakāra on the other hand teach the doctrine of Brahman and not of Māyā. It may here be added that the passages cited by Samkara himself in his B. S. S. B. II, 1, 1 obviously teach the doctrine of Brahman and *not* at all of Māyā.

We may now come to a more important question about the mention of Kapila. Let us see what answer the Sūtrakāra would give to the Sāmkhyas. Sve. V, 2 has troubled almost all the commentators. In the Bhāṣya on B. S. II, 1, 1 Madhva and Vallabha<sup>2</sup> are practically silent on the point. Samkara asserts that the Vedic Kapila is different from the Author of the Sāmkhya Smṛiti. Nimbārka himself is silent, but his commentator, the Kaustubhakāra, observes that Kapila in the Vedas is Hiranyagarbha, remarks that Kapila, the Author of a heterodox Smṛiti of the same order as Kanāda etc., is quite different from Divine Vāsudeva Kapila, and adds a few verses from the Padma Purāṇa in support. The

1. Cf. Manu. XII, 91, B. G. X, 8, etc.

2. Vallabha's remarks on this question in I, 4, 8 may not be very valuable from the standpoint of 'Historical Method.'

Vedānta Kaustubha Prabhākāra adds to these a verse from the Mārkaṇḍeya Purāṇa. Bhāṣkara manages to translate 'Kapila' by 'tawny like gold' or 'kanakakapisa' and refers it to Hiranyagarbha on the evidence of a Sruti and a Paurāṇic passage<sup>1</sup>. Rāmānuja recognises Kāpila to be an Āpta but not Āptatama. His commentator observes that Kapila may 'be called a great sage, because he may be a seer of Mantras or because he may be perceiving things beyond the senses, but that does not mean that whatever he perceived was *always absolutely correct*. Rāmānuja however does not, at any rate, appear to believe that Kapila enjoying Vedic reputation was distinct from the Smṛitikāra. This collection of opinions of the various schools of the Vedānta Philosophy shows that there is an amount of diversity among the Vedāntins themselves for the solution of that question. It is clear again from these that Saṃkara's statement about another Kapila cannot be supported from any ancient Smṛiti or Purāṇa. To admit two Kapilas on the questionable evidence of the Padma and Mārkaṇḍeya Purāṇas is to give too much weight to Purāṇa literature. The Bhāgavata Purāṇa 1, 3, 10 on the other hand says nothing about two Kapilas but suggests that the Sāṃkhya Philosophy is a very old Philosophy, but that it had been neglected in course of time and that Kapila taught it to Āsuri and saved it from further destruction. From the standpoint of the Sūtrakāra, it may fairly be said that he would not construe the Sruti in question as Saṃkara does, but he would, on the other hand, emphatically assert like Rāmānuja that Kapila is an Āpta in some places only and hence of a lower rank than Manu. He cannot be called Āptatama. It need not be added that the sectarian character of the Svetāswatāra Upanishad suggests that it is not one of the older Upanishads<sup>2</sup> and there should consequently be a limit to its importance.

Saṃkara's last argument was that Mahat etc. taught by the Sāṃkhyas are not to be observed in the Universe. The following<sup>3</sup> Srutis will show that Saṃkara is wrong. Smṛitis

1. हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वमादित्यसंस्थः कपिलोऽग्निः etc.

2. Cf. Max Muller, Telang and Jacob.

3. तन्मात्राणि भूतादौ विलीयन्ते, भूतादिर्महति लीयते, महानव्यक्ते लीयते, अव्यक्तमक्षरे लीयते, अव्यक्तं तमसि विलीयते ॥ बुद्धिरप्यात्म बोद्धव्यम्, etc.

like 'Yat tat kâranamavyaktam' 'Trividhoyāmahankârah' show the falsity of Samkara's statement. If Samkara were to say here that Mahat etc. may have been taught in the Vedas, but that that Mahat is nothing but Brahmâtma Mahat, and therefore the Sâmkhya A-Brahmâtma Mahat etc. cannot be said to be taught there, he may in that case be answered that even A-Brahmâtma sadasati Prakriti or Mâyâ too is nowhere taught in the Vedas. Samkara's statement that 'Pradhânât Itareshâm Loke Vede Cha Anupalabdeh' is therefore objectionable.

We saw in the foregoing pages that (1) the Sâmkhyas brought forth a number of Scriptural passages (2) that Samkara's interpretations of these passages were in no way less objectionable than those from his adversaries, and (3) that finally the interpretations of the Theist Sûtrakâra and a few of his faithful followers were decidedly better than Samkara's or his opponents'.

Let us now see whether Samkara has been able to refute the Sâmkhyas even on purely speculative grounds.

He represents the Sâmkhyas argue as follows:—

Jars, dishes etc. consist of clay and therefore their material cause is clay in general, similarly effects consist of pleasure, pain and dulness, and therefore their material cause is pleasure, pain, and dulness in general. These pleasure, pain, and dulness constitute Prakriti. This *inanimate* and *independent* Prakriti evolves itself like clay into multiform modifications for the sake of Purusha. The existence of Pradhâna<sup>1</sup> is to be inferred from (1) homogeneity (2) evolution due to energy, (3) finiteness, and (4) separation and reunion of cause and effect<sup>1</sup>.

Samkara then begins refuting the Sâmkhyas with the well-known argument of *design*. Nothing that is unconscious is ever found to independently design effects for the use of an intelligent being. The Universe so artistically devised cannot be the outcome of Prakriti. Clay etc. are worked upon by potters. Homogeneity etc. he adds, are not proved. External and internal effects are

1. Vide Sâmkhya Kârikâ No. 15 and Sâmkhya Pravachana Sûtras I. 129 etc.

Vedānta Kaustubha Prabhākāra adds to these a verse from the Mārkaṇḍeya Purāṇa. Bhāskara manages to translate 'Kapila' by 'tawny like gold' or 'kanakakapisa' and refers it to Hiranyagarbha on the evidence of a Sruti and a Paurāṇic passage<sup>1</sup>. Rāmānuja recognises Kapila to be an Āpta but not Āptatama. His commentator observes that Kapila may be called a great sage, because he may be a seer of Mantras or because he may be perceiving things beyond the senses, but that does not mean that whatever he perceived was *always absolutely correct*. Rāmānuja however does not, at any rate, appear to believe that Kapila enjoying Vedic reputation was distinct from the Smṛitikāra. This collection of opinions of the various schools of the Vedānta Philosophy shows that there is an amount of diversity among the Vedāntins themselves for the solution of that question. It is clear again from these that Saṃkara's statement about another Kapila cannot be supported from any ancient Smṛiti or Purāṇa. To admit two Kapilas on the questionable evidence of the Padma and Mārkaṇḍeya Purāṇas is to give too much weight to Purāṇa literature. The Bhāgavata Purāṇa 1, 3, 10 on the other hand says nothing about two Kapilas but suggests that the Sāṃkhya Philosophy is a very old Philosophy, but that it had been neglected in course of time and that Kapila taught it to Āsuri and saved it from further destruction. From the standpoint of the Sūtrakāra, it may fairly be said that he would not construe the Sruti in question as Saṃkara does, but he would, on the other hand, emphatically assert like Rāmānuja that Kapila is an Āpta in some places only and hence of a lower rank than Manu. He cannot be called Āptatama. It need not be added that the sectarian character of the Svetāswatara Upanishad suggests that it is not one of the older Upanishads<sup>2</sup> and there should consequently be a limit to its importance.

Saṃkara's last argument was that Mahat etc. taught by the Sāṃkhyas are not to be observed in the Universe. The following<sup>3</sup> Srutis will show that Saṃkara is wrong. Smṛitis

1. हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वमादित्यसंस्थः कपिलोऽग्नेरिति : etc.

2. Cf. Max Muller, Telang and Jacob.

3. तन्मात्राणि भूतादी विलीयन्ते, भूतादिर्महति लीयते, महानव्यक्ते लीयते, अव्यक्तमक्षरे लीयते, अव्यक्तं तमसि विलीयते ॥ बुद्धिरप्यात्म बोद्धव्यम्, etc.

like 'Yat tat kâranamavyaktam' 'Trividhoyāmahanākārah' show the falsity of Sāṃkara's statement. If Sāṃkara were to say here that Mahat etc. may have been taught in the Vedas but that that Mahat is nothing but Brahmātmaka Mahat, and therefore the Sāṃkhya A-Brahmātmaka Mahat etc. cannot be said to be taught there, he may in that case be answered that even A-Brahmātmikā sadasati Prakṛiti or Māyā too is nowhere taught in the Vedas. Sāṃkara's statement that 'Pradhānāt Itareshām Loke Vede Cha Anupalabdhēh' is therefore objectionable.

We saw in the foregoing pages that (1) the Sāṃkhyas brought forth a number of Scriptural passages (2) that Sāṃkara's interpretations of these passages were in no way less objectionable than those from his adversaries, and (3) that finally the interpretations of the Theist Sūtrakāra and a few of his faithful followers were decidedly better than Sāṃkara's or his opponents'.

Let us now see whether Sāṃkara has been able to refute the Sāṃkhyas even on purely speculative grounds.

He represents the Sāṃkhyas argue as follows:—

Jars, dishes etc. consist of clay and therefore their material cause is clay in general, similarly effects consist of pleasure, pain and dulness, and therefore their material cause is pleasure, pain, and dulness in general. These pleasure, pain, and dulness constitute Prakṛiti. This *inanimate* and *independent* Prakṛiti evolves itself like clay into multiform modifications for the sake of Puruṣa. The existence of Pradhāna<sup>2</sup> is to be inferred from (1) homogeneity (2) evolution due to energy, (3) finiteness, and (4) separation and reunion of cause and effect<sup>1</sup>.

Sāṃkara then begins refuting the Sāṃkhyas with the well-known argument of *design*. Nothing that is unconscious is ever found to independently design effects for the use of an intelligent being. The Universe so artistically devised cannot be the outcome of Prakṛiti. Clay etc. are worked upon by potters. Homogeneity etc. he adds, are not proved. External and internal effects are

1. Vide Sāṃkhya Kārikā No. 15 and Sāṃkhya Pravachana Sūtras I. 129 etc.



not endōwed with happiness etc. Happiness is inward, but their causes are not so. The argument of limitation too is not proved, because if everything depending on a conjunction of several things is limited, the three constituents of Prakṛiti will also be finite. Further, causality is not proved, for that is possible only if some intelligent Principle presides. Sāṃkara then attempts to show that activity cannot be explained in inanimate Prakṛiti, and after an unnecessary long inquiry, he opines that activity results from an intelligent Principle.

The Sāṃkhyas use the celebrated argument of *design* to show the existence of Prakṛiti for the Souls. The Sūtrakāra, on the other hand, argues that *design* proves the *Designer*. This argument goes against Sāṃkara too, for Sāṃkara's own Nirguṇa Brahman is exactly like the Sāṃkhya Puruṣa. If he accepts a real Designer, he will have to give up his own doctrine of Brahman being *without any attributes whatsoever*. If however design is *unreal*, he fails to get any ascendancy over the Sāṃkhyas. The Sūtrakāra undoubtedly gave this argument to support the *real* glory of Brahman. Sāṃkara ought to have shown that unconscious emanation and design are two *distinct* things. The very fact that the Universe is a design, shows that it is *not an unconscious emanation*. Nay, design and unconscious emanation are even *contrary* to each other. The Sāṃkhyas therefore ought to have thus been compelled to give up *either* the idea of *design* or of *unconscious emanation*. In the argument of *activity*, Sāṃkara ought to have rather shown that activity and its cessation cannot be demonstrated to an adversary by illustrations of a cow<sup>1</sup> and a dancing girl, for they are both *looked upon as animate* in Vyāvahāra. Further, Sāṃkara ought to have well refrained from making unnecessary statements beginning from 'Pravṛttil Kasya Dharmah' etc. down to the end of B. S. S. B. II. 2, 2, since the body is *looked upon in ordinary life as animate*, and that illustration was quite sufficient to serve his purpose. Sāṃkara's habit of entering into unnecessary details has many a time spoiled his own case. The doctrine of an intelligent Creator *does* gain a clear advantage against

1. Vide Sāṃkhya-Kārikā No. 59.

the Sāmkhyas, but as soon as Samkara brings in his Nirguna Brahman, Brahman without attributes and Brahman without real activity, and takes the analogy of a magnet moving iron, to show that a thing though *itself* devoid of motion may nevertheless cause motion, the argument turns against himself. The Sāmkhyas may take their stand on the same analogy and say that for the activity in inanimate Prakriti the mere vicinity of the Purusha which is admitted by them is quite enough, and that no motive power in the Purusha is therefore necessary. Ramanuja here observes that both the arguments are not really distinct and that they had better been included in one Sūtra.

Samkara then represents the Sāmkhyas as illustrating from milk<sup>1</sup> and water their theory that Prakriti may by its very nature evolve itself for the sake of Purusha. He then proceeds to rebut the Sāmkhyas. These illustrations are not admissible, because they do not conclusively bear out their theory. Scripture<sup>2</sup> teaches that the Deity presides over water. Every one observes that in the case of milk activity is due to the *animate* cow. Even water requires a low level. Here is no contradiction of statements with those in B. S. S. B. 11, 1, 24, for there is stated ordinary human experience only.

Samkara has not *at all* understood the Sūtra. It was shown in the last two Sūtras that design and activity are both impossible in dull Prakriti. It is therefore natural that the Sāmkhyas would maintain their design and activity by illustrations of milk and water respectively. They would point out that design is possible in inanimate Prakriti as various designs of foam in inanimate milk. Independent activity is similarly possible in inanimate Prakriti as in inanimate water of rivers etc., and hence the third Sūtra begins with 'Payombuvat.' If mere activity was to be maintained, the Sāmkhyas would have quoted S. P. S. III. 59, but they wanted to maintain activity and design *both*, and therefore selected milk and water as their illustrations. Again, if the motive of Prakriti

1. Vide Sāmkhya-Kārikā No. 57.

2. Brih. III 7, 4 and III 8, 9 etc.

was to be refuted here, the Sūtrakāra ought to have said Annāmbuvat. The argument in this Sūtra therefore is quite different from what Samkara uses. Samkara refutes activity and motive whereas the Sūtrakāra simply supports his last two Sūtras, refuting the illustrations again brought forth by the Sāmkhyas. Samkara should not in the least be afraid that since their argument in S. P. S. III. 59 is not refuted, they will again take their stand on it and urge another objection, for they cannot use that illustration after they learn that the flow of milk is due to an *animate* cause. Again, the argument of a "low level" was not at all wanted. Samkara gains nothing out of it, since he wants to show that the flow of water is due to an intelligent cause. Samkara had better avoided his confusion of ordinary experience (Lokadrishti) and Scriptural experience (Sāstradrishti). He ought to have only said that in B. S. I, 4, 24 was meant nothing further than the simple negation of any sort of help from visible means.

Samkara now urges that no external thing can impel or restrain the activity of Prakṛiti. Prakṛiti stands related to none and occasional motion (Kādāचित्ki Pravṛitti) is not possible in inanimate Prakṛiti. The instrumentality of an intelligent being is thus a necessary inference and without it the evolution of the Universe is an impossibility.

So far Samkara is indeed correct. But when he observes that the activity and nonactivity of īśvara are not contrary to Sruti on account of his omnipotence and omniscience, and his (īśvara's) being connected with the power of illusion, he spoils the whole case. His īśvara being a victim of Māyā is no better than a hen-pecked husband. The Sāmkhyas may amply attack him on this exceedingly weak point of Māyā. If the system of Samkara be introduced, no superiority over the adversaries can be claimed and the advantage gained on account of the theory of an intelligent designer would cease to be a *real* advantage. The Sūtrakāra would only say that Brahman is *really* all-powerful and has full control over all powers *subordinate* to and *dependent* on it.

Samkara then represents the Sāmkhyas as urging that grass

etc emanate by their very nature without any external operative instrumentality, and answers that natural emanation (Svabhāvika Parināma) is objectionable. There is an instrumentality actually existing, because milk does not exist elsewhere than in the female animal.

Samkara is here right. His interpretation would have however been a little more humorous and forcible had he translated Anyatrābhāvāt as 'Sringadāu' and observed that if milk is a natural emanation from grass etc, it can even be had in *horns* etc. The 'Cha' in the Sūtra suggests that even in the emanation from grass etc. the *animate* cow etc are at work.

Samkara now proceeds to refute the argument of *purpose* in Prakriti. When no extra operative instrumentality is needed, why accept 'purpose'? Prakriti is nonintelligent and certainly there cannot be any *motive*<sup>1</sup> in its development. It cannot work for the enjoyment of Purusha, because (1) in him no quality of pleasure or pain can be added, and (2) there will be no occasion for emancipation (Anirmokshaprasaṅgaḥ) in that case. If the operation of Prakriti has for its aim the emancipation of Purusha, the operation is out of place, because (1) before it is even commenced he is already free and (2) there will be no enjoyment (Bhogābhāvah) in that case. Desire cannot be the purpose of development, because neither Prakriti nor Purusha can have desire. The operation cannot be explained on the ground that otherwise the perception (Dṛkśakti) of Purusha and the power of creation (Sargasakti) in Prakriti would go for nothing. Purusha cannot be said to move Prakriti as a lame man moves a blind man<sup>2</sup> or as a magnet moves iron. A lame man directs a blind man by words etc, but the Soul, to which belong neither qualities nor activity, cannot manifest a moving power in any way. Nor can Purusha be said to move Prakriti by its vicinity, because vicinity always remaining unaltered in the case of Purusha, operation would always be the consequence. Again in the case

1. Madhwa takes this Adhikarana, as a refutation of the Chārvākas.

2. Vide Sāmkhya Kārikās 20-21.

of a magnet, vicinity is a function ( Vyâpâra ) of the magnet and is not permanent. There is also a necessity of placing it in a straight line. In this Sûtra Prakṛiti as dependent on Puruṣa is considered, while Prakṛiti as independent was considered in the preceding Sûtra, and in both there is a want of motive. Saṃkara then proceeds to show that Prakṛiti cannot be active, since the relation of principal and subordinate is impossible in the three Guṇas. The Guṇas themselves may perhaps lose their own characteristics. There is again no external principle to stir up Prakṛiti. The Sāṃkhyas are now represented as saying that the Guṇas are capable of being unsteady. Prakṛiti is however not intelligent and the Sāṃkhyas cannot free themselves from the aforementioned faults. If intelligence is accepted in Prakṛiti, the Sāṃkhyas will have to give up their own theory and endorse Mâyāvâda. Again without extra agency, the Guṇas cannot evolve, or else emanation will continue for ever.

Now the case put by the Sāṃkhyas is similar and it is remarkable that Saṃkara has availed himself of this analogy. The Sûtrakāra simply says that the analogy is not appropriate and does not allow his opponents to make use of it. Though Saṃkara uses it to support his position—that a thing may itself be without motion and it may nevertheless cause motion—he does not however allow his opponents to have recourse to it. The argument of motive also goes against Saṃkara. How is 'jada' set in motion? Saṃkara answers that Paramâtman causes it to move. For what purpose does He do so? When the Supreme Soul is Âptakāma and has no desire, with what object does he evolve this world? Saṃkara's answer is 'Because, He is associated with the power of illusion.' According to him, Mâyâ-environed Īśvara manifests this world of phenomena. Nescience naturally tends towards creation, and is in need of no purpose. The Sāṃkhyas might as well say the same thing, putting Prakṛiti for Nescience or Mâyâ. Saṃkara is thus not free from the charges brought against the Sāṃkhyas, and his answer does not therefore seem to be the answer intended by the Sûtrakāra, when the Sāṃkhyas have wellnigh said the same thing. The Sûtrakāra, would

rather say 'Lokavat tu lilākaivalyam.' This is a commonsense reply and is not at all open to the objection brought against the Sāmkhyas, viz. the absence of a satisfactory motive in the cause. Sāmkara is decidedly weak here. He observes that Māyā is possessed of Gunas (Gūṇamāyi) and yet maintains against the Sāmkhyas that the relation of subordinate and principal Angāṅgibhāva is not possible in Gunas. Sāmkara's indifferent īśvara then cannot be active, since the Gunas possessed by Māyā having no relation of subordinate and principal will always remain in equilibrium. If Māyā be called Sattvapradhānā, it may be urged against Sāmkara that Māyā at best would give rise to knowledge but never to activity, because activity is not a property of Sattwa, and in spite of Māyā possessing the three Gunas, activity becomes yet impossible for the simple reason that Angāṅgibhāva is not admitted.

Rāmānuja here observes that Brahman consisting of mere thought without any attribute whatsoever cannot be the motive power in Māyāvāda too, and Sāmkara's statement that 'nonactivity is due to Brahman's own very nature and at the same time motive power is due to Māyā etc.' (स्वरूपव्यपाश्रयमौदासीन्यं मायाव्यपाश्रयं प्रवर्तकत्वम्) is absurd. If in spite of Brahman's inherent inactivity Māyā is able enough to be thoroughly and independently active, Prakṛiti can as well be active similarly. If Māyā has to depend on īśvara, there is the fallacy of mutual dependence (Anyonyāśraya), because the activity of Māyā is the cause of superimposition on īśvara and the superimposition on Brahman is the cause of activity in Māyā. Again, if Māyā can be a creator, Prakṛiti can as well be so, for the superimposition of its properties on Puruṣa is equally beginningless. Again, just as the continuity of creation was shown by him against the Sāmkhyas because of proximity of Prakṛiti and Puruṣa, the same proximity of īśvara and Nescience being present in Māyāvāda, Sāmkara's doctrine is equally open to the same fault (Nityasargāpattiḥ). Again, if he were anxious to rebut that fault by arguing that the Will of the environed īśvara will control everything, Sāmkara cannot succeed even there, for just as the Will of the Individual Soul cannot control Karman, that of īśvara cannot control Māyā. It

is therefore clear that the advantage claimed against the Sāmkhyas on account of the theory of an intelligent creator, is not a *real* advantage if Sāmkara's view is at all adopted.

Sāmkara finally takes up the last Sūtra<sup>1</sup> and points out contradictions, in the Sāmkhya tenents, as if his doctrine is entirely free from them. This Sūtra is excellently interpreted by Rāmānuja and Nimbārka. Rāmānuja after pointing out contradictions in the Sāmkhya tenents observes that Māyāvāda is open to similar objections for the unchangeable Brahman cannot preside over Nescience and superimposition etc are an utter absurdity. The Sāmkhyas are a whit better than their adversary, since they accept a multiplicity of real Souls, but Sāmkara does not even admit that, and the settled order of laws of birth, death etc. is set at naught by him. If Sāmkara were to draw a difference of reality and unreality of Prakṛiti and establish his superiority over the Sāmkhyas, he should observe that neither his Nirguna Brahman nor Sāmkhya Puruṣa can ever preside over something different from itself. So far the Sāmkhyas and Sāmkara are equally wrong, but Sāmkara is indeed more so, because he calls Prakṛiti *unreal*. The contradiction in his case is *greater*, for Brahman essentially and inherently of an opposite character has to preside over Māyā or Nescience.

We may now see how Sāmkara refutes the Prakṛitiparināmavāda of the Sāmkhyas and establishes his own Brahnavivartavāda and Māyāparināmavāda; and weigh how far he is correct in doing so.

It is well known that the Sāmkhyas infer the causality<sup>2</sup> of real Prakṛiti from the compatibility of threefold existence and support their inference by a Sruti<sup>3</sup> 'Pradhānāt jagat jāyate.' Further they say that the effects are not unreal (Asat), but real (Sat) and observe (1) that there must be some material cause for every

---

1. Bhikṣu directs the whole Adhikaraṇa against the Svabhāvavādin-Bauddhas.

2. Vide Sāmkhya Pravachana Sūtra I, 113.

3. Vide Sāmkhya Pravachana Sūtra I, 17.

product, (2) that all is not produced at all times and at all places, (3) that only the competent produces the possible, and (4) that the product<sup>1</sup> is identical with the cause. They add that the Universe is real, because it is not the result of a faulty cause<sup>2</sup> and because there is no confutation (Bādha). The product existed in Prakṛiti from time immemorial, its production and destruction therefore mean its manifestation from and solution into the original identical<sup>3</sup> cause.

The Māyāvaadin accepts the Sāṃkhya doctrine essentially with the only difference that Prakṛiti is real, but that Māyā is unreal. The product may be real so far as the phenomenal state is concerned, but really speaking the product is a figment. The product only appears to exist on account of the beginningless Nescience, which every one experiences in the form of "I am ignorant". The Māyāvaadin supports his view from Śrutis like 'Indro māyābhiḥ Puruṣa iyate.'

The Sāṃkhyas rebut this view saying that the Universe does not proceed from nothing and that it is not unreal, because there is no confutation<sup>4</sup> and because it is not the result of a faulty cause. If the cause be an entity, the product ought to be an entity, on account of its union or identity therewith, but if the cause be a nonentity the product must be much more so. Something unreal<sup>5</sup> as a hare's horn has no existence whatsoever.

Samkara is certainly going against the Sūtrakāra, for the latter emphatically asserts the reality of Cause and Effect. Products cannot proceed from nonentity, for otherwise they will come out of a hare's horn etc. If Samkara's doctrine be accepted, there would follow an accomplishment of ends in the case of nonactive people as well. The Sūtrakāra declares that the nonexistence of things can not be maintained, since we are *actually* conscious of

---

1. Vide Sāṃkhya Pravachana Sūtras I, 115-118 and Sāṃkhya Kārikā No. 9.

2. Vide Sāṃkhya Pravachana Sūtra VI, 52.

3. Vide Sāṃkhya Pravachana Sūtras I, 120-121

4. Vide Sāṃkhya Pravachana Sūtras I, 78-80.

5. Vide Sāṃkhya Pravachana Sūtra I, 114.



them. The Universe is not a dream etc., because there is a difference in the two. The things of which we are conscious in a dream are negated by our waking consciousness, not so the Universe. Again, if the Universe be unreal, efforts for deliverance are impossible. If Sankara were to hold that the Universe is cognised simply because of mental impressions, he is entirely wrong, for mental impressions are themselves impossible without a real Universe.<sup>1</sup> If he were to observe that cognition of the Universe and mental impressions are going on from time immemorial and that they are therefore beginningless, he is simply evading a momentous question seeking shelter in an Andhaparamparâ. Mental impressions are an impossibility without a real external entity, and external entities are cognised even without mental impressions. The Universe therefore is not an unreality but a *positive reality*. So far the Sâmkhyas are entirely correct. Sankara utilises these very Brahmasûtras<sup>2</sup> to refute the Kshanikavâdin and Vijñānavâdin Bauddhas, though they go equally against him.

We may now consider whether the Śrutis that he frequently quotes can assist him in any way against the Sâmkhyas. The passage of vital importance in this connection is 'Vâchârambhanam vikâro Nâmadheyam' etc. (Chhîn. VI, 1, 1). The Sûtrakâra himself teaches that the word 'Arambhanam' does not mean 'unreality' (Mithyâtva) but 'reality and nonduality' (Ananyatva). If unreality of products were the meaning, the passage would have been 'Vâchârambhanam Vikâro x x x x x Mrittikâ Satyâ, but the Mantra reads 'Vâchârambhanam vikâro x x x x x Mrittikâ iti eva satyam.' The meaning therefore is that nameable effects are various names and forms of the Cause and they are nondifferent from it, just as nameable effects like pots etc. are real and nondifferent, because they are nothing but clay (the word 'Iti' meaning 'because'). Effects are real and nondifferent, because they are nothing but Brahman. If however the effects are unreal, there comes a summary end to the Causality of Brahman, for *real* Brahman cannot be the material cause of *unreal* products. If 'Vâchârambhanam' means

1. Vide the *वचनसंग्रह* of the Nimbârka School.

2. Vide B. S. II. 2, 26 etc.

'unreality,' the knowledge of all by means of that of One becomes an impossibility likewise. The Sūtrakāra teaches that the Universe is real, for a thing is perceived only if it really and actually exists. A nonentity is never perceived. The word 'Cha' in the Sūtra shows the connection of this Sūtra with 'Mr̥ittikā iti eva satyam' and signifies that the effect is real, because it is a form of the Cause. Again, if Samkara were to say that an effect may be an unreal name and yet perceived, he is certainly wrong, for in that case a pot must be actually perceived (even if it be not really existing) on the nominal assertion of some one that "there is a pot". As a matter of fact, he has utterly failed to understand this Sūtra and has therefore contrived to read it 'Bhāvāt cha upalabdheh' a reading not to be found in any of the hitherto published Bhāshyas. The Sūtrakāra emphatically declares in the next Sūtra on the evidence of Chhān, VI, 2, 1 and 'Yadidam Kincha tat satyam' etc., that the Universe really exists. And if anybody were to doubt the existence of the Effect before its manifestation, (Chhān. III, 19, 1 Tait. II, 7, 1), the Sūtrakāra answers that from the supplementary passage (Vākyasheṣa) it is certain that the Effect existed in a subtle form even before its manifestation. The word 'Āsit' in the Sruti corroborates this very view. The arguments advanced by the Sāṃkhyas in S. K. No. 9 show conclusively that the Universe is real and the Sūtrakāra adds one more argument of his own that the effect is inherently (Samavāyena) connected with the cause and that it is brought out by the skill of the Artist of artists. This Inherence is possible only, if both the forms of Cause and Effect are real and eternal. If this Inherence is not accepted, there would be no Niyāmaka, and the Effect would then be an unreality. The word 'Ātmānam' in 'Ātmānam syaṃ akūrūta' clearly proves that the Universe is a real form of Brahman. The Sūtrakāra in the next two Sūtras proceeds to show by illustrations how an existing effect is sometimes manifest and at other times not so. Just as a folded piece of cloth is not distinctly manifest, but when it is unfolded it is clearly perceived, the Universe when involved in Brahman is not manifest, but when it is evolved it is distinctly manifest. Just as the various positions of the vital Prāṇa do not at all imply that the Prāṇas are different.

or that they are nonexistent, the Universe too is neither different nor nonexistent. The whole of this Adhikarana goes strongly against Samkara, for it distinctly teaches that the Universe is not only *real* but *nondifferent* from Brahman. 'Vâchârambhanam vikâro Nâmadheyam', etc. is to be interpreted in the light of this Adhikarana, and it is manifest from this Adhikarana that 'Vâchârambhanam' etc. does not teach unreality but on the other hand emphasises the *reality* and *nondifference* of the Universe from Brahman.

The second passage which Samkara resorts to is 'Indrô Mâyâbhîh pururûpa iyate' ( Brih. II, 5, 18 ). The passage reads 'iyate' and not 'Bhavati.' Brahman's becoming multiform is not therefore unreal ( Mâyika ) but real and volitional. The cognition of products as something different from Brahman is certainly due to Mâyâ, that is to say, a defect in the function of *Buddhi*. Brahman *did* become many and everything is therefore a form of Brahman and as such quite real. But the cognition that this is a distinct jar and not a form of Brahman is certainly due to the Nescience, affecting the Individual Soul. If Samkara were correct, the word Mâyâ would have been present in 'Rûpam Rûpam Pratirûpo Bhabhûva', and the passage would have then been Rûpam Rûpam Mâyayâ Pratirûpo Bhabhûva and not merely Rûpam Rûpam as we have it actually. The very absence of 'Mâyayâ' in 'Rûpam.' etc is enough to show that Brahman's being multiform is not unreal, but *real*.

The passage 'Mâyân to Prakritim Vidyât' ( Sve. IV, 10 ) teaches that Mâyâ is Prakriti or real causal form of Brahman<sup>1</sup>. The Sruti 'Purusham Brahmayonim' etc. goes contrary to the view that Prakriti is unreal Mâyâ, and Maheswara unreal Iswara. The passages like 'Atonyadartam' etc. do not teach that the Universe is unreal but teach that Brahman is really Ânanda infinite and manifest, whereas the effects are Duhkhins since the Ânanda portion is not manifest but concealed in Jada and Jiva.

1. Compare प्रकृतिर्द्वैत्योपादानमाधारः पुरुषः परः । सतोभिव्यञ्जकः कालः  
तत् त्रितयं त्वहम् ॥ श्रीभागवतपुराणम् ।

The passages 'Nedām yad upāṣate' etc (Tal. 4 etc.) and 'Ta eta satyāḥ kamā Anritāpīdhānāḥ (Chhān. VII, 3, 1 etc.) can similarly be demonstrated<sup>1</sup> as failing to support the doctrine of Mâyā.

And if Saṅkara were yet to persist in his Mâyāvāda, on the evidence of a passage<sup>2</sup> from Gaudapādavārtika, he should be answered that the illustrations in the Srutis are quite distinct from those resorted to by Gaudapāda. Nay those that consider the Universe as unreal are looked upon as Asuras by Krishna in Bhagavadgītā XVI, 8. There are numerous passages like 'Puruṣa eva idam sarvam' in support of the Doctrine of Brahman.

People perceive Mâyāvāda in the Srutis for want of necessary concentration. When Kapila cannot be recognised as Āptatama, Gaudapāda will hardly be looked upon even as an āpta. Brahman is rightly understood and realized only through Bhaktiyoga by Bīdarāyana, Suka etc, on whom God has passed His special Grace. It cannot be known by the haphazard<sup>3</sup> yoga as of Gaudapāda. It is therefore unfair to twist the various Srutis to fit in the doctrine of Mâyā.

Again, if Gaudapāda's view be for a time admitted; it would follow from the analogy of magicians that just as they possess a *real* power of exhibition, Brahman will have to be admitted as one having a *real* power, and it will then be 'savisesha.' Moreover, even if we accept अज्ञातं नष्टवद् ब्रह्म कारणं दृष्टकरोऽब्रवीत् । जीवाज्ञानं जगद्गीतं जगो वाचस्पतिस्तथा<sup>4</sup> from the analogy of a dream, it would follow that Brahman, the *lookeron* of the Universe and of the Individual Souls, gets the final release and not the Individual Soul, for the *person* perceiving objects, and *not* the *objects* perceived in the dream, later on finds out his own mistake after waking. The efforts of the Soul for deliverance would thus be entirely out of place. As for Vāchaspati's view, it is decidedly against

1. Vide Purnashottamaji's Upanishad Dipikā; especially Nrisinha-tāpini Dipikā.

2. स्वप्नमाये यथा दृष्टे गन्धर्वनगरं यथा । तथा विश्वमिदं दृष्टं वेदान्तेषु विचक्षणैः ॥

3. विद्वत्काष्ठाय मुहुः श्रुयोगिनाम् । भीमद्वारागतम्

4. Vide कल्पतरु.

common sense. Nobody would create anything, if he himself is to be unpleasantly fettered by that creation of his own. The Śrutis like 'सृष्टावन्मयी भाता यथापूर्वमकल्पयत्' 'ते प्यानयोगावुगता' etc are undoubtedly against this doctrine of Avidyā. Again, when the whole Universe is simply an imagination of the Soul, Scripture, the teacher and the taught are all a figment, and efforts for deliverance quite imaginary. Even if we take Panchadāśī's<sup>1</sup> view, the Śrutis like कथमगतः सज्जायेत and Sūtras like ईक्षतेनैवावद्म etc. run counter against this doctrine. Moreover, if Nescience has no beginning, it should have no end, for whatever has no beginning has no end. If ignorance is thus eternal, knowledge cannot put a stop to it. The analogy of a rope and a snake implies that there is a real rope having a form, that there has been a real snake of a similar shape, and that there is a real person who is deluded in real darkness. Because of a similarity of form in a rope and a snake. It would follow from this analogy that Brahman has a form; that at this is real and has a similar form, that the Individual certainly due to mere reflection but a real witnessing entity. Samkara were correct, that real Soul is deluded by real Nescience. 'Rūpam Rūpam Pratīti' yes against Samkara, who accepts Brahman then been Rūpam Rūp. Universe to be unreal and so on, merely Rūpam Rūpam as we have seen etc. (B. S. III, 2, 3) of 'Māyā' in 'Rūpam' etc is enough. The Sūtrakāra there teaches being multiform is not unreal, but real.

The passage 'Māyān to Prakṛitīm Vidyāt' (Sve. Author of the teaches that Māyā is Prakṛiti or real causal form of Brahma Soul. The Śruti 'Purusham Brahmayonim' etc. goes contrary to view that Prakṛiti is unreal Māyā, and Maheswara unreal Isvara. The passages like 'Atonyadārtam' etc. do not teach that the U is unreal but teach that Brahman is really Ānanda infinite manifest, whereas the effects are Dukkhins since the Ānanda portion is not manifest but concealed in Jada and Jiva.

1. Compare प्रकृतिर्दृश्योपादानमाधारः पुरुषः परः । सतोऽभिव्यञ्जकः कालः

तत् त्रितयं त्वद्म ॥ श्रीमद्भगवत्पुराणम् ।

## સામ્પ્રદાયક પ્રવાત્ત.

દુઃખ દુઃખાનુવન્ધિ ગત વર્ષે ન્યેષ માસમાં શ્રીમદ્ગોસ્વામિતિલક શ્રી બાલકૃષ્ણસાલજીની આસુરબામોદલીલાને વર્ષ પશુ-ચયુ ન ચયુ એટલામાં તેમના ન્યેષ કુમાર શ્રી-દારિદ્રચાલજીએ આસુરબામોદ લીલા કરીને સંકલ વૈષ્ણવ સૃષ્ટિને દુઃખનિમગ્ન કરી છે. મુખ્યાધવાલા શ્રીવાગીસાલજીને ત્યાં ચિરંજીવી શ્રીલાલજીનું પ્રાકટ્ય થયું છે. શ્રીવિદુલે-શરાયજીનાં પંચ વિઘ્નમાન પૌત્રમાં અઘાપિ શ્રીવાગીસાલજીને જ ત્યાં પ્રાકટ્ય થયું છે એમ જણાય છે.

શ્રીગોકુલનાથજીએ સલા ભરીને આણ્ણાખ્યનો પ્રચાર યુનિવર્સિટિમાં થાંધે એવો સુત્ય પ્રયત્ન આદર્યો છે. ગન વર્ષે પ્રો. બેટલકરે અને પ્રો. ગુણેએ યુનિવર્સિટિને આ વિષયમાં સ્વતંત્ર પત્ર લખ્યું હતું તેથી સ્વરૂપ જ કાલમાં યુનિવર્સિટિના એમ. એ. ના અભ્યાસમાં આણ્ણાખ્યને સ્થાને મલશે એમ આશા મકારણ છે, તથાપિ અમારી તો સર્વ ગોસ્વામીને બહુ કલંકી નમ્રતાપૂર્વક વિનંતિ છે કે ભગવત્સેવાદિમાં મુખ્ય પરિચારકાદિ સર્વ જ આશ્રિત દ્વિજે આણ્ણાખ્ય નિમગ્ન વિદ્વાન્મણ્ડલ હતાદિ સામ્પ્રદાયિક ગ્રન્થનું અધ્યયન અવશ્ય કરે જ એવો કાષ્ઠ પ્રકાર આદરવો વિશેષ સુકત છે, જેથી સમ્પ્રદાયનો ઉત્તરોત્તર ઉત્તમોત્તમ ઉત્કર્ષ સુદઃ થતો જાય.

જણાવતાં આનન્દ થાય છે કે સુરતિસ્થ ચિ. શ્રીવજરત્નલાલજીએ શ્રીપુરુષોત્તમ-આસમાં વિવિધ મતોરથથી વૈષ્ણવની રસનેન્દ્રિયને અને દર્શનેન્દ્રિયને આનન્દનું દાન કરીને સંતોષ ન માની લેતાં દિનત્રય વ્યાખ્યાનની યોજના કરી હતી, જેમાં એક દિન તો શ્રીમુખે મંપાદાથી પુષ્ટિમાર્ગનું વૈજ્ઞાનિક સ્પષ્ટ કરીને શ્રાવણની શ્રવણેન્દ્રિયમાં અધરામૃતનું સિગ્ચન કર્યું હતું.

શ્રીમદ્ભાગવદગીતાનું અને શ્રીમદ્ભાગવતનું સામ્પ્રદાયિક સુવાચ્ય લાપાત્તર કરાવવાને પણ ઉચ્ચ શ્રીવજરત્નલાલજીએ લક્ષમાં લીધું જણાય છે.

અતુર્થ અને પદ્મ-મ પીકનાં અધીશ્વર શ્રીદેવગીરનાન્દનલાલજીનાં શ્રીવંદલલાલજી પણ પ્રાન્તિક સનાતનધર્મગદ્યાસમ્બેલનાદિ ઉદ્યોગમાં રિયર છે, તેથી યથાર્થ સનાતન ધર્મનું પરિચાન સમ્મિલિત વૃન્દને યથાકાલ કરાવશે જ એમ સ્વમાર્ગીઓને આશા રહે છે.

શ્રીપુરુષોત્તમઆસમાં વ્રજમાં પરિક્રમામાં પણ વૈષ્ણવોને સરસ આનન્દ પ્રાપ્ત થયો હતો. અતુર્થ, પદ્મ-મ અને પદ્મ અટક સ્વરૂપ કાલમાં પ્રસિદ્ધ થશે. જે વૈષ્ણવમધુગોએ અધુન વર્ષનું નોંધાવર મોકલ્યું નહિ હશે તેમને તે અકલ્પી વી. પી. થી મળશે.

# पुष्टभाक्तसुधा.

नायमात्मा मयचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रूयते ।  
यमेवैष हृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा हृणुते तद्वं सोऽयम् ॥ १ ॥  
नाहं वेदेन तपसा न दानेन न चेज्यया ।  
श्रवणं एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यया ॥ २ ॥  
भक्त्या त्वनन्यया शक्यः अहमेवंविधोऽर्जुन ।  
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥ ३ ॥

८.] श्रीमद्भागवत ५१४२. आपाद, आवश्य, आदपद अने आश्रित. [ अंक ४, प, ६, १९.  
शृणु १२. श्रीमद्भागवत ४४०.

तन्मी तथा प्रकाशक,  
लाल नगीनहास शास्त्र. जी. ए. ओ. ओ. ओ. जी. वडिल, डाम्पेट, मुम्बई.

## अनुकम्पिका.

विषय.

लेखक.

श्रीगोबिलसाहू.

वे. शा. सं. गणपतराम काळीदास शास्त्री.

श्रीप्रभुयानाश्रितः.

वे. शा. सं. चोमनलाल हरिदासकर शास्त्री.

उदयनाथ.

"

श्रीसर्वोत्तमसीता श्रीगोविन्दरामिकृत पद.

ग. प्रकाशक.

श्रीसर्वोत्तमस्तोत्र.

"

भक्तिमार्ग.

वे. शा. सं. चोमनलाल हरिदासकर शास्त्री.

श्रीमुखाधिनीजी.

वे. शा. सं. ममलाल गणपतराम शास्त्री.

महासुधा.

"

अधिकरणसुधा.

वे. शा. सं. मोहनलाल प्रहलादजी पण्डित.

३८ मुद्रामां साम्प्रदायिक पुस्तकालय.

रा. प्रकाशक.

आपणा सम्प्रदायसुं क्षयलोक.

"

वृद्धि.

"

निर्माण.

"

साम्प्रदायिक प्रसिद्धि.

"

An Examination of Sankara's  
Refutation of the Sāṃkhya Theory. M. G. Shastri M. A.

वार्षिक अनाम ३. २-३-०

# સામ્પ્રદાયિક પ્રવૃત્તિ.

૧. ગત વર્ષના અહંક ૧૦-૧૨ માં શ્રીગોપિકાગીતનાં શ્રીસુખોધિનીજીનો અનુવાદ આપેલામાં આવશે.
૨. મુખ્યામ બુનેવસિટિમાં એમ. એ. ના અધ્યયનક્રમમાં શ્રીમદ્ભગવાદની સાથે માધ્વનૈમિષ્ઠાદિ અને શ્રેષ્ઠ ભાષ્યને પણ ઔચિત્ક સ્થાન વિકસે પ્રાપ્ત થયું છે. કહે છે ? ભાવકારકર ધર્મસ્થેતુત્તરનાં કાશ્યાપશ્વરા. હરિનારાયણ આપ્તેના અને તે જ સંસ્થાના મન્ત્રી જો. જોના કાંક અનિદેશ્ય મધકારિયથી સર. હાકર ભાવકારકર સ્વપણ અવિરુદ્ધ થયા હતા.
૩. કાશીસ્થ શ્રીજીવનલાલજીના યવૃયાન લાલજી ચિ. ત્રેલોક્યભૂપણજીના વિવાદ-ખેલનું શુભ મુદ્દર્ન કામ્યવનમાં મધ્યશુક્ત નેવગીનું હતું. શ્રીદેવકીનન્દનલાલજીનાં દૌહિત્ર સાથેના આ સમ્યન્ધથી તૃતીય ચતુર્થ પંચમ પછ અને સપ્તમ આ ગૃહપચકનાં તિલકાયિતોનો મૂલ સમ્યન્ધ દેવનાર અથો છે તેથી અમને આનન્દ થાય છે.
૪. મુખ્યામમાં શ્રીવિદ્યેશરાયજીના લાલજી શ્રીમજનાંયલાલજીનો યજોપવીતસંસ્કાર પુનઃ સાવકૃષ્ણ દ્વિતીયાત વિવેક થયો હતો.
૫. નડપુરમાં જુનર ચૈત્રકૃષ્ણ ત્રંગોદરીને અને ચતુદેશીને દિવસે નન્દમહોત્સવનો અને અનકૃદનો મતારથ કરીને શ્રીઅનિરુદ્ધલાલજીએ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયે આનન્દદાન કર્યું હતું.
૬. રશ્મિઅન્ય સુરતમાં સમગ્ર વિરાજમાન છે. એમ વે. શા. સં. જગન્નાથ શાસ્ત્રીએ આજથી ૨૫ વર્ષ પર અમને જણાવ્યું હતું. અને શ્રીમદ્વૈષ્ણવપરિપદમાં પણ આ અન્યનો અમુક ભાગની પ્રતિ પણ વિરાજમાન છે.
૭. રા. તેલીવાલા અને રા. સંકલીઆ આ ઉભય વૈષ્ણવોએ નિરાધક્ષણઅન્ય પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. શ્રીટિપ્પણી સન્યાસનિર્ણય મધુરાટક ગણદીકા અને શુક્રગારસમગ્રજન પણ સત્વર પ્રસિદ્ધ થશે.
૮. રા. તેલીવાલા ગદુલાલની સંસ્થાના એક દસ્તિ પણ થયા છે.
૯. ભદ્રજી બલભદ્રશર્માએ સેવાદૌમુદી અને સિદ્ધાન્તમુક્તાવલિની એક દીકા પ્રસિદ્ધ કરી છે. ઉક્ત ભદ્રજી મુખ્યામમાં બગમંદિરમાં શ્રીસુખોધિજીનાથે છે. શ્રીગોકુલનાથજી સ્વતઃ આ કથામાં વિરાજવાની કૃપા કરે તો પ્રતિરાત્ર વૈષ્ણવોને તેમના સુખેદાન શ્રીગદલભાષીશ્વરનાં ચચનામૃતનું પાત કરવાનો અલભ્ય લાભ સદલાએ પ્રાપ્ત થાય.
૧૦. શ્રીગોપેશ્વરલાલજીના દ્રવ્યસદાયથી શ્રીમદ્ભાગવતાર્થનિબંધ સાવરણભગ મુદિત થાય છે, આ અન્યનાં દ્વિતીયસ્કન્ધવર્ષનું મુદ્રણ થઈ ગયું છે. સમગ્ર અન્યની શોધ પ્રસિદ્ધિ આવશ્યક છે.
૧૧. ડોહકે ભારીઆ વૈષ્ણવના દ્રવ્યસદાયથી પ્રદસ્તાદિ વાદઅન્ય પ્રસિદ્ધ કરવાની યોજના એ વર્ષથી ચયલી છે. વાદઅન્યોની શોધ પ્રસિદ્ધિ હિનકારક છે.
૧૨. શ્રીમદ્વૈષ્ણવપરિપદરસથી પ્રતિપસદિન શ્રીમદ્ભગવાદની ૧૫ અંખ્યાયનું મુદ્રણ થઈ ગયું છે. અંખ્યાયદ્વયનો પ્રથમ ભાગ અને અધિકરણભાગ સ્વરૂપકાવ્યમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું છે.
૧૩. રા. રણજીકામુ તરફથી પંચમંજરીના પુનર્મુદ્રણ અને કમોદયલા નારણદાસ તરફથી દયાચમભાષના કાવ્યસંક્રાન્ત દ્વિતીય અભિધની પ્રસિદ્ધિથી વાચકોને આનન્દ થશે.



॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीगोपीजनवल्गुभाय नमः ॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

॥ श्रीहरिदासविरचितं श्रीगोकुलेशाष्टकम् ॥

उद्धर्तुं धरणीतले निजबलेनैव स्वकीयान् जना-  
नाविर्भूय तथा कृपापरवशः श्रीविट्कुलेशालये ।

यः श्रीभागवतार्थतत्त्वविष्टतेश्चक्रे प्रचारं वचः -  
पीयूषं रतिपोषणाय सततं श्रीगोकुलेशोवतु ॥१॥

यः पुष्टिमार्गगतभावविभावनैक-

दक्षः समक्षमपि सन्निधिसेवकानाम् ।

यो ज्ञानगूढहृदयः सद्यः सदैव

सेवासुखं भ्रम तनोतु स गोकुलेशः ॥२॥

यः सेव्यः सततं सतां निजफलप्रेप्सावतां वर्तिना

माचार्योदितशुद्धपुष्टिसुपथे नित्यानुकम्पापरः ।

यद्वदृष्ट्यैव हृदन्धकारनिचयं यायात् क्षणात् क्षीणता-

मानन्दं मुहुरातनोतु मधुराकारः प्रभुर्वल्लभः ॥३॥

यो मायामतवर्तिदुष्टवदनध्वंसं वचोभिर्निजैः

कुर्वन् सेवकसर्वलोकहृदयानन्दं सदा पोषयन् ।

तद्भावं सुदृढं करोति कृपया दासैकहृदयातया

यातानां शरणं हृदा स मनसो मोदं सदा यच्छतु ॥४॥

हसद्वदनपङ्कजस्फुरदमन्दभावाद्द्रवक्

कपोलविलसद्गदगदयामिश्रताम्बूलदः ।

समुन्नतमुनासिकः सरसचारुविम्बाधरो

हरत्खिलसेविनुं हृदि तस्मात्प्रादुर्भावात्तस्मात्प्रादुर्भावात्

न्यायाकृतिर्दोष एव, ननु एवं नक्षत्रमपि रोहिणीसदृशं स्थितं तदा तत्रेति, कृत्तिका-

वेषस्तास्मिन्नपि दोषायेति चेन्न, “यहोवाजानि जन्मर्ष” मिति वाक्याद्रोहिणीनक्षत्रमष्ट-

म्यामाग्निमनवम्याञ्च कृत्तिकाविद्धमेव तुल्यं, तादृश एव प्रादुर्भावात्तस्मिन्स्थित्याविधे

व्रतोत्सवादिकरणस्यादोषत्वात्, तस्मात् शुद्धाष्टमीतिथिरेव जन्मादिनत्वादौष्णवै-  
पोष्या, ननु तिथिक्षये शुद्धाष्टम्यभावे कोपोष्येति चेदाविर्भावोत्सवाधारत्वेन तदनु-  
कूलत्वान्नवम्येवोपोष्या न सप्तमीगन्धयुताष्टम्यपि, अत एव “विहाय नवमी”त्यादि-  
वाक्यानि, अनुकूलत्वान्नवम्येव “केवला” तथा वृद्धिं याता द्वितीयदिने दशमी-  
युतापि, अत एव विवृतिग्रन्थे प्रभुभिः “केवले”त्युक्तं, शुद्धाष्टमीत्यागे प्रादुर्भाव-  
दिनातिक्रमाद्गोप एव, न हि उत्सवोत्र व्रतादिहेतुः किन्तु तिथिरेव, अन्यथा “नवम्यां  
प्रातरुत्सव” इति मध्याह्नपर्यन्तमेवोपोषणं सदैव स्यात् जन्माष्टम्यान्तु भोजनमेव,  
तथा च सकलस्मृतिवचनविरोधः, निवन्धेपि “अन्यान्यपि तथा कुर्या”दिति  
व्याख्याय “उत्सवो यत्र वै हरेः” इति वृत्तिहवामनजयन्त्योरेवोत्सवानामेत्तक-  
व्रतादिकमुक्तं, श्रीकृष्णभक्तस्य तत्सम्बन्धित्वेनोत्साहात् भक्तवत्सलावतारत्वेना-  
नुकूलत्वात्तदुत्सवकृतौ तदङ्गत्वेन भगवदावेशहेतुतयोत्सवपर्यन्तमेवोपोषणादिकं,  
न त्वहोरात्रव्यापि, अत एव निवन्धे वामनजयन्त्युत्सवकरणे “वृत्तिहजयन्तीव्रत-  
मुत्सवंश्चेदि”त्यनेनोत्सवस्य कृताकृतत्वेन तद्व्रतस्य कृताकृतत्वमुक्तं, जयन्तीव्रतस्य  
पुष्टिमार्गीयैः सर्वथा कर्तव्यत्वात् ।

ननु जन्माष्टमीव्रतमपि मर्यादाभ्यागीयमेवेति चेन्न, स्वप्रभुप्रादुर्भाव-  
दिनत्वेन तस्मिन् स्वहृदये स्वरूपादौ प्रादुर्भावाशया पुष्टिमार्गीयैरपि लौकिकसर्व-  
भोगविवर्जनात्, लौकिकभोगस्तु बाधकः प्रादुर्भावे, अशुद्धे हृदि तदनाविर्भावात्,  
एतावान् विशेषः यत्तदेव व्रतं कर्तुमेदेन द्विविधं श्रवणादिवत्, न तु व्रतभेदो  
निर्णयभेदश्च, अन्यथा पुष्टिमार्गीणामधर्मत्वं स्यात्, न हि पुष्टिमार्गे प्रथम एव  
त्यागः नन्दादिभिरुद्धवादिभिश्च सर्वधर्मकरणात्, किन्तु धर्मिणि केवले प्राप्ते, अत  
एव स्वामिनीनामपि फलदशायामेव “सन्त्यज्य” “का ह्यङ्ग त” इतिवाक्याभ्यां  
लोकेवेदत्याग उक्तः, किञ्च, पुष्टिमार्गे धर्मिविरुद्धधर्मत्यागो ननु तदनुकूलत्यागः,  
अन्यथा सप्तदशाध्याये वर्षर्तुवर्णने लीलोपयोगित्वेन व्रजे सर्वधर्मनिरूपणमाचार्यैर्न  
कृतं स्यात्, अन्यच्च शुद्धपुष्टिमार्गो हि प्राकट्यदशायामेव सम्भवति, साक्षात्प्रमे-  
यानुभवार्थं प्रमाणपरित्यागात्, नहि अप्राप्ते प्रमेये प्रमाणपरित्याग उचितः, भगव-  
त्तोषहेतुत्वात्, अन्यथा “केमाः स्त्रिय” इति पञ्चव्याकृतौ “स्वप्राप्तिपर्यन्तमधर्मा-  
भावाय गोपसम्बन्धेन पूर्वोक्तधर्मनियमस्थाः कृतवानि”त्याचार्योक्तिर्विरुद्ध्येत,  
तस्मात् पुष्टिमार्गीयैरपि स्वरूपाप्राकट्यदशायां वेदोदितमर्यादापि न त्याज्येति क  
भगवद्व्रताचरणादिरूपवैष्णवमर्यादात्यागसम्भावनेति पूर्वमेव तत्त्यागं वदन्तः

ર્વન્તઃ કારયન્તશ્ચ વિહતફલાશા મૂર્ખતમા ઇતિ, કિંચ પુષ્ટિમાર્ગીયાચાર્યકૃતિઃ  
 ણિમાર્ગનિરૂપિકૈવ ભવતિ, લોકસહ્યાહિકા તુ લોકવેદસંભવન્વિની સાં ન તુ  
 િક્તિમાર્ગીયાપિ, “વૈજ્ઞવત્વં હિ સહજમિ”તિવાક્યાત્, ન ચ નિવન્ધ એવ “પૂજામાર્ગે  
 ંત્સવયાત્રાસહિતા પૂજા કર્તવ્યા”ંત્યુપસંહારાન્ પુષ્ટિમાર્ગીયત્વં વ્રતાદેરિતિ વાચ્યં,  
 મહ્યતયા પૂજાયુક્તે માર્ગે ભક્તિમાર્ગે ઇતિ તદર્થાત્, અન્યથા આદિતો ભક્તિમાર્ગમુ-  
 પક્રમ્યાન્ન સર્વથા નિરૂપણાદુપક્રમોપસંહારવિરોધઃ સ્પાત્, કિંચ ન હ્યત્ર પૂજામાર્ગો નિ-  
 રૂપ્યતે તત્ફલસ્ય સાર્વભૌમાદેરનિરૂપણાદિભૂતિરૂપાણામુપાસ્યત્વેનાનિરૂપણાચ, કિન્તુ  
 પૂજામાત્રમહ્યત્વેન નિરૂપ્યત ઇતિ ‘પૂજામાર્ગે’તિપદસ્ય મદુક્તં વ્યાખ્યાનમેવેતિદિક્ ॥

શ્રાન્તા દોષશતાક્રાન્તા વૃથા શ્રાન્તા વિચારણે ।

ત્યક્તવ્યા નૈવ વક્તવ્યા વેદવાદ્યાઃ સદુક્તિભિઃ ॥ ૧ ॥

॥ ઇતિ શ્રીહરિરાયપ્રભુવિરચિતઃ પ્રભુપ્રાકટ્યવિચારઃ સમાપ્તઃ ॥

॥ શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ॥

## ॥ શ્રીહરિરાયપ્રભુવિરચિતશ્રીપુરુષોત્તમપ્રાકટ્યવિચારસ્ય ગુર્જરાનુવાદઃ ॥

“શ્રીપુરુષોત્તમ તો શ્રી નન્દરાયજીના ગૃહમાં જ માયાની સાથે પ્રકટ થયા”

આ વાક્ય વિચારાય છે. “આત્મજનું પ્રાકટય થયું ત્યારે શ્રીનન્દરાયજી”

પ્રાકટ્યવિચાર. અને “શ્રીવસુદેવજીના ગૃહમાં સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમ પ્રકટ થયા” આ

ઉભય વચ્ચેથી ઉભયત્ર પુરુષોત્તમનો જ પ્રાદુર્ભાવ વહેવો; અને તે

પ્રાદુર્ભાવ એક જ કાલે થયો છે, પુરુષોત્તમનો આવિર્ભાવ એક જ છે તેથી, અને તે

આવિર્ભાવસમયે “સર્વગુણ્યુક્ત” પરમશોભન કાલનો પણ પ્રાદુર્ભાવ થયો” “એમ વાક્ય છે

તેથી, આથી જ સુદૂર્તાનન્તર માયાનું જન્મ થયું, આધિદેવિક સ્ત્રીસાક્ષી કાલ માયાના

આવિર્ભાવનો આધાર નથી તેથી. જો આમ છે તો શ્રીવસુદેવજીના ગૃહમાં શ્રીપુરુષોત્તમના

પ્રાદુર્ભાવાનન્તર દર્શન થયું તથૈવ શ્રીનન્દગૃહમાં શ્રીપુરુષોત્તમનું દર્શન કેમ ન થયું ? આ

શક્યતાના સમાધાનાર્થે શ્રીમદ્દામૃતજી શ્રીસુખોદિનીજીમાં આજ્ઞા કરે છે “શ્રીપુરુષોત્તમ તો શ્રી-

નન્દરાયજીના ગૃહમાં માયાની સાથે પ્રકટ થયા,” એવસનથી આવૃત મહામણિવત્ માયાથી

આવૃત જ પુરુષોત્તમ પ્રકટ થયા, તત્ર તે સમયે નિજ અદર્શનરૂપ માયાકાર્ય છે તેથી, જે

૧. આ અન્ય પેટલાદના પુરાણી મહાગણકશાઈથી પ્રાપ્ત થયો છે, આવા સાંપ્રદાયિક મંથો તેમની

પાસે છે તે ક્રમશઃ આપીને સંગ્રહાયસેવા કરશે એવી અમારી વિનંતિ છે.

૨. અય સર્વગુણોપેતઃ કાલઃ પરમશોભનઃ ૧. શ્રી. મા. દ. પૂ. ૩, ૧.

૩. વચ્ચે વેદિત.

તે જ સમયે માયાથી નિરાશ્રીત સાક્ષાત્ દર્શનનું જ્ઞાન કરે તો શ્રીનન્દાદિને જ્ઞાનોદય થતાં તે સર્વનો હયજ્ઞ થઈ જાય અને તેમ થાય તો અગ્નિમ સર્વ લીલા જ ધટે નહિ. આથી જ શ્રીવસુદેવદેવકીવત્ શ્રીનન્દયશોદાજીએ ભગવત્સ્તુતિ પણ કરી નથી. શ્રીનન્દયશોદાજીને માયા-વરણ્યુક્ત દર્શન થવાથી માયાકૃત નિદ્રાએ કરીને તેમને જ્ઞાન પણ થયું નથી. શ્રીવસુદેવજીના ગૃહમાં તો શ્રીવસુદેવજીએ કરેલા તેપના ફલરૂપ ભગવત્પ્રાદુર્ભાવ છે એમ જણાવતું છે, જ્ઞાનસમ્પાદનરૂપ કાર્ય ત્યાં કર્યું છે, તેથી માયાની સાથે પ્રકટ ન થતાં વ્યૂહની સાથે પ્રકટ થયા, માહાત્મ્યજ્ઞાનસમ્પાદનરૂપ કાર્ય વ્યૂહનું છે તેથી. શ્રીવસુદેવજીસમક્ષે વ્યૂહ-સહિત પ્રકટ થવામાં શું પ્રમાણ? “તે” અદ્ભુત” ઇત્યાદિ શ્લોકમાં વ્યૂહસહિત જ ભગવદ્-દર્શનનું નિરૂપણ કરેલું છે. “શ્રીવસુદેવજીના ગૃહમાં પ્રદ્યુમ્નરૂપે પ્રાદુર્ભાવ થયો છે” એમ પણ શંકા ન કરવી, “અંશભાગે રૂપે પ્રવેશ કર્યો” આ વાક્યમાં શ્રીપુરુષોત્તમનો જ પ્રાદુર્ભાવ કહ્યો છે તેમાં વિરોધ પ્રાપ્ત થાય, અનેક અંશના ભાગે કરીને સ્વયં શ્રીપુરુષોત્તમે જ પ્રવેશ કર્યો એમ અર્થ છે તેથી, અન્યથા શ્રીવસુદેવજીના ગૃહમાં પ્રાદુર્ભૂત “આપડે અમને વિદિત થયાં છે” ઇત્યાદિ વાક્યનો પણ સ્પષ્ટ જ વિરોધ પ્રાપ્ત થાય. પ્રદ્યુમ્નવ્યૂહથી શ્રીવસુદેવજીના વંશની સાથે નિજ સમ્બન્ધિત્વ સૂચવે છે, તેથી કાંઈ આવિર્ભાવ જ પ્રદ્યુમ્નવ્યૂહથી નથી, આથી જ શ્રીવસુદેવદેવકીજીને અસાધારણધર્મવિશિષ્ટ ભગવદ્દર્શન થયું તથાપિ પ્રભુમાં પુત્રત્વશુદ્ધિ રહી. માયાસહિત ભગવત્પ્રાદુર્ભાવ ધટે નહિ, કારણ કે માયાનું અપસારણ ભગવદ્દર્શિભાવ છે એમ પણ શંકા ન કરવી, “તમદ્ભુત” શ્લોકમાં જેમ ધર્મના આવિર્ભાવનું કથન છે તેમ જ માયાનો પણ પ્રાદુર્ભાવ કરીને તે માયાની સાથે જ નિજ પ્રાદુર્ભાવ કર્યો છે, ધર્મનું કાર્ય જેમ માહાત્મ્યજ્ઞાન છે તેમ ભગવદ્દર્શન માયાનું કાર્ય છે, તેથી તે સમયે માયાસમ્પત્ત ભગવત્પ્રાદુર્ભાવ થયો છે. અપ્રાદુર્ભૂત માયા નિજકાર્યસમ્પાદન કરી શકે નહિ, આથી જ “તું” તો શ્રીનન્દપત્ની શ્રીયશોદાજીમાં પ્રકટ થઈશ” એમ ભગવદ્વાક્યની સંકળિતિ થાય છે, અન્યથા ભગવદ્દહિત કેવલ માયાનું તત્ત્વ પ્રકટ જ ધટતું નથી, કારણ કે જ્યાં ભગવદ્દર્શિભાવ હોય ત્યાં કેવલ માયા પ્રકટ થઈ શકે જ નહિ. માયા “વિલક્ષ્યમાન” છે ઇત્યાદિ વાક્ય અત્ર પ્રમાણ છે. ભગવાન અજીતને દિવસે પ્રકટ થયા અને “માયા નવમીને દિવસે પ્રકટ થઈ” એમ અગ્નિમ્ શ્રીસુભાષિતીમ્ન્યમાં વિરોધ પ્રાપ્ત થશે એમ શંકા પણ ન કરવી, પૂર્વ ભગવત્પ્રાદુર્ભાવકાલમાં માયા ઉપસ્થિત જ હતી પરંતુ તેનો માત્ર સહભાવ હતો, ભગવાનથી ભિન્ન માયા ન હતી, તદનન્તર ભગવદ્ગમનસમયે તત્ત્વભના વ્યામોહારથી માયા ભગવાનથી ભિન્ન થઈ, આ જ માયાનું જન્મ, અર્થાત્ શકિતરૂપ માયા ધર્મરૂપે બહાર પ્રકટ થઈને સ્વકાર્યકરણ, આથી જ “તે માયાએ હૃત” વાક્યમાં માયાકાવતું નિરૂપણ કર્યું છે, તત્ર માયાથી સર્વને નિદ્રા પ્રાપ્ત થઈ અને તેથી ભગવદ્ગમન નિઃપ્રત્યુદ-નિર્વિદ્ય-સિદ્ધ થયું. પશ્ચાત્ કંસના વ્યામોહનાર્ય

૧. તમદ્ભુતં બાલકમમ્બુજેક્ષણમ્ । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૩. ૧.

૨. આવિવેશાંશમાગેન । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨. ૧૬.

૩. વિદિતોસિ મવાન । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૩. ૧૩.

૪. ગણોદાર્યા નન્દપત્ન્યાં મવિષ્યસિ । શ્રી. મા. દ. પ. ૨.

ભયજનનાર્થે ત્વરાથી માયાનયન થયું. આ પ્રકારે પુરુષોત્તમાવિર્ભાવ ઉભયત્ર અર્ધરાત્રિ-સમયે અષ્ટમીદિને થયો, શ્રીનન્દાલયમાં નન્દમહોત્સવ તો માયાના મયુરાગમનાનન્તર જ એમ “ગતપરમ” વાક્યથી જણાય છે. કાંઈક જન્મ્યું એમ સામાન્ય જ્ઞાન હતું તથાપિ વિશેષ દર્શનનો અભાવ હતો, તેથી માયાના ગમનાનન્તર જ શ્રીનન્દાલયમાં નન્દમહોત્સવ તો થયો. ત્યાંથી આગમનાદિક તો મુહૂર્તમાત્રમાં જ સિદ્ધ થયું, તેથી આગમનાનન્તર જ માયાનું જન્મ અર્થાત્ પ્રથમ્ આવિર્ભાવ, અને તેથી માયા શ્રીવસુદેવજીપ્રહ્લણ્યોગ્ય પશુ યર્ષ, કારણ કે ભગવત્સહજૂત માયાનું તો પ્રહ્લણ જ અશક્ય છે.

પુરુષોત્તમાવિર્ભાવદિવસ તો અષ્ટમી જ અને તે પશુ શુદ્ધ અર્થાત્ સમમીસંયોગે-રહિત, કારણ કે અર્ધરાત્રસમયોત્તર મુહૂર્તપર્યન્ત અષ્ટમી શુદ્ધ છે. પ્રાદુર્ભાવિવતોત્સવદિન- આ શુદ્ધ અષ્ટમીમાં જ ભગવત્પ્રાદુર્ભાવ છે, સમમીયુક્ત અષ્ટમીમાં વિચાર, પ્રાદુર્ભાવ નથી. સમમીવેધયુક્ત અષ્ટમીમાં જે પ્રાદુર્ભાવોત્સવવ્રતાદિ કરે છે, તેમને અન્યથાકૃતિનો દોષ લાગે છે, કારણ કે તે સમયે પ્રાદુર્ભાવતિથિ જ નથી. ત્યારે તો તે સમયે રોહિણીનક્ષત્ર હતું તેથી કૃત્તિકાવેધ પશુ દોષ-રૂપ ગણાશે એમ શક્ય ન કરવી, “યર્હેવાજનિ જન્મર્ષમ્” વાક્યથી અષ્ટમીમાં અને અગ્રિમ નવમીમાં ઉભય તિથિમાં રોહિણીનક્ષત્ર તુલ્ય છે, અર્થાત્ કૃત્તિકાવિદ્ધ જ છે, ભગવત્પ્રાદુર્ભાવ તાદશ કૃત્તિકાવિદ્ધ રોહિણીમાં હોવાથી કૃત્તિકાવેધમાં વ્રતોત્સવાદિ કરવામાં દોષ નથી, અત એવ શુદ્ધાષ્ટમીતિથિ જ જન્મદિવસ હોવાથી નક્ષત્રવિચાર ન કરતાં કેવલ શુદ્ધાષ્ટમી જ વૈષ્ણવોએ ઉપોપવી. તિથિક્ષયમાં શુદ્ધાષ્ટમીનો અભાવ હોય ત્યારે કંઈ તિથિ ઉપોપત્રી ? પ્રાદુર્ભાવોત્સવનો આધાર હોવાથી તદ્દનુકૂલ છે, તેથી નવમીમાં જ ઉપવાસ કરવો, સમમીના ગન્ધયુક્ત પશુ અષ્ટમીમાં સર્વથા નહિ જ, આથી જ “વિહાય નવમી” ઇત્યાદિ શાસ્ત્રવાક્ય પશુ છે. પૂર્વોક્ત પ્રકારે અનુકૂલ નવમી કેવલ હોય વા નવમીની વૃદ્ધિ હોય તો દ્વિતીય દિને દશમીયુતો પશુ નવમી લેવી, આથી જ વિવૃત્તિમાં શ્રીપ્રભુચરણે “કેવલા” પદ ધર્યું છે. શુદ્ધાષ્ટમીનો ત્યાગ કરવાથી પ્રાદુર્ભાવદિનાતિક્રમથી દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. અત્ર વ્રતાદિકનો હેતુ ઉત્સવ નથી પરન્તુ તિથિ છે, અન્યથા નવમીએ પ્રાતઃકાલમાં ઉત્સવ થયો તેથી નવમીના મધ્યાહ્નસમયપર્યન્ત જ ઉપોપશ્યુ સદૈવ પ્રાપ્ત થાય અને જન્માષ્ટમીને દિને તો બોજન જ પ્રાપ્ત થાય, અને તેમ થાય તો સકલ સ્મૃતિવચનનો વિરોધ પ્રાપ્ત થાય. નિજન્ધમાં “અન્યાન્યપિ તથા કુર્યાત્” નું વ્યાખ્યાન કરીને “ઉત્તંવો યત્ર વૈ હરેઃ” ઇત્યાદિથી ઉત્સવનિમિત્તક વ્રતાદિક તો કેવલ નૃસિંહજન્મન્તીમાં જ અને વામનજન્મન્તીમાં જ કહેલું છે, નરસિંહ અને વામન ભગવત્સંખ્યન્ધી હોવાથી શ્રીકૃષ્ણભક્તને ઉત્સાહ થાય છે તેથી, તે ઉભય અવતાર ભક્તવત્સલ હોવાથી અનુકૂલ છે તેથી, ઉત્સવમાં ઉપોપશ્યુ અરુગ છે તેથી, ભગવદ્દાવેશહેતુત્વે કરીને તે એ જન્મન્તીમાં ઉત્સવપર્યન્ત જ ઉપોપશ્યાદિક કરવું, અહોરાત્ર નહિ. આ જ હેતુથી નિજન્ધમાં વામનજન્મન્તીના ઉત્સવકરણપ્રસક્ત્યમાં “નૃસિંહજન્મન્તીવ્રત ઉત્સવ હોય તો” ઇત્યાદિ શિક્ષકથી ઉત્સવની કૃતાકૃતતાથી જ તદ્દંજ વ્રતનું પશુ કૃતાકૃતત્વ સ્પષ્ટ કર્યું છે.

જન્મન્તીવ્રત તો પુષ્ટિમાર્ગોએ સવર્થા કર્તવ્ય જ છે. જન્માષ્ટમીવ્રત પશુ મર્યાદા-

માર્ગીય જ ગણાશે આ શરૂકાનો પણ અવસર નથી. નિજ પ્રભુનો પ્રાદુ-  
 જયન્તીવત્ ભાવદિવસ છે તેથી તે દિવસે નિજ હૃદયમાં વાં સ્વરૂપાદિમાં ભગવત્સ્વ-  
 પુષ્ટિમર્યાદા. રૂપનો પ્રાદુર્ભાવ થશે એમ આશાએ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત પણ લૌકિક સર્વ  
 ભોગનું વિસર્જન કરે છે, લૌકિક ભોગ તો ભગવત્પ્રાદુર્ભાવમાં સદૈવ  
 વ્યાપક છે, અશુદ્ધ હૃદયમાં ભગવત્પ્રાદુર્ભાવ જ થતો નથી. એટલો જ વિશેષ છે કે શ્રવણવત્  
 તે વ્રત કર્તૃભેદે દ્વિવિધ છે, તેથી વ્રતભેદ કે નિર્ણયભેદ નથી, અન્યથા પુષ્ટિમાર્ગીયો અધર્મો  
 થાય. પુષ્ટિમાર્ગમાં પણ પ્રથમથી જ ત્યાગ નથી, કારણ કે શ્રીનન્દરાયજી અને ઉદ્ધવજી  
 પ્રભૂતિએ સર્વધર્મોચરણ કર્યું છે, પરન્તુ કેવલ ધર્મિસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ ત્યાગ,  
 આથી જ શ્રીસ્વામિનીજીનો-ગોપીજનોનો-પણ ફલદંશમાં જ “સન્ન્યજ્ય” “કાં સ્ત્યજ્ઞ તે”  
 ઇત્યાદિ વાક્યથી લોકવેદત્યાગ કહેા છે. કિન્તુ, પુષ્ટિમાર્ગમાં પણ ધર્મિવિરુદ્ધ જે ધર્મ હોય  
 તેવા ધર્મનો ત્યાગ છે પરન્તુ ધર્મનુકૂલ ધર્મનો ત્યાગ નથી, જે અનુકૂલ ધર્મનો પણ ત્યાગ  
 હોય તો સંપદશાખાંયમાં વર્ષાઋતુનું વર્ણન કરતાં લીલોપયોગિત્વે કરીને વ્રજમાં સર્વધર્મનું  
 નિરૂપણ કર્યું છે તે શ્રીમદ્ધાર્મચરણ ન કરત. કિન્તુ, શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગે પ્રાકટ્યદશામાં જ સમ્ભવે  
 છે, કારણ કે તેમાં સાક્ષાત્ પ્રમેયનો અનુભવ કરવાને પ્રમાણનો પરિત્યાગ છે, અપ્રાપ્ત-  
 પ્રમેયમાં પ્રમાણપરિત્યાગ ભવિત નથી, પ્રમાણ ભગવતોપહેતુ છે, અન્યથા “ક્ષેમાઃ ક્ષિયઃ”  
 શ્લોકના વ્યાખ્યાનમાં “સ્વપ્રાપ્તિપર્યન્તે અધર્મ ન થાય” એ હેતુથી ગોપનો સમ્બન્ધ કરા-  
 વીને શ્રીગોપીજનને પૂર્વોક્ત ધર્મનિયમમાં સ્થિત કર્યાં” આ શ્રીમદ્ધાર્મચરણના વાક્યમાં  
 વિરોધ પ્રાપ્ત થાય, તેથી પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોએ પણ સ્વરૂપની અપ્રાકટ્યદશામાં વેદોદિત  
 મર્યાદા પણ ન ત્યજવી તો ક્યાં ભગવદ્વ્રતાચરણાદિરૂપ વૈષ્ણવમર્યાદાનાં સાગની સમ્ભાવના  
 પણ! તેથી પૂર્વ-અપ્રાકટ્યદશામાં-જ વ્રતત્યાગ વદતા કરતા અને કરાવતા મૂર્ખતમ છે,  
 તેમની ફલાશાનો જ વિધાત થયલો છે. કિન્તુ, પુષ્ટિમાર્ગીય શ્રીમદ્ધાર્મચરણની કૃતિ પુષ્ટિમાર્ગ-  
 નિરૂપિકા જ હોય છે. તેમની લોકવેદસમ્બન્ધની કૃતિ લોકસહ્યાદિકા હોય પરન્તુ ભક્તિ-  
 માર્ગીય કૃતિ લોકસહ્યાદિકા નથી. “વૈષ્ણવત્વં હિ સહજમ્”-વૈષ્ણવત્વ સહજ છે-એ વાક્ય અત્ર  
 પ્રમાણ છે. નિબંધમાં “પૂજમાર્ગમાં ઉત્સવયાત્રાસહિત પૂજા કરવી” એમ ઉપસંહારથી વ્રતાદિ  
 પુષ્ટિમાર્ગીય નથી એમ પણ શરૂકા ન કરવી, “અસ્તુ, હોવાથી પૂજાયુક્ત ભક્તિમાર્ગમાં”  
 એમ અર્થ છે, અન્યથા આરંભમાં ભક્તિમાર્ગનો ઉપક્રમ કરોને અત્ર સર્વથા નિરૂપણ કરીને  
 પુનઃ પૂજમાર્ગથી ઉપસંહાર કરે તો ઉપક્રમોપસંહારવિરોધ પ્રાપ્ત થાય. કિન્તુ, અત્ર  
 પૂજમાર્ગનું નિરૂપણ જ નથી, કારણ કે પૂજાકલ સાર્વભૌમાદિનું અને ઉપાસ્યત્વે વિશ્વતિરૂપ  
 દેવતાઓનું નિરૂપણ નથી, પરન્તુ ભક્તિમાર્ગના અહંગત્વથી જ પૂજમાત્રનું નિરૂપણ છે, તેથી  
 આ “પૂજમાર્ગ” શબ્દનો અર્થ મહુક્ત “પૂજાયુક્તભક્તિમાર્ગ” જ થાય છે, આ દિશા.

આન્ત દોષશતાકાન્ત વૃથા આન્ત વિચારમાં ॥

ત્યક્તવ્ય નૈવ વક્તવ્ય વેદઆણં સદુક્તિએ ॥ ૧ ॥

॥ ઇતિ શ્રીહરિરાયપ્રભુવિરાચિતશ્રીપુરુષોત્તમપ્રાકટ્યાનુવાદઃ

સમાપ્તઃ ॥

# श्रीगोविन्दस्वामिकृत श्रीसर्वोत्तमजीना पद.

राग गोडी.

बल्लभाख्य बल्लभ मोकों अति ।

रसना रटन करों हों रेन दिन लगन लागि रहे सुनहो प्राणपति ॥१॥

तिहारे दरस<sup>१</sup> विन दुःख पावत हों करहो कृपा रङ्गपर द्विजपति ।

महालक्ष्मीपति सुनहो विनति सदा रहो ऐसी मेरी मति ॥ २ ॥

दुर्लभाद्भि<sup>३</sup> सदा सेवों हों सुनों हों सुत्रोधिनीवचनामृत नित ।

ओर सब तजि शरण भयो हों तुम<sup>४</sup> विन गोविन्द किन ओर गति ॥३॥२२॥

राग देवगन्धार.

सदूप श्रीवल्लभ नाम तिहारो ।

करि करुणा करुणानिधान प्रभु अपनी प्रतिज्ञा आप प्रतिपारो ॥१॥

तिहारे चरणरुमल आश्रय विन भय उपजत हे भारो ।

सेवा किये<sup>१</sup> मोहि लागत विष<sup>२</sup> सम सब संसारो ॥ २ ॥

चित्तमें चिन्तन करत अहर्निश कटत कोटि जंजारो ।

श्रीवल्लभ बल्लभ करि गोविन्द मनवचकर्म निर्धारो ॥ ३ ॥ २३ ॥

राग ह्रमन.

हितकृत् सतां विनति सुनो हमारी ।

काल व्यालकी<sup>१</sup> सत्वर गति देख भय उपजत भारी ॥ १ ॥

विन साधन उधरे अनेक जन मनवचकर्म निर्धारो ॥

ताजि निज घाम अवनीतल प्रकटे अपनी प्रतिज्ञा भारी ॥ २ ॥

तिहारो नाम उचार कियेतें कटत कोटि जंजारो ॥

गोविन्द जन मागत हे अंगिरज<sup>३</sup> न हि<sup>४</sup> चाहत संसारो ॥ ३ ॥

१. लल, ललवा. २. दर्शन. ३. दुर्लभ अरुणभक्त. ४. तमारा विना गोविन्दनी अन्य शी गति छे ? गोविन्दनु भीजुं कायु शरयु छे ? अथवा हे गोविन्द तमारा विना अन्य कायु गति-शरयु-छे ? ५. अर. ६. सर्प. ७. अरुणभक्त. ८. संसारनी आहना नथी, अथवा संसारो न प्रवाही छव तेने न आपना अरुणभक्तनी रजनी आहना होली नथी.

## શ્રીસર્વોત્તમસ્તોત્ર.

( અનુસન્ધાન ગતાદ્ક પત્ર ૧૦ થી. )

**વલ્લભાખ્ય:**—વૈશ્વાનરત્વે પુરુષોત્તમમુખારવિન્દસમ્બન્ધિ અગ્નિરૂપત્વે અમલ તેજો-  
રૂપત્વથી લક્ષ્મીને સેવામાં બાધક હોવાથી સેવા સિદ્ધ ન થાય, એમ આશક્ષી તેજોરૂપત્વ  
છે તથાપિ સેવાસિદ્ધિમાં બાધકત્વાભાવ છે. એમ દર્શાવવાને શ્રીમતપ્રભુચરણુ આ. “વલ્લ-  
ભાખ્ય:” નામની આજ્ઞા કરે છે. વલ્લભ છે આખ્યા-નામ-છે જેમનું તે વલ્લભાખ્યઃ  
પૂર્વ નામમાં વૈશ્વાનરત્વની આજ્ઞા કરીને અગ્નિ નામમાં વલ્લભાખ્યત્વની આજ્ઞા કરી તેનો  
આશય આ છે. જેમ શીત કાલમાં સ્વભાવથી જ શીતનિવારકત્વે અગ્નિ સર્વને પણ પ્રિય  
થાય છે, ન તો તદતિરિક્ત કાલમાં પણ તદ્દ્વ શ્રીમદાચાર્યચરણુસેવકાને પણ શ્રીમદા-  
ચાર્યચરણુમાં સદા અલૌકિક તેજના પ્રાકટ્યે લૌકિકાગ્નિસેવનવત્ કદાચિત્ સુખદત્વ અને  
કદાચિત્ સુખદત્વ નહિ એમ આશક્ષી થાય તે આશક્ષીના પણ નિરાકરણાર્થે વલ્લભાખ્ય  
નામની આજ્ઞા કરી છે. અત્ર આ આશય છે. લૌકિકાગ્નિ પ્રાકૃત છે, તેથી તેના તેજમાં  
તારતમ્યથી અસ્પત્વે બહુવે કદાચિત્ પ્રિયત્વ અને કદાચિત્ પ્રિયત્વ નહિ એમ અવ્યવસ્થા  
જ સાર્વદિકી છે, શ્રીમદાચાર્યચરણુ તો પુરુષોત્તમાસ્ય હોવાથી તેમનું તેજ પણ આનન્દરૂપ  
હોવાથી સર્વદા અતિપ્રિય જ છે, કદાચિત્ પણ પ્રિયત્વમાં તારતમ્ય થતું નથી, એ  
જણાવવાને પણ વલ્લભાખ્ય નામની આજ્ઞા કરી છે.

વલ્લભ છે આખ્યા-માતાપિતૃકૃત નામ-જેમનું તે વલ્લભાખ્યઃ, ભક્તપ્રિયત્વથી પણ  
અર્થસંગા જણાવી.

વૈશ્વાનરનામથી સાક્ષાત્પુરુષોત્તમમુખારવિન્દના અધિષ્ઠાતા શ્રીમદાચાર્યચરણુનું અલૌ-  
કિકાગ્નિરૂપત્વ નિરૂપિત થયું, તેથી અન્ધકારનિવૃત્તિપૂર્વક જ્ઞાનપ્રકાશકત્વ કેમ થતે? પ્રકટિત  
અગ્નિ તો એકના પ્રકાશ અર્થે છે, અન્યના નહિ, એમ શક્ષી થાય તો તેના નિરાસાર્ય  
શ્રીમતપ્રભુચરણુ વલ્લભાખ્ય નામની આજ્ઞા કરે છે. આપ વલ્લભાખ્ય છે તેથી સર્વ ભક્તો-  
ના પ્રિયરૂપ હોવાથી ભક્તોના પ્રિયરૂપત્વમાં સ્વજ્ઞાનપ્રકાશન જ હેતુ છે. એમ ન હોય તો  
તદભાવે-સ્વજ્ઞાનપ્રકાશનના અભાવે-પ્રિયત્વ થાય તો આસુરોને પણ પ્રિયરૂપ પ્રકાશે, પરન્તુ  
તેમ થતું નથી, તેથી તે સ્વજ્ઞાનપ્રકાશન જ પ્રિયરૂપત્વમાં હેતુ છે. તેજ્ઞાનપ્રકાશ તો  
ભક્તોદ્ધારક પ્રિયત્વમાં હેતુ છે. લોકમાં જેને પ્રિય પ્રિયરૂપ છે તે તેના પ્રિયતાધિક્યે કરીને  
થાય છે, તેથી સ્વમિત્તિ પ્રિયતાધિક્યે જ શ્રીમદાચાર્યચરણુનું પ્રિયરૂપત્વ સમ્પન્ન થયું.  
જેમ જેમ સુખ તેમ તેમ જ શ્રીમદાચાર્યચરણુ પણ પ્રિયરૂપત્વનો અહંગીકાર કરે છે,  
તેથી ભક્તો શ્રીમદાચાર્યચરણુનું પ્રકાશકત્વ છે. આસુરોમાં તો સ્નેહ જ નથી,  
તેથી તેમને શ્રીમદાચાર્યચરણુનું તેવું પ્રકાશકત્વ પણ નથી. આ પ્રકારે આસુરોમાં  
અન્ધકારસ્થાપન કરીને ભક્તોમાં પ્રકાશ કરવાથી શ્રીમદાચાર્યચરણુનું આચ્છાદિત અગ્નિ-  
રૂપત્વ સિદ્ધ થયું, તેથી ભસ્મથી આચ્છન્ન અગ્નિ છે એમ જાણીને જે ઇન્ધનથી  
સન્ધુક્ષણ કરીને તે અગ્નિને પ્રકટ કરે ત્યારે પ્રકાશ થાય, તદજ્ઞાનમાં આચ્છન્ન અગ્નિના  
અજ્ઞાનમાં-તો અપ્રકાશ જ છે, લૌકિકાગ્નિનું સર્વ તરવે જ્ઞાન થયું હોય તો જ લૌકિક  
સ્નેહરૂપ ઇન્ધને લૌકિક પ્રકાશરૂપ થાય છે, અત્ર તો બાહ્યાભ્યન્તર પ્રકાશરૂપ છે અને તેમાં



પણ અન્યથી અદૃશ્ય જ, આ પ્રકારે શ્રીમદ્ધાર્માચરણમિતી અલૌકિકત્વ સિદ્ધ કરી, તેથી સમીપ સ્થિત હોય તથાપિ આસુરોને પ્રથમ તો જ્ઞાન જ થતું નથી પરંતુ મોહ જ થાય છે, અર્થાત્ સર્વ અર્થ અવદાત છે.

વૈશ્વાનર અવિચારે જ સર્વનો દાહ કરે છે તેમ શ્રીમદ્ધાર્માચરણ પણ વૈશ્વાનર હોવાથી સ્વીયાર્થીયના અવિચારે સર્વને જ યુક્ત કરશે એમ આશંકાને તત્સમાધાનાર્થે શ્રીમત્પ્રભુચરણ વલ્લભાખ્યઃ નામની આગા કરે છે. વલ્લભ છે આખ્યા-નામ-જેમનું તે વલ્લભાખ્યઃ, તેથી વૈશ્વાનરત્વમાં પણ વલ્લભવોક્તિએ નિજ જનના જ વલ્લભ એમ અર્થ છે. વલ્લભત્વકથનથી વલ્લભ જેવી રીતિએ સ્વમિયાને વિષે જ એવા પ્રકારની રતિ કરે છે કે જેથી અમિયત્વ ન થાય તેવી રીતિએ શ્રીમદ્ધાર્માચરણ પણ નિજ જનને વિષે રતિ કરે છે એમ અર્થ છે. અથવા ભગવાનની વલ્લભા-મિયા-છે આખ્યા જેમની તે વલ્લભાખ્ય શ્રીમદ્ધાર્માચરણ, આથી શ્રીમદ્ધાર્માચરણ સ્વામિનીસ્વરૂપત્વે વલ્લભા-ભગવત્મિયા-છે.

અવતારમાં લોકપ્રસિદ્ધ અન્ય છે તેથી શ્રીમત્પ્રભુચરણ વલ્લભાખ્ય નામથી લોક-પ્રસિદ્ધિ જણાવે છે. વલ્લભ છે આખ્યા-પ્રસિદ્ધ નામ-જેમનું તે શ્રીવલ્લભાખ્ય. આ નામને સાક્ષરક્ષત્વ હોવાથી 'હરિના' એમ શેષ લેવું, અર્થાત્ હરિના વલ્લભ. શ્રીમદ્ધાર્માચરણે સ્વયં જ આ આગા શ્રીયમુનાદૃકના અન્તિમ વદતિ વલ્લભઃ શ્રીહરેઃ પદમાં કરી છે, તદ્ભાષિતકરણથી તદ્વલ્લભત્વ સદાતન-સનાતન-છે એમ જણાવ્યું.

વલ્લભાખ્યઃ એ નામ શ્રીમદ્ભાગવતના દશમ સ્કન્ધના પૂર્વાર્ધના દ્વાવિંશત્યાયાર્થનું બોધક છે. મુખ્ય નામનો તો પર્વાય જ પ્રથમ કહેવો યુક્ત છે તેને સ્વલે હવે તદુપન્યાસ કેમ કરવામાં આવે છે એ પ્રકારની શરૂઆત સમાધાન કરવામાં આવે છે કે લીલાઓમાં પણ આ લીલા અર્થાત્ ઇન્દ્રકોપથી ગોકુલરક્ષા મુખ્ય છે તેમ નામમાં પણ આ મુખ્ય છે, તેથી તે લીલાના અભિધાનથી દાખ નથી. વલ્લભ છે આખ્યા-નામ-જેમનું તે વલ્લભાખ્યઃ, વદને-અવ્યક્ત વાચાએ-જે વદે છે તે વદ, તેમને લાતિ-સ્વીકારે છે-તે વલ્લભઃ, પ્રકાશે છે તે ભઃ, વલ્લભઃ એવા ભઃ તે વલ્લભઃ, આ પ્રસંગની આગા 'કૃષ્ણ, કૃષ્ણ, મહાભાગ' એ શ્લોકમાં કરીછે, અથવા ભવન્તે-પ્રાપ્ત કરાય છે-તે ભઃ, વદા-વાચાએ કરીને-ભઃ તે વલ્લભઃ, આ પ્રસંગની આગા 'પાદમૂલનીર નિકટ આવ્યા' એ શ્લોકમાં કરી છે, અથવા વલ્લ ધાતુ સંવરણના અર્થમાં. પ્રયોજાય છે, તેથી વલન્તે-સંવરણ કરીને સ્થિતિ કરે છે-તે વલઃ અર્થાત્ ભક્તો, તેમનો સ્વીકાર કરે તે વલઃ, અને વલઃ એવા મઃ તે વલ્લભઃ, આ પ્રસંગની આગા 'તેથી ઇન્દ્રમાનભક્ષકરણ આવશ્યક હોવાથી-હું જ જેનું શરણ-રક્ષક-હું, હું જ જેનો નાથ-સ્વામી-હું, મેં સ્વક્રીયત્વે જેનો પરિગ્રહ કર્યો છે, એવા ગોકુલ-પ્રજન-હું સ્વાત્મયોગે-સ્વસામર્થ્યે-રક્ષણ કરીશ એમ મેં મત-સંકલ્પ-કર્યું છે' શ્લોકમાં કરી છે, અથવા વલ્લભ્યતિ અર્થાત્ સંવારયતિ-સંવારે છે-તે વલઃ, વલઃ એવા મઃ તે વલ્લભઃ, આ પ્રસંગની

૧ કૃષ્ણ કૃષ્ણ મહાભાગ શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૨, ૧૨.

૨. પાદમૂલમુપયયુઃ । પ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૨, ૧૨.

૩. તસ્માન્મચ્છરણં ગોષ્ઠં મન્નાયં મત્પરિમહમ્ । ગોપાયે સ્વાત્મયોગેન સોયં મે વ્રત આહિતઃ ॥

પ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૨, ૧૮.

## શ્રીસર્વોત્તમસ્તોત્ર.

( અનુસન્ધાન ગતાદિક પત્ર ૧૦ થી. )

વલ્લભાખ્ય:—વૈશ્વાનરત્વે પુરુષોત્તમમુખારવિન્દસમ્પન્નિ અગ્નિરૂપત્વે અમલ્ય તેજો-  
રૂપત્વથી ભક્તોને સેવામાં બાધક હોવાથી સેવા સિદ્ધ ન થાય એમ આશંકી તેજોરૂપત્વ  
છે તથાપિ સેવાસિદ્ધિમાં બાધકતાભાવ છે એમ દર્શાવવાને શ્રીમતપ્રભુચરણ આ. “વલ્લ-  
ભાખ્ય:” નામની આજ્ઞા કરે છે. વલ્લભ છે આખ્યા-નામ-છે જેમનું તે વલ્લભાખ્ય:  
પૂર્વ નામમાં વૈશ્વાનરત્વની આજ્ઞા કરીને અગ્નિ નામમાં વલ્લભાખ્યત્વની આજ્ઞા કરી તેનો  
આશય આ છે. જેમ શીત કાલમાં રૂરભાવથી જ શીતનિવારકત્વે અગ્નિ સર્વને પણ પ્રિય  
થાય છે, ન તો તદતિરિક્ત કાલમાં પણ તદ્દ્વ શ્રીમદાચાર્યચરણમેવકાને પણ શ્રીમદા-  
ચાર્યચરણમાં સદા અલૌકિક તેજના પ્રાકટ્યે લૌકિકાગ્નિસેવનવત્ કદાચિત્ સુખદત્વ અને  
કદાચિત્ સુખદત્વ નહિ એમ આશંકા થાય તે આશંકાના પણ નિરાકરણ્યે વલ્લભાખ્ય  
નામની આજ્ઞા કરી છે. અત્ર આ આશય છે. લૌકિકાગ્નિ પ્રાકૃત છે, તેથી તેના તેજમાં  
તારતમ્યથી અલ્પત્વે બહુત્વે કદાચિત્ પ્રિયત્વ અને કદાચિત્ પ્રિયત્વ નહિ એમ અવ્યવસ્થા  
જ સાર્વદિકી છે, શ્રીમદાચાર્યચરણ તો પુરુષોત્તમાસ્ય હોવાથી તેમનું તેજ પણ આનન્દરૂપ  
હોવાથી સર્વદા અતિપ્રિય જ છે, કદાચિત્ પણ પ્રિયત્વમાં તારતમ્ય થતું નથી, એ  
જણાવવાને પણ વલ્લભાખ્ય નામની આજ્ઞા કરી છે.

વલ્લભ છે આખ્યા-માતાપિતૃકૃત નામ-જેમનું તે વલ્લભાખ્ય: ભક્તપ્રિયત્વથી પણ  
અર્થસંગા જાણી.

વૈશ્વાનરનામથી સાક્ષાત્પુરુષોત્તમમુખારવિન્દના અધિકાતા શ્રીમદાચાર્યચરણનું અલૌ-  
કિકાગ્નિરૂપત્વ નિરૂપિત કર્યું, તેથી અન્વકારનિવૃત્તિપૂર્વક જ્ઞાનપ્રકાશકત્વ કેમ થતે? પ્રકટિત  
અગ્નિ તો એકના પ્રકાશ અર્થે છે, અન્યના નહિ, એમ શંકા થાય તો તેના નિરાસાર્ય  
શ્રીમતપ્રભુચરણ વલ્લભાખ્ય નામની આજ્ઞા કરે છે. આપ વલ્લભાખ્ય છે તેથી સર્વ ભક્તો-  
ના પ્રિયરૂપ હોવાથી ભક્તોના પ્રિયરૂપત્વમાં સ્વજ્ઞાનપ્રકાશન જ હેતુ છે. એમ ન હોય તો  
તદભાવે-સ્વજ્ઞાનપ્રકાશનના અભાવે-પ્રિયત્વ થાય તો આસુરોને પણ પ્રિયરૂપ પ્રકાશે, પરન્તુ  
તેમ થતું નથી, તેથી તે સ્વજ્ઞાનપ્રકાશન જ પ્રિયરૂપત્વમાં હેતુ છે. તજ્ઞાનપ્રકાશ તો  
ભક્તોદ્ધારક પ્રિયત્વમાં હેતુ છે. લોકમાં જેને પ્રિય પ્રિયરૂપ છે તે તેના પ્રિયતાધિક્યે કરીને  
થાય છે, તેથી જો સ્વમિત્ત પ્રિયતાધિક્યે જ શ્રીમદાચાર્યચરણનું પ્રિયરૂપત્વ સમ્પન્ન થયું.  
જેમ જેમ પ્રિય તેમ તેમ જ શ્રીમદાચાર્યચરણ પણ પ્રિયરૂપત્વનો અહંગીકાર કરે છે,  
તેથી ભક્તો જો શ્રીમદાચાર્યચરણનું પ્રકાશકત્વ છે. આસુરોમાં તો સ્નેહ જ નથી,  
તેથી તેમને જો શ્રીમદાચાર્યચરણનું તેવું પ્રકાશકત્વ પણ નથી, આ પ્રકારે આસુરોમાં  
અન્વકારસ્થાપન કરીને ભક્તોમાં પ્રકાશ કરવાથી શ્રીમદાચાર્યચરણનું આચ્છાદિત અગ્નિ-  
રૂપત્વ સિદ્ધ થયું, તેથી ભસ્મથી આચ્છન્ન અગ્નિ છે એમ જણાવે તે ઇન્ધનથી  
સન્ધુક્ષણ કરીને તે અગ્નિને પ્રકટ કરે ત્યારે પ્રકાશ થાય, તદજ્ઞાનમાં-આચ્છન્ન અગ્નિના  
અજ્ઞાનમાં-તો અપ્રકાશ જ છે, લૌકિકાગ્નિનું સર્વ તરવે જ્ઞાન થયું હોય તો જ લૌકિક  
સ્નેહરૂપ ઇન્ધને લૌકિક પ્રકાશરૂપ થાય છે, અત્ર તો બાહ્યાભ્યન્તર પ્રકાશરૂપ છે અને તેમાં

પશુ અન્યથી અદશ્ય જ, આ પ્રકારે શ્રીમદ્વાચાર્યચરણામિતી અલૌકિકત્વ સિદ્ધ કરી, તેથી સમીપ સ્થિત હોય તથાપિ આસુરોને પ્રથમ તો જ્ઞાન જ થતું નથી પરંતુ મોહ જ થાય છે, અર્થાત્ સર્વ અર્થ અવદાત છે.

વૈશ્વાનર અવિચારે જ સર્વનો દાહ કરે છે તેમ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ પશુ વૈશ્વાનર હોવાથી સ્વીચારવીયના અવિચારે સર્વને જ મુક્ત કરશે એમ આશંકીને તત્સમાધાનાર્થ શ્રીમત્પ્રભુચરણ વલ્લભાખ્યઃ નામની આજ્ઞા કરે છે. વલ્લભ છે આખ્યા-નામ-જેમનું તે વલ્લભાખ્યઃ, તેથી વૈશ્વાનરત્વમાં પશુ વલ્લભત્વોક્તિએ નિજ જનના જ વલ્લભ એમ અર્થ છે. વલ્લભત્વકથનથી વલ્લભ જેવી રીતિએ સ્વપ્રિયાને વિષે જ એવા પ્રકારની રતિ કરે છે કે જેથી અપ્રિયત્વ ન થાય તેવી રીતિએ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ પશુ નિજ જનને વિષે રતિ કરે છે એમ અર્થ છે. અથવા ભગવાનની વલ્લભા-પ્રિયા-છે આખ્યા જેમની તે વલ્લભાખ્ય શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ, આથી શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ સ્વામિનીસ્વરૂપત્વે વલ્લભા-ભગવત્પ્રિયા-છે.

અવતારમાં લોકપ્રસિદ્ધ અન્ય છે તેથી શ્રીમત્પ્રભુચરણ વલ્લભાખ્ય નામથી લોકપ્રસિદ્ધિ જણાવે છે. વલ્લભ છે આખ્યા-પ્રસિદ્ધ નામ-જેમનું તે શ્રીવલ્લભાખ્ય. આ નામને સાકારસ્તવ હોવાથી 'હરિના' એમ શેષ લેવું, અર્થાત્ હરિના વલ્લભ. શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે સ્વયં જ આ આજ્ઞા શ્રીયમુનાષ્ટકના અન્તિમ વદતિ વલ્લભઃ શ્રીહરેઃ પદમાં કરી છે. તદભીષિતકરણથી તદ્વલ્લભત્વ સદાતન-સનાતન-છે એમ જણાવ્યું.

વલ્લભાખ્યઃ એ નામ શ્રીમદ્ભાગવતના દશમ સ્કન્ધના પૂર્વાર્ધના દ્વાવિંશત્યાચાર્યનું બોધક છે. મુખ્ય નામનો તો પર્વાય જ પ્રથમ કહેવો યુક્ત છે તેને સ્થલે હવે તદુપન્યાસ કેમ કરવામાં આવે છે એ પ્રકારની શંકાનું સમાધાન કરવામાં આવે છે કે લીલાઓમાં પશુ આ લીલા અર્થાત્ ઇન્દ્રકોપથી ગોકુલરક્ષા મુખ્ય છે તેમ નામમાં પશુ આ મુખ્ય છે, તેથી તે લીલાના અભિધાનથી દોષ નથી. વલ્લભ છે આખ્યા-નામ-જેનું તે વલ્લભાખ્યઃ, વદને-અભ્યક્ત વાચાએ-જે વદે છે તે વદ, તેમને લાતિ-સ્વીકારે છે-તે વલ્લભઃ, પ્રકાશે છે તે ભઃ, વલ્લભઃ એવા ભઃ તે વલ્લભઃ, આ પ્રસન્નગની આજ્ઞા 'કૃષ્ણ, ૧ કૃષ્ણ, મહાભાગ' એ શ્લોકમાં કરીછે, અથવા લખ્યતે-પ્રાપ્ત કરાય છે-તે ભઃ, વદા-વાચાએ કરીને-લભઃ તે વલ્લભઃ, આ પ્રસન્નગની આજ્ઞા 'પાદમૂલની' નિકટ આવ્યા' એ શ્લોકમાં કરી છે, અથવા વલ્લ ધાતુ સંવરણના અર્થમાં. પ્રયોગ્ય છે, તેથી વલ્લતે-સંવરણ કરીને સ્થિતિ કરે છે-તે વલ્લઃ અર્થાત્ ભકતો, તેમનો સ્વીકાર કરે તે વલ્લઃ, અને વલ્લઃ એવા ભઃ તે વલ્લભઃ, આ પ્રસન્નગની આજ્ઞા 'તેથી-ઇન્દ્રમાનભક્તગરણ આવશ્યક હોવાથી-હું જ જેનું શરણ-રક્ષક-હું, હું જ જેનો નાથ-સ્વામી-હું, મેં સ્વકાવત્વે જેનો પરિગ્રહ કર્યો છે એવા ગોઘનું-મનનું-હું સ્વાત્મયોગે-સ્વસામર્થ્યે-રક્ષણ કરીશ એમ મેં વત-સંકલ્પ-કર્યું છે' શ્લોકમાં કરી છે, અથવા વલ્લયતિ અર્થાત્ સંવારયતિ-સંવારે છે-તે વલ્લઃ, વલ્લઃ એવા ભઃ તે વલ્લભઃ, આ પ્રસન્નગની

૧ કૃષ્ણ કૃષ્ણ મહાભાગ શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૨, ૧૨.

૨. પાદમૂલમુપયયુઃ । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૨, ૧૨.

૩. તસ્માન્મચ્છણે ગોષ્ઠં મન્નાર્થં મત્પરિગ્રહમ્ । ગોપાયે સ્વાત્મયોગેન સોયં મે વત આહિતઃ ॥

શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૨. ૧૮.

આજ્ઞા 'એમ' કહીને એક શ્રીહસ્તે શ્રીગોવર્ધનાચક્રને ઊર્ધ્વ કરીને' શ્લોકમાં કરી છે, અથવા જે વેદિત થઈને સ્થિતિ કરે છે તે વક્ત્રઃ નામ શ્રીગોવર્ધન, તેનાથી પ્રકાશ છે તે વક્ત્રમઃ, આ પ્રસહ્નગી આજ્ઞા 'તદ્દર્શનાનન્દે ક્ષુત્તણ્યાવ્યથા તથા નિદ્રાદિસુખાપેક્ષા ત્યજને' એ શ્લોકમાં કરી છે, અથવા મેધોનું સંવરણ કરે છે તે વક્ત્રઃ નામ ઇન્દ્ર તેને ભયદાન કરે છે તે વક્ત્રભઃ, આ પ્રસહ્નગી આજ્ઞા 'જેનો મદ નાશ પામ્યો છે, જેનો વ્રજવિનાશસહકર્યે બ્રહ્મ થયો છે એવા ઇન્દ્રે સ્વમેધોને વાપ્યા' શ્લોકમાં કરી છે, અથવા વક્ત્રનો અર્થ સમચરતા ગોપો, તેનાથી પ્રકાશ છે તે વક્ત્રમઃ, આ પ્રસહ્નગી આજ્ઞા 'ભગવદુક્તિથી' અનન્તર તે સર્વે ગોપો બહાર નિસ્સર્પા' એ શ્લોકમાં કરી છે, અથવા વક્ત્રભ શબ્દ પ્રિયતમમાં જ રૂઢ છે, આ પ્રસહ્નગી આજ્ઞા 'રક્ષણ' કર્યું છે જેમણે એવા તે શ્રીકૃષ્ણને પ્રેમવેગે પૂર્યું' ઇત્યાદિ શ્લોકમાં કરી છે, વક્ત્ર-સમચરનાર-અને ભ-પ્રકાશમાન-એવા વક્ત્રમાઃ-દેવો-જેની આખ્યા-સ્તુતિ-કરે છે તે વક્ત્રભાખ્યઃ, આ પ્રસહ્નગી આજ્ઞા 'સ્વર્ગમાં દેવગણસાંખ્ય' એ શ્લોકમાં કરી છે, અથવા વક્ત્રભાઃ નામે વ્રજસીમન્તિનીઓ છે જેમનાં તે વક્ત્રમઃ, આ પ્રસહ્નગી આજ્ઞા 'એજ શ્રીકૃષ્ણના શ્રીગોવર્ધનોદરણુતુલ્ય અન્ય પણ કર્મો ગાતાં સુદિત થતાં પ્રેમે શ્રીકૃષ્ણના હૃદયનો સ્પર્શ કરતાં શ્રીગોપીજને ગોષ્ઠમાં ગમન કર્યું' એ શ્લોકમાં કરી છે.

સ પઃ—લોકમાં સદાપ્રિય પદાર્થમાં પણ કોઈ નિમિત્તે કદાચિત્ અપ્રિયતા પણ ભાસે છે તેમ પ્રકૃત વિષયમાં પણ કદાચિત્ નિમિત્તવશાત્ થતું થશે-અપ્રિયતા ભાસતી-હશે-એ આશંકાના નિરાસાર્થે શ્રીમત્પ્રભુચરણ શ્રીમદાચાર્યચરણનું સદ્રૂપઃ નામ ધરે છે. એ નામનો આ અર્થ છે. વસ્તુવિચાર કરવામાં આવે તો સ્વતઃ સુખ છે એ જ પ્રિય છે, અન્ય કંઈ પણ પ્રિય નથી, અન્યનું જે પ્રિયત્વ છે તે તો માત્ર સુખના હેતુત્વે કરીને છે, સુખરૂપત્વે જ નથી. લૌકિક પદાર્થો પ્રકૃતિસમ્બન્ધથી સ્વતઃ સુખરૂપ ન હોવાથી સમયવિશેષમાં જ સુખહેતુ છે, ન તો સુખાત્મકત્વે જ કરીને સર્વદા તે પદાર્થો પ્રિય છે, શ્રીમદાચાર્યચરણ તો પુરુષોત્તમાસ્ત્વે આનન્દરૂપ હોવાથી સ્વતઃ સ્વભાવતઃ જ પ્રિય છે, અને તેથી શ્રીમદ્દાપ્રભુજીમાં લૌકિકપદાર્થવત્ પ્રિયહેતુત્વની સમ્ભાવના જ નથી એમ જણાવવાને આ સદ્રૂપ નામની આજ્ઞા શ્રીમત્પ્રભુચરણે કરી છે. સદ્રૂપતાએ કરીને કેવલ સત્તામાત્રની જ આજ્ઞા કરી નથી કિન્તુ ઉપલક્ષણત્વે આજ્ઞા કરી છે, તેથી અત્ર લૌકિક-પૂર્વપક્ષાવસર સમ્ભવતો નથી. આ સર્વ હૃદયમાં રાખીને આ સદ્રૂપ નામનું કથન કર્યું છે, અથવા સદ્રૂપત્વે કરીને કેવલ રસસત્તામાત્રની આજ્ઞા કરી છે, ન તો ચિદાનન્દરૂપત્વે,

૧. 'ઇત્યુત્તર્કેન હસ્તેન કૃત્વા ગોવર્ધનાચલમ્' । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૨, ૧૯.

૨. ક્ષુત્તૃદૃવ્યથાં મુક્ષાપેક્ષાં હિત્વા । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૨, ૨૩.

૩. નિસ્તમ્બો બ્રહ્મસદ્કલ્પઃ સ્વાનુ મેધાનુ સ જ્યવારયત્ । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૨, ૨૪.

૪. તતસ્તે નિર્યયુર્ગોપાઃ । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૨, ૨૭.

૫. તં પ્રેમવેગાગ્નિષ્ઠતા વ્રજૌકસઃ । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૨, ૨૯.

૬. દિવિ દેવગણાઃ સાધ્યાઃ । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૨, ૩૧.

૭. તથાવિધાન્યસ્ય કૃતાનિ ગોપિકા ગાયન્ય ઇન્દુમુદિતા હૃદિસ્થાઃ । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૨, ૩૩.

કારણ કે પુરુષોત્તમશબ્દનો અર્થ રસગત સત્તામાત્ર-સાક્ષી રસાત્મકતા-છે, સમિચદાનન્દન-  
માં ઇતરાદ્યે અને અત્ર તો સ્થાપિ વિપ્રયોગરસતાતિમાત્રકત્વથી સર્વૂપતા છે.

સત્-સુન્દર-રૂપ જેમનું છે તે સર્વૂપ; સદ્-અવિનાશિ-રૂપ જેમનું છે તે  
સર્વૂપ; સર્વ પ્રપચ્ચન્નત જે સત્ત્વે પ્રકટ થાય છે અથવા સર્વ પ્રપચ્ચન્નતને જે સત્ત્વે  
પ્રકટ કરે તે સદ્ગુણ; અથવા સ્વરૂપાભિરા ભકતજનરૂપ જેમનું રૂપ તે સર્વૂપ; અથવા  
સત્તામાં-યજ્ઞાદિમાં-સ્થિત રૂપ છે જેમનું તે સદ્ગુણ; 'યજ્ઞમાં, તપમાં તથા દાનમાં સ્થિતિ'  
સત્ કહેવાય છે' એમ ભગવદ્વચન હોવાથી આ કહ્યું.

ભગવદ્ભક્તવર્ગમાં શું પ્રમાણુ એમ કોઈ શંકા કરે તો તેના નિરાસાર્થ શ્રીમત્પ્રભુચરણુ  
સંદૂષ: નામની આજ્ઞા કરે છે. જેવા ભગવાન સત્તાત્મક છે તેવા જ સત્તાત્મક શ્રીમદ્દાચાર્યચરણુ  
પણ છે, ત્યાં તદ્ભક્તવર્ગમાં તો કહેવું જ શું એમ ભાવ છે, અથવા સત્તાત્મકત્વે ભગવાદાજ્ઞા-  
પૂર્વક ભગવદ્વિચારિતમાર્ગપ્રાકટ્યપૂર્વક સ્વપ્રાકટ્યનું જ્ઞાન કરાવે છે તેથી સર્વૂપત્વ છે  
એમ ભાવ છે.

એમ પૂર્વોક્ત પ્રકારે શ્રીમદ્દાચાર્યચરણુ ભકતોના પ્રકાશક ભલે થાઓ પરન્તુ જેમ  
ઇન્ધન ન્યૂન થયે અગ્નિપ્રકાશ ન્યૂન થઈ જાય છે તેમ ભકતોની સ્નેહ-ન્યૂનદશામાં તત્તેજ-  
શ્રીમદ્દાચાર્યચરણુનું તેજ-પણુ ન્યૂન જ થતું હશે એમ શંકા થાય તેના નિરાસાર્થ શ્રીમત્-  
પ્રભુચરણુ સદ્ગુણ: નામની આજ્ઞા કરે છે. સદ્ગુણ: એટલે સદાનન્દસ્વરૂપ, તેથી સ્વયં તાદૃશ  
સ્નેહરૂપત્વે-સર્વદા સ્વતઃ પ્રકાશાત્મક છે, કોઈ ઇન્ધનથી-સાધનથી-પ્રકાશક નથી, તથાપિ  
તેના-ભક્તના-પ્રકાશક થાય છે એમ ભાવ છે.

અત્ર પણ તદ્ભક્તરૂપે જ પ્રકટ થયા છે એમ સદ્ગુણ નામથી શ્રીમત્પ્રભુચરણુ  
આજ્ઞા કરે છે. સન્તઃ નામ શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય ભકતો તેમના સ્વભાવશુદ્ધિયાઓથી રૂપવત્  
રૂપ છે જેમનું તે સદ્ગુણ; પરમભગવદીયત્વે સ્વયં જે પ્રકટ ન થાય તો અન્ય પણ તેવા  
ભગવદીય ન થાય તેથી સર્વૂપ પ્રકટ થયા છે.

સર્વૂપ એ શ્રીમદ્ભગવતના દશમસ્કન્ધપૂર્વાર્ધના ત્રયોવિંશત્યાચાર્યનું બોધક નામ  
છે. સન્તોથી-સાધુઓથી-જેમનું નિરૂપણ થાય છે તે સર્વૂપ; આ પ્રસહ્ગની આજ્ઞા 'હૈ  
ગોપા, માશ વચનંતુ શ્રવણુ કરો' એ શ્લોકમાં કરી છે, સત્-વિષ્ણુમાન-રૂપો છે જેમનો  
તે સર્વૂપ; આ પ્રસહ્ગની આજ્ઞા 'અદુ' નામ અને રૂપ છે' એ શ્લોકમાં કરી છે, અથવા  
સત્-સમીચીન-રૂપ છે જેમનું તે સર્વૂપ; આ પ્રસહ્ગની આજ્ઞા 'એમજ હોવાથી, હે નન્દ,  
આ કુમાર શુભાદિએ નારાયણસમ છે' એ શ્લોકમાં કરી છે, અથવા સન્તોમાં-નન્દા-  
દિમાં-રૂપ છે જેમનું તે સર્વૂપ; આ પ્રસહ્ગની આજ્ઞા 'સુદિત' યજ્ઞને નન્દની અર્ચા કરી'  
એ શ્લોકમાં કરી છે.

૧. યજ્ઞે તપસિ દાને ચ સ્થિતિ: સદિતિ । શ્રી. મ. ગી. ૧૭, ૭.

૨. ધૂયતાં મે વચો ગોપા: । શ્રી. મી. દ. પૂ. ૨૨, ૧૫.

૩. વદ્ધનિ સન્તિ નામાનિ રૂપાણિ ચ । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૩, ૧૮.

૪. તસ્માન્નન્દ કુમારોયં નારાયણસમો મુને: । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૩, ૨૨.

૫. સુદિતા નન્દમાનર્જુ: । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૩, ૨૪.

હિતકૃત્ સતામ્—પૂર્વ નામમાં સંદ્રૂપત્વોક્તિએ સ્થાયિવિપ્રયોગોત્તરશૂઙ્ગારસ-  
સરૂપતામાત્રકત્વ કહીને સંદાનન્દત્વે તથા પરમાનન્દત્વે સર્વદા ભક્તપ્રિયત્વપ્રતિપાદન કર્યું,  
અર્થાત્ સચ્ચિદાનન્દરૂપત્વે નિરૂપધ્યાનન્દરૂપત્વે શ્રીમદાચાર્યચરણુ ભકતોના સદા પ્રિય છે  
એમ પ્રતિપાદન કર્યું તથાપિ સ્વસ્વભાવનાનુસારે મનોરથની ઉત્પત્તિ આવશ્યક હોવાથી  
તત્પૂર્તિના અભાવે થતા ખેદે તદ્દશમાં પ્રિયત્વાંશનો તિરોભાવ સમ્ભવે એમ આશંકા  
થાય તેના નિરાસાર્થે શ્રીમત્પ્રભુચરણુ હિતકૃત્ સતામ્ એ નામની આગ્રા કરે છે. સતામ્—  
તદ્વિપ્રયોગસ્થાયિરમ્સત્તામાત્રૈકાનુમતી ભકતોના—હિતકૃત્—તત્સંભાવબેદતારતંમ્યેતત્તન્મનોરથ-  
પૂર્તિએ અભીટનું જ સમ્પાદન કરે છે, તત્સમ્પાદનમાં વિઘ્ન પણુ સંહન કરતા નથી,  
એમ જણાવવાને હિતકૃત્ સતામ્ નામની આગ્રા કરી છે. આથી સર્વદા પ્રિયત્વાનુપપત્તિપૂર્વ-  
પક્ષનો નિરાસ કર્યો. જેમ વૈશ્વાનર અને વલ્લભાખ્ય એ નામદ્વયે કરીને પૂવોક્ત પ્રકારે  
પરમ સૌદાન્યસાધારાદિમાત્રત્વે સૌન્દર્યોદિના નિત્યત્વે કરીને પ્રિયત્વનું પણુ અનવિચ્છન્નત્વ  
સમર્થાયું તેમ આ નામે સર્વદા પ્રિયત્વાનુપપત્તિરૂપ પૂર્વપક્ષનો નિરાસ થયો એમ ભાવ છે.  
સતામ્—ભકતોનાં—હિતકૃત્—સદા હિતજ કરે છે, અહિત કરતા જ નથી, તે હિતકૃત્ સતામ્ એમ  
અર્થ છે. સવિશેષણુ એક નામ જણાવું.

જો શ્રીમદાચાર્યચરણુ સ્વયન્સ્વતઃપ્રકાશાત્મક સચ્ચિદાનન્દરૂપ છે તો પછી દુષ્ટ લૌકિક  
વિષે શા માટે પ્રકટ થયા છે એમ શંકા થાય તો તેના નિરાસાર્થે શ્રીમત્પ્રભુચરણુ આ  
હિતકૃત્ સતામ્ નામની આગ્રા કરે છે. સ્વીય સાધુઓના—ભકતોના—અર્થે પ્રકટ થયા છે,  
નહિ તો તેઓ પણુ આસુરસંજો દુષ્ટ જ થાય.

ભકતોના હિતકરણુર્થ જ શ્રીમદાચાર્યચરણુનું પ્રાકટ્ય છે.

સ્વભાવગુણુક્રિયાના ઉપદેશે ભકતના હિતકર્તા શ્રીમદાચાર્યચરણુ છે.

હિતકૃત્ સતામ્ એ શ્રીમદ્ભાગવતના દશમસ્કન્ધપૂર્વાર્ધના ચતુર્વિંશત્યાયાર્થોપાધક  
નામ છે. સતામ્—નજવાસીઓના—હિત—ધન્દ્રકોપમાંથી રક્ષણ—કૃત્—કરે છે તે હિતકૃત્ સતામ્,  
આ પ્રસંગની આગ્રા ‘આસારથી’—ધારાપાતથી—નજનું રક્ષણ થયું ભારે’ એ શ્લોકમાં  
કરી છે. અથવા સતામ્—સ્વચ્છે જંગલોનાં—હિતકૃત્, આ પ્રસંગની આગ્રા ‘સ્વેચ્છાતનુએરે  
—લીલાવતારે—હિતાર્થે એળા કરો છો’ એ શ્લોકમાં કરી છે, અથવા સતામ્—ધન્દ્રાદિઓના  
—હિતકૃત્, આ પ્રસંગની આગ્રા ‘સ્તમ્ભથી—ગર્વથી’ રહિત થઈને સ્વકર્તૃવ્યમાં સાવધાન  
થઈને સ્વાધિકારમાં તમે રહો’ એ શ્લોકમાં કરી છે, અથવા સતામ્—વિઘ્નમાનના—હિતકૃત્,  
આ પ્રસંગની આગ્રા ‘તત્ર્ય—અગવાનના અભિષેકસ્થાનમાં—તુમ્હુરનારદાદિ આવ્યા’ એ  
શ્લોકથી આરમ્ભી અધ્યાયસમાપ્તિ પર્યન્ત કરી છે.

૧. આસારાદ્રક્ષિતે વ્રજે । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૪, ૧.
૨. હિતાય સ્વેચ્છાતનુભિઃ સમીહસે । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૪, ૬.
૩. સ્વીયતાં સ્વાધિકારેષુ લુક્તૈઃ સ્તમ્ભવિવર્જિતૈઃ । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૪, ૧૭.
૪. તત્રાગતાસ્તુમ્હુરનારદાદયઃ । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૪, ૨૫.

તરોભાવનું પશુ સૂચન કરે છે, આ પ્રકારે વિરહસમયની દશા જ આ સર્વ સંદર્ભનો અર્થ છે એમ સિદ્ધ થયું. હવે શ્રુતિ આ સર્વનું મૂળ કારણ કહે છે “આહારશુદ્ધિ સર્વશુદ્ધિ” થાય છે, શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહ્યું છે કે “આપના પ્રસાદી માલાગન્ધવસ્ત્રાલ-કુકારથી ચર્ચિત અને આપના ઉચ્છિષ્ટના બોક્તા એવા અમે દાસ આપની આપાનો પરા-જય કરીએ છીએ,” આ પ્રકારે ભગવદત પ્રસાદથી સર્વશુદ્ધિ થાય છે અને તે શુદ્ધિથી મુના-અયસ-પૂર્વાવસ્થાસ્મૃતિ થાય છે. પ્રસ્થાનરતના કરમાં તે અવસ્થાનું કથન છે, ત્યાં જ્ઞાન દશવિધ છે એમ પ્રતિજ્ઞા કરીને ચતુર્વિધ નિત્યજ્ઞાનની ગણના કરતાં ‘જીવસમ્યગ્ધી ચૈતન્યશુભ પશુ જીવ વિના રહી શકે નહિ તેથી જીવમાં ચૈતન્યનો અન્તર્ભાવ’ કરીને “પૂર્વાપરાનુસન્ધાન-રૂપ જે સ્મૃતિ તે જ આ” એમ અનુસ્મૃતિનું વર્ણન છે, ઉત્તરાર્ધમાં “જીવની અનુસ્મૃતિ સતી” ઇત્યત્ર તેમ જ વિવરણ કર્યું છે તેથી. ત્યાં પૂર્વાનુસન્ધાન શું? આ પ્રકારની આ-કાંક્ષા યતાં વ્યુચ્યરણથી પૂર્વ જીવ પ્રજ્ઞાશ હેવાથી પ્રજ્ઞાભિન્ન હતો અને વ્યુચ્યરણોત્તર તદુત્તરવર્તી જીવને અવિદ્યાસમ્યગ્ધ થાય છે તેથી વ્યુચ્યરણપ્રાક્કાલવર્તી જીવને “તે હું” એમ જે જ્ઞાન થાય છે તે એમ પૂર્વપરાનુસન્ધાનનું સ્વરૂપ કહ્યું. “તત્ત્વમસ્યાદિ” વાક્યના ઉપદેશથી અનન્તર પશુ પૂર્વોક્ત જ અનુસન્ધાન થાય છે. અજપારૂપ અબેદોપાસનામાં પશુ વિદ્યાએ કરીને સ્વરૂપજ્ઞાન થાય છે તે જ આ એમ કહ્યું છે. કણ્ઠમણિના વિરમરણાનન્તર પુનઃ સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ વિસ્મૃતિપૂર્વાવસ્થાનું પુનઃ અનુસન્ધાન સ્મૃતિથી થાય છે, તેથી આ દ્વિતીય જ્ઞાન અનુભવજન્ય છે, તથાપિ “સર્વશુદ્ધિથી જીવા સ્મૃતિ છે” એમ સ્થિરતાનું શ્રવણ છે તેથી નિત્ય છે. ક્રુવા સ્મૃતિનો અર્થ ભકિત એમ શ્રીવલ્લભગોસ્વામી કહે છે તે પશુ કાર્યકારણના અબેદોપચારથી યોગ્ય જ છે, અન્યથા “તદનન્તર શ્લોકોએ સર્વાત્મભાવનું સ્વરૂપ કથીને તેનું મૂળ કારણ આહારશુદ્ધિ છે એમ શ્રુતિ જણાવે છે” ઇત્યાદિ ભાષ્યમાં વિરોધ પ્રાપ્ત થાય, સમાનુજમતમાં પ્રવેશ થાય. આવી સ્મૃતિનો લાભ યત્નથી અવિદ્યા-કામકૃત સર્વ ગ્રનિયનો વિપ્રભોક્ષ-પ્રકર્ષે જ્ઞાનીનો પશુ વિભોક્ષ-યાય છે એમ શ્લોકાર્થ છે.

વિશ્વેશ્વર તો “આહાર”નો અર્થ શબ્દાદિવિપયવિજ્ઞાન કરે છે, અને તે શુદ્ધ યતાં

રાગદ્વેષાદિ દોષનો સ્પર્શ યતાં નથી, આ પ્રકારે આત્મશુદ્ધિ યતાં જ

વિશ્વેશ્વર. સર્વની-અન્તઃકરણની-શુદ્ધિ થાય છે, સર્વશુદ્ધિથી ભૂમાનું યથાર્થ જ્ઞાન

થાય છે, ભૂમાનું યથાર્થ જ્ઞાન યતાં મુખ-અવિચ્છિન્ન-સ્મૃતિ થાય છે,

અને સ્મૃતિલાભ યતાં હૃદયગ્રનિયના આશ્રયભૂત અવિદ્યાએ જનિત રાગાદિ ગ્રનિયનો

વિપ્રભોક્ષ-વિશેષે પ્રભોક્ષ-અર્થાત્ વિપ્રજ્ઞાયા થાય છે એમ અર્થ કરે છે. તે યોગ્ય નથી.

આહારશબ્દની શકિત શબ્દાદિવિપયવિજ્ઞાનમાં નથી, જ્યાં ગત્યન્તર-સમ્ભવે ત્યાં ‘ધાતુનાં

અનેક અર્થ થાય છે’ એમ કહીને અગતિકગતિરૂપ-નિરૂપાયતા-અવલમ્બીને-અન્યાર્થ

કદપનો-અધુકન છે, તેથી વિશ્વેશ્વરનું આ મન્તવ્ય અસકુગત છે. ભૂમા સર્વાત્મભાવરૂપ

પ્રાપ્તિ છે તે ભૂમાની પ્રાપ્તિ અત્ર ચર્ચ શકતી નથી તેથી અને માત્ર સર્વશુદ્ધિથી પશુ તે

ભાવ અપ્રાપ્ય છે તે. નાસ્મૃતિનું વ્યાખ્યાન ‘નિશ્ચિત સ્મૃતિ’ કરતાં પશુ ભૂમાનું

વિશ્વેશ્વરીય વ્યાખ્યાન તો કુદ જ રહે છે.

૧ આહારશુદ્ધી સર્વશુદ્ધિઃ ।

૨ ત્વયોપમુક્તગન્ધવાસોલકુકારચર્ચિતાઃ । ંચ્છિષ્ટમોજિનો દાસાસ્તંવ માયાજયેમહિ ॥

૩ આ જ્ઞાન પ્રસ્થાનરતના કરતાં મુદ્રિત પ્રથમ પત્રમાં જ જણાવ્યાં છે.

અતઃ પર શ્રુતિ આગ્તાન યઃકથનને અદેય છે એમ કહે છે. “ભગવાન સનતકુમાર તે મૃદિતકપાયને-શુદ્ધાન્તઃકરણવાન નારદને-તમસ્થી પારતું-પરમાત્માનું-દર્શન કરાવે છે.” સનતકુમાર પણ પરસ્વરૂપનું દર્શનમાત્ર કરાવે છે દાન કરી શક્તા નથી, કારણ કે ભગવત્કૃપાથી જ દાન તો પ્રાપ્ત થાય છે. “સારે તેનું-સ્વરૂપનું-કથન પણ કેવી રીતિએ થાય ?” આ પ્રકારની આકાંક્ષા થતાં શ્રુતિ સનતકુમારનું કૃપાલુત્વ કહે છે “તેને-સનતકુમારને-સ્કન્દ કહે છે,” જે સનતકુમાર વરદાનથી શિવના પુત્ર પણ થયા, તેથી સનતકુમારની ‘સ્કન્દ’ સંજ્ઞા કથી. દ્વિરુક્તિ સમાસિદ્ધાતક છે. આત્માદેશના પ્રસહ્ગમાં “આ એ સર્વ આત્મા જ છે” એમ સર્વનું આત્મત્વે જ્ઞાન થવાથી સ્વાત્મામાં પણ તે અભેદજ્ઞાન થશે અને સ્વાત્મામાં અભેદ-જ્ઞાનાપ્રતિવદ્ધ જ્ઞાન થતાં જ વિરહભાવનો પણ પ્રતિજ્ઞન્ધ થવાથી જ્ઞાનમાર્ગીય-સર્વાત્મમાવ. જ્ઞાનપ્રતિજ્ઞ પૂર્વોક્તસર્વાત્મભાવ પ્રકટ થશે નહિ એમ પણ શંકા ન કરવી. સ્વીયત્વે અહુગીકૃત ભક્તને સર્વત્ર સ્વાત્મચત્વ “ભૂતઆમવત્ આધક છે” એ અધિકરણમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે કે “ભગવાન ભગવાન-દનું દાન કરવાની ઇચ્છાથી એવા સર્વાત્મભાવનું સમ્પાદન કરે છે, જેથી પ્રભુ જ્ઞાનમાર્ગીય જ્ઞાનથી સર્વાત્મભાવનો પ્રતિજ્ઞન્ધ કરાવતા નથી. આ પ્રસહ્ગ-પ્રમેયપ્રકરણમાં સ્પષ્ટ થશે.

અત્ર સર્વાત્મભાવનું નિરૂપણ જ નથી. પરંતુ જ્ઞાનપ્રકારનો જ વિશેષ છે, તે આ પ્રકારે, પૂર્વ પ્રપાઠકમાં શ્વેતકેતુના ઉપાખ્યાનમાં “આ સર્વ ઐતદા-જ્ઞાનાગ્રહ. ત્મ્ય છે તે સત્ય છે તે આત્મા છે-તેનું છે” ઇત્યાદિ શ્રુતિ સર્વનો આત્માની સાથે તો અભેદ દર્શાવે છે, અને આ પ્રપાઠકમાં પણ “હું ભગવન હું મન્ત્રવિદ્ જ છું આત્મવિદ્ નથી” ઇત્યાદિથી નારદની આત્મજ્ઞતામા જ કહી છે, આમ આત્મપ્રશ્ન હોવાથી ઉત્તર પણ આત્મવિપયક જ હોય એ ચુકત છે, ઉભયે પ્રપાઠકમાં આત્મપ્રકરણ હોવાથી પૂર્વ પ્રપાઠકમાં જે અભેદ કહ્યો તેનું જ સ્વરૂપ “આત્મા-થી જ આ સર્વ” અત્રપર્યન્ત કથ્યું, અર્થાત્ પૂર્વોક્ત પ્રકારથી અન્ય પ્રકારે પણ સર્વનો આત્માભેદમાત્ર જ અત્ર પણ કહ્યો છે. જેમ પૂજનપ્રકરણમાં ક્રિયાત્મક બાહ્યપૂજન અને માનસવ્યાપારરૂપ આન્તરપૂજન કહેવાય છે તેથી કરીને બાહ્યને કે આન્તરને કર્મથી જ ભિન્ન કહી શકાતું નથી, કારણ કે પ્રકરણ એક જ છે, તથૈવ અત્ર પણ પ્રપાઠકમાત્રના ભેદથી-વિપયભેદ કહી શકાશે નહિ, ઉભયે પ્રપાઠકમાં પ્રસ્તુત આત્માભેદનું જ પ્રતિપાદન છે. કિન્તુ, “આ સર્વ ઐતદાત્મ્ય-એતદાત્મસમ્પન્ન-છે” શ્રુતિમાં “સર્વ” શબ્દથી નામરૂપાત્મક નિમિષ જગત્નો અનુવાદ કરીને નામરૂપાત્મક જગત્માં બ્રહ્માભેદ નિરૂપિત કર્યો અને

૧ તસ્મૈ મૃદિતકપાયાય-તમસઃ પારં દર્શયતિ ભગવાન સનતકુમારઃ ।

૨ તં સ્કન્દ-ઇતિ આચક્ષતે ।

૩ આસ્મૈવ હંદં સર્વમ્ ।

૪ અન્તરા ભૂતપ્રામવત્ સ્વાત્મનઃ ।

૫ એતદાત્મ્યમિદં સર્વં તત્ સત્યં સ આત્મા તત્ત્વમસિ શ્વેતકેતો ।

૬ સોહં મંગલો મન્ત્રવિદેવાસ્મિ નાત્મવિદિતિ ।

૭ એતદાત્મ્યમિદં સર્વમ્ ।



આ પ્રપાકકર્તા પેણ “નગાદિવિદ્યા જે કાંઈ તે અધીત હોય” ઇત્યાદિથી અનુવાદ કરીને “નામ જે આ છે તેથી નામ ઉપાસ” એમ નામાત્મક બ્રહ્મનો તત્ત્વ અતિદેશ કરેલો છે, તેથી અત્ર ભૂમવિદ્યામાં પણ જ્ઞાનનો જે પ્રકારભેદ ઉપદેશ્યો છે.

આ પક્ષ સુંદર નથી, કારણ કે સર્વાત્મભાવરૂપ સુખ્ય વિદ્યાનું જે અત્ર નિરૂપણ છે. “સુખરે જે તો જાણવું” એમ કહીને “જે ભૂમા તે જે નિશ્ચિત સમીક્ષા. સુખ અદ્યમાં સુખ નથી ભૂમા જે સુખ છે તેથી ભૂમા જે રોય છે” એમ સુખરવરૂપનું કથન કરતાં અક્ષરપર્યન્ત ગણિતાનન્દ હોવાથી તે સર્વ અદ્ય છે તેથી “જેને<sup>૩</sup> નહિ પ્રાપ્ત કરીને મનની સાથે વાણી નિવૃત્ત થાય છે” આ પ્રકારે નિરવધાનન્દમય પુરુષોત્તમ જે જીજ્ઞાસ્ય છે એમ અત્ર નિરૂપણ કરેલું છે. “જ્ઞાનસામાન્યમાં પ્રસિદ્ધ “વિદ્યા” શબ્દની શક્તિ જ્ઞાનકાર્યાવિનાશૂત આસક્તિરૂપ સર્વાત્મભાવમાં ફેરી રીતે ? એમ પણ શંકા ન કરવી. “આ<sup>૪</sup> આત્મા નથી પ્રાપ્ય પ્રવચન-થી નથી મેધાથી નથી બહુ શ્રવણથી જેને આ વરે છે તેને જે આ પ્રાપ્ય છે તેના આ આત્મા થઈને નિજ તનુને વરે છે” અતિ ઇતરસાધનનિમેષપૂર્વક વરણુને જે સાધન કહીને વૃત્ત ભક્તો જે તે પ્રાપ્ત કરે છે એમાં હેતુ દર્શાવતાં વરણુનો વિષય પણ કથે છે, “તેના-વૃત્તના-આ ભગવાન આત્મા છે તેથી તેના તનુરૂપ તેને-તે વૃત્ત ભક્તને-તનુત્વે કરીને વરે છે.” વૃત્ત ભક્તના આત્મા ભગવાન છે, તેથી વૃત્ત-ભક્ત-ભગવાનનું તનુ છે, આત્મા નિજ તનુનું વરણુ અવશ્ય કરે છે, તેથી અતિ “સ્વામ્” શબ્દ ઉચ્ચરે છે, આથી “આત્મા જેનું શરીર છે” શ્રુતિમાં આત્મત્વે કરીને સર્વજ આત્મા ભગવાનનું તનુ છે ત્યારે વૃત્ત ભક્તને જે કેમ તનુ કહેવામાં આવે છે આ શંકા પણ નિરસ્ત થઈ જાયવી, કારણ કે “જે<sup>૫</sup> અન્તર-અન્તર્યામી-આત્માને નિયમે છે” શ્રુત્યુક્ત નિયમનાર્થ જે આત્મામાત્રનું તો શરીરત્વ કહ્યું છે, સ્વકીયત્વથી સર્વ આત્માનું તનુત્વ કહ્યું નથી, તેથી સર્વ આત્મામાં ભગવાનનું શરીરત્વ સાધારણ છે તથાપિ જેને સ્વકીયત્વે અવગણે તેને જે વરે છે, અત્ર વરણુશ્રુતિમાં “પ્રવચન” પદ વેદાર્થનું અને તદુક્ત સાધનનું ઉપગ્રસ્ત છે, “મેધા” પદ તપસ્યાદિનું ઉપગ્રસ્ત છે, “શ્રુત” પદ શાસ્ત્રનું અને અવગોધનું અભિધાન કરતાં આયુન્તક સાધનોને પણ સૂચવે છે. “વિશ્રુતે” પાઠમાં પણ અર્થ તો આ જે છે. અત્ર “વિવરણુ” શબ્દનો અર્થ “પ્રકાશન” થાય છે તેથી “વિશ્રુતે” પાઠમાં પૂર્વોક્ત અર્થ જે સમ્ભવતો નથી, પરન્તુ એ પ્રકારે જેને વરે છે તત્પ્રતિ સ્વકીય તનુનો પ્રકાશ કરે છે એમ અર્થ થશે એમ શંકા પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે “વિશ્રુતે” પાઠમાં પણ તનુવિવરણુરૂપ સિદ્ધ છે તેથી પૂર્વ અસ્મદુક્ત અર્થનો જે લાભ થાય

૧ નમૈવૈતાદ્રામોપાસ્ત્વ ॥

૨ મુલં ત્વેવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યમ્ । યો વૈ ભૂમા તત્સુલં નાલ્પે સુલભસ્તિ ભૂમૈવ મુલં ત્વેવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યમ્ ॥

૩ યતો વાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સદ્ ॥

૪ નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યઃ ન મેધયા ન શબ્દના શ્રુતેન યમેવૈષ શ્રુતે તેન લભ્યઃ તસ્યૈવ આત્મા શ્રુતે તનું સ્વામ્ ॥

૫ ય આત્માનમન્તરો યમયતિ ॥

છે. તે આ પ્રકારે. સર્વે જીવો સમાન છે તથાપિ “જેને વર છે” તેણે લભ્ય થાય છે” એમ કથન હોવાથી વરણીયમાં કાંઈક વિશેષ વિવક્ષિત છે. વરણીય જીવમાં તે વિશેષ સાધારણશાસ્ત્રગ્રન્થ છે એમ વિવક્ષા નથી, કારણ કે તેમ થાય તો પૂર્વાર્ધની અસદ્ગતિ થઈ જાય તેમ જ પામરાદિમાં પણ વરણુપ્રસદ્ગ પ્રાપ્ત થાય અને સાધનશાસ્ત્ર જ વ્યર્થ થઈ જાય, તેથી સાધનાભાવગ્રન્થ આ વિશેષ છે એમ પણ મનાય નહિ, આ પ્રકારે વિશેષ અન્યથા ઉપપન્ન નથી તેથી ભગવદ્વિચારિત જ વિશેષ કહેવો, તે ભગવદ્વિચારિત વિશેષ પણ, જ્ઞાનીના અને ભક્તના ભાવમાં ભેદ છે તેથી અને “સ્વં વિદ્યુતે” પદમાં પ્રાપ્ત્યર્થ ચરિતાર્થ થઈ જાય તથાપિ “તત્તુ” પદ ધર્તુ છે તે વ્યર્થ થઈ જાય તેથી, જ્ઞાનીમાં અને ભક્તમાં સાધારણુ-સમાન-જ કહી શકાતો નથી, તેથી “તત્તુ” પદના અનુરોધથી સાધાર પુરુષોત્તમનો જ પ્રકાશ કહેવો, તે પ્રકાશ ભક્તોને જ થાય છે, તેથી વરણુનો વિષય ભક્ત જ છે એમ સુખે અર્થલાભ થશે.

આત્મા તો રસભાવતઃ જ નિત્યોપજ્ય છે તેથી આ વિદ્વાન જે પરમાત્માને વરે—  
પ્રાપ્ત કરવાને ઇચ્છે-છે તે વરણુ-પ્રાપ્તીચ્છાએ-જ આ પરમાત્મા લભ્ય  
આત્મલાભ. થાય છે, અન્ય સાધનથી નહિ, આ આત્મભાવ કેવો છે? કહીએ છીએ.  
તે વિદ્વાનનો અવિદ્યાસંજ્ઞાન આત્મા સ્વરૂપ પરા તનુને અર્થાત્ આત્મ-  
તત્ત્વસ્વરૂપને પ્રકાશે છે, ઘટાદિવત્ સાધક થાય છે, એમ આ ‘સુદૃઢકશ્રુતિનું’ વ્યાખ્યાન  
કેટલાક કરે છે, અને જે આત્માને આ સાધક-વિદ્વાન-વરે છે તે વરનાર આત્માને સ્વયમ  
આત્મલાભ થાય છે, અર્થાત્ જ્ઞાની નિષ્કામ થઈને આત્માની જ પ્રાર્થના કરે છે, આત્મા-  
થી જ આત્મલાભ થાય છે એમ એ શ્રુતિનો ભાવાર્થ કહે છે. આત્મલાભ કેવી રીતે  
થાય છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેઓ કહે છે કે તે આસકામ પ્રતિ આ આત્મા સ્વરૂપ  
પારમાર્થિકી તનુનો પ્રકાશ કરે છે. કાંકકશ્રુતિનું પણ વ્યાખ્યાન તેઓ એમ જ કરે છે.

તે અસદ્ગત છે, કારણ કે એવા વ્યાખ્યાનમાં તનુપદ વ્યર્થ જાય છે તેમ જ વર-  
ણીયના અને વરિતાના અભેદનો અકુળીકાર છે તેથી વ્યાખ્યેય શ્રુતિનો  
સર્વોક્ષા. વિરોધ તો સ્પષ્ટ જ રહે છે, શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં પણ “પૂર્વાકિન”  
પ્રકારે સદૈવ મારે વિષે જ જેમણે આત્મા અર્પિત કરેલો છે એવા  
જે ભક્તો સૌમ્યરૂપ ભક્તાનુપદ્યવિપ્રદવાન સર્વવિમુક્તિમૂળ નિરવધિકાતિશયસૌન્દર્યસૌશીલ્ય-  
સવન્તવસત્યસદ્કરુણાધનન્તયુક્તિનિધિ સદાનન્દકરપાદમુખોદરાઘડ્ગનાન પરિપૂર્ણ આધિદૈવિક  
શ્રીભૂલીલાદિશકિતસહિત ભૂતલ વિષે પ્રકટ થયેલા મનુષ્યાકાર પુરુષોત્તમ એવા આપને જ સેવે  
છે-અન્યની ઉપાસનાને લજીને આપના જ સમીપ આસન કરે છે-એવા ભક્તો અને અવ્યક્ત  
અક્ષર બ્રહ્મની ઉપાસનાવાન જ્ઞાનીઓ આ ઉભયમાં કાણ યુક્તતમ છે? આ પ્રકારના અર્જુ-  
નના પ્રશ્નમાં “રસાત્મક પૂર્ણ પુરુષોત્તમ જે હું” તેમાં કાંઈ પણ પ્રકારના સમ્યન્ધથી મન  
પ્રવેશી મારી ઉપાસના કરે અને જેઓ અનન્ય શ્રદ્ધાવાન હોય તેઓ જ યુક્તતમ છે”

૧ પુષ્ટિમાર્ગીય નિરસાધનતામાં પ્રમાદાદિનો આરોપ તો સ્વાર્થવિવશ શક જ કરે.

૨ एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते । ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥

૩ मय्यावेदय मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ॥

એમ ભગવાને ઉત્તર આપેલું છે તેથી, અને “મને? આરંભકારનો ભજો છે” આ પ્રકારે ભજનનો ઉપક્રમ કરીને “જાનિભક્તરે તો મારો આત્મા છે” એમ જાનિભક્તનું જ આત્મત્વે કરીને કથન છે તેથી, અને “તપસ્વીથી? યોગી અધિક છે” આ સંદર્ભમાં શુદ્ધગાત્રીથી યોગીની અધિકતા કહીને “જે શ્રદ્ધાવાન? મને ભજો છે તેને જ હું યુક્તતમ માનું છું” આ પ્રકારે ભક્તોત્કર્ષના કથનથી અમારા કહેલા અર્થની દૃઢતા થાય છે તેથી, મુણ્ડક અને કાઠક શ્રુતિનું જે વ્યાખ્યાન પૂર્વપક્ષીએ કર્યું તે અસહ્ય છે, આ જ કારણથી “વિવરણ” પદનો અર્થ “પ્રકાશન” કરવાના પક્ષમાં પણ-તનુપ્રકાશરૂપ સિદ્ધાંતથી ભક્તનું જ વરણવિષયત્વ નિશ્ચિત થાય છે અને ભક્તમાં જ સ્વીયત્વ સિદ્ધ થાય છે, તેથી પૂર્વોક્ત પ્રકારમાં કાઠ, પણ દોષ નથી.

“અન્યત્ર ધર્મથી અન્યત્ર અધર્મથી અન્યત્ર આ કૃતાકૃતથી અન્યત્ર ભૂતથી અને ભવ્યથી જે જે તું દેખે છે તે વદ” આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં “સર્વ કઠમુણ્ડકમ્ભુત્યર્થ. વેદો જેના પદનું આશ્રાન કરે છે” ઇત્યાદિથી “એ જ અક્ષર બ્રહ્મ” આ પ્રકારે વિવેચીને વરણશ્રુતિનું કાઠકોપનિષદમાં પાન કર્યું છે, અને મુણ્ડકોપનિષદમાં પણ “અથ પરા વિદ્યા જેણે તે અક્ષર લભ્ય થાય છે” આ પ્રકારે અક્ષરને ઉદ્દેશીને જ આ શ્રુતિનું પાન છે તેથી પુરુષોત્તમપ્રકરણનું કાઠ પણ સ્વયંમાં દર્શન જ નથી ત્યારે આ શ્રુતિ ભગવત્પર કયે પ્રકારે? એમ નથી. પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમને જ સર્વ વેદથી વેદ કહેવા છે. તે આ પ્રકારે. “અન્યત્ર ધર્મથી” ઇત્યાદિ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં “સર્વ વેદો જેના પદનું આશ્રાન કરે છે” એમ કહેવામાં આવ્યું ત્યારે “આ આત્મા પ્રત્યક્ષાદિથી પ્રાપ્ય નથી” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં પુરુષોત્તમપ્રાપ્તિનું સાધન તપસ્યાદિ નથી એમ નિર્ણય કેમ કરનામાં આવ્યો એમ આશ્ચર્ય થાય તો તેના નિવારણાર્થ “એ જ અક્ષર બ્રહ્મ” ઇત્યાદિ મન્ત્રદ્વયે અક્ષરનો અને પુરુષોત્તમનો અભેદ કહેા, અર્થાત્ અક્ષરની અને પુરુષોત્તમની અભિજ્ઞતા છે જ, તેથી સર્વે વેદા યત્પદમામન્તિ શ્રુતિમાં અને નાયમાત્મા શ્રુતિમાં વિરોધ નથી જ. હવે “એ જ નિત્ય” ઇત્યાદિ મન્ત્રદ્વયથી ઉપાસકનું સ્વરૂપ કથીને અગ્રે “અણુથી અણુ” ઇત્યાદિ શ્રુતિથી વિરુદ્ધમાંત્રયયુક્ત ઉપાસકપ્રાપ્ય પુરુષોત્તમસ્વરૂપનું કથન કરે છે તેથી આ વરણશ્રુતિમાં પુરુષોત્તમનો પ્રસહ્ય છે, “બ્રહ્મવિદ્ પરને પ્રાપ્ત કરે છે” શ્રુતિની એકયાક્યતાથી આ જ અર્થ છે એમ નિશ્ચય થાય છે, અક્ષરથી બ્રહ્મ અભિજ્ઞ છે એ પક્ષમાં પણ “બ્રહ્મવિદ્” પદથી અક્ષર બ્રહ્મના

૧ ચતુર્વિધા ભજન્તે મામ્ । ગીતા.

૨ જ્ઞાની સ્વાત્મૈવ મે મતઃ । ગીતા.

૩ તપસ્વિભ્યોપિકો યોગી । ગીતા.

૪ શ્રદ્ધાવાન્ ભજતે યો માં સ મે યુક્તમો મતઃ । ગીતા.

૫ અન્યત્ર ભૂતાન્ ભવ્યાન્ યત્તત્ પરયતિ તદ્ વદ ।

૬ સર્વે વેદા યત્પદમામન્તિ ।

૭ ઇતદ્વયેવાક્ષરં બ્રહ્મ ।

૮ અથ પરા યયા તદક્ષરમભિગમ્યતે ।

જ્ઞાનનો પણ સંક્રમણ થાય છે જ. અથવા, વાચ્ય અને વાચક અભિન્ન છે એ વિવક્ષાથી વાચક પ્રણુવ વેદવેદ છે એમ કહેવાને “ઓમિત્યેતત્” એમ પ્રણુવનો પરામર્થ અક્ષરપદે કર્યો અને ઉપાસનાસાધનાર્થે તે પ્રણુવમાં બ્રહ્મત્વનું પણ વિધાન કર્યું, તદનન્તર “અજ્ઞ નિત્ય” ઇત્યાદિ મન્ત્રદ્વયથી ઉપાસકસ્વરૂપ કહ્યું, તદનન્તર “આણુથી<sup>૧</sup> અણુ મહત્થી મહાન.” ઇત્યાદિ મન્ત્રથી વિરુદ્ધધર્માત્રયત્યાદિક ધર્મનું કથન કરીને તેના જ્ઞાનાર્થ “જેને જ આ વરે છે” “નથી આ આત્મા પ્રવચને લભ્ય” ઇત્યાદિ પાઠ છે, તેથી પુરુષોત્તમનો જ પ્રસહ્ય કાકકશ્રુતિમાં છે, અને મુણ્ડકોપનિષદમાં પણ પ્રથમ મુણ્ડકમાં “જે<sup>૨</sup> તે અદૃશ્ય અગ્રાણ” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં સર્વના કારણભૂત અક્ષરનો પ્રસહ્ય છે, દ્વિતીય મુણ્ડકમાં “જેમ<sup>૩</sup> સુદીપ્ત પાવકમાંથી વિસ્ફુલિહ્વા” ઇત્યાદિમાં સગ્ગતીયવિગ્ગતીય સૃષ્ટિ કથીને અગ્રે “દિવ્ય<sup>૪</sup> અમૂર્ત<sup>૫</sup> પુરુષ છે તે બ્રહ્માભ્યન્તર અજ્ઞ અગ્રાણુ અમના શુભ્ર અક્ષરથી પરતઃ પર” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં પૂર્વોક્ત અક્ષરથી પર પુરુષોત્તમનું જ કથન છે, તૃતીય મુણ્ડકમાં પણ “બે સુપર્ય<sup>૬</sup>” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં પુરુષોત્તમનો જ અન્તર્યામિત્વે વિચાર કરીને “બ્રુષ્ટ અન્યનું-સેવિત ઇશનું-અપારે દર્શન કરે છે” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં તે અન્તર્યામીના દર્શનનું ફલ કથીને “આ આણુ આત્મા” ઇત્યાદિમાં ધ્યાતાનું સ્વરૂપ કથીને મનોરૂપ કરણ કથીને તદનન્તર “યમ્ ઇત્યાદિમાં તે સ્વરૂપ ફલતઃ નિદર્શાવીને અક્ષરાત્મક વિભૂતિની કામનાવાનને તેનું દર્શન કથીને “તે જાણે છે” ઇત્યાદિમાં બ્રહ્મલોકાક્ષરપ્રાપ્તિ કથીને “જેને<sup>૭</sup> કામની કામના છે” ઇત્યાદિમાં સકામની નિન્દા કરીને પર્યાપ્તકામવાન અક્ષરજ્ઞાનીને ભક્તિથી ભગવત્પ્રાદુર્ભાવ થતાં જ ભગવાનમાં સર્વકામનો લય થાય છે એમ કથીને જ્ઞાનપ્રસાદ પ્રાપ્ત થયો છે તથાપિ સ્વસામર્થ્યથી તાદૃશ પરમાત્માનું દર્શન થતું નથી પરંતુ તે પરમાત્માના જ સામર્થ્યથી તે પરમાત્માનું દર્શન થાય છે એમ દર્શાવવાને “નથી આ આત્મા પ્રવચનાદિએ લભ્ય” ઇત્યાદિ શ્રુતિપાઠ છે, તેથી મુણ્ડકોપનિષદની વરણાદિ શ્રુતિમાં પણ પુરુષોત્તમનો જ પ્રસહ્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. “લોકમાં<sup>૮</sup> ક્ષર અને અક્ષર એમ આ બે પુરુષ પ્રસિદ્ધ છે” ઇત્યાદિ “હુ<sup>૯</sup> પ્રસિદ્ધ પુરુષોત્તમ છું”. ઇત્યન્ત મ્લોક પૂર્વોક્ત જ કથનનું ઉપશૃંઙ્ખણ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં છે. અક્ષરપદનો અર્થ પ્રકૃતિ નથી અને અક્ષરનો અને પુરુષોત્તમનો ભેદભેદ છે એમ પ્રમેયપ્રકરણમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવશે. મુણ્ડકોપનિષદમાં અગ્રે “નથી<sup>૧૦</sup> આ આત્મા બ્રહ્મીને લભ્ય નથી લભ્ય પ્રમાદથી અને નથી લભ્ય અલિહ્વા તપથી” શ્રુતિનું જે પાઠ છે તે ભક્તિમાર્ગીય વરણુ સ્વીકૃત્વે કરીને અહ્ગીકારરૂપ જ છે, અન્યાદૃશ નથી, એમ દર્શાવવાને જ. ;

૧ અણોરણીયાન્ મહતો મહીયાન્ ।

૨ યત્તદદૃશ્યમગ્રાણમ્ ।

૩ યથા સુદીપ્તાત્ પાવકાત્ વિસ્ફુલિહ્વાઃ ।

૪ દિવ્યો અમૂર્તઃ પુરુષઃ સ બ્રહ્માભ્યન્તરો હ્યજઃ । અગ્રાણો અમનાઃ શુભ્રો અક્ષરાત્ પરતઃ પરઃ ।

૫ કામાન્ યઃ કામયતે ।

૬ દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે ।

૭ અતોસ્મિ લોક વેદે ચ પ્રપ્રિયતઃ પુરુષોત્તમઃ ।

૮ નાયમાત્મા બ્રહ્મીનેન લભ્યો ન ચ પ્રમાદાત્તપસો વાપ્યતિહ્નાત્

સારે હવે આ અર્થ સિદ્ધ થયો. બલનો અર્થ ભક્તિ થાય છે. બલહીને-ભક્તિહીને-  
આ આત્મા-પરમાત્મા-લભ્ય નથી “હે ઉદ્ધવ! મારી ભિન્ન ભક્તિ મને  
ચલ. જેમ સાધે છે તેમ યોગ સાદ્ધ્ય ધર્મ સ્વાધ્યાય તપ અને સાગ મને સાધી  
શકતા નથી” “હું” ભક્તપરાધીન” “ભક્ત” મને ભક્તિથી વશ કરે છે”  
ઇત્યાદિ વાક્યોથી ભક્તિથી ભગવાનનો વશીકર જણાય છે, તેથી ભગવદ્દશીકાર બલકાર્ય-  
ભક્તિકાર્ય-જ છે, અન્યથા વરણ્યુત્તિના ઉત્તરાર્ધમાં “જ”થી જ વરણ્યુત્તિરિક્ત વાતસાધન-  
થી અસાધ્ય છે એમ નિશ્ચિત થાય છે તથાપિ પુનઃ બલાભાવને નિષેધત નહિ, અને બલનું  
તથા વરણ્યુમાત્રનું જ હેતુત્વ કથીને “નહિ પ્રમાદથી” ઇત્યાદિ વદત નહિ, અતઃ એવ બલનો  
અર્થ ભક્તિ છે. બલશબ્દ શરીરસામર્થ્યમાં પ્રયોગ્ય છે તેથી શક્યાર્થમાં અત્ર તેનો પ્રયોગ  
ન હોવાથી લક્ષણથી બલનો અર્થ આત્મનિષ્ઠાજનિત વીર્યાદિકરૂપ જ બલ થાય છે એમ  
પશુ ન કહેવું, કારણ કે “સ્ત્રીમયી” માયાનું બલ જે, જે માયા કેવલ ભૂવિજ્ઞભણ-  
માત્રથી જ દિશાના જેતાઓને પદાક્રાન્ત કરે છે” ઇત્યાદિ વાક્યમાં ભૂવિજ્ઞભણસામર્થ્ય-  
માં પશુ ‘બલ’ શબ્દનો પ્રયોગ દેખાય છે, તેથી કાર્યાદિશબ્દવત્ આ બલશબ્દ પશુ  
સાપેક્ષવૃત્તિમાન સ્વીકારીને સામર્થ્યરૂપ અર્થ લઈને અત્ર ‘બલ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે,  
તેથી લાક્ષણિક ‘આત્મનિષ્ઠાજનિત વીર્યાદિકરૂપ બલ’ અર્થનો અત્ર ગન્ધ પશુ નથી.  
અર્થ “હું” ભક્તને અધીન છું” “ભક્તિ” મને વશ કરે છે” ઇત્યાદિ વાક્યમાં ગુણ-  
વતાર વિષ્ણુનું-ભગવાનનું નહિ-વશીકરણ દર્શાવેલું છે એમ આશંકા થાય, તથાપિ “નથી  
સાધતો” મને યોગ, નથી સાધતું સાદ્ધ્ય” ઇત્યાદિ વાક્યની સાથે એકવાક્યતા કરીને  
પૂર્વોક્ત વાક્યદ્વયનો પશુ અત્ર ઉપન્યાસ કરેલો છે, મૂલપુરુષોત્તમના ધર્મસમાન ધર્મ ગુણ-  
વતારમાં છે એમ દર્શાવવાને ગુણવતારના પ્રસંગમાં પૂર્વોક્ત વાક્યદ્વય છે એમ જાણવું, અને  
એ પ્રકારે અત્રે “ન પ્રમાદથી ન વા અલિંગ્ય તપથી” વાક્યમાં પ્રમાદ અને અલિંગ્ય તપનો  
નિષેધ કરીને અપ્રમાદ અને સલિંગ્ય તપનું સહકારિત્વ દર્શાવ્યું, તત્ર અપ્રમાદનો અર્થ  
ભગવદ્દિગ્દાનુકૂલ સેવાકરણાદિ અને સલિંગ્ય તપનો અર્થ સર્વાત્મભાવસહિત વિરહભાવ જાણવો.  
પૂર્વોક્ત સેવારૂપ અપ્રમાદથી અને વિરહરૂપ તપથી સહિતને તો “તપથી” વા વેદથી લભ્ય  
નથી” એ વાક્યથી જ ભગવત્પ્રાપ્તિનો નિષેધ છે, ઉત્તરાર્ધમાં “આ” ઉપાયોએ જે વિદ્વાન  
યતે છે તેનો આ આત્મા બલ ધામમાં પ્રવેશે છે” એમ પાઠ છે, તે ઉત્તરાર્ધનો અર્થ આ

૧ ન સાધયતિ માં યોગો ન સાદ્ધ્ય ધર્મ ઉદ્ધવ । ન સ્વાધ્યાયસ્તપસ્યાગો યંયા મક્ષિર્મમોર્જિતા ।

૨ અહં મક્ષપરાધીનઃ ।

૩ વશોઽર્જન્તિ માં મક્ષ્યા ।

૪ વલે મે પરય માયાયાઃ સ્ત્રીમય્યા જયિનો દિશામ્ । યા કરોતિ પદાક્રાન્તાન્ ભૂવિજ્ઞમેજ  
કેવલમ્ ॥

૫ અહં મક્ષપરાધીનઃ । વશો ઈર્જન્તિ માં મક્ષ્યા ॥

૬ ન સાધયતિ માં યોગઃ ।

૭ નાદં વેદેનં તપસા ।

૮ ઇતેભ્યામેયેતતે યસ્ય વિદ્વાંસ્તસ્યૈષ આત્મા વિશતે મહા ધામ ।

પ્રકાર છે. તેનો—યતનારનો—આ—પૂર્વોક્ત—આત્માના. પણ આત્મા—પુરુષોત્તમ—અક્ષરાત્મક  
 બ્રહ્મ આ આધિદૈવિક ધામમાં પ્રવેશે છે, સર્વાત્મભાવવાનું ભકનના હૃદયમાં અક્ષરનો પ્રકાશ  
 કરીને તત્ત્વ પ્રવિષ્ટ સ્વયં પુરુષોત્તમ પ્રકાશે છે. અને તૈત્તિરીયમાં “બ્રહ્મવિદ્? પરને પ્રાપ્ત  
 છે” શ્રુતિના વિવરણની ઋચ્યામાં વિવરણ છે કે હૃદયાકાશમાં સ્થાપિત પરમ વ્યોમ અક્ષ-  
 રાત્મક છે તેમાં બ્રહ્મની સાથે સર્વકામભોગરૂપ ફલ પરપ્રાપ્તિપદનો અર્થ છે. આ પ્રકારે આ  
 શ્રુતિની એકવાક્યતાએ કરીને વરણજન્ય, જ્ઞાન વિના ન થાય એવી, વ્યસનાર્તિમક સર્વાત્મ-  
 ભાવરૂપા જે ભક્તિ તે જ મુખ્ય બ્રહ્મવિદ્યા છે એમ અત્ર ભૂમાત્મક પુરુષોત્તમ જીવાસ્ય છે એમ  
 અવધારણથી નિશ્ચિત થાય છે. ત્યારે હવે “પરોક્ષવાદે આ વેદ છે” ઇલાદિ પરોક્ષવાદે  
 કરીને શ્વેતકેતુપાખ્યાનમાં સર્વ જગતનો અને જીવનો બ્રહ્મની સાથે જે અભેદનો ઉપદેશ છે તે  
 અભેદ પુરુષોત્તમાધિજ્ઞાનતત્ત્વથી યોગ્યતા જણાવવાને છે, અને અગ્રે અભેદજ્ઞાનમાત્રથી જ પુરુષો-  
 ત્તમાધિજ્ઞાનાત્મક અક્ષરનો વા પુરુષોત્તમનો પ્રાદુર્ભાવ થતો નથી, યદિ અભેદજ્ઞાનમાત્રથી જ પુરુ-  
 ષોત્તમાધિજ્ઞાનાત્મક અક્ષરનો પ્રાદુર્ભાવ ધર્મ જતો હોય તો જ્ઞાનીએ પણ પર પ્રાપ્ત ધર્મ શકે,  
 પરંતુ જ્ઞાનીએ પર પ્રાપ્ત થતા નથી, “જેને જ આ વર” ઇલાદિ શ્રુતિ વિદ્યમાન છે તેથી,  
 પરંતુ ભગવાનતા અનુગ્રહે વા ભક્તના સહજે કરીને ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે પરપ્રાપ્તિ  
 થાય છે, અને ભક્ત જ અધિકારી છે એમ જણાવવાને અગ્રે ભક્ત નારદનો અને ભગવદા-  
 વેશયુક્ત સંતકુમારનો સંવાદ કહ્યો. તત્ત્વ આત્મશબ્દે કરીને ભક્તિમાર્ગવિનિરુપધિસ્તેશ્વરવિષય  
 પુરુષોત્તમનું જ કથન છે, અક્ષરનું વા જીવનું કથન નથી, અને પુરુષોત્તમ તો કેવલ સર્વા-  
 ત્મભાવે જ પ્રાપ્ય છે, તેથી વિદ્યાપદનો અર્થ સર્વાત્મભાવરૂપા ભક્તિ જ છે, અને આ  
 યોગ્ય પણ છે. પરમકાષાપત્ર જે વસ્તુ તે જ વેદાન્તમાં મુખ્યતાએ પ્રતિપાદિત છે, અક્ષર-  
 બ્રહ્માદિક તો પરમકાષાપત્ર વસ્તુનું વિભૂતિરૂપ છે તેથી પરમકાષાપત્ર વસ્તુમાં ઉપયોગિ  
 હોવાથી અને મધ્યમ અધિકારીનું ફલરૂપ હોવાથી વિભૂતિરૂપ અક્ષરનું પણ વેદમાં પ્રતિ-  
 પાદન છે, તેથી “અથ પરા વિદ્યા જેણે કરીને અક્ષર પ્રાપ્ત થાય છે” શ્રુતિમાં અક્ષર-  
 વિદ્યામાં “પરા વિદ્યા” પ્રયોગ મુખ્ય નથી પરંતુ ભાકત-ઔપચારિક-છે, “પરા વિદ્યા”  
 પદનો મુખ્ય પ્રયોગ તો સર્વાત્મભાવમાં જ થાય છે. આ પ્રકારે પૂર્વ પ્રપાઠકમાં અક્ષર-  
 પ્રકરણ છે અને ઉત્તર પ્રપાઠકમાં પુરુષોત્તમપ્રકરણ છે, તેથી વાદિકથિત પ્રકરણૈક્યરૂપ પૂર્વ-  
 પદ્યભિમતાત્મવિદ્યાપ્રકાર વિશેષતાસાધક હેતુ જ અસિદ્ધ છે, તેથી જ્ઞાનપ્રકારભેદ તો દૂર જ  
 નિરસ્ત થયો. શાખાન્તરસ્થ વાક્ય આ વાક્યનું શેષ કેમ થાય? એમ પણ ભ્રમણા ન કરવી.  
 હાનો ત્ત્વાયનશબ્દશેષત્વાત્ કુશાચ્છન્દઃસ્તુત્યુપગાનવત્ તદુક્તમ સૂત્રમાં ‘કુશાચ્છન્દઃસ્તુત્યુપગાનવત્’  
 દર્શનતામાં “કુશ વનસ્પતિસ્તગ્નિ” છે” એ કલાપિવાક્યમાં “કુશ ઔદુમ્બર છે” એમ  
 શાટ્ઠ્યાયનિવાક્યનું વાક્યશેષત્વ સર્વ ભાષ્યકારોએ સ્વીકાર્યું છે, અને જૈમિનિએ પણ બાધલક્ષણમાં  
 “નાનુયાજેતુ” વાક્યનું ઔદ્રાવયાસ્તુ ઔપદ્ય એ યજામદે વપદ દ્વરસ્થ વાક્યશેષત્વ સ્વીકાર્યું છે.

૧ બ્રહ્મવિદામ્નોતિ પરમ્ ।

૨ પરોક્ષવાદો વેદોચમ્ ।

૩ અન્યાર્પમન્યંકથનજ્ઞો યઃ સ પરોક્ષવાદઃ ।

૪ અથ પરા યયા તદક્ષરમધિગમ્યતે ।

આ પ્રકારે શાખાન્તરસ્થ વાક્ય પણ વાક્યરોપ થાય છે, તેથી “શાખાન્તરીય વાક્યરોપ ક્રમ થાય” શંકા દૂર થઈ. સૂત્રાર્થ તો ફલપ્રકરણમાં કથારો. આ પ્રકારે પ્રકરણભેદ સિદ્ધ થવાથી અતિદેશ પણ અકિંચિત્કર જ થયો. આવાન્તરભેદ ક્રાધ પણ રચેલે અતિદેશમાનથી જ સિદ્ધ થઈ જતો નથી, કિન્તુ, સર્વોત્તમાવત્તમજ્ઞસીમન્તિની પ્રભૃતિમાં પ્રથમ ઇતરસંગ-વિસ્મૃતિ અને તદનન્તર ભગવત્સ્પર્શથી સર્વસામર્થ્ય દેખાય પણ છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહ્યું છે કે “સુખ-આનન્દસ્વરૂપ-આપે ચિત્તનું હરણ કર્યું તેથી ગૃહમાં ચિત્ત નિર્વેશનું નથી, હરત પણ ગૃહકૃત્સમાં પ્રવેશના નથી અને પાદ પદ પણ ચાલતા નથી,” આથી જ્ઞાનશક્તિનું અને ક્રિયાશક્તિનું તિરોધાન કહ્યું. અગ્રે ભગવત્ત્રિમાંવાદિક તો સ્પષ્ટ જ છે. આ પ્રકારે દ્વિતીય પ્રપાઠકમાં પણ ભક્તોનું જ ઉત્તરરણ છે તેથી જ્ઞાનપ્રકારભેદ કંપી શકાય નહિ.

આ પ્રપાઠક પૂર્વ પ્રકરણનું વાક્યરોપ મા થાયો, તેટલામાનથી પણ વિષયભેદનો ગ્મભાવ છે તેથી અન્તર્પર્વન્ત આ પ્રપાઠકનું એકવાક્યત્વ નિઃસંદિગ્ધ છે, વાક્યાનુરોધ. તેમ ઉપક્રમમાં “હું મન્ત્રવિદ્ જ છું આત્મવિદ્ નથી અને ભગવદ્-દશાથી મેં થવળું કર્યું છે કે આત્મવિદ્ શોકને તરે છે એવો હું હે ભગવન શાનું છું” ઇલાદિ શ્રુતિએ સ્વાત્મજ્ઞાનનો જ ઉપક્રમ છે તેથી ઉપસક્તર પણ સ્વાત્મજ્ઞાનને સર્ધને જ થયો ઉચિત છે, અને અગ્રે જો “અથ આત્માદેશ” ઇલાદિમાં આત્મશબ્દ ઈશ્વરપરત્વે હોય તો વાક્યભેદ અને ઉપક્રમવિરોધ થાય, આ પ્રકારે વાક્યાનુરોધથી આ પ્રપાઠક પૂર્વજ્ઞાનપ્રકારવિશેષ જ છે.

“શ્રુતિ, વિદ્ગ, વાક્ય પ્રકરણ, સ્થાન અને સમાખ્યાના સમવાયમાં શ્રુતિલિદ્ગવાક્ય-પ્રકરણસ્થાનસમાધ્યાનાં ગમવાયે પારદૈર્ભ્યમર્થવિપ્રકર્ણાં ૩ નૈમિનિમૂલ્યથી શ્રુતિલિદ્ગાનુરોધ. સિદ્ધ થાય છે કે વાક્યથી શ્રુતિનું અને વિદ્ગનું અવિદ્યત્વ છે. તે આ પ્રકારે. આત્મબોધક વાક્યની એકવાક્યતા છે તથાપિ અને ઉપક્રમ અગ્રિય છે તથાપિ આત્મશબ્દ નિઃસંદિગ્ધ નથી, આત્મશબ્દનો પ્રયોગ જીવમાં અક્ષરમાં અને પુરુષોત્તમમાં સાધારણ છે. આ સ્થિતિમાં તત્ર કયો આત્મા સ્વીકારવો આ વિમર્શમાં-વિચાર-માં-જો આત્મા શોકતારક હોય તે જ આત્મા સ્વીકારવો, શોકતારક આત્માનું જ્ઞાન સમ્પાદિત કરવાને શ્રીનારદજી ઉપસન્ન થયા છે, તેવા શોકતારક આત્મા તો પૂર્ણાનન્દયુક્ત પુરુષોત્તમ જ છે, નહિ જીવ વા નહિ અક્ષર, જીવ હુંખી અને અક્ષર ગણિનાનન્દ છે, તેથી જીવ અને અક્ષર ઉભય શોકનરણમાં અસમર્થ છે, તેથી નિરવધિસુખરૂપ આત્મા શોકતારક છે એમ ભૂમશ્રુતિ કહે છે, ઇતરનિરોપેષ અતમાત્ર ભૂગપદ નિરવધ્યપ્રત્યુત્પન્ની પ્રમિતિ કરાવે છે. “જેને જ જ આ વરે છે” શ્રુતિ વરણમાનથી જ લખ્યત્વ કહે છે અને “નથી આ” આત્મા બલહીનથી

૧ ચિત્તં મુલેન મજ્જતાપહતં ગૃહેષુ યન્નિર્વિશયુત કરાવપિ ગૃહકૃત્વે । પાદી પદં ન ચલતઃ ॥

૨ મન્ત્રવિદેવાસ્મિ નાત્માવિષ્ણુતઃ ૨ હોવ મે મગવદ્દેશોભ્યસ્તરતિ શોકમાત્મવિદિતિ સોહં મગવઃ શોચામિ ॥

૩ જૈ. સૂ. ૩. ૨. ૧૪.

૪ યમેવૈપ ઘૃણુતે તેન લખ્યઃ ।

૫ નાપમાતમા ચલદીનેન લખ્યઃ ।

લભ્ય” શ્રુતિ ભક્તિથી લભ્યત્વ કહે છે, ભક્ત્યાદિ વરણુનો વ્યાપાર છે, ભક્તિપ્રતિપાદક શ્રુતિમાં અને વરણુપ્રતિપાદક શ્રુતિમાં વિરોધરૂપ દોષ નથી, તેમ જ “હું આત્મવિદ નથી” “આત્મવિત્ શોકને તરે છે” નારદવાક્યમાં અને “અથ આત્માદેશ” ઉત્તરમાં જે આત્મપદ છે તે આત્મપદનું પણ પુનઃ પુનઃ ઉત્તરોત્તર-ઉત્કૃષ્ટ જિજ્ઞાસાપ્રશ્નથી અને તદુત્તરથી અન્તે સર્વોત્કૃષ્ટ પુરુષોત્તમમાં જ પર્યવસાન થાય છે તે પુરુષોત્તમનું જ સ્વિદ્ગ-ગમક-થાય છે. “પુરુષોત્તમ” કિંચિત્ પર નથી તે જ કાષ્ઠા અને તે પરા ગતિ છે.” આથી જ ભૂમશ્રવણાનન્તર “તેથી પશુ ઉત્કૃષ્ટ છે ?” એમ પ્રશ્ન ન કર્યો પરન્તુ તેની પ્રાપ્ત્યર્થ અભ્યાસિની “હે ભગવાન તે શેમાં પ્રતિષ્ઠિત છે ?” એમ જ પ્રશ્ન કર્યો, ત્યારે સર્વાત્મભાવવાનું ભક્તમાં જ પ્રતિષ્ઠિત છે એ આશયથી સર્વાત્મભાવના ગમક ભાવનું “તે જ નીચે” છત્યાદિ શ્રુતિથી કથન કર્યું. આ પ્રકારે તે સુખ વરણુલભ્ય છે ભક્ત્યાદિગતલભ્ય છે સર્વાત્મભાવલભ્ય છે એમ પ્રમાણિ કરાવતી આ શ્રુતિઓ પુરુષોત્તમગમક છે. આ શ્રુતિથી સર્વાત્મભાવ-લિદ્ગાત્મક ભાવ, કથવામાં આવ્યો નથી પરન્તુ વ્યાપક સર્વરૂપ સ્વાભિવ અન્યત્રાપ્રતિષ્ઠિત છે એમ કહ્યું, અન્યથા સ્વપ્રતિષ્ઠિતત્વનો ભદ્ગ થાય આ શરૂકનો પણ અવસર નથી. ભૂમસ્વરૂપના શ્રવણાનન્તર જ ભૂમાધારનો પ્રશ્ન કર્યો અને તેના ઉત્તરમાં “સ્વ મહિમામાં પ્રતિષ્ઠિત છે” એમ કહ્યું છે, - આનો અર્થ તો આ પ્રકારે. સ્વપદ આત્મીયવાચક છે તેથી સ્વીયત્વે વૃત્ત ભક્તમાં જે મહિમા-સર્વાત્મભાવરૂપ ઉત્કર્ષ-તેમાં પ્રતિષ્ઠિત છે, यदि સ્વપદ આત્મવાચક હોય તો સ્વરૂપાત્મક મહિમામાં પ્રતિષ્ઠિત છે એમ અર્થ થાય, આ સ્વપદના આત્મવાચક અર્થમાં પણ સર્વાત્મભાવ ભગવદાત્મક છે તેથી સર્વાત્મભાવ જ મહિમા. સ્વરૂપાત્મક ભૂમામાં મહિમરૂપત્વ વિરુદ્ધ છે એ પણ શરૂક ન કરવી, “પ્રકાશાશ્રયવદ્ભા તેજસ્વાત્” સત્ત્વા ભાષ્યમાં ધર્મત્વ ધર્મિરૂપ છે એમ પ્રતિપાદિત છે, અને અગ્રે પ્રમેયપ્રકરણમાં પણ આ પ્રસંગ કથારો. પુરુષોત્તમપ્રાપક પરમકાષ્ઠાપત્ર મહિમરૂપ સર્વાત્મભાવ વિપ્રયોગભાવના ઉદયમાં વ્યભિચારી ભાવોથી સમ્યગ્ જ્ઞાત થાય છે, તે વ્યભિચારી ભાવો અનિયતસ્વભાવવાન છે. એમ જણાવવાને તદ્દદેશ અહરૂકારાદેશ અને આત્માદેશ એમ પ્રકારત્રયનું નિરૂપણ કરીને ભૂમપ્રતિષ્ઠાના આધારવિષયક પ્રશ્નના ઉત્તરમાં “સ્વ મહિમામાં” કહ્યું તે મહિમપદોક્ત ભાવને જ અનુગ્રન્ધ છે, કારણ કે “તદ્ નિશ્ચય એ” શ્રુતિમાં “તે” શબ્દ પૂર્વપરામર્શી છે, આ પ્રકારે ત્વદુક્ત-વાદિકથિત-અન્યત્ર અપ્રતિષ્ઠિતત્વ અત્ર પ્રતિપ્રાદિત હોય તો ઉક્ત રીતિએ અનુગ્રન્ધ ન કરત, અને અહરૂકારાદેશાદક ન કરત, ઉક્ત પ્રશ્નના ઉત્તરથી અનન્તર સ્વથી અન્ય વસ્તુનો જ અભાવ હોવાથી “સ્વમહિમામાં” એમ ઉત્તર ન અપેતાં “ક્યાં” પણ નહિ” એમ ઉત્તર અપેત.

૧ પુરુષાત્ત પરં કિંચિત્ સા કાષ્ઠા સા પરા ગતિઃ ।

૨ અસ્તિ તત્તોપિ મૂયઃ ।

૩ સઃ ભાવઃ કસિન્ પ્રતિષ્ઠિતઃ ।

૪ સ એવ અચક્ષાત્ ।

૫ પૂર્વ સ્વપદેન અર્થવલ્લેન વા ઉક્ત ભાવમનુલક્ષીકૃત્ય વજ્રાતિ-નિયમયતિ-દતિ. અનુવચ્ચઃ । સ્વપદથી વા અર્થઅલ્પથી પૂર્વોક્ત ભાવને ઉદેશીને નિયમ કરે તેનું નામ અનુગ્રન્ધ.

૬ સ વા અપઃ ।

૭ ન ક્ષાપિ ।



અથવા અત્ર વૈજયન્તી નવરત્નખચિત નથી પરન્તુ પુષ્પમયી છે તેથી જ તેને માલા અ-  
ર્થાત વનમાલા કહી છે. વૈજયન્તી માલા મધુના ચરણારવિન્દપર્વન્ત આલમ્બે છે તેથી  
વૈજયન્તી માલા જ વનમાલા છે. આપાદલમ્બિની માલા વનમાલા પ્રકીર્તિતા એમ જ વનમા-  
લાનું લક્ષણ પ્રસિદ્ધ છે. વૈજયન્તી માલા નવરત્નમયી નથી પરન્તુ પુષ્પમયી વનમાલા છે.  
એમ શ્રીમદ્ભાગવતના દશમ સ્કન્ધના ઉત્તરાર્ધના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં બલદેવતીયયાત્રા-  
પ્રસંગમાં અષ્ટમ વૈજયન્તીં દુર્માલેં શ્રીધામામ્લાનવદ્કજામ્ શ્લોકથી અને તે શ્લોકના  
શ્રીસુમોધિનીજીથી પણ નિશ્ચિત થાય છે. “વૈજયન્તી ચરણપર્વન્ત આલમ્બે છે, તે શ્રીધામ  
છે તેથી તેમાં લક્ષ્મી સ્થિર છે, તેની શ્લાગિ થતી નથી તેથી તે નિર્દોષ છે, અને તે  
પશ્ચાન્તી છે એ શુણ્ણ છે” આ પ્રકારે શ્રીસુમોધિનીજીમાં આતા છે, તેથી ‘અને કાર્તિ-  
મયી સર્વજયપ્રદાશિકા વૈજયન્તી માલાને અર્થાત પુષ્પમયી વનમાલાને ધારણ કરતું નટવર-  
સ્વરૂપ અથવા ભગવાન જ’ એમ અર્થ થાય છે, આ પ્રકારે શ્લોકાર્થ કરીને ભગવત્સ્વ-  
રૂપને વિષે રસદ્રવ્યનું તદુદ્ભોધનું આચ્છાદકનું અને વિલેપકનું નિરૂપણ થયું. નટપદથી  
કેવલવિપ્રયોગશુદ્ધગારરસનું વરપદથી ધર્મસહિત સંયોગશુદ્ધગારરસનું કર્મયોગીકારપદથી  
રસોદ્ભોધનું કનકકવિશં વાસપદથી આચ્છાદકનું, અને વૈજયન્તીય માલાંપદથી વિલેપકનું  
નિરૂપણ થયું. ભગવત્સ્વરૂપ જ રસદ્રવ્ય છે, ભગવત્સ્વરૂપ જ તદુદ્ભોધક છે, ભગવત્સ્વરૂપ જ  
આચ્છાદક છે, અને ભગવત્સ્વરૂપ જ વિલેપક પણ છે, વૈજયન્તી માલા તે વસ્તુયાથાત્મ્ય-  
જ્ઞાનની આચ્છાદિકમાત્ર જ છે, ઉદ્ભોધ આપણુ વિલેપ આ સર્વ અત્ર જ્ઞાન્તમતવત  
માયાકાર્ય નથી પરન્તુ ભગવત્સ્વરૂપકાર્ય છે.

દેવેનામલીલારૂપ વેણુનાદનું નિરૂપણ કરે છે. વેણુના—મુરલિકાના—રન્ધ્ર વા હિદ્,  
સમ છે, તેથી વેણુના રન્ધ્રની સફળ્યાના તાત્પર્યે કરીને પણ વેણુ-  
રન્ધ્રાન્નવેણોરધર- નાદમાં પદશુણ્યસહિત સ્વરૂપનું સ્થાપન જણાય છે, અથવા વેણુનાં  
સુધયા પૂર્યન. સમં હિદ્ પદશુણ્યસહિત ધર્મની અનુભાવક છે એમ ભાવ છે. સુધા  
(૧) દેવભોગ્યા (૨) ભગવદ્ભોગ્યા અને (૩) સર્વભોગ્યા એમ  
ત્રિવિધ છે. શ્રીમદ્ભાગવતમુદ્ગમાં તે સુધ્યા પદ એકવચનમાં છે, તેથી પ્રસંગે અન્ય સુધ્યાદ્રવ્યના  
પણ સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવાના ઉદ્દેશથી અથવા પ્રસ્તુત સુધા સર્વોત્કૃષ્ટ છે એ સંપર્ક કરવાના  
ઉદ્દેશથી ‘સુધા ત્રિવિધ છે’ એમ આતા કરી. લીંગ્યન્તીતિ દેવાઃ ક્રીડાં કરે છે તેથી દેવ ‘દેવ’  
કહેવાય છે, ક્રીડાશીલ દેવોએ ભોગ્યા જે સુધા તે દેવભોગ્યા સુધા, અર્થાત્ સમ્યક્દાદિને  
વિષે સ્થાપિત જે મુખ્યાંશભૂત ધર્મભૂત સુધા તે દેવભોગ્યા સુધા, અથવા દિગ્બાહ્ગતાનિદ્ર  
સુધા જ દેવભોગ્યાસુધા, મુખ્ય રાસાદિ લીલામાં ભગવાને ભોગ્યા જે સુધા તે ભગવદ્ભો-  
ગ્યા સુધા અર્થાત પૂર્વદલાત્મક સ્વરૂપભૂત આનન્દ, અને સર્વેએ પણ મુખદ્વારા અભોગ્યા  
જે સુધા તે સર્વભોગ્યા સુધા અર્થાત ઉત્તરદલાત્મક સ્વરૂપભૂત અસાધારણ આનન્દ. સુધા  
લોભાત્મક અધરમાં સ્થાપિત છે તેથી સુધાનું ત્રિવિધ છે, અર્થાત્ અધર લોભાત્મક છે,  
અધર યથાગોચ્ય વિવેકપૂર્વક સર્વને સુધાનું દાન કરે છે, પ્રુષ્ઠભક્તિસુધાપરિવેશનકર્તા અધર  
લોભાત્મક છે, તેથી યથાગોચ્ય વિવેકપૂર્વક તાદશ ભક્તને તાદશી જ સુધાનું દાન કરે છે,  
લોભાત્મક અધર સર્વને સુધાનું સમાન પરિવેશન કરતો નથી, તેથી સુધા દેવભોગ્યા ભગ-  
વદ્ભોગ્યા અને સર્વભોગ્યા એમ ત્રિવિધ છે. સુધાનો સાક્ષાદ્ અનુભવ નોવિષ્કંધમાં અનુ-

અર્થાત્ ભગવાન ભોગ કરે તે વિના સુધાનો સાક્ષાદ્ અનુભવ સંભવતો નથી; આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે જ્યારે ફલપ્રકરણમાં ભગવાન ભક્તગણ સુધાનો ભોગ કરશે તદનન્તર રસાધિક્ય થતાં આસકત શ્રીગોપીજન સાક્ષાદ્ ઉચ્છિન્ન-ભગવદનુપલક્ષ્ય-પ્રસાદી-સુધાનો ભોગ કરશે. અથવા સુખદ્વારા સુધાનો ભોગ નથી તેવું કારણ આ છે, સુધાનો સાક્ષાદ્ અનુભવ ઉચ્છિન્ન મુખે સંભવતો નથી, ઉત્તરદલાત્મક સ્વરૂપ શ્રોત્રદ્વારા હૃદયમાં પ્રવેશી લારે-તેનો અનુભવ થાય છે, તદનન્તર વર્ણનમાં સુખદ્વારા તે સ્વરૂપનું નિર્ગમન થાય છે, આ પ્રકારની રસમર્યાદા છે; આ રસમર્યાદાએ કરીને નિર્ગમનવશાત્ ઉચ્છિન્ન મુખે સુધાનો સાક્ષાદ્ અનુભવ સંભવતો નથી. અન્યના મુખથી નિર્ગત સુધાના-શ્રવણમાં પણ અન્યમુખ માત્ર પરમ્પરાએ જ હેતુ છે તત્ર પણ સાક્ષાત્ કરણ તો નિજ શ્રવણેન્દ્રિય જ છે, અર્થાત્ સુધાનો સાક્ષાદ્ ભોગ તો નિજ શ્રવણેન્દ્રિય જ કરી શકે છે, અન્યમુખ તો તત્ર પણ સુધાનો ભોગ માત્ર પરમ્પરાએ જ કરે છે, તેથી શ્રોત્રપેય જ તે સુધા છે, ઉત્તરદલાત્મિકા સર્વાભોગ્યા અસાધારણ સુધા શ્રોત્રપેય જ છે, સુખદ્વારા પાન થાય-તો તે સુધા પૂર્વદલાત્મિકા જ થઈ જાય, તેથી જ અત્ર શ્રીમુખેધિનીશમાં ‘ન સમ્મવતિ’ ‘સંભવતો નથી’ અને ‘અ’ ‘જ’ એમ પદ્ધત્ય છે, અથવા આ પ્રકૃત પ્રકરણ ફલપ્રકરણ નથી પરંતુ પ્રમેયપ્રકરણ છે, તેથી શ્રીમજ્જનની ભગવન્નિકટ સ્થિતિ નથી, અને તેથી શ્રીમજ્જનને અધરસુધાની પ્રાપ્તિ વેણુદ્વારા જ થઈ, સુધા વેણુનાદસમ્યક્ છે, વેણુનાદ શ્રોત્રમાત્રમાલ છે, તેથી તત્સમ્યક્-વેણુનાદસમ્યક્-સુધા પણ શ્રોત્રમાત્રપેય છે આ પ્રકારનો ભાવ છે, ત્યારે હવે સિદ્ધ થયું કે અધરસુધા સંયોગાવસ્થામાં સાક્ષાત્ પેય છે, પરંતુ વિપ્રયોગાવસ્થામાં તો શ્રોત્રમાત્ર જ પેય છે આ પ્રકારનો વિવેક છે. હવે, આ સુધાનો સાક્ષાદ્ ભોગ પણ ભગવદ્ભોગ્ય આધિદૈવિક-શ્રીવિમ્લક પ્રાપ્તિ-પ્રયોગ થાય તેમને જ છે, અન્યને-સરિત્સરોલતાવૃક્ષમૃગીગોપમેધાદિને-તાદૃશ ભગવદ્ભોગ્ય આધિદૈવિક શ્રીવિમ્લકની જ પ્રાપ્તિ નથી, તેથી તેમને તો અધરસુધાનું પાન વેણુનાદદ્વારા શ્રવણેન્દ્રિયે કરીને જ છે, તેથી અધરસુધા સર્વેએ શ્રોત્રપેય જ છે, અને તેથી-સર્વને સાક્ષાત્પાન નથી તેથી-સુધાના ત્રિવિધનિરૂપણમાં સુધાની સર્વાભોગ્યતાનું નિરૂપણ કર્યું છે તેનું જ આ સર્વ સમર્થન થયું. તે સર્વાભોગ્યા અને દેવભોગ્યા સુધા સર્વેનું-ભોગ્ય દેહેન્દ્રિયાદિનું અને દેવતાઓનું-ભગવદીયત્વ સંપાદિત કરે છે, તેથી પ્રભુએ વેણુમાં તે સુધાનું સ્થાપન કર્યું આનન્દમાં જ તે સુધા પ્રકટ દેવીશૂન છે. અત્ર આ દ્વારારમ્ય છે-આનન્દો-મયઃ વ્યજાનાત-‘તસ્માદ્વા એતસ્માદ્દિજ્ઞાનમયાદગ્યોન્તર આત્માનન્દમયઃ’ ઇત્યાદિ અનેક શ્રુતિમાં પુરુષોત્તમની આનન્દરૂપતાનું અને આનન્દમયતાનું શ્રવણ છે, તત્ર પ્રભુ આ વિવેક છે, સંયોગાવસ્થામાં સર્વસામગ્રીસાહિત્ય છે અને તે ભગવત્સામગ્રી પણ આનન્દરૂપ અને આનન્દમય છે, પરંતુ વિપ્રયોગાવસ્થામાં સર્વસામગ્રીની ભગવદ્ભેદ કરીને સ્થિતિ હોવાથી ભગવદ્ભિન્ન સામગ્રી આનન્દરૂપ અને આનન્દમય છે, સમ્પ્રતિ ત્રજરથ શ્રીગોપીજન ભગદ્વિયુક્ત છે તેથી અત્ર ‘આનન્દ’ પદનો વાચ્ય અર્થ ‘વિપ્રયોગાત્મરસાત્મક ભગવાન’ થાય છે, આનન્દમાં જ સુધા તો પ્રકટ છે, તેથી દ્વરરથ શ્રીમજ્જનકંઠાએ સમ્પ્રતિ વિપ્રયોગાવસ્થામાં તો

૧ આપી અને શ્રીકૃષ્ણવતારથી શ્રીમદ્ભક્ષાધીશ્વરની, શ્રીગોપીજનની શ્રીદાષોદરદાસાદિની, બિન્દુ-સુદૃષ્ટીનાદસુદૃષ્ટીની, વંશોપીત્રીનાની ઇત્યાદિ વિવિધ અધિકૃતા રહે છે.

તે સુધા સાક્ષાત્પ્રાપ્ય નથી પરંતુ વેણુનાદ્વારા જ પ્રાપ્ય છે. અથવા આનન્દ જ તે સુધા પ્રકટ દ્રવીભૂત છે. ભગવદીયોનો સર્વાંશે સમ્યન્ધ થાય એ ઉદ્દેશથી સુધા દ્રવીભૂત છે. સુધાનાં અવયવ વિરલ છે, આ દ્રવીભૂત સુધા સર્વાંશે પ્રકટ આનન્દસ્વરૂપ જ છે, પ્રભુ આનન્દધત છે, તથાપિ ભગવદીયોને સુધાનો સર્વાંશે સમ્યન્ધ થાય એ ઉદ્દેશથી સ્વરૂપાત્મક પણ સુધા વિરલાવયવ દ્રવીભૂત કામલ છે, અને તે સુધાનિહિ આનન્દ પણ પરિપૂર્ણ અને પ્રકટ છે. આ સુધા બ્રહ્માનન્દથી પણ અધિક છે, આનન્દસારભૂત છે, આનન્દરૂપ ભગવદવયવસમ્યન્ધી ભોગ્ય પદાર્થોમાં પણ સુધા જ સારભૂત છે, અથવા આનન્દ જે ભગવાન તે ભગવાનના પણ સારસ્વરૂપ આ સુધા છે. ભગવત્પદાર્થ તો સર્વ જ સાર છે, તત્ર સારાસારવિવેક કથન જ સુકત નથી તથાપિ સુધાને સાર કેમ કહી આ શરૂઆતું સંબોધન કરતાં શ્રીમદ્ભગવાન ચરણ સ્વયં જ સારત્વ સ્પષ્ટ કરે છે કે તે સુધા કોઈ પણ પ્રકારે સ્વતંત્ર સોધનનાને પ્રાપ્ત થતી નથી, સુધાની સ્થિતિ લોભાત્મક અધરને વિશે છે તેથી સ્વતંત્ર તે કોઈ પણ સ્થલે નિર્ગમન કરતો નથી, અને તેથી વેણુમાં પણ સુધાને ભગવાને જ યોછ. વેણુનાદ કરતા 'દ્વિપાદિથી અર્થ ચરિત ઘર્ષ જત તથાપિ શ્રીમદ્ભગવત્માં 'અધરસુધાએ વેણુના રન્ધ્રોને પૂરતા' કહ્યું તેનું આ સર્વ સ્વાસ્થ્ય છે એમ જાણવું. સુધાવ્યતિરિક્ત ભગવત્સમ્યન્ધી ભોગ્ય પદાર્થોમાં સાધનત્વ અને ફલત્વ છે, જેમ કે પ્રભુનો શ્રીહસ્ત ભક્તોનાં ફાળમાં આનન્દનું સાધન છે પરંતુ સ્પર્શમાં ફલરૂપ છે, તેમ કાંઈ અધરસુધામાં સાધનત્વ નથી કિન્તુ સદાસર્વદા ફલરૂપત્વ જ છે, અધરસુધા સ્વાતિરિક્ત કોઈ પણ ફલનું સાધન નથી, યદાપિ 'સુખને પણ સ્વભોગયોગ્ય કરે છે' એમ અગ્રિમ ઉક્તિએ સુધા પણ સાક્ષાદ્ ભોગ્યોગ્યતામાં સાધન છે, તથાપિ શ્રોત્રપેય જ સુધા સાધન છે, અને તત્ર પણ સુધા સ્વં પ્રાપ્તિનું જ-ઇતરનું નહિ-સાધન છે, સાક્ષાદ્ ઉચ્છિષ્ટ રીતિએ ભોગ્ય સુધા તો કેવલ ફલ જ છે, અને એ સદાસર્વદા ફલરૂપત્વ જ સુધાનું સારત્વ છે, કારણ કે નિજે ભોક્ત્રોને જ તત્કાલ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી નાદબ્રહ્મને વિશે સુધાને યોજવાને નાદોત્પત્તિસ્થાન વેણુમાં તત્ર પણ રન્ધ્રમાં સુધા પૂરી, કારણ કે સુધા અમૂર્ત છે, સુધાના અવયવ વિરલ છે. સુધા વેણુનો પણ સાક્ષાત્ સ્પર્શ કરતી નથી, કારણ કે શ્રીમદ્ભગવત્માં વેણો અને રગ્ગાન પદોનો સમાસ કથો નથી, સમાસ હોય તો એકપદ કહેવાય પરંતુ નેમ ન હોવાથી વેણો અને રગ્ગાન પદની અને તેથી જ તદર્થની પણ ભિન્નતા સિદ્ધ થાય છે. વેણુને પણ સુધાનો અસ્પર્શ જ રહે છે, સુધાની સ્થિતિ જ વેણુથી સાક્ષાત્ પૃથક્ છે, યદાપિ વેણુના રન્ધ્રને અર્ધાત વેણુના અન્તર્વર્તી અવકાશને પૂરવડું ધ્રુવિતતત્ત્વ કર્મ કહ્યું છે તેથી રન્ધ્રની પરમ્પરાએ તો વેણુને પણ સુધાસ્પર્શનો સમ્ભવ છે તથાપિ વેણુને-રન્ધ્રને-સાક્ષાત્ સુધાસમ્યન્ધ નથી, તેથી વેણુના મધ્યમાં પણ સુધા નથી. આથી ત્યારે નાદ વેણુદ્વારા નિર્ગમન કરે છે ત્યારે નાદનો સમ્યન્ધ કરીને સુધા નિર્ગમન કરે છે, તદનન્તર કર્ણદ્વારા હૃદયમાં પ્રવિષ્ટ સુધા વળી નસમયે સુખનો સમાગમ કરે છે, ત્યારે સુખને પણ નિજભોગયોગ્ય કરે છે, સુધા નાદસમ્યક્ છે, નાદ શ્રોત્રમાત્રમાલ છે, તેથી કર્ણદ્વારા સુધાનો પ્રવેશ થાય છે, અને તે જ પ્રકારે વળી નસમયે શબ્દસમ્યક્ જ સુધા સુખનો સમાગમ કરે છે, અને સુખને પણ ભગવદ્ સુધારૂપ નિજ સ્વરૂપના ભોગને યોગ્ય કરે છે, શબ્દસમ્યક્ સુધાનો સમાગમ નથી.

થવાથી ભગવદ્ભોજ્યા સુધાનો ભોગની યોગ્યતા મુખને પણ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જ્યાંપર્યન્ત રસના પૂરથી તે સુધાંશ અન્તઃપ્રવેશ કરતો નથી ત્યાંપર્યન્ત તદ્ભોગયોગ્યતા પણ પ્રાપ્ત થતી નથી, આ સર્વ પણ એક હેતુવન્તરનું જ ગૂઢ અભિસન્ધિએ કથન છે. સુવાસંવલ્લિન નાદ રસાત્મક છે, તે નાદનો ધારાવત્ કર્ણદ્વારા હૃદયમાં પ્રવેશ થાય છે, કર્ણદ્વારા હૃદયમાં પ્રવિષ્ટ તે જ રસાત્મક નાદ પ્રભુના સર્વાવયવમગ્નમ્ની વિવિધ રસભાવે-નિર્ઝરે જલપ્રવાહ-વત્ પ્રુષ્ટ થતાં રસપૂરરૂપ થાય છે, ત્યારે સમાનશીલબ્યસન ભક્તવૃન્દમાં પરસ્પર તદ્-ર્શનરૂપ થઈને તે રસ બહિઃ પ્રકટ થાય છે. સર્વ જ ભક્તમાં આ પ્રકારે આન્તર રસનો બહિઃ પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, તેથી તત્તદ્ભક્તના હૃદયમાં સ્થિત અધરસ મુખ્ય અધરરસનો અંશ જ છે, પચાંચે કરીને તે અંશ સર્વ શ્રીસ્વામિનીજના હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે ક્રાંધકં અનિર્વચનીય ઉત્કટ ભાવનો ઉદય થાય છે, અને તેવા ઉત્કટ ભાવનો ઉદય થાય છે ત્યારે તે રસના સાક્ષાદ્ અનુભવની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકાર હોવાથી જ્યાં પર્યન્ત ઉક્ત રીતિએ તે અંશનો અન્તઃપ્રવેશ થતો નથી ત્યાંપર્યન્ત સાક્ષાત્ તદ્ભોગયોગ્યતા પણ પ્રાપ્ત થતી નથી. આને જ અર્થે-રસપૂરે કરીને તે અંશના અન્તઃપ્રવેશને જ અર્થે-શ્રીગોપીજન વર્ણન કરે છે, અને તે વર્ણને કરીને રસનો અન્તઃપ્રવેશ થયો ત્યારે તેમને નિરોધ સિદ્ધ થયો, નિમગ્નમાં પ્રમેયપ્રકરણનું ફલ આસક્તિ છે એમ આગા કરી છે, તેથી અત્ર પ્રમેયપ્રકરણના અન્તમાં આસક્તિરૂપ નિરોધ સિદ્ધ થયો એમ સ્મરણ કરાવ્યું. આથી-યત્કિંચિત્ પણ રસપ્રવેશ વિના નિરોધ સિદ્ધ થતો નથી તેથી-સ્વસ્વતર નિરોધ ગોપને ભોગ્યગોપીભ્યતિરિક્તને અને સર્વને અર્થાત્ ગવાદિને પણ સિદ્ધ થયો, ગોપ ભોગ્યગોપી-ભ્યતિરિક્ત અને ગવાદિ સર્વ દેવ જ છે, તેથી જ-વિહિતભક્તિમાનને પણ આ રસ ફલત્વે કરીને કેવલ પ્રાર્થનીય જ રહે છે, વિહિતભક્તિની પ્રાપ્તિથી જ આ રસ કાંઈ પ્રાપ્ત થઈ જતો નથી તેથી જ-ભક્તિનિરૂપણાન્તર-વંશદયસમ્બન્ધિભક્તની ભક્તિના નિરૂપણાન્તર-નિરોધનું નિરૂપણ અત્ર દશમી રચનામાં જ કર્યું. સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્નના ભોગનું પર્યવસાન આ છે, સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન ભક્તના ભક્તિરસભોગનું પર્યવસાન શ્રીકૃષ્ણાધરામૃતાસ્વાદ છે, શ્રીકૃષ્ણાધરામૃતાસ્વાદની પ્રાપ્તિ ન થાય તો ભક્તની પણ સૃષ્ટિમાં ઉત્પત્તિ વ્યર્થ છે, શ્રીકૃષ્ણાધરામૃતસ્વાદમિદ્ધિરૂપ ફલ પ્રાપ્ત કરવાને જ અત્ર સૃષ્ટિમાં ભક્તનું આગમન છે, અને તે ઉત્કૃષ્ટોત્કૃષ્ટ નિરોધાત્મક ફલની પ્રાપ્તિ ભક્તને ન થાય તો જ્યારે ભક્તનું પણ સૃષ્ટિમાં આગમન વૃથા-નિષ્ફલ-થઈ જાય છે તો કૌટિક ભોગમાં અને મોક્ષમાં જ જેમની ફલનું પર્યવસાન થાય છે તેવા પ્રાચાદિક માયાદિક જીવનું સૃષ્ટિમાં જન્મ વ્યર્થ-વિવૃલ્લ-છે એમાં તો કહેવું જ શું? અસ્યુતભાવ-ભગવદ્ભાવ-વિના નૈકર્મ્ય પણ વ્યર્થ છે? ઇત્યાદિ વાક્યયુગ્મ અત્ર પ્રમાણ છે. મહાફલ નિરોધ પ્રકટ થાય અને તે દશમરચનાપ્રતિપાદિત નિરોધે કરીને જ ભગવદ્દારિત સુધાનુભવ ફલ પણ સિદ્ધ થઈ જાય ત્યારે પછી એકાદ-શન્ધપ્રતિપાદિત મુક્તિલીલા અને દ્વાદશરચનાપ્રતિપાદિત આશ્રયલીલા આ ઉભયે લીલા વ્યર્થ થઈ જાય એમ પણ શક્ય ન કરવી, કારણ કે તદનન્તર વિમોચન અને સ્વાશ્રયપ્રાપ્ત્ય પ્રત્યાપત્તિ છે, નિરોધાનન્તર વિમોચન અને સ્વાશ્રયપ્રાપ્ત્ય એ ઉભયે લીલા નિરોધ ની જ પ્રત્યા-

૧. ભક્તિનો અને નિરોધનો વિષ્ણવ કરવાની ધૃષ્ટતા ન કરવી.

૨. અત્ર શ્રીહરિપાદ્યુક્ત જન્મવૈદ્યપાદકના અનુસન્ધાનથી અવશ્ય આર્તિ પ્રકટ થશે.

પ્રતિ છે, અથવા નિરોધાનન્તર વિમોચન છે અને તદનન્તર સ્વાશ્રયપ્રાપ્ત્યુરુપ પ્રત્યાપત્તિ છે, જે મુક્ત જીવની સ્થિતિ પ્રભુના અન્તઃકરણને વિષે છે, તે મુક્ત જીવને લીલાર્થે વાહે પ્રકટ કરીને તેના મુક્ત જીવ પ્રતિ પરમ અનુમદથી નિત્યલીલામધ્યપાતી ભક્તની સાથે આ નિરોધાત્મક શ્રીકૃષ્ણાધરામનરસનો અનુભવ કરાવીને પ્રભુ પુનઃ પૂર્વે ભાવનું સંપ્રાદન કરી આપે છે, તેથી એકાદશ રકન્ધમાં મુક્તિલીલાનું અને દ્વાદશ રકન્ધમાં સ્વાશ્રયપ્રાપ્ત્યુરુપ પ્રત્યાપત્તિલીલાનું નિરૂપણ કર્યું છે. 'પુનઃ પૂર્વે ભાવની સંપ્રત્તિ' જ 'પ્રત્યાપત્તિ'નો અર્થ છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે મુક્તિના મુક્તિર્હિતાન્યથામય સ્વરૂપેન વ્યવસ્થિતિઃ લક્ષણે કરીને 'અન્યથારૂપતામપૂર્વક સ્વરૂપવત્તરથાપન' જ મુક્તિશબ્દનો અર્થ છે, તેથી લીલાર્થે સૃષ્ટ જીવની 'મુક્તિ'નો અર્થ તે જીવની 'લીલોપયોગિત્વરૂપે જ વ્યવસ્થિતિ' છે, અને તેથી પ્રભુના અન્તઃકરણમાં સ્થિતિરૂપ મુક્તિભાવમાંથી તાદશ લીલાર્થે સૃષ્ટ જીવનું મોચન એકાદશ રકન્ધનો અર્થ છે, અને આભાગ્ય વાક્યથી જેમાંથી સૃષ્ટિ પ્રલય થાય છે અને જન્માય છે તે આશ્રય છે, આભિભૂતિકાદિ રૂપત્રયના વેષા આશ્રય છે, અર્થાત્ ભગવાન જ આશ્રય છે, તેથી લીલાના અનુભાવનથી અનન્તર પુનઃ જે ભગવદ્વૃત્તા તે સ્વાશ્રયપ્રાપ્ત્યુરુપ પ્રત્યાપત્તિ દ્વાદશ રકન્ધનો અર્થ છે, તેથી નથી એકાદશ અને દ્વાદશ રકન્ધની વ્યર્થતા, નથી પ્રસ્તુત નિરોધની પરમદ્વલતાની પણ દાનિ, અને નથી લક્ષણવાક્યમાં વિકૃપતા તા લક્ષણાપત્તિ. નવમ રકન્ધમાં વિદિન ભક્તિના નિરૂપણથી અનન્તર દશમ રકન્ધમાં નિરોધનું નિરૂપણ કર્યું છે તેથી ભક્તિથી પણ નિરોધ મહાદ્વલ છે એમ સિદ્ધ થાય છે ત્યારે નિરોધાનન્તર એકાદશ રકન્ધમાં પ્રતિપાદિત મુક્તિ અને દ્વાદશ રકન્ધમાં પ્રતિપાદિત આશ્રય નિરોધથી પણ ઉત્તમ દ્વલ છે એમ અદ્વૈતીકાર કરવું પડશે, અથવા પરમદ્વલ નિરોધથી અનન્તર મુક્તિનું અને આશ્રયનું નિરૂપણ જ વ્યર્થ છે એમ અદ્વૈતીકાર કરવું પડશે, અથવા મુક્તિના અને આશ્રયના દ્વિતીયરકન્ધોક્ત લક્ષણની વિકૃપતા કરીને તત્ત્વ લક્ષણા આદરવી પડશે, આ પ્રકારની ચર્ચાને પણ અવધાર નથી, કારણ કે નિરોધલીલાનન્તર જે મુક્તિ છે તે મુક્તિનું સ્વરૂપ પ્રથમ વિચારણીય છે, 'અન્યથા રૂપનો ત્યાગ કરીને સ્વરૂપે કરીને વ્યવસ્થિતિ' એમ મુક્તિનું લક્ષણ દ્વિતીય રકન્ધના દશમ અધ્યાયના પદ સ્લોકમાં સુપ્રસિદ્ધ છે, લીલાર્થે સૃષ્ટ જીવની પ્રભુના અન્તઃકરણમાં સ્થિતિ જ અન્યથા રૂપ છે, તેથી લીલાર્થે સૃષ્ટ જીવની અન્તઃકરણમાં સ્થિતિરૂપિ અન્યથા રૂપનો પરમાનુમદથી ત્યાગ કરાવીને તે લીલાર્થે સૃષ્ટ જીવની સ્વરૂપે કરીને લીલોપયોગિત્વે કરીને-વ્યવસ્થિતિ જ મુક્તિ, અર્થાત્ નિગતન્તઃકરણરથ જીવ પ્રતિ પરમાનુમદથી પ્રભુ નિત્યલીલામધ્યપાતી ભક્તની સાથે અધરસુધારસનો યથાધિકાર અનુભવ કરાવવાના ઉદ્દેશથી લીલોપયોગિત્વરૂપથી હતર-અન્તઃકરણને વિષે સ્થિતિરૂપિ-રૂપનો ત્યાગ કરાવીને તાદશ લીલાર્થે સૃષ્ટ જીવની લીલોપયોગિત્વરૂપે કરીને વ્યવસ્થિતિ કરે છે એ પ્રભુની નવમ મુક્તિલીલા,

૧. અત્ર શ્રીવલ્લભજી મુક્તિને અને આશ્રયને ઉત્તમને નિરોધની પ્રત્યાપત્તિ માને છે, અને શ્રીપુરુષોત્તમજી સ્વાશ્રયપ્રાપ્ત્યુરુપ પ્રત્યાપત્તિ માને છે. પુષ્ટિમાર્ગીય ક્રમ પણ મર્થોદામાર્ગીય ક્રમથી વિપરીત અને ભલવંતર છે તેથી પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તને પ્રથમ આશ્રયનું-ચરણનું-દાન થાય છે, તદનન્તર અદ્વૈતામરના-નિવૃત્તિરૂપ મુક્તિનું દાન થાય છે અને તદનન્તર ઉત્કૃષ્ટોદ્કૃષ્ટ મહાદ્વલ નિરોધનું દાન થાય છે, તેથી મુક્તિ અને આશ્રય ઉત્તમે લીલા પ્રતિ-વિપરીત ક્રમે-પૂર્વ નિવૃત્તિસિદ્ધ નિરોધપ્રાપ્તિ જ સંપ્રાદિશ છે એમ પણ કોઈક શ્રીસુબોધિનીનિપુણ ગોસ્વામીનું રમ્ય મત મને વિદિત છે.

અને લીલાર્થ સૃષ્ટિ જીવની પૂર્વોક્તિ અન્યથા રૂપની હાનિપૂર્વક તે લીલોપયોગિત્વે વ્યવસ્થિતરૂપા મુક્તિલીલાનું નિરૂપણ એકાદશ સ્કન્ધમાં છે. હવે આશ્રયનું સ્વરૂપ વિચારણીય છે. દ્વિતીય સ્કન્ધના દ્વશમ અધ્યાયના સપ્તમ શ્લોકમાં આમામથ નિરોધથ યત્કાશ્વયસીયતે સ આશ્રયઃ પરં વ્રજા પરમાત્મેતિ વચ્યતે એમ આશ્રયનું લક્ષણ સુપ્રસિદ્ધ છે. જેમાંથી સૃષ્ટિ-પ્રલય થાય છે અને જેથી સૃષ્ટિપ્રલયનું જ્ઞાન થાય છે. તે આશ્રય, આધિભૌતિક આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક એ રૂપત્રયના પેતા આશ્રય, એમ પણ તત્ત્વજ નવમ શ્લોકમાં સુવ્યક્ત છે, આ આશ્રય લંગવાન જ છે, તેથી લીલાર્થ સૃષ્ટિ જીવને પૂર્વોક્તિ પ્રકારે લીલાનુભાવન થાય તદનન્તર પુનઃ લંગવદ્વપતી પૂર્વવત પ્રાપ્તિ થાય એ જ સ્વાશ્રયપ્રાપ્ત્યરૂપ પ્રત્યાપત્તિ, તેથી પૂર્વોક્તિ દ્વાદશ પાંચ શક્યતાનો અવસર નથી, અને નિરોધ જ મહાફલ છે એમ નિષ્પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ થઈ રહે છે. પરંતુ શ્લોકમાં આ રસ પ્રકટ કરવાનો શો હેતુ ? શ્લોકમાં આ રસનું પ્રાકટ્ય આવશ્યક છે, અન્યથા સૃષ્ટિ અર્થાત્ લીલાસૃષ્ટિ વ્યર્થ થઈ જાય, ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ પરમપુરુષાર્થ નથી પરંતુ નિરોધ જ પરમ પુરુષાર્થ છે તેથી સૃષ્ટિના મધ્યમાં યત્કુત્રાપિ આ રસનું પ્રાકટ્ય થાય તો જ લીલાર્થ સૃષ્ટિનું સાર્થકય થાય, અન્યથા પ્રાણસમ્બન્ધરહિત દેહસૃષ્ટિવત નિરોધરસમ્બન્ધરહિત લીલાસૃષ્ટિ વ્યર્થ થઈ જાય. જો આ રસ વિના સૃષ્ટિ જ વ્યર્થ થાય તો સર્વને જ આ ભોગ પ્રાપ્ત થતો કેમ જણાતો નથી ? પરંતુ અજ્ઞાનન્દલાવ પ્રકટ થાય તત્ત્વ પણ આધિદૈવિક રૂપ સમ્પન્ન થાય સારે જ લક્ષ્મીવત્ આ મુખ્ય રસભોગ સમ્ભવે છે, આ રસ અતિદુર્લભ છે, તેથી સર્વને જ આ ભોગ પ્રાપ્ત થતો જણાતો નથી. ૧૯મા અધ્યાયમાં પ્રોક્ત વસ્ત્રદાને કરીને પ્રથમ તો અજ્ઞાનન્દલાવ થાય છે, તથાપિ પુનઃ ૨૫મા અધ્યાયમાં પ્રોક્ત અજ્ઞાનન્દનું દાન પ્રભુ સ્વયં કરે છે, તદનન્તર શબ્દઅશ્રૂત પૂર્વભાવના સમ્પાદને કરીને આધિદૈવિક ક્રીડાયોગ્ય પૂર્વસિદ્ધપ્રસાદરૂપશક્તિપ્રવેશન સ્ત્રીત્વનું અર્થાત્ લક્ષ્મીસમાન, સ્ત્રીવિગ્રહનું દાન કરે છે સારે જ અજ્ઞાનન્દરૂપા સતી નાયિકા લક્ષ્મીવત્ આ મુખ્ય ઉચ્છિષ્ટપ્રકારક રસભોગ સમ્ભવે છે. અજ્ઞાનન્દરૂપાત્વ અને નાયિકાત્વ આ ઉભય ધર્મના સમ્પાદને કરીને લક્ષ્મી-તુલ્યતાનું દાન કરે છે તેથી રસભોગમાં પણ લક્ષ્મીસમાનતા છે, અત્ર લક્ષ્મીપદ વજ્રસ્ય-મુખ્યસ્વામિનીવાચક નથી, પરંતુ વ્યાપિવૈકુણ્ઠસ્ય પુરુષોત્તમના સ્વકીયારૂપ આલમ્બનનું વાચક છે, ‘લક્ષ્મી’નો અર્થ વજ્રસ્ય મુખ્ય શ્રીસ્વામિનીજ નથી પરંતુ વ્યાપિવૈકુણ્ઠસ્ય પુરુષોત્તમના સ્વકીયા’ થાય છે. અને ક્રમે-કરીને તદ્દશ મહિષ્યાદિના પણ રસભોગ સમ્ભવે છે, મહિષ્યાદિને પણ દ્વાદશ-દ્વાદશઅજ્ઞાનન્દનું દાન થાય તદનન્તર જ રસભોગ સમ્ભવે છે, આ મહિષ્યાદિ દ્વાદશ પાંચ પ્રકારે વજ્રસ્ય મુખ્ય શ્રીસ્વામિનીના અંશ નથી પરંતુ વ્યાપિવૈકુણ્ઠસ્ય પુરુષોત્તમના સ્વકીયા લક્ષ્મીજના અંશ છે, તેથી પણ ‘લક્ષ્મી’ શબ્દનો અર્થ ‘શ્રીસ્વામિનીજ’ નથી એમ નિશ્ચય થઈ રહે છે. ‘પ્રભુ અમારા પતિ થાઓ’ એ પ્રકારના પતિભાવે જ તેમની લંગવત્પ્રતિ પ્રાર્થના છે, તેથી અત્ર મુખ્ય શ્રીસ્વામિનીજતુલ્યતા નથી પરંતુ વ્યાપિવૈકુણ્ઠસ્યસ્વકીયાતુલ્યતા છે, અને તેથી જ ‘ચિવાહિતાન્યાયે રમણુ યશો’ એમ અગ્રિમ અધ્યાયમાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે. આથી-મુક્તિ અને આશ્રય એ ઉભયે લીલા મહાફલ નિરોધની જ વરતુતઃ પ્રત્યાપત્તિ અર્થાત્ પુનઃ પૂર્વ નિરોધભાવની જ સમ્પાદિષા છે તેથી, નિરોધ મહાફલ છે, મહત્-સ્વરૂપાત્મક-છે ફલ જેનું એવો નિરોધ છે. આથી, નિરોધ મહાફલ

છે તેથી, અત્ર પ્રમેયપ્રકરણના અન્તમાં સ્ત્રીઓનું નિરૂપણ છે, પ્રમેયપ્રકરણના અન્તમાં સ્ત્રીઓનું નિરૂપણ મહાદ્વલ નિરોધનું ગમક છે, નિરોધ મહાદ્વલ છે; અને તે મહાદ્વલ નિરોધ સ્ત્રીઓમાં જ સિદ્ધ છે, તેથી સ્ત્રીઓનું જ નિરૂપણ તામસ પ્રકરણના અન્તમાં અને તામસપ્રકરણાન્ત-ગતપ્રમેયપ્રકરણના પશુ અન્તમાં કરેલું છે, અર્થાત્ મહાદ્વલ તે નિરોધ જ છે, અને નિરોધાનન્તર મુક્તિ અને આશ્રય એ ઉભયે લીલા પૂર્વ નિરોધભાવની જ કવલ સમ્પાદિલે લીલા છે, પ્રત્યાપત્તિ છે. ભગવદ્ભોગથી અનન્તર જ ભગવાન ભોગ્ય થાય છે, ભગવત્કર્તૃક ભોગથી અનન્તર જ રસાધિક્યવશાત્ પ્રભુને સ્ત્રીભાવ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે સુધાભોગથી શ્રીગોપીજન ભોક્ત્રી થાય છે અને પ્રભુ ભોગ્ય થાય છે, તેથી જ-શ્રીગોપીજન ભોક્ત્રી થાય અને પ્રભુ ભોગ્ય થાય આ પ્રકારનો શ્રીસ્વામિનીશ્વરકર્તૃક ભગવત્કર્મક ભોગ શ્રીગોપીજનનું મંદિષ્ટ માહાત્મ્ય છે તેથી જ-અત્ર તામસ પ્રકરણમાં શ્રીશુક પશુ મુખ્યતાએ સ્ત્રીઓનું-શ્રીગોપીજનનું-વર્ણન કરે છે. આથી જ-પુરુષ ભોગ્ય થઈ શકતો નથી તેથી પુરુષના ભોક્તા પ્રભુ થાય એમ સમ્ભવ નથી અને ભગવત્કર્તૃક ભોગથી અનન્તર જ રસાધિક્યવશાત્ ભગવાન ભોગ્ય થાય છે એ પૂર્વોક્ત રસમર્પણ છે તેથી જ-પુરુષના ભોગ્ય પશુ પ્રભુ થાય એમ પણ સમ્ભવ નથી તેથી, અર્થાત્ પુરુષ ઉભયપ્રકરક પશુ ભગવદ્ભોગમાં પરમઆધક છે તેથી, સ્ત્રીત્વ વિના ભગવદ્ભોગ જ અશક્ય છે તેથી, અસિકુમારેએ પશુ સ્ત્રીત્વ પ્રાર્થ્યું. પુરુષ નથી અન્યોપભોગ વા નથી સ્વોપભોગ્ય, પુરુષનો ઉપભોગ નથી શક્ય અન્યે અર્થાત્ સ્ત્રીએ તેમ જ નથી શક્ય સ્વે અર્થાત્ પુરુષાન્તરે, સ્ત્રીથી વા પુરુષાન્તરથી પશુ પુરુષનો ભોગ થઈ શકતો નથી એટલું બધું-ભોગઆધક પુરુષ છે, તેથી અસિકુમારેએ પશુ ભગવદ્ભોગાર્થ સ્ત્રીત્વ જ પ્રાર્થ્યું. આ-પ્રકારે નિરોધ સિદ્ધ થવાથી મુખ્ય મહાદ્વલ રમભોગ સમ્પન્ને થયો ત્યારે અગ્રે વક્ષ્યમાંથી જાનોપદેશલીલા શા હેતુથી? આ શકડાનો પશુ અવસર નથી, જ્ઞાનપૂર્વક પાનમાં મહારસ છે, તેથી જાનોપદેશ લીલા પશુ સાર્થક છે, અથવા મુખ્ય જે પુરુષોત્તમ તેમના પ્રાપ્ત્યાર્થે પ્રભુ-એ અગ્રે ભંમરગીતમાં જાનોપદેશનો સમપ્રાસ નિર્જન્ધ કર્યો, નિરોધ જ મહાદ્વલ છે એમ જ્ઞાન થાય ત્યારે તે મહાદ્વલ મુખ્ય ભોગમાં મહાન રસનો ઉદ્ભોધ થાય છે તેથી, અથવા શ્રીગોપીજનને મુખ્ય પુરુષોત્તમની જ અપેક્ષા છે અને તે પુરુષોત્તમ આત્મા છે એમ ભંમરગીતીય જાનોપદેશમાં પ્રભુ આત્મભાવે કથન કરે ત્યારે જ શ્રીગોપીજનને તે પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ થાય તેથી, અને ભગદ્વિરહમાં દુઃખ થાય તે દુઃખ દૂર કરવું છે તેથી, ભંમરગીતમાં જાનોપદેશનો આગ્રહ કર્યો. અગ્રે ભંમરગીતમાં જાનોપદેશ કર્યો છે તેથી મહાદ્વલ નિરોધનું-મુખ્ય-રસભોગનું-પશુ દ્વલ જ્ઞાન હશે, નિરોધથી પશુ જ્ઞાન અધિક હશે, આ શકડાનો હવે અવ-કાર જ ન રહેા. જ્ઞાનાધિક ભક્ત્યધિક મહાદ્વલ નિરોધમાં સ્ત્રી જ યોગ્ય છે તેથી જ અગ્રે ૧૬મા અધ્યાયમાં શ્રીગોપીજન આધિદેવિક સ્ત્રીની પ્રાર્થના કરશે, જ્ઞાનાધિક ભક્ત્યધિક સુકૃત્યાશ્રયપ્રત્યાપત્તિ મહાદ્વલ નિરોધ છે, અને તે નિરોધમાં સ્ત્રી જ યોગ્ય છે, તેથી શ્રી-ગોપીજન પશુ અગ્રે ૧૬મા અધ્યાયમાં અધિદેવ પ્રભુની સમ્પન્નિધિ આધિદેવિકી પ્રસાદ-રૂપા કાત્યાયનીની અથવા નિર્જ આધિદેવિકરૂપા જ સ્ત્રીની પ્રાર્થના કરશે.

તેથી-મુખ્યરસ દિત્તિસત છે તેથી-રૂપે વશ કરીને અંધરામૃતનું પાન કરાવતા પ્રભુ  
 સ્વચ્છન્દતાસમ્પાદન કરે છે, જ્ઞાનરૂપમાં પ્રવેશ કરીને ક્રિયાત્રિ કામચિ  
 ગોપવૃન્દૈઃ ઇત્યાદિ અષ્ટપદ્મકૃત પ્રકારે નિજ સ્વચ્છન્દતાસમ્પાદન કરે છે,  
 જ્ઞાનદારણ્ય સ્વપદ- જ્ઞાનાના-સ્ત્રીના-અરણ્યમાં ગોપવૃન્દસહિત પ્રવેશ કરીને સર્વ કાર્ય  
 રમણે પ્રાવિશત્. કરીને જ સ્વચ્છન્દતા સમ્પાદિત કરી, અન્યથા અન્ય વ્યાસહમે  
 કરીને તત્કાર્યાધીનતા રહે તો સ્વચ્છન્દતા સમ્પત ન થાય, સર્વ  
 કાર્ય કરીને જ અન્ય વ્યાસહમથી નિજ અવ્યાવૃત્તિ સિદ્ધ કરીને જ તત્કાર્યાધીનતા નિવૃત્ત  
 કરીને જ સ્ત્રી જ્ઞાનાના અરણ્યમાં પ્રવેશ કરીને ભક્તજનનું ભોક્તૃત્વ સિદ્ધ કર્યું. જ્ઞાનરૂપમાં  
 પ્રવેશાવસરમાં ગોમવૃન્દનું પણ સાહિત્ય છે, તેથી નિર્ભયતાસમ્પાદનપૂર્વક સ્વચ્છન્દતા સિદ્ધ  
 કરી. પ્રથમ પણ આજ ઉદેશથી આજા કરી હતી કે ‘શક્તિના નિર્ભયત્વાર્થ આ દેવ સાક્ષીઓ  
 છે.’ “ તથા પરમહંસાનાં સુતોનામમલાત્મનાં મહિયોગવિતાનાર્થ ” “યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ”  
 ઇત્યાદિ વાક્યોથી ભક્ત્યાદ્યર્થ જ જગતમાં ભગવત્પ્રકટ્ય છે અને પ્રભુએ અઘાપિ જગતમાં  
 ભક્તિનું સ્થાપન તો કર્યું નથી ત્યારે પ્રભુની કૃતકૃત્યતા કયે પ્રકારે ? અથવા નાવિકાને વિષે  
 ભક્તિભાવનો ઉદ્દેશો કયો નથા ત્યારે તાદૃશી સ્વચ્છન્દતા કયે પ્રકારે ? પ્રભુએ સ્વપ-  
 દરમણુ જ્ઞાનરૂપમાં પ્રવેશ કર્યો, અત્ર (૧) જ્ઞાનરૂપમાં (૨) વનસ્થિત ભક્તજન્દમાં અને  
 (૩) વ્રજસ્થિત વ્રજસુન્દરીના મનમાં એમ ત્રિવિધ પ્રવેશ કર્યો, સાન્નૃ વૃદારણ્યભૂમિને ભગવ-  
 ન્યરણુનો સમ્બન્ધ યથાથી તે ભૂમિ ભગવન્ચરણારવિન્દાહકિત છે તેથી જ્ઞાનરૂપ સ્વપદરમણુ  
 છે, રમણુસમયે વનસ્થિત ભક્તજન્દના હૃદયમાં ચરણારવિન્દનું સ્થાપન કર્યું છે તેથી વનસ્થિત  
 ભક્તજન્દ સ્વપદરમણુ છે, અને વ્રજસ્થિત વ્રજસુન્દરીના મનમાં ચરણારવિન્દનો આવિર્ભાવ  
 થયો છે તેથી વ્રજસુન્દરીનાં મન પણ સ્વપદરમણુ છે, અર્થાત જ્ઞાનરૂપમાં વનસ્થ ભક્ત-  
 જન્દમાં અને વ્રજસુન્દરીના મનમાં એ ત્રણેમાં ચરણારવિન્દના સમ્બન્ધથી જ ભક્તિનું સ્થાપન  
 છે તેથી સર્વાંશે કૃતકૃત્યતા જ છે. નાવિકાના વિષે પણ સ્વપદથી જ ભક્તિભાવોદ્દેશો કયો છે,  
 ચરણારવિન્દસ્થ ચિત્તનાં દર્શને કરીને પૂર્વ સમ્બોગનું તેમને સ્મરણ થશે અને તેથી તેમનો  
 ભાવ ઉદ્દણુક થશે. આ તો પ્રત્યક્ષ અર્થ. પરાક્ષ વાદમાં તો આથી પણ અધિક સ્પષ્ટરૂપ છે,  
 જ્ઞાનાના-સ્ત્રીના-અરણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો, સ્ત્રીના અરણ્યમાં-વનમાં-પ્રવેશ કર્યો, અર્થાત સ્ત્રીના  
 યૂથમાં પ્રવેશ કર્યો, અત્ર ‘સ્ત્રી’ પદ એકવચનમાં છે તેથી ‘એક જ સ્ત્રી’ એમ અર્થ  
 ને, કરતાં ‘સ્ત્રીગતિ’ એમ અર્થ કરવો. પ્રભુએ સ્ત્રીગતિના યૂથમાં પ્રવેશ કર્યો તેથી  
 પ્રભુ ભોગ્ય થાય અને શ્રીગોપીજન ભોક્તા થાય એ પ્રકારની સ્વચ્છન્દતા સિદ્ધ કરી.  
 જ્ઞાનરૂપમાં પણ પ્રથમ તો ગોપવૃન્દસહિત સ્થિતિ કરી, અને તદનન્તર પૂર્વોક્ત સ્વચ્છન્દતા  
 સિદ્ધ કરી, આ સ્વચ્છન્દતાસમ્પાદન અર્થે પ્રાવિશત્ પદમાં જે પ્ર ઉપસર્ગ છે તેમાંથી પ્રાપ્ત  
 થાય છે, આથી જગતમાં-સ્ત્રીયૂથમાં-ભક્તિભાવોદ્દેશો તો કર્યો નથી ત્યારે ભગવાન  
 કૃતકૃત્ય-કયે પ્રકારે આ રસભરિત આશહકાનું પણ સમાધાન થઈ જાય છે. પ્રથમ પ્રભુએ  
 શ્રીગોપીજનનો ભોગ કર્યો તે ભોગાવસરમાં શ્રીગોપીજનને વિષે ત્રિવિધ પ્રકારે ચરણુસ્થાપન  
 કર્યું, અને ચરણુસ્થાપનથી શ્રીગોપીજનમાં ભાવોદ્દેશો કરાવીને સ્વાચ્છન્દ સમ્પાદિત કર્યું,  
 અર્થાત પ્રભુ સ્વયં ભોગ્ય થયા અને શ્રીગોપીજન ભોક્તા થયાં. સ્વપદોનું-ચરણુનું-ભાગ  
 રમણુ છે એવા જ્ઞાનરૂપમાં પ્રવેશ કર્યો, અત્ર ‘પદોનું’ પદ બહુવચનમાં છે તેથી



૨૦. જીવમુલ્યમાણલિહ્યાત્રેતિ ચેન્નોપાસા-  
ત્રૈવેધ્યાદાશ્રિતત્વાદિહ સચોગાત્ ॥

૩૦. જીવનું અને મુખ્ય પ્રાણનું સિદ્ધ છે તેથી  
(પ્રાણ અહીં નહિ) એમ નો (કહે  
તો તેમ) નહિ, (અહીંની જીવની અને  
મુખ્ય પ્રાણની એમ) ઉપાસનાના અર્થ-  
ધર્મી, અને (જીવ અહીંનો) આશ્રિત છે  
તેથી, અને તેછોગથી (પ્રાણનો સહઅહ  
સમ્બન્ધ છે તેથી.)

॥ इति श्रीमद्वेदव्यासविरचितग्रन्थसूत्रेषु समन्वयाख्यप्रथमाध्याये द्वादसन्देश-  
निधारकः प्रथमः पादः ॥

પ્રકારનું છે એમ વિશેષ નિરૂપણ વાપ્યાદિથી થઈ શકતું નથી એટલું જ તે શ્રુતિનું મર્મ  
છે. અધીત અહવાક્યનું આ મીમાંસાથી અહીંપરત્વ સિદ્ધ થાય ત્યારે જ અવશ્ય સિદ્ધ થઈ  
શકે, કાલાન્તરે પણ અસમ્ભાવનાવિપરીતભાવનાનિષ્કર્ષ આવાપોદ્ધાપથી તે શ્રુતિ અર્થનું  
નિર્ધારણ થાય ત્યારે મનન અને ધ્યાનાદિ સમાધ્યન્ત નિદિધ્યાસના પણ થાય, તદનન્તર  
સર્વતોનિષ્ઠત્વપ્રાપ્તિ મનમાં સ્વયમુપવિધિનિમ્નુષ્ઠાનુભવ અહીંસાક્ષાત્કારરૂપ અહીંદર્શન થાય  
આ પ્રકારનો અહીંસાક્ષાત્કાર વરણાધીન અનુભવકેવલ હોવાથી “યતો વાચો નિવર્તન્તે”  
શ્રુતિ અહીં વાગાદિવિષય અર્થાત્ “દં સાધનસમ્પદામ્” કહે છે તે સત્ય અને યુક્ત પણ છે.  
આ પ્રકારની શ્રવણાદિરૂપ મીમાંસાનું ક્ષણ અહીંસાક્ષાત્કારરૂપ છે, જે સિદ્ધ થયા પછી  
શ્રીમદ્ભાગવતાદિથી સુદૃઢ સર્વતોષિક સ્નેહનો સમ્ભવ છે. ભગવત્પર વાક્ય અન્યપરત્વે  
યોગ્ય વા અન્યપર વાક્ય અહીંપરત્વે યોગ્ય તો અહીંના દિવ્યધર્મત્વાદિનો વ્યત્યાસ થઈ ગય  
તેથી દ્વિતીય અધિકરણમાં અહીંના દિવ્ય ધર્મનો વિચાર કરીને સિદ્ધ કર્યું કે વેદ જ અહીંમાં  
પ્રમાણ છે અને અહીં આ જગદ્દેવનાદિ કર્મ અધૌકિક છે. તૃતીય વિધિમુખ સમન્વયાધ-  
કરણમાં અને અતુલ્ય નિષેધમુખ ઈક્ષલધિકરણમાં અહીં પરિપૂર્ણ અને અધૌકિક છે એમ  
પ્રાતિપાદન કર્યું. તદનન્તર પચમ અને ષષ્ઠ અધિકરણમાં પ્રત્યગત સન્દેહનું નિરાકરણ કરીને  
આનન્દમય અને હિરણ્મયની અહીંતા સિદ્ધ કરી. સપ્તમ અષ્ટમ અને નવમ એ આધિક-  
શ્રાવણ પ્રાણ અને જ્યોતિઃ એ ત્રણમાં પ્રવૃત્તિગત સન્દેહ નિષ્ઠ કરીને આકાશપ્રાણજ્યોતિઃ-  
પદવાચ્ય અહીં છે એમ સિદ્ધ કર્યું, અને આ અન્તિમ દશમ અધિકરણમાં ચિત્ત જીવ અને અંચિત્  
મુખ્ય પ્રાણ એ ઉભયનો સંશ્લેષ નિર્ધારીને એક જ અદિતીય શુદ્ધ અહીં જગત્કારણ  
છે એમ સિદ્ધ કર્યું. આ પ્રકારે આ સકલ ચરણમાં કાર્યપ્રતિપાદનકારા ઉપોનિષદ્ધાકોનો  
સ્વરૂપપરતા સિદ્ધ કરીને શબ્દતઃ સન્દેહની નિષ્ઠા કરી. આ સનાતન શ્રુતિરહસ્ય અન્યથા  
કરીને જ વાદી સંયુજનિશ્ચયભેદ કર્યો છે તે અહીંમીમાંસામાં નિજ અનધિકાર સ્વયં જ વ્યક્ત  
કરે છે, કારણ કે શુણ્ઠાદીકાર તો સાદૃશ્યમાં છે અહીંવાદમાં નથી, અહીંમાં ભૌતિક શુણ્ઠો  
અન્યથા જ નથી એમ પ્રતિપાદનાર્થ જ આ પ્રથમ સમન્વયાધ્યાયનો સમારમ્ભ છે.

## દ્વિતીયઃ પાદઃ

૧. ચતુઃસૂત્રં સર્વત્રપ્રસિદ્ધોપદેશાધિકરણમ્ ॥

૨. સર્વત્ર પ્રસિદ્ધોપદેશાત્ ॥

૨. વિવક્ષિતશુણોપપત્તેષ્વ ॥

## દ્વિતીય પાદ\*

પ્રથમાધિકરણ૧.

૧. ( મનોમય બ્રાહ્મશરીર પરમાત્મા જ છે, )  
સર્વત્ર-સર્વ વેદાન્તર્મા-પ્રસિદ્ધ ( જે બ્રહ્મ  
તેનો ) વ્યપદેશ છે તેથી,
૨. (લોકાન્તરમાં સહકર્યાતુરૂપ દેહપ્રાપ્તિરૂપ)  
વિવક્ષિત શુણની ( બ્રહ્મજ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં )  
ઉપપત્તિથી, તથા ( સત્સહકર્યાદિ વચન  
પણ બ્રહ્મવાક્યપોષક છે તેથી ),

\*પ્રથમ પાદમાં શાબ્દ સન્દેહની નિવૃત્તિના જ પ્રસ્તાવમાં કાર્યપ્રતિપાદક વાક્યોની પણ પરમાત્મપરત્વે મીમાંસા થઈ. હવે આ દ્વિતીયાદિ પાદત્રયે અર્થગત સન્દેહની નિવૃત્તિ કરે છે. ૧ જીવ ૨ જડ અને ૩ તત્સમુદાય એમ ત્રિવિધ અર્થ છે, તેથી આ દ્વિતીય પાદમાં જીવગત તૃતીય પાદમાં જડગત અને ચતુર્થ પાદમાં જડજીવગત સન્દેહની નિવૃત્તિ કરીને સૂત્રકાર સ્વરૂપનિર્ણયાખ્ય સમન્વય સિદ્ધ કરે છે. આ દ્વિતીય પાદમાં અષ્ટ અધિકરણ અને દ્વાવિંશત સૂત્ર છે.

૧. પ્રથમ સર્વત્રપ્રસિદ્ધોપદેશાધિકરણમાં સૂત્રચતુષ્ટય છે. સામવેદીય જાન્દોગ્યોપનિષદના પગ્ગચમ પ્રપાઠકમાં “અયં સ્વહ ક્તુમયઃ પુરુષઃ X X X X X સ ક્તુ કુર્વાત મનોમયઃ પ્રાણશરીરો ભારુપઃ સત્સહકર્ય ભાકાશાત્મા સર્વકામઃ સર્વગન્ધઃ સર્વરસઃ” શ્રુતિ છે, અત્ર મનોમયઃ ઇલાદિ વાક્યનો અર્થ વિજ્ઞાનમય જીવ નથી, પરંતુ આંતરનાદાત્મક બ્રાહ્મશરીરાદિરૂપ અન્તર્યામી પરમાત્મા અર્થ છે, કારણ કે (૧) સર્વત્ર વેદાન્તર્મા-ઉપનિષદમાં-પરમાત્મા જ પ્રસિદ્ધ છે અને તે પરમાત્માનો જ અત્ર પણ ઉપદેશ છે, (૨) વિવક્ષિત લોકાન્તરીયતાદશસ્વરૂપપ્રાપ્તિ શુણ બ્રહ્મજ્ઞાનપક્ષમાં પણ ભગવત્સ્વરૂપલાભથી અથવા સાકાષ્યલાભથી ઉપપન્ન જ છે, ભગવત્સેવોપયોગી ભગવદ્દીકર્ય અપ્રાકૃત અઘોરિકા નિર્દોષ બ્રહ્મ દેહ શુણ છે, પુરુષ જે પ્રકારે કૃત-ઉપાસના-કરે તે પ્રકારે આ લોકમાંથી પ્રયાણાનન્તર સહકર્યાતુરૂપ ફલ પ્રાપ્ત કરે છે, ઉપાસના નાનાવિધ છે તેથી પ્રાકૃત ઉપાસનાનું પ્રાકૃત ફલ અને અપ્રાકૃત સેવાનું અપ્રાકૃત ફલ પુરુષ પ્રાપ્ત કરે છે, તથા ઉપનિષદમાં સત્સહકર્યઃ પદ છે તેથી પણ અત્ર પ્રાકૃત દેહનો સમ્બન્ધ નથી, (૩) તિરોહિતાનન્દ નિરાકાર શરીર જીવના શરીરને-સ્વરૂપને-આનન્દરૂપ બ્રાહ્મનકર્તા ઉપનિષદ કથે એ પણ ઉપપન્ન નથી, અધ્યાસ કરીને શરીર જીવને જ બ્રાહ્મશરીરરૂપ કહ્યો નથી, તેમ બ્રાહ્માદિ લૌકિક પણ નથી, અને (૪) અગ્રે “જ્ઞાતમિતઃ પ્રેલામિસમ્મવિતાસિ” ઇલાદિ ફલવાક્યમાં બ્રાહ્મશરીરરૂપને કર્મ-ધ્યેય અને પ્રાપ્ત-કર્તૃ છે, અને શરીર જીવને કર્તાધ્યાતા અને પ્રાપ્તા-કર્તૃ છે, ભજનીય સ્વરૂપના કર્યન વિના તાદશ ફલ સિદ્ધ થાય નહિ, અર્થાત્ “મનોમયઃ પ્રાણશરીરઃ” ઇલાદિ વાક્યમાં ભજનીય પરમાત્માનું જ પ્રતિપાદન છે. હવે વિષયવાક્યનો આ અર્થ સિદ્ધ થયો. “સર્વ સ્વલ્લિદમ્નન્ન તણ્ણાનિ” “જ્ઞાન્ત ડપામીન” વાક્યમાં બ્રહ્મત્વે કરીને જગત્પત્ની જે ઉપાસના કરી તે ઉપાસના વિરાટસ્વરૂપ પરમાત્માની જ કરી, આ વિરાટસ્વરૂપ તદ્દપામય અને તદ્દપામક

૩. અનુપપત્તેસ્તુ ન શારીરઃ ॥

૪. કર્મકર્તૃત્વપદેશાચ ॥

૩. (જીવમાં આનન્દરૂપ પ્રાણશરીરત્વની) અનુપપત્તિથી તો (પ્રાણશરીરના) શારીર-જીવ-નહિ,  
૪. અને (પ્રાણશરીર) કર્મનો અને (જ્ઞાતા શારીર) કર્તાનો વ્યવેશ છે તેથી.

પણ કાષ્ઠનિકનથી તેથી તજ્જાન પદે ધ્વજમાંથી જ ઉત્પત્તિ રિધિતિ અને લયનું કથન કર્યું. આ જગદ્ગુપ્ત પરમાત્માની વિરાડ્ભાવે શાન્તિપૂર્વક ઉપાસનાનું ફલ અન્તઃકરણશુદ્ધિ છે. પૂર્વાક્ત વિરાટ પરમાત્માની શાન્ત ઉપાસનાનું ફલ-અન્તઃકરણશુદ્ધિ-પ્રાપ્ત થાય તદનન્તર શું કરવું ? 'પુરુષ ખરે કૃતુમય છે,' જે પ્રકારે પુરુષ ઉપાસના કરે તે પ્રકારનું ફલ પુરુષ પ્રાપ્ત કરે, વિરાડ્ભાવે પરમાત્માની ઉપાસનાનું ફલ-અન્તઃકરણશુદ્ધિ-પ્રાપ્ત અને તેથી નિરસજ્ઞાના પણ પ્રાપ્ત થાય તથાપિ, "અન્તે યા મતિઃ સાં ગતિઃ" "યં યં વચ્ચિ" ગીતાવાક્યથી અને સર્વાત્મકતા જ ફલ પ્રાપ્તિ પરમાત્મા ફલ સિદ્ધ થાય નહિ, તેથી પરમાત્માથી તો ઉપાસનાનું આચરણ એમ "સ કર્તુ ક્વલિત" પદ્યો કહ્યું, ઉક્ત વિરાટરૂપ પરમાત્માની શાન્ત ઉપાસનાથી અન્તઃકરણ શુદ્ધ થયું તથાપિ જેવો કદ તેનું ફલ તેથી મનોમયઃ ધ્વજાદિ પ્રકારે મનનાત્મક કૃતુ-ન્યુન-કરવો, માનસી સેવા કરતી, સર્વત્ર વેદાન્તમાં પ્રવેશ સર્વાન્તર પરમાત્માનું જ મનન કરવું એમ શ્રુતિએ ઉપદેશ કર્યો. "તત્ત્વેવ મયં" શ્રુત્યન્તરમાં પણ પરમાત્માનું મનન આવશ્યક કહ્યું છે, તેથી પરમાત્માનું જ મનન કરવું એ યુક્ત પણ છે મનોમયમાં મયદ્ પ્રલય વિહારાર્થક છે તેથી મનોવિહારભૂત વેદની દિરવ્યગર્ભની અથવા જીવાન્તરી ઉપાસના કરતી એ પક્ષ તો ઘટતો જ નથી, કારણ કે વેદમાં દિરવ્યગર્ભમાં અથવા જીવાન્તરમાં સત્સત્કલ્પસ્વાદિ ધર્મ જ નથી, અને અત્ર તો સત્સત્કલ્પસ્વાદિધર્મવિશિષ્ટ મનોમયનું મનન કરવું એમ ઉપદેશ છે. મનોમયમાં મયદ્ વેદદિરવ્યગર્ભાદિવિહારાર્થક નથી પરંતુ "મનસીશત્કલ્પઃ" "સ માનસી ન આત્મા જ્ઞાતામા" "મનસા વુ વિચિત્રેન" ધ્વજાદિ શ્રુતિથી મયદ્ પ્રાચુર્યાર્થક છે એમ નિશ્ચય થાય છે, તેથી વિહારાર્થનો ઉદ્ધાપ કરીને મયદ્માં પ્રાચુર્યાર્થનો આવાપ કરવો, અને તેથી અત્ર મનોમય પદ આનન્દમયવાચક છે, આનન્દમયનું પરમાત્માવાચક છે એમ સિદ્ધ થઈ જાય છે. "કો જ્યેવાન્માત્ કઃ પ્રાણ્યાત્" શ્રુતિમાં આનન્દમયનું પ્રાણ્યાત્ત્વ સ્પષ્ટ છે, તેથી આનન્દમયસ્વરૂપ મનોમય પ્રાણ્યસ્વરૂપવિમલ છે એ હેતુથી જ એ પ્રકારે તન્મનનનો અત્ર ઉપદેશ છે એમ નિશ્ચિત થાય છે, અને તેથી અત્ર વિવિધવાક્યાર્થ આનન્દમયરૂપ પ્રાણશરીરરૂપ અતર્વામી પરમાત્મા છે એમ સિદ્ધ થઈ જાય છે. હવે આ વિવિધવાક્યના પદના પણ અર્થનું શ્રવણ કરો. આ પરમાત્મા મનોમય છે, આનન્દમયસ્વરૂપ છે, પ્રાણશરીર છે, પ્રાણ્યસ્વરૂપવિમલ છે, મારૂપ છે, પ્રપશરૂપ જ્ઞાનાત્મા છે, અને સત્સત્કલ્પ છે, અર્થાત્ આ આનન્દમયસ્વરૂપ પ્રાણ્યસ્વરૂપવિમલ પ્રકાશરૂપ પરમાત્માના સકલકલ્પ-વિચાર-સત્ય છે, અવિતથ છે, વિષયને વ્યભિચરતા નથી. આ પરમાત્મા આકાશાત્મા છે, વ્યાપક દુર્લભ નીરૂપનીલ સર્વાધાર અને નામનિર્વાદક છે. આ પરમાત્મા સર્વકામ છે, સર્વગ્ન્ય છે, સર્વભક્ત છે, પરમાત્માના સકલ કામ ગ્ન્ય રસ, નિર્દોષ સ્વરૂપાત્મક છે, આ પરમાત્મા જ આ સર્વ જગત્ છે તેથી અત્ર અન્તર અને બહિર ઉત્તમત્ર પરમાત્મા જ્ઞાત છે, અન્તર્બહિર ઉત્તમત્ર પરમાત્માનું પ્રવચન-જ્ઞાન-પ્રાપ્ત છે. આ પરમાત્મા અવાકી છે, એકાદશ ઇન્દ્રિયના કાર્ય કરે

૨. ચતુઃસૂત્ર સંવેદવિશેષાધિકરણમ્ ॥

૫. શાસ્ત્રવિશેષાત્ ॥

૬. સ્મૃતેષાં ॥

દ્વિતીયાધિકરણ ૨. ૨

૫. (હિરણ્યમય પરમાત્મા છે,) શબ્દે-હિરણ્યમયશબ્દે-કરીને (જીવથી) વિશેષ (ઉક્તા) છે તેથી,

૬. સ્મૃતિથી તથા (તન્મુક્તમૂલ નિઃશ્વાસ-વચનથી)

છે, તથાપિ તત્તદ્ ઇન્દ્રિયથી વિરહિત છે, પરમાત્માનું સ્વરૂપ જ તત્તદ્ ઇન્દ્રિયનું કાર્ય કરી લે છે. આ પરમાત્મા અનાદર છે, આસકામ હોવાથી સમગ્રમરહિત સર્વનિરપેક્ષ છે, અને હૃતઃ પ્રેક્ષ આ અંતિમ જન્મમાં આ લોકમાંથી પ્રયાણાનંતર પતદ્ વક્ષ અગિસમ્મથિતાસ્મિ હું આ પરમાત્માને માનસી સેવાથી પ્રાપ્ત કરીશ, આ અંતર્યામી પરમાત્મા માનસી સેવાએ કરીને પ્રાપ્ય છે તેથી આ અંતિમ જન્મમાં હું તેમની માનસી સેવા કરીશ અને આ લોકમાંથી પ્રયાણાનંતર તે માનસી સેવાનું ફલ મને પ્રાપ્ત થશે, લજનીય અંતર્યામી પરમાત્માની મને પ્રાપ્ત થશે.

૨. દ્વિતીય શબ્દવિશેષાધિકરણમાં પશુ સૂત્રચતુષ્ટય છે. વાજસનેયિ બૃહદારણ્યકમાં નહિ પરંતુ ને જ શાખાના ઉપનિષદાંતરમાં સમાન પ્રકરણમાં “યયા ક્રીદિર્વાં યવો વા દયામાકો વા રયામાકત્ત્વલો વૈવમયન્તરાતમન્ પુરુષો હિરણ્યમયઃ” શ્રુતિ છે, અત્રે હિરણ્યમય જીવ નથી, પરંતુ પરમાત્મા છે, કારણ કે (૧) હિરણ્યમય શબ્દથી જ આત્મન્દૈકરૂપ વિશેષનું સ્પષ્ટ કથન છે, (૨) ‘દૈવરઃ સર્વભૂતાનાં હૃદયેર્જુન તિષ્ઠતિ’ ઇત્યાદિ સ્મૃતિમાં તથા તન્મુક્તમૂલ “વિષ્ણુર્વં હિરણ્યમયમ્” ઇત્યાદિ નિઃશ્વાસમાં-શ્રુતિમાં-પશુ હૃદયમાં પરમાત્માની સ્થિતિનું સ્પષ્ટ કથન છે, (૩) વ્યાપક પરમાત્માની હૃદયપ્રદેશમાં સ્થિતિ અને ત્રીહિયવાદિરૂપતા અમુક છે એમ પશુ ન કહેવું, નિદિષ્યાસાનંતર શાક્ષાત્કાર હૃદયમાં-અંતઃકરણમાં-જ થાય છે, ભક્તિમાર્ગમાં તો બહિઃ પશુ સ્પર્શદિ થાય છે એ વિશેષ છે. “કિમત્ર મદ્રમ્” ઇત્યાદિ મંત્રથી અર્ચવર્ણના અને યજ્ઞમાનના પરસ્પર હસ્તપ્રકથાર્થ “ચત્વાર ઉપરવાઃ પ્રાદેશમાત્રાઃ” ઇત્યાદિ કર્ત્વિકત પ્રકારે પ્રાદેશમાત્ર આકાશસ્વરૂપ અભિવ્યક્ત કરાય છે, તેથી કાંઈ આકાશની વ્યાપકતાનો ભૂલો થતો નથી, તેમ જરાપુનઃદિ ચતુર્વિધ જૂના અંતઃહૃદયમાં વિરાજમાન પરમાત્મા ત્રીહિસમાન યરસમાન શૂયામાંકમમાન અને શૂયામાંકતપ્તુક્ષમાન પશુ છે તેટલા-માત્રથી કાંઈ “અનન્તરં નાન્યદગ્ર્યવત્ દિ પરાતરં મહત્તો મહાન્તમ્” ઇત્યાદિ તૈત્તિરીય-શ્રુત્યુક્ત અનેકપરિમાણક પરમાત્માની પશુ વ્યાપકતાનો ભૂલો થઈ જતો નથી, અને (૪) પરમાત્મા હૃદયમાં સ્થિતિ કરે છે તેથી જીવવત્ સુખદુઃખસાક્ષાત્કારાદિ પ્રાપ્ત થશે એમ પશુ ન કહેવું, કારણ કે જીવને અલભાવ પ્રાપ્ત થયો નથી તેથી બન્ધ-દર્શમાં જીવ કામકર્માંદિપરાધીન છે અને પરમાત્મા તો સદૈવ સર્વરૂપ આત્મન્દૈકરૂપ સ્વપ્રકર્તા છે, આ પ્રકારે પરમાત્મામાં જીવથી વૈશેષ્ય છે, તેથી પરમાત્મા તો સ્વાપેક્ષિત જ આત્મન્દેભાગ કરે છે, કર્માંદિવશ જીવવત્ અનપેક્ષિત દુઃખાદિસાક્ષાત્કાર પશુ કરતા નથી. સર્વ વેદ જે પરમાત્માના નિઃશ્વાસ છે તે પરમાત્માના સુખપદ્મમાંથી વિનિસ્સૃત શ્રીમદ્-ભગવદ્ગીતોપનિષદને સૂત્રકારે આ અધિકરણના દ્વિતીય સૂત્રમાં ‘સ્મૃતિ’ સંગ્રાહક અર્પણે એ મીમાંસા તો સામાનુભદિ વૈચ્છેય આચાર્યોએ પશુ કરી નથી, તેથી શ્રીમદ્વેદ્યાનસાચાર્ય

૭. અર્મકૌકસ્ત્યાત્ સદ્વ્યવદેશાચ નેતિ  
ચેન્ન નિચાર્યત્વાદેવં જ્યોમવચ્ચ ॥

૭. અર્મકૌકસ્-સ્વરૂપ-હૃદયરૂપ સ્થાન-એ  
તેથી, અને તેના-પ્રીત્વાદિતુલ્ય પરિમાણ-  
ના-અવપદેશથી ( આ અહાવાક્ય ) નહિ  
એમ જો (કહો તો તેમ) નહિ, નિચાર્ય-  
ત્વથી-પરમાત્મા હૃદયમાં દ્રશ્ય છે તેથી-  
અને એમ-પ્રીદિતુલ્યતાપ્રતિપાદન-એમનત  
-આકાશવત્ અતુલવિધભૂતાન્તર પરમાત્મા  
છે એમ જ્ઞાન કરાવવું છે તેથી,

૮. સમ્મોગપ્રાપ્તિરિતિ ચેન્ન વૈદોચ્યાત્ ॥

૮. ( હૃદયમાં પરમાત્માની સ્થિતિથી જીવવત  
પરમાત્માને પણ સુખદુઃખના ) સમ્મોગ-  
ની પ્રાપ્તિ (યશે) એમ જો (કહો તો તેમ)  
નહિ, ( જીવથી અહાવું સર્વરૂપત્વાદિ )  
વૈદોચ્ય છે તેથી.

નિજ બાધમાં આ પ્રકારે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાપ્રતિપદનું સ્મૃતિત્વ સ્પષ્ટ કરે છે. તન્મયોપનિ-  
વસ્યુરવમ્પૃચ્છામિ શ્રુતિથી અહા કેવલોપનિપદેકવેદ્ય છે, પ્રમાણાન્તરે વેદ-જેય-નથી, શિષ્ય-  
રૂપે પ્રપન્ન અર્જુન પુષ્પિષ્ઠા ન હતો, તેથી ભગવદ્વાક્યમાં અર્જુનનો નિર્વિ-  
ચિકિત્સ વિદ્યાસ ન હતો, યુદ્ધસાર્થકારણ્ય પરમાત્માએ જે અર્જુનને રથી સ્થાપ્યો હતો  
અને સ્વયં તે રથીના સારથિ થઈ ગયા હતા તેવા સાદૃશ્યકાર રથી અર્જુનને તેવા દારુણ  
દેશભક્ષમાં ઉપનિપદનું કથન થાય એમ ન હતું, તેથી “યો વે વેદોચ પ્રદિષ્ણોતિ તસ્મે”  
છત્યાદિશ્રુત્યુક્ત - ગુરુરૂપને-મયાદાપ્રતિપાદકવેદવકત્ આકાશત્મક રૂપને-વેદાર્થને અને  
તતાત્પર્યને પણ રસરીને અક્ષરથીએ ઉત્તમ પરમાત્માએ સ્મૃતિરૂપ વાક્યનો ઉચ્ચાર કર્યો  
તેથી સૂત્રકારે ‘શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાપ્રતિપદને ‘સ્મૃતિ’ કથી, અને પરમાત્મમુખપવત્રવિનિર્ગત  
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ઉપનિપદના પણ અર્થની નિશ્ચયિકા છે, તેથી ઉપન્યાસપૂર્વક શ્રીમદ્-  
ભગવદ્ગીતાની પણ મીમાંસા-વિચારણા-સૂત્રકારે કરી. પરમાત્માએ અર્જુનના અધિકારાનુ-  
સાર અહાવિદ્યાનું નિરૂપણ કરીને નિજ કૃપાલુતાથી “સર્વયુગતમમ્” છત્યાદિથી ભક્તિનો  
અને પ્રપત્તિનો જ ઉપદેશ કર્યો, તેથી પરમાત્માએ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં પૂર્વે જે જે  
નિષ્કર્ષની આજ્ઞા કરી તે તે સર્વ નિષ્કર્ષ પણ ભક્તિના અને પ્રપત્તિના જ અકર્મ છે એમ  
નિશ્ચય કર્યો. “કરિષ્યે વચ્ચનં તવ” છત્યાદિથી અર્જુનનું વિદ્વાન પણ તેવું ભક્તિપ્રપત્ત્યુદ્દેશ  
જ નજીવ. છે. વ્યાસજી શુદ્ધવત નથી પરન્તુ પરમાત્માના જ્ઞાનાશ છે, તેથી જ્ઞાનાશ સૂત્ર-  
કારે અહામયમાં પુરાણી પણ મીમાંસા કરી તેમાં દોષ નથી. કિન્તુ, આ અધિકરણના  
તૃતીય સૂત્રથી એક નવ્ય અધિકરણ પણ પ્રારંભાય છે. તે આ પ્રકારે. ઉક્ત તૃતીય સૂત્રમાં  
પૂર્વે પક્ષમાં વ છે અને ઉત્તરપક્ષમાં પણ વ છે, તેથી એતાદશ વાક્યાન્તરમાં પૂર્વાધિ-  
કરણથી વૈલક્ષણ્યની અને ઉપપત્તિની, પણ, સ્ફૂર્તિ થાય છે. અત્ર તૈત્તિરીયશાખીય મહા-  
નારામણોપનિપદમાં “અદિત્યો વા એવ એતન્મજ્જલં તર્પતિ x x x x x y એવોન્તરાદિત્યે  
દિરળ્મયઃ પુરુષઃ” શ્રુતિ ઉદાહરણ છે, તેથી અમત્વ તૈત્તિરીય ઉદાહરણશ્રુતિમાં પણ દિરળ્મય  
જીવ નથી પરન્તુ પરમાત્મા છે, જેમ પરમાત્મા હૃદયમાં નિચાર્ય-જેય-છે તેમ પરમાત્મા

૫. પદ્યસૂત્રમન્તર ઉપપત્તૈરિત્યાધિકરણમ્ ॥

૧૩. અન્તર ઉપપત્તેઃ ॥

૧૪. સ્થાનાદિવ્યવદેશાઃ ॥

પાન્યમાધિકરણપ.

૧૩. અન્તર-અક્ષિના મધ્યમાં દર્શ્ય- ( પરમાત્મા જ છે; તેના દર્શનાદિની) ઉપપત્તિથી,

૧૪. ( પરમાત્માને જ ઉદ્દેશીને) સ્થાનાદિનો વ્યવદેશ છે તેથી, તથા ( તુલ્ય વાક્યમાં પણ એવો જ અર્થ છે તેથી ),

“યો વેદ નિર્હિતં ગુહ્યામ્” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં સ્વસ્વરૂપે અજ્ઞાના જ પ્રવેશનું સ્પષ્ટ નિષ્પ્રત્યક્ષ શ્રવણ છે, એક જ હૃદયાકાશમાં બહુ અને સુક્ત એમ જાણ્યનો પ્રવેશ તો થઈતો નથી. પૂર્વ અધિકરણમાં પરમાત્માનો સ્વાર્જિલક્ષિત ભોગ એક પ્રકારે સિદ્ધ કર્યો, અને “દ્વાં સુપર્ણ” શ્રુતિ સર્વ જ ભોગનો પરમાત્મામાં નિષેધ કરતી નથી પરંતુ માત્ર જીવવત જ ભોગનો નિષેધ કરે છે, આ પ્રકારે પરમાત્મા ભોક્તા તો છે જ, તેથી આ અધિકરણમાં સત્પ્રકાર પ્રકારાન્તર-જીવસહિત-સ્વાર્જિલક્ષિત મહાભોગનું પ્રતિપાદન કરે છે. ત્યારે હવે વિષયવાક્યના પદનો અર્થ આ પ્રકારે પરમાત્માપરત્વે કરવો. “કૃતં સર્વં પરં બ્રહ્મ” શ્રુતિથી પ્રકૃત “કૃતમ્પિવન્તૌ” મન્ત્રમાં કૃતમ્નો અર્થ પરમાત્મા. વા સ્વરૂપામૃત યાય છે, અને તેથી કૃતમ્પિવન્તૌનો અર્થ ‘સ્વરૂપામૃત પાનકર્તા જીવ અને પરમાત્મા’ યાય છે. “તસ્માદ્ તદ્ સુકૃતમુચ્યતે” શ્રુતિથી સુકૃતમ્ પદ પણ અજ્ઞવાચક છે, અને તેથી સુકૃતસ્ય લોકે પદનો અર્થ ‘સુકૃત જ લોકમાં અર્થાત્ અજ્ઞલોકમાં’ યાય છે. આ પ્રકારે અર્થ કરવાથી સુકૃતસ્ય પદમાં સ્વ ઉપચારમાત્ર યર્થ જાય છે, તે ન રહે તો ‘સુકૃતનો અક્ષરઅજ્ઞાતમક લોકમાં’ એમ પણ અર્થ સૂચકય છે. પરાધર્મી પદનો અર્થ પરાધર્મી-સત્યલોકની-સમીપ-ઉપરિ- યાય છે, અર્થાત્ પરમાત્માનો અક્ષરઅજ્ઞાતમક લોક સંસલોકથી પણ ઉપરિ છે, આ લોક પરમ છે, પરમાત્માનું માન-પરિભાણ-આ અજ્ઞલોકમાં-અક્ષરધામમાં-યાય છે, અથવા પરમાત્માનાં શ્રીલક્ષ્મીજી આ અજ્ઞલોકમાં વા અક્ષરધામમાં વિરાજમાન છે, તાદૃશ અક્ષર ધામમાં ગુહ્યામાં સત્યઅજ્ઞલોકસ્થ દહરપુણ્ડરીકવેશમાં અથવા શ્રીગિરિરાજની-કાંધક નિકુંજહરીમાં પરમાત્મા અને તત્સયુક્ત જીવ-લક્ષત-સ્વરૂપામૃતનું પાન કરે છે. પરમાત્મા પ્રકટાનન્દ છે તેથી જ્ઞાતપ છે, અને સાયુજ્યપ્રાપ્ત સયુક્ત લક્ષત પ્રકટાનન્દ પરમાત્માની છાંયા છે, તાદૃશ લક્ષતમાં પરમાત્માનું પ્રતિસંસ્કૃત્ય છે, પ્રતિબિમ્બવદ્વિપરીત-સંસ્કૃત્ય છે, જેનું યથાર્થ અજ્ઞાણ નહિ યર્થ શકવાથી જ માયાવાદી જીવને પ્રતિબિમ્બ કહે છે. વેદના કાણ્ડ-ત્રયમાં પણ આ જ પરમાત્માનો આ પ્રકારનો અજ્ઞવાદ પ્રકાશમાન છે; તેથી જ્ઞાનનિષ્ઠ બ્રહ્મવિદ્ ઉપાસનાનિષ્ઠ પશાન્તિ અને જે કર્મનિષ્ઠ છે તે ત્રિજ્ઞાતિકેતા પણ-એમ જ્ઞાની ઉપાસક અને કર્મી ત્રણે-પરોક્ષપ્રિય પરમાત્માનાં સન્તોષાર્થ પરાક્ષ વેદે છે, જેથી જેમને આ સ્વરૂપામૃતપાનકર્તાનું પરિદર્શન નથી તેમને પરાક્ષ પણ કાંધક બોધ યાય.

૫. પરમાત્મા મનોમયવાદિધર્મવાન છે, હિરણ્યશ્મશ્રુત્વાદિધર્મવાન છે, ભોક્તા છે, અને અલૌકિકભોગયોગમાં પણ સર્વથા દોષરહિત છે, એમ અનર્પ્યન્ત સિદ્ધ થયું, પરમાત્માની નિર્દોષતાનું પણ બીજા નિજ પ્રકટ સમિચ્છાનન્દમયતા છે એ પ્રતિપાદન કરવાનાં-ઉદ્દેશથી આ નંબ લખ્ય અધિકરણ રચાય છે. આ પગથમ અન્તરઉપપત્તૈરધિકરણનાં પગથ સૂત્ર છે.

## દ્વિતીયાધ્યાય.

હવે. સ્મૃત્યનવકાશાદોષપ્રસદ્ધિતિવેદાન્વ્યસ્મૃત્યનવકાશાદોષપ્રસદ્ધિગ્નાત ધત્યાદિ સ્વરૂપથી પ્રથમ

\* પ્રથમાધ્યાયમાં વિવાદાસ્પદ વેદાન્તવાંક્યોનો સમન્વય જ્ઞાપરત્વે સિદ્ધ થયો, જ્ઞાનવાદ શ્રુતિસંમન્વિત છે એમ સિદ્ધ થયું. શ્રુતિસંમન્વિત જ્ઞાનવાદને દૃઢ કરવાને આ દ્વિતીય અવિરોધાધ્યાયનો પ્રારંભ છે. ઉભય શ્રુતિમાં પરસ્પર વિરોધ પ્રતીત થતો હોય તેટલા માત્રનો જ પરિહાર આ અધ્યાયમાં કરવાનો છે એમ નથી, પરંતુ શ્રુતિનો અને સ્મૃતિનો પરસ્પર પ્રતીયમાન વિરોધ પણ અત્ર જ પરિહારીને અવિરોધ સિદ્ધ કરવાનો છે. શ્રુતિ સ્વતઃપ્રમાણ છે એમ પૂર્વગીર્માંસામાં સંસિદ્ધ છે, તેથી સ્વતઃપ્રમાણ શ્રુતિનો વિરોધ ઔચરતી કટલીક સ્મૃતિને અને કેવલલોકમાત્રસિદ્ધ જ યુક્તિને પણ દ્વિપીતે તત્કૃત વિરોધનો પરિહાર અત્ર કરવાનો છે. એમાં સંક્રાંચનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં પૂર્વોક્ત શ્રુતિવિરુદ્ધ સ્મૃતિનો અને લૌકિક યુક્તિનો જ સંક્રાંચ કરવો, પરંતુ તેથી શ્રુતિવિરુદ્ધ સ્મૃતિનો અને લૌકિક યુક્તિના વિરોધમાત્રથી સ્વતઃપ્રમાણ શ્રુતિનો જ સંક્રાંચ ન કરી લેવો, તેમ જ શ્રુત્યર્થવિચારમાં તેથી શ્રુતિવિરુદ્ધ સ્મૃતિયુક્તિનું અતુસરણ પણ સર્વથા ન જ કરવું. શ્રુતિવિરુદ્ધ સ્મૃતિ બ્રાન્તિમૂલક છે, શ્રુતિવિરુદ્ધ બ્રાન્તિમૂલક સર્વ જ સમય-યુક્તિનિયમ-યુક્તિ નથી પરંતુ અયુક્તિ જ છે, તેથી તેવા શ્રુતિવિરુદ્ધ બ્રાન્તિમૂલક અયુક્તિરૂપ સર્વે સમયના યુક્તિનિયમના-વિરોધમાત્રથી સ્વતઃપ્રમાણ વૈદિક વચનમાં શ્રદ્ધાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો નથી એમ અજ્ઞાદિ પણ જ્ઞાનવાદને જ સમ્મતિ અર્પે છે. શ્રુતિમાં પ્રતીયમાન વિરોધનું પ્રતિવિધાન સર્વથા કરવું, અન્યથા વિવશિત અર્થનું નિરમન્દિગ્ધ જ્ઞાન ન થાય. સાદૃષ્યોપન્યસ્ત સર્વ શ્રુતિનું પર્યવસાન પણ જ્ઞાનમાં જ થાય છે તેથી શ્રુતિમાં સાદૃષ્ય મતને સ્થાન નથી શ્રુતિસંમન્વિત તો માત્ર જ્ઞાનવાદ જ છે એમ સમન્વયાધ્યાયના અતુર પાદમાં સિદ્ધ કરી આપ્યું, હવે શ્રુતિસંમન્વિત પણ જ્ઞાનવાદમાં સાદૃષ્ય નિજ કાંપજ સ્મૃતિનો વિરોધ દર્શાવીને શ્રુતિસંમન્વિત જ્ઞાનવાદનું સૈધિય ધર્યોને. સ્મૃતિથી નિજ મતનો ઉપજ્ઞાન વિદ્યો છે, તેથી સૂત્રકાર સ્મૃતિનો વિરોધ સ્મૃતિથી જ પરિહારીને શ્રુતિ-સ્મૃતિસંસિદ્ધ જ્ઞાનવાદ સિધ્ધિ યર્થ શકતો, નથી પરંતુ શ્રુતિવિરુદ્ધ સાદૃષ્ય મત સ્મૃતિથી પણ વિરુદ્ધ છે અને તેથી શ્રુતિસ્મૃતિવિરુદ્ધ સાદૃષ્ય મત સર્વથા અશબ્દ જ છે એમ સિદ્ધ કરે છે. શ્રુતિથી અને સ્મૃતિથી પણ પ્રત્યાખ્યાત સાદૃષ્ય હવે યુક્તિનો પુરસ્કાર કરીને શ્રુતિસ્મૃતિસંસિદ્ધ જ્ઞાનવાદને પ્રતિષેધવાની ધૃષ્ટતા કરે છે, તેથી સૂત્રકાર જ્ઞાનવાદમાં યુક્તિ-પ્રતિષેધ પરિહારીને શ્રુતિસ્મૃતિવિરુદ્ધ અશબ્દ સાદૃષ્ય મત યુક્તિથી પણ પ્રતિષિદ્ધ છે એમ સિદ્ધ કરી આપે છે. શ્રુતિથી સ્મૃતિથી અને યુક્તિથી જ્ઞાનવાદને પ્રતિષેધવાના સાદૃષ્યમૂલક સર્વ પ્રયત્ન નિષ્ફલ થાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ નિજ સાદૃષ્ય મત જ શ્રુતિથી વિરુદ્ધ સ્મૃતિથી વિરુદ્ધ અને અન્તે યુક્તિથી પણ વિરુદ્ધ છે એમ વિપરીત રૂપે દ્વિતીયાધ્યાયના પ્રથમ પાદમાં સાદૃષ્ય અનુભવે છે ત્યારે શ્રુત્યાદિનિરપેક્ષ સાદૃષ્ય મત સ્વતન્ત્રતાથી જ દ્વલસાધક છે એમ યુક્તિવાતન્યવાદનો સમાચ્રય સાદૃષ્ય કરે છે. મહાપિ સાદૃષ્ય મત શ્રુત્યાદિસંમન્વિત નથી, તે શ્રુતિથી વિરુદ્ધ છે, સ્મૃતિથી વિરુદ્ધ છે, અને યુક્તિથી પણ વિરુદ્ધ છે, તથાપિ શ્રુત્યાદિની અપેક્ષા વિના જ સ્વતન્ત્રતાથી સાદૃષ્ય મતનું અવલમ્બન કરવાથી તદુક્ત પ્રકૃતિપુરુષના

સ્મૃત્યધિકરણ.<sup>૧</sup> પ્રથમાધ્યાયમાં વિવાદસ્પદ વેદાન્તવાક્યોનો બ્રહ્મ-  
 દ્વિતીયાધ્યાયનો પરત્વે સમન્વય-પ્રતિપાદિત થયો, હવે શ્રુતિના અને સ્મૃતિના અધિ-  
 પ્રથમ પાઠ. શેષનું પ્રતિપાદન કરાય છે. આ અધ્યાયમાં પ્રથમ અને દ્વિતીય પાઠની  
 અધિકરણરચના સ્પષ્ટ નથી તેથી તેનો યથાકર્ચનિયત બિઠ્ઠા કરી લેવો,

પ્રકૃતિધારણતાપ્રતિપાદક કપિલસ્મૃતિએ કરીને શુદ્ધબ્રહ્મધારણતાપ્રતિપાદક શ્રુતિઓનો બ્રહ્મ-  
 સમન્વયમાં બાધ થાય છે કે થતો નથી આ પ્રકારે સંશય, ધર્મમાં ભેદનો અવકાશ છે  
 કપિલસ્મૃતિનો મન્વાદિસ્મૃતિવત્ કર્મમાં ઉપયોગ નથી કેવલ મોક્ષમાં જ ઉપયોગ છે અને  
 ને મોક્ષમાં પણ કપિલસ્મૃતિ અનવકાશ થાય તો તે સ્મૃતિ જ વ્યર્થ થઈ જાય તેથી  
 સારૂપ્ય સ્મૃતિથી વૈદિક સમન્વયનો બાધ થાય છે એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, “હું સર્વ જગતનો  
 પ્રભવ અને પ્રલય છું” ઇત્યાદિશ્રુતિસંવાદિની શુદ્ધબ્રહ્મધારણતાપ્રતિપાદિકા સ્મૃતિ  
 અનવકાશ થઈ જાય તેથી સારૂપ્ય સ્મૃતિએ કરીને વૈદિક સમન્વય બાધિત થતો નથી આ  
 પ્રકારે સિદ્ધાન્ત, સારૂપ્યાદિ શાસ્ત્રનિર્માણમાં કપિલાદિ મહર્ષિઓની પ્રવૃત્તિ તો શુદ્ધબ્રહ્મવા-  
 દાંબધિકારી, બીનાધિકારીઓને આત્માનાત્મવિવેકદ્વારા તે તે શાસ્ત્રોમાં કથિત ફલસંપાદનાર્થ  
 છે, તેમાં પણ નિષિદ્ધ સારૂપ્ય અને યોગનું, તેમ જ શાકતાદિ મતોનું પણ, ફલ તો  
 નરક જ છે. આ પ્રકારે મન્દમધ્યમાધિકારીના ભેદ કરીને કેટલાક શાસ્ત્રો તાંદ્રાફલ-  
 સાધક છે, પરંતુ સર્વથા નિષિદ્ધ શાસ્ત્રો તો કેવલ વ્યર્થ જ છે એટલું જ નહિ પરંતુ

વિવેકથી મોક્ષ ફલ સિદ્ધ થઈ શકે છે તેથી શ્રુત્યાદિવિરુદ્ધ પણ સારૂપ્ય મત સ્વતન્ત્ર-  
 તાથી આદરણીય છે એમ યુક્તિસ્વાતન્ત્ર્યવાદનું તૃણાવલમ્બન સારૂપ્ય કરે છે, ત્યારે  
 આ પ્રસંગે સૂત્રકાર વેદથી બાલ અને વેદથી અબાલ સર્વ જ મતનું સૂર્યશઃ અપકન કરીને  
 તે સર્વની કેવલ અયોજિતકતા સિદ્ધ કરીને તે સર્વ મતની બ્રાન્તતા સંસિદ્ધ કરીને સ્વત-  
 ન્ત્રતાથી પણ તેમાંનું એક મત મોક્ષફલસાધક નથી. એમ દ્વિતીય પાઠમાં પ્રતિપાદન કરે  
 છે. શ્રુતિવિરુદ્ધ સ્મૃતિ અને યુક્તિ ઉભયે નિષ્ફળ અને વિપરીતફલકં પણ છે, એમ આ  
 પ્રકારે પાઠદ્વયપર્યન્ત સિદ્ધ કરીને શ્રુતિચત્રસમન્વિત બ્રહ્મવાદમાં શ્રુતિવિરુદ્ધ સ્મૃતિનો  
 અને યુક્તિનો વિરોધ પરિહરીને નિજ બ્રહ્મવાદ નિષ્કપટક કરીને શ્રુતિમાં પરસ્પર પ્રતીય-  
 માન વિરોધની પણ પરિજીહીર્વાથી સૂત્રકાર તૃતીય અને ચતુર્થ પાઠ પ્રકટ કરે છે. આશ-  
 શાદિની ઉત્પત્તિ તેમનું સ્વરૂપ તેમનો ઉત્પત્તિક્રમ તેમ જ જીવસ્વરૂપ અને તદ્ધર્મ તૃતીય  
 પાઠમાં વિચારીને તદનન્તર ઇન્દ્રિયના ઉત્પત્તિક્રમની એટલે તત્સ્વરૂપાદિની મીમાંસા ચતુર્થ  
 પાઠમાં કરીને શ્રુતિનો પણ પરસ્પર અવિરોધ સિદ્ધ કરે છે. બ્રહ્મવાદતિરિક્ત મતમાત્રમાં  
 શ્રુતિનો સ્મૃતિનો અને યુક્તિનો વિરોધ છે અને બ્રહ્મવાદમાં શ્રુતિનો સ્મૃતિનો અને યુક્તિનો  
 એક પણ પ્રકારે વિરોધ રહેતો નથી, તેથી સમન્વિત બ્રહ્મવાદ અવિરુદ્ધ પણ છે એમ  
 સૂચવીને સૂત્રકાર આ સમ્પૂર્ણ દ્વિતીયાધ્યાયની અવિરોધ સમાપ્તિ સાર્થક કરે છે, કારણ કે  
 સમન્વિત બ્રહ્મવાદમાં પરસ્પર શ્રુતિનો સ્મૃતિનો વા યુક્તિનો વિરોધ નથી સમન્વિત પણ  
 બ્રહ્મવાદ અવિરુદ્ધ જ છે એમ સિદ્ધ થાય તદનન્તર જ તદ્દક્ષ સાધનથી તાદશ ફલ પ્રાપ્ત  
 કરવાને પ્રેક્ષાવાન પ્રવૃત્ત થાય એમ આર્થ અનુશાસન છે.

૧. અત્ર પ્રથમ ત્રણ સૂત્રમાત્ર જ છે એમ કેટલાક કહે છે, કેટલાક ત્રણ સૂત્રમાં  
 એક સૂત્રનું એક અધિકરણ છે, અને કેટલાક પ્રથમ સૂત્રયુગ્મ એક અધિકરણ



તેવાં નિષિદ્ધ સાધોને અનુસરીને ભગવદ્વિરોધ આચરવાથી નરકપાત પશુ થાય છે. આ સર્વ નિયમના સર્વનિર્ણયપ્રકરણમાં વિવેચિત છે ॥ ૧. ॥ હવે एतेन મોગઃ પ્રત્યક્ષઃ આ એક જ સૂત્રે કરીને દ્વિતીયે યોગપ્રત્યક્ષત્વધિકરણું, વૈદિક સંમત્ય યોગસ્મૃતિથી સહક્રિય થાય છે કે સહક્રિય થતો નથી. આ પ્રકારે સંશય, સહક્રિય થાય છે એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, સહક્રિય થતો નથી આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત ॥ ૨ ॥ હવે ન ચિત્તજ્ઞતાદસ્ય

માનીને તૃતીય સૂત્રનું દ્વિતીય અધિકરણ રચે છે, ઉપનિષદુક્ત વિષય અપ્રત્યક્ષ છે તેથી તેણે અપ્રત્યક્ષ વિષયના નિર્ણયમાં કેવલ શ્રુતિવિચારથી જ બ્રહ્મવાદ સ્વીકારી ન લેતાં સ્મૃતિને અનુસરીને નિર્ણય કરવો યોગ્ય છે, હવે મન્યાદિ સ્મૃતિનો તો ધર્મમાં પણ ઉપયોગ થાય એમ છે, મન્યાદિ સ્મૃતિ તો ધર્મમાં પણ સાવકાશ છે, પરંતુ કપિલાદિમહર્ષિદ્વૈત સાહુખ્ય સ્મૃતિ તો કેવલ મોક્ષોપયોગિની જ છે, અને મોક્ષમાં પણ કાપિલ સ્મૃતિનો ઉપયોગ ન થાય તો નિરવકાશ સાહુખ્ય સ્મૃતિની વ્યર્થતા પ્રાપ્ત થઈ જાય, એટલું જ નહિ પરંતુ તેમ્ભૂત નિત્યાનુમેય શ્રુતિનો વિરોધ પ્રાપ્ત થાય, અને મહર્ષિ કપિલના પ્રત્યક્ષનો સાક્ષાત્કારનો—પણ વિરોધ પ્રાપ્ત થાય, આ પ્રકારની શક્ષ્ણનો પ્રસંગ જ નથી, વેદાન્તકેદરવિ-  
દેવ ચાંદમ્ સ્મૃત્યનુસાર સર્વવેદવેતા વેદાન્તકર્તા ભગવાને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં "અહં સર્વસ્ય જગતઃ પ્રભયઃ પ્રલયસ્તથા અહં સર્વસ્ય પ્રમયો મત્તઃ સર્વં પ્રવર્તેતે દત્તિ મત્વા મજન્તે માં ધુધા માવસમન્વિતાઃ" ઇત્યાદિ આગા કરી છે, તેથી કાપલભૂતિરિક્ત શુદ્ધબ્રહ્મકરણ-  
વાચક ગીતાદિ પુસ્તક સ્મૃતિઓ નિરવકાશ ન થાય એ પ્રકારે જ વેદાન્તવાક્યનો નિર્ણય કરવો ઉચિત છે. ઉપનિષદુક્ત વિષય અપ્રત્યક્ષ છે, તેથી તેવા અપ્રત્યક્ષ વિષયનો નિર્ણય શુદ્ધબ્રહ્મકરણવાચક ગીતાદિ પુસ્તક સ્મૃતિને અનુસરીને જ કરવો. કપિલસ્મૃતિ પણ નિરવકાશ નથી, જે મુમુક્ષુ પુરુષોત્તમપ્રાપ્તિના અધિકારી નથી તેવા અધિકારીને પ્રકૃતિથી અને પ્રાકૃતથી વિવિક્ત પુરુષનું જ્ઞાન કરાવીને અહન્તામતાનાંશાનન્તર સર્વથા નિરહકૃતિ સિદ્ધ કરાવીને તદનન્તર સ્વરૂપાવસ્થિતિ કરાવવામાં કાપિલ સ્મૃતિ પણ સાવકાશ જ છે. કપિલસ્મૃતિમૂલભૂત નિત્યાનુમેય શ્રુતિનો અને મહર્ષિપ્રત્યક્ષનો પણ વિરોધ નથી, કપિલાદિ મહર્ષિનો આશય અને તત્સ્મૃતિમૂલભૂત નિત્યાનુમેય શ્રુતિનું પણ તાત્પર્ય પ્રત્યક્ષ શ્રુતિથી અવિરુદ્ધ જ પદાર્થમાં છે. લોકમાં અને વેદમાં પ્રકૃતિભૂતિરિક્ત મહત્તરવાદિ પદાર્થની કપિલોક્ત પ્રકારે ઉપસાધિ પણ થતી નથી; તેથી અન્યત્ર સાવકાશ કાપિલ સ્મૃતિનો સહક્રિય કરીને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનુસાર જ ઉપનિષદ્વાક્યનો નિર્ણય કરવો ઉચિત છે.

૨. આ અતિદેશસત્ત્વ છે, યોગસ્મૃતિ પણ સાહુખ્યસ્મૃતિસમાન છે, તેથી સાહુખ્યસ્મૃતિના નિરાકરણથી યોગસ્મૃતિનું પણ નિરાકરણ થઈ ગયું એમ બળ્યું. હિરણ્યગર્ભની યોગ-  
સ્મૃતિમાં અને પાતમ્જલ દર્શનમાં ઈશ્વરેતરવનો અભ્યુપગમ છે, તેમાં વેદાન્તવિદિત મોક્ષ-  
સાધન યોગનું અભિધાન છે, તેના વક્તા હિરણ્યગર્ભ વેદવેદાન્તપ્રવર્તનમાં અધિકૃત છે, હિરણ્યગર્ભવાક્ય સર્વપૂજ્ય છે, પતમ્જલિ પણ સર્વમાન્ય છે, પાતમ્જલ દર્શનનું લાભ્ય પણ વ્યાસે કૃપ્ય છે, અને યોગસ્મૃતિનું તો મૂલ પંચુ એતાશ્વતરાત્મક પ્રત્યક્ષ શ્રુતિ છે, આ પ્રકારે યોગસ્મૃતિ સાહુખ્યસમાન નથી એમ શક્ષ્ણ ન કરવી, બેદ પ્રકૃતિસ્વાતન્ત્ર્ય અને સોપાધિક ઈશ્વર આ ત્રણ વિષયમાં તો યોગસ્મૃતિ સાહુખ્યસમાન જ છે, એટલું જ નહિ પરંતુ યોગ-

તથાત્વજ્ઞ શાસ્ત્રાદિ ઇત્યાદિ મૂલ્યે કરીને તૃતીય<sup>૩</sup> વિલક્ષણત્વાદિધિકરણ, અત્ર વિલક્ષણત્વ તર્ક કરીને અલબ્ધગતર્કત્વબોધક શ્રુતિઓનો સમન્વય આધિત થાય છે કે, આધિત થતો નથી આ પ્રકારે સંશય, વિલક્ષણ અચેતન જગત્ ચેતન અલભમાંથી ઉત્પન્ન થતું નથી એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, અચેતન ગોમયમાંથી ચેતન, વૃશ્ચિકની ઉત્પત્તિ થાય છે અને ચેતન પુરુષમાંથી અચેતન દેશાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે તેથી પૂર્વપક્ષીએ ઉક્ત વ્યાપ્તિનો વ્યભિચાર થાય છે, શુદ્ધ તર્ક કરીને વૈદિ સમન્વય આધિત થતો નથી આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત ૧૧૩ ૧૧ હવે

સ્મૃતિમાં અલ્પહાત્મક પ્રધાનકારણવાદ સ્વીકારેલો છે, ઈશ્વર નિમિત્તમાત્ર જ એમ અબ્યુ-પગમ છે, ક્યેય ઈશ્વર ઉપાદાનકારણ ન હોવાથી તેના સકલ યજ્ઞનું, જ્ઞાન ન થવાથી ધ્યાનનો વિષય પણ અપૂર્ણ જ છે, સૃષ્ટિવ્યવહારવ્યવર્જને સમ્પૂર્ણ જ્ઞાન નથી, તેનું જ્ઞાન સમ્પૂર્ણ હોય તોએ હીનાધિકારીને અર્થે તેણે તેટલું જ કયન કર્યું એમ માનવું યુક્ત છે, મનોનિગ્રહરૂપ સાધનાશમાં યોગસ્મૃતિનો વિરોધ ન હોવાથી વ્યાસે તે દર્શનનું લાખ્ય પણ કર્યું તથાપિ મનોનિગ્રહવ્યતિરિક્ત વિભાગમાં યોગસ્મૃતિનો અને વ્યાસસિદ્ધાન્તનો વિરોધ સ્પષ્ટ જ છે, યોગસ્મૃતિકારણ ઉપનિષદનું ઉપનુંદણ અયુક્ત જ છે, તેથી હીનાધિકાર્યુપયુક્ત યોગસ્મૃતિનો પણ મર્યાદા કરીને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાથી શ્રુત્યર્થસમન્વય સુદૃઢ કરવો. સ્વેતાશ્વતરમાં યોગનો ઉપદેશ છે તેથી યોગ વૈદિક હશે એ શુદ્ધ નિવૃત્ત કરવાને અત્ર પ્રથમ અતિદેશસૂત્રથી સારૂખ્યસમાન યોગનું પણ પ્રસાંખ્યાન કર્યું.

૩. પૂર્વસિદ્ધ સમન્વયમાં સારૂખ્યસ્મૃતિનો અને તત્સમાન યોગસ્મૃતિનો અલ્પવાદમાં આધ ન આવતો હોય તથાપિ તર્કનો આધ આવે છે, યદ્યપિ વ્યાસમતાનુસારી જૈમિનિએ ઔત્પત્તિક સૂત્રમાં વેદનું નિરપેક્ષ પ્રામાણ્ય સ્થાપ્યું છે તથાપિ તે નિર્ણય સાધ્યધર્મવિષયક જ છે એમ અવ્યતિરેકમાર્થેનુપલબ્ધે સૂત્રાશયી પ્રતીત થાય છે, ઉપનિષદ તો સિદ્ધઅલ્પવિષયક છે, મમ્તવ્યઃ એમ વિધાન પણ છે, તેથી યુક્તિએ, અનુચિન્તનરૂપ મનનમાં અપેક્ષિત તર્કનો પણ અવકાશ છે, જગત્ વિલક્ષણ છે, જગત્ અચેતન જડ મોહાત્મક પુનઃ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે, તેથી ચેતન જ્ઞાનાત્મક શુદ્ધ શબ્દપ્રમિત અલ્પ જગત્કારણ યર્થ શકતું નથી, દુઃખી અર જીવ પણ વિલક્ષણ છે, તેથી તે પણ નિત્યનિરવધ્યાનહાત્મક અશિ અલ્પનો અંશ યર્થ શકતો નથી; કિમ્વચ્ચ જગત્જીવનું અલ્પવૈલક્ષણ્ય વિજ્ઞાતજ્ઞાવિજ્ઞાતશ્ચ શ્રુતિમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે, પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તો જ્ઞાન્તિમાત્ર છે, તેથી વિલક્ષણતાબોધક તર્કનો ઉપજગ્મ પણ પ્રત્યક્ષથી ન કરતા શ્રુતિથી જ કરવામાં આવે છે, ચેતનાચેતનવિભાગ શ્રુતિસિદ્ધ છે, તેથી શ્રુતિતાત્પર્ય-ગોચર વૈલક્ષણ્યબોધક તર્ક પ્રામાણિક છે, મુલ્યમત્ત ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં જૂતની અને ઇન્દ્રિયની ચેતનતા નથી, પરંતુ તત્તદભિમાનિની દેવતાની ચેતનતા છે, કારણ કે વિજ્ઞાતજ્ઞાવિજ્ઞાતશ્ચ શ્રુતિમાં પણ ચેતનાચેતન વિશેષ કહ્યો છે, અને અમિર્વાગ્ મૂલ્વા મુલ્યપ્રાપ્તિશ્ચ શ્રુતિમાં તો તે દેવતાની અનુપ્રવેશરૂપ અનુગતિ પણ દહી છે, ઇન્દ્રોઅર્થાં હન્તાહમિમાસ્તિષ્ઠો દેવતાઃ શ્રુતિ-માં દેવતાપદ તેજ આદિનું વિશેષણ છે, અને કૌપીતકિ આલ્પશુમાં ઇતા હૈવ દેવતા અંદ્રેયમે વિહુદમાનાઃ શ્રુતિમાં દેવતાપદ પ્રાણનું વિશેષણ છે, તેથી શ્રુતિસિદ્ધવૈલક્ષણ્યક જગત્જીવનું કારણ અશિ અલ્પ યર્થ શકતું નથી, આ પ્રકારનો સારૂખ્ય તર્ક પણ અલ્પવાદનો આધ કરી શકે શકે એમ નથી, કાર્યકારણના વૈલક્ષણ્યને દ્વપનાર સારૂખ્યને કાર્યનું અને કારણનું સ્થાન, ધર્મે કરીને સારૂખ્ય વિવક્ષિત હોય તો તે વિવક્ષા મુક્ત નથી, તેવી વિવક્ષા લોક—

અસદિતિચેમ પ્રતિષેષમાત્રવાત ઇત્યાદિ પચ્ચ-સૂત્રે કરીને અતુર્યઃ અસદિતિચેદિત્યધિકરણ, “આ પ્રથમ અસદ્-હતુ” ઇત્યાદિ શ્રુતિએ કરીને વૈદિક સમન્વય આપિતં યાગ છે કે આપિતં યતો નધી આ પ્રકારે સંસાય, કારણ અસત છે એમ શ્રુતિ કહે છે તેથી સદ્ બ્રહ્મની કારણનાનો અસમ્બવ

વિરુદ્ધ છે, કાર્યતું અને કારણતું સર્વાશમાં સારૂપ્ય હોય તો કાર્યકારણભાતની જ હાનિ પ્રાપ્ત થાય છે, પ્રકૃતિગત શુભમામ્ય સર્વમૂલત્વ મદદાદિ વિઠ્ઠિનિર્મા ન હોવાથી-મોહકપ્તં મતમાં પ્રકૃતિની અને મહાદેહી વિવક્ષણતા હોવાથી-પ્રકૃતિની પણ કારણનાનો બદલ પ્રાપ્ત ધર્મ જશે, અને તેથી જ પ્રકૃતિકારણવાદના રક્ષણાર્થે વૈલક્ષણ્ય પણ સ્વીકારશે. તો તે જ વૈલક્ષણ્યહેતુથી બ્રહ્મકારણવાદ પણ સિદ્ધ થતાં વૈલક્ષણ્યહેતુ સારૂપ્યને અનગીટ બ્રહ્મવાદ-રૂપ અર્થાન્તર મિદ્ધ કરે છે. કારણતું અને કાર્યતું સર્વ ધર્મે નદિ પરન્તુ ઘણક અમુક ધર્મે જ સારૂપ્ય વિવક્ષિત હોય તો અતિપ્રસક્ત્ય પ્રાપ્ત થાય છે, સચ્ચિદાનન્દરૂપ બ્રહ્મના સર્વશામાંથી જન્મું ચિદશમાંથી જન્મું અને આનન્દશમાંથી અનન્તપ્રાપ્તિનું બુદ્ધ્યરણ્ય બ્રહ્મવોદમાં સ્વીકાર્યું છે તેથી તત્ત્વધર્મે તે-તે સારૂપ્ય બ્રહ્મવાદમાં વિઘ્નમાન જ છે, અને તેથી સારૂપ્યોક્ત વૈલક્ષણ્યહેતુ જ ‘સ્વરૂપાસિદ્ધ’ છે, જે ધર્મે કરીને પદાર્થાન્તરથી કારણની વ્યાવૃત્તિ થાય છે તે ધર્મે કરીને કારણતું અને કાર્યતું સારૂપ્ય વિવક્ષિત હોય તો જે દેહત્વગોમયત્વાદિ ધર્મે કરીને વસ્તુવન્તરથી દેહગોમયાદિરૂપ કારણની વ્યાવૃત્તિ થાય છે તે દેહત્વગોમયત્વાદિ ધર્મે કેશવૃત્તિકાદિમાં નથી તેથી કેશવૃત્તિકાદિનું કારણ દેહગોમયાદિ નથી એમ માનવાનો પ્રસક્ત્ય પ્રાપ્ત થશે. ચેતન દેહમાંથી અચેતન કેશનખદન્તાદિની અને અચેતન ગોમયમાંથી ચેતન વૃત્તિકાદિની ઉત્પત્તિ દેખાય છે, તેથી વૈલક્ષણ્યહેતુ ‘આધારણ્ય’ છે, અચેતન-દેહમાંથી અચેતન કેશાદિની અને અચેતન ગોમયમાંથી અચેતન વૃત્તિકાદિદેહની ઉત્પત્તિ સ્વીકારતાં-વૈલક્ષણ્ય-હેતુ પૂર્વોક્ત પ્રકારે ‘સ્વરૂપાસિદ્ધ’ છે, તેથી વૈલક્ષણ્યહેતુથી બ્રહ્મકારણત્વમાં વા મહાદેહના બ્રહ્મકાર્યત્વમાં બાધ પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. ચેતનમાંથી અચેતનની ઉત્પત્તિનો નિષેધ-વિવક્ષિત હોય તો બ્રહ્મવાદમાં અચેતન અંશનો જ નિષેધ છે, સર્વ જ સચ્ચિદાનન્દ બ્રહ્મ છે ત્યાં આ ચેતન અને આ અચેતન એ વૈલક્ષણ્ય જ આન્તપ્રતીતિ છે, વૈલક્ષણ્ય તો કેવલ દેખાય છે, વસ્તુતઃ વૈલક્ષણ્ય જ નથી, તેથી વૈલક્ષણ્યરૂપ આન્તપ્રત્યક્ષનું ઓક્ષમ્બન કરીને શ્રુતિસિદ્ધ બ્રહ્મવાદથી વિરુદ્ધ પ્રત્યવસ્થાન મુક્ત નથી. સમક્ષણ્યથી સલક્ષણ્યની જ ઉત્પત્તિ બહુશઃ દર્શ્યમાન છે તેથી સારૂપ્યથી ‘તુલ્ય-સલક્ષણ્ય-અંશની સમ્પત્તિ’ વિવક્ષિત હોય તો પ્રકૃત જગતમાં પણ સદશસમ્પત્તિ છે જ, જેમ સત્ પુરુષમાંથી સત્-કેશભોમ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ સદ્ અક્ષરથી સદ્ વિષ્ણુની ઉત્પત્તિનું મુદ્ગકશ્રુતિમાં શ્રવણ્ય છે તેથી, મહામાંથી સદ્ની ઉત્પત્તિ છે તેથી, યથાદર્શન અનુબદ્ધમાં પણ બ્રહ્મવાદમાં હોય નથી, આ સર્વ વૃત્તિસિદ્ધતાપનીયોપનિષદથી સિદ્ધ થાય છે, અને શ્રીપુરુષોત્તમજીએ શ્લોનસિદ્ધતાપનીહીપિકામાં આ મર્વનું નિઃપ્રત્યુદ્ધ પ્રતિપાદન પણ કર્યું છે.

૪. અસદ્ગાદગમ આસીત્ શ્રુતિમાં જગતકારણને અસત્ કહ્યું છે તેથી કારણ અભા-વ વા અસીદ્ધ છે એમ પણ શંકા ન કરી, અગ્રે અસદ્ગાદનો નિષેધ કરવાનો છે તે નિષે-ધના અવધારણ્યએ જ પ્રથમ અત્રા ઇત્યાદિ વચન કહ્યું છે, તદ્દેક આનુસદ્દેવેદમમ આસીત્ શ્રુતિમાં મતાન્તરીય અસદ્ગાદનો અનુવાદ કરીને તદનન્તર ક્રતસુ સ્વલ્પ સૌમ્યેવં સ્વાત્ ઇત્યાદિ શ્રુતિ તે અસત્નો નિષેધ કરે છે, તેથી ‘અસત્’ શ્રુતિ અગ્રિમ તન્નિષેધના અવધારણ્યએ

છે અને તેથી અક્ષરશ્રુતાઓએક શ્રુતિનો અક્ષરમાં સમન્વય આપિત છે એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ,  
 “કેમ અસત્માંથી સત્ થાય” ઇત્યાદિ શ્રુતિએ કરીને પૂર્વોક્ત શ્રુતિનો નિષેધ કરેલો છે તેથી  
 સમન્વય આપિત નથી આ પ્રકારે મિદ્ધાન્ત ૪ ૮ ૮ હવે एतेन શિદ્ધાવરિમ્હા અપિ વ્યાખ્યાતા:

છે, નાનાવિધ જગત્ એક અભાવમાંથી ક્યાંથી થઈ શકે? એક જ અભાવમાંથી નાનાવિધ  
 કાર્ય કોઈ પણ સ્થલે દૃષ્ટ નથી કે જેથી તેની કલ્પના પણ થઈ શકે. અભાવ કારણ છે  
 એમ જે સ્વીકારે છે તે પણ પ્રાગ્ભાવ નાના જ માને છે, અસત્ઃ કષ્ઠં સજ્જાયેત શ્રુતિ  
 અલીક અપુષ્પમાંથી પણ જગત્ની ઉત્પત્તિનો પ્રતિષેધ કરે છે, સદ્ અસત્ કાદાયિત્ક  
 વિકલ્પે કારણ હોય તો શ્રુતિમાં યુક્તિપુરસ્કાર તેવા કારણને દ્વય ન આપ્યું હોત, તેથી  
 અસત્ શ્રુતિમાં અસત્કારણુવાદ ન હોવાથી તે શ્રુતિથી અક્ષરવાદનો પ્રતિષેધ નથી, આ  
 સર્વેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે જગત્કારણ યાસ્કોક્તભાવવિકારાત્મકસત્તારદિન છે એમ જણા-  
 વવાને જ શ્રુતિમાં અસત્ પદનો પ્રયોગ છે, અસ્તિ નામની યાસ્કોક્ત ભાવવિકારાત્મક સત્તા નથી  
 હોય તે સત્ અને ન્યાં તેવો ભાવવિકારાત્મક સત્તા ન હોય તે અસત્ કહેવાય; એમ જણા-  
 વવાને શ્રુતિમાં અસત્ પદનો પ્રયોગ છે. નાસવાસીત્ત્વ નો સવાસીત્ત્વ ઇત્યાદિ ભાવવૃત્ત સત્તામાં  
 પણ અસત્ પદ ભાવવિકારભૂતસત્તારદિત સાદૃશ્ય પ્રધાનના નિષેધાર્થે છે અને તે સત્કતમાં સત્  
 પદ ભાવવિકારભૂતસત્તાયુક્ત કાર્યના નિષેધાર્થે છે. ન સત્તાસત્ત્વ સદસત્ત્વ સૌખ્યાલ શ્રુતિમાં  
 સદસત્ત્વ પદ અંબ્યક્તાઅંબક્ત અક્ષરના નિષેધાર્થે છે, આ પ્રકારે અસદ્વા શ્રુતિમાં અસત્ત્વ  
 કારણ જ કહ્યું નથી તેમ નાસવાસીત્ત્વ ઇત્યાદિ સત્કતમાં સત્ કારણનો નિષેધ પણ  
 પણ કરેલો નથી, તેથી અસદ્વા ઇત્યાદિ અતિ પણ અક્ષરવાદનો પ્રતિષેધ કરી શકતી નથી.  
 અસદ્વા દ્વદમમ આસીત્ત્વ શ્રુતિ કાર્યપરત્વે યોજીને ઉત્પત્તિપૂર્વ કાલમાં આ કાર્ય અસત્ હવું  
 એમ કહીને અક્ષરશ્રુત્વાર્થ કાર્ય જગત્ત્વનો પ્રતિષેધ માનતાં પણ સત્કાર્યવાદ છુત્તિવિપ્રિ-  
 નિદ્ધ થઈ જાય છે એમ પણ ન કહેવું, ઉત્પત્તિપૂર્વ કાલમાં પણ જે જગત્ત્વનો પ્રતિષેધ છે  
 તે કાર્યાવસ્થાના જ નિષેધના અવધારણ્યાર્થે છે, કાર્ય સદા કારણાત્મક જ છે, તેથી સત્કાર્ય-  
 વાદ શ્રુતિવિપ્રતિનિદ્ધ નથી, અગ્નિમ અસદ્વપરદેશ સૂત્રમાં આ અર્થનું વિશેષ પ્રતિપાદન થશે.  
 કાર્યનો કારણમાં લય થાય ત્યારે કાર્યગત સ્થૂલત્વ સાવધનત્વ પરિચ્છિન્નત્વ અશુદ્ધત્વ  
 ઇત્યાદિ ધર્મોના સમ્મન્વે કારણ અક્ષરને યશે અને તેથી અક્ષરશ્રુત્વાદ સમન્વય નથી એમ  
 પણ ન કહેવું, શરાવાદિનો મુક્તિકામાં લય થાય છે ત્યારે શરાવાદિ પણ મુક્તિકાપરમાણ્વ-  
 ભાવ પ્રાપ્ત કરે છે અને તેથી સુસુપ્તિના સ્થૂલતાસાવધનતાદિ ધર્મ મુક્તિકામાં દૃશ્યમાન  
 થતા નથી, અને શરાવાદિ મહાપૃથિવીરૂપે પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે પરિચ્છિન્નત્વાશુદ્ધતાદિ ધર્મ  
 દૃશ્યમાન થતા નથી, ક્ષયકક્ટેકાદિનો સુવર્ણમાં લય થાય છે ત્યારે ક્ષયકાદિના ધર્મ સુવ-  
 ર્ણમાં દૃશ્યમાન થતા નથી, એટલું જ નહિ પરન્તુ તૈજસ પાત્રાદિ મહોદિસમ્મન્વે દુષ્ટ  
 થાય છે ત્યારે અગ્નિના સમ્મન્વયથી તે દુષ્ટકારનો પણ નાશ થતાં પૂર્વે ભાવને પ્રાપ્ત કરીને  
 પાત્ર નિર્દોષ થાય છે એમ સ્મૃતિ છે, તૈજસ પાત્રાદિનો આણ્ડલમુક્તિકાદિક્ષયાપતિતાદિએ રેતો  
 વિષ્ણુમાં સરધિરાદિથી પુષ્કલ ઉપધાત કયો હોત તથાપિ અગ્નિસમ્મન્વયથી પૂર્વે ભાવને  
 પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી અક્ષરવાદસાધક પુષ્કલ લૌકિક દૃશ્યન્ત હોવાથી અને સાદૃશ્યમતસાધક  
 એક લૌકિક દૃશ્યન્ત ન હોવાથી અક્ષરને કાર્યના દોષનો સંસ્પર્શ લયમાં પણ થતો નથી.  
 સાદૃશ્યે જે દોષ કલા તે સર્વ અક્ષરવાદમાં નથી પરન્તુ સાદૃશ્ય મતમાં જ છે, નિવિશેષ

આ એક સૂત્રે કરીને 'પ્રત્યક્ષ' એતેનેત્યધિકરણ, સાદૃશ્ય મત વૈદિક માર્ગથી સમીપ છે તેથી કેટલાક શિષ્ટો તેનો સ્વીકાર પણ કરે છે. પરંતુ અણુમાયાકારણવાદનો સ્વીકાર તો શિષ્ટો કદાપિ કરતા નથી, આ પ્રકારે તેમના તર્કો પૂર્વોક્ત ન્યાયે પૂર્ણતાથી પરાસ્ત થયા જાણવા, અત્ર શ્રીપુરુષોત્તમગોસ્વામી જ્ઞાણપ્રકાશમાં આગા કરે છે કે "વિષયાદિ અસ્કુટ છે તેથી અને વિચારનો અભાવ છે તેથી આ કેવલ સૂત્ર છે. અધિકરણ નથી," અને અન્ય તો-કાણાદિ સ્મૃતિઓએ કરીને વૈદિક સંમત્ય આધિત થાય છે કે આધિત થતો નથી આ પ્રકારે સંસાર, આધિત થાય છે એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, આધિત થતો નથી આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત-એમ અધિકરણ રચે છે. ૧૫૧૧ હવે મોક્ષમારસૌરવિમલેશ્વર દ્વાલોકવત આ એક સૂત્રે કરીને ધર્મ મોક્ષોપત્તે રિત્યધિકરણ, ધર્મ જ મમવાયે કારણ છે તેથી બોધ સંક્રમાશાયન્દનાદિ બોક્ષ ધર્મ જ સૌ અને

મકૃતિમાંથી સવિશેષ શબ્દાદિમત કાર્ય, કારણની ઉત્પત્તિ નહિ અને કાર્યની ઉત્પત્તિ, ક્ષયમાં કાર્યધર્મનો સમ્યન્ધ, અત્સકાર્યવાદપ્રસક્ત, કારણમાં કાર્યના ક્ષયાન્તર કાર્યની ઉત્પત્તિના ક્રમનું કોઇ પણ નિયામક કારણ ન હોવાથી ક્રમનિયમાભાવ, નિયામક કારણના વિના જ ઉત્પત્તિક્રમમાં નિયમ માનતા આકસ્મિકવાદ પ્રાપ્ત થાય, અને નિયામક કારણ છે એમ માનતા નિયામક કારણ ઉત્પત્તિ કાર્ય કરે જ તેથી યુક્ત પુરુષોત્તે પુનઃખન્ધનો પ્રસક્ત પ્રાપ્ત થાય. વેદોક્ત અર્થમાં શુદ્ધ તર્ક મત્યવસ્યાન જ અયુક્ત છે, કારણ કે તર્કની પ્રતિષ્ઠા જ નથી, તર્ક નામ સ્વો પ્રેક્ષિત યુક્તિ, એક તે કહે અને અન્ય તેના અક્ષીકાર જ ન કરે, અપિ સ્વતન્ત્ર અને તેની મિભેદ, વિવાદવિષય તો એક જ તે કાંઇ યુક્તિથી દ્વિરૂપ થઈ જતો નથી, લોકવૈયગ્રથી ઉભય વાદોના દષ્ટાન્ત સુક્ષ્મ તેથી નિયામક હેતુનો અભાવ, આ પ્રકારે તર્કની પ્રતિષ્ઠા જ નથી, તથાપિ તર્કમાં અપ્રતિષ્ઠા દોષ ન રહે એમ અનુમાન કરીએ-કોઇ પણ તર્ક પ્રતિષ્ઠિત જ નથી એમ તો ન કહી શકાય, બ્યવહારનો જ ઉત્કેહ થઈ જાય, "ધર્મશાસ્ત્રાદિરોધી તર્ક આર્થ ધર્મોપદેશનું જે અનુસન્ધાન કરે તે ધર્મ જાણે છતર નદિ" ઇત્યાદિ સ્મૃતિ પણ છે, તેથી સાવધ તર્ક પરિહારીને નિર્દોષ તર્ક પ્રતિપત્ત્ય છે-એમ પણ પૂર્વપક્ષોએ તર્કપ્રતિષ્ઠાન દોષ ન પરિહારવો, કારણ કે અવિમોક્ષપ્રસક્ત તો તથાપિ તદ્વચ જ રહે છે, ધ્વજવાદીને નિર્દુષ્ટ તર્ક મળી આવે છે તથાપિ પ્રકૃતિવાદીના તર્કને તો અપ્રતિષ્ઠા દોષથી અવિમોક્ષપ્રસક્ત જ છે.

૫. સાદૃશ્ય મત તો વૈદિકમત્યાસન છે તેથી કોઇક શિષ્ટ તેનો આદર-પરિમ્લ-પણ કરે છે, પરંતુ અણુમાયાકારણવાદનો પરિમ્લ તો સર્વથા શિષ્ટ કરતા નથી, તેથી તેમના તર્કનો તો પૂર્વોક્ત તર્કપ્રતિષ્ઠાન દોષથી અત્યન્ત નિરાસ થયો જાણવો, આ કેવલ અતિદેશમુગ છે, અધિકરણ નથી, કારણ કે વિષયાદિ સ્કુટ નથી અને અમુક વિષયની મીમાંસા પણ અત્ર કરી નથી.

૬. દ્વયંતે સૂત્રથી વૈલક્ષણ્ય દોષનો પ્રતિષેધમાત્રવાત સૂત્રાંશથી અસંકારણવાદાનુપપત્તિનો, દ્વાન્તસદ્માવાત સૂત્રથી અસામન્જસ્યનો અને તર્કોપરિષ્ઠાન સૂત્રથી અન્ય ઉત્પ્રેક્ષિતમાથ્ય કારણદોષનો પરિહાર કરીને કાર્યદોષપરિહારાર્થ આ સૂત્ર આરમ્ભે છે. સોકાનયત ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં ચેતનધર્મવિષયક ઉપક્રમ કરીને ચેતન ધર્મમાંથી સૃષ્ટિ ક્રોધને તન્નુન્યાયે તદનુપવેશથી વિજ્ઞાનઆધિજ્ઞાનસ શ્રુતિમાં કાવચિમાજ દર્શાવ્યો, પરંતુ "અચ્યુત્તમનુ" શ્રુતિથી ધ્વજ તો નિર્વિશેષ હોવાથી આ કાર્યવિભાજ ઉપપન્ન નથી, એમ ન કહેવું, અચ્યુત્તમનુ શ્રુતિથી

લોકતાલ્ય લોગ્ય થઈ જશે આ પ્રકારે સંશય કરીને, જેમ લોકમાં કટકકુણ્ડલાદિનું કારણ સુવર્ણ જ છે અને તે કટકકુણ્ડલાદિ સુવર્ણથી અનન્ય પણ છે તથાપિ કટક કુણ્ડલ થઈ જતું નથી તેમ જ લોગ્ય લોકત્વ થઈ જતું નથી આ પ્રકારે સમાધાન કર્યું છે; અર્થ લાખ્ય-પ્રકાશમાં શ્રીપુરુષોત્તમજી લખે છે કે “અત્ર અધિકરણવિભાગ અભ્યવસ્થિત છે, કેટલાકે કાંઈ રચેલે અને અન્યોએ અન્યત્ર અધિકરણસમાપ્તિ કરી છે, શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે તે આ સૂત્રને અધિકરણ ન લેખતાં કેવલ સૂત્રમાત્ર જ સ્વીકારે છે, કારણકે કેવલિત્ પણ ‘અધિકરણ’ શબ્દ અત્ર લાખ્યમાં નથી, “સૂત્રત્રયમાદ” એમ સૂત્રત્વે કરીને જ કથન છે, તથાપિ બોધસુગમતાર્થ વિધ્યની એકતા લઈને હસત્ સૂત્રથી આરંભીને આ મોક્ષપાત્તે: સૂત્રપર્યન્ત એક અધિકરણ સ્વીકારવામાં દોષ નથી, “અખ્યા: અધિકરણવિભાગ તો વિવક્ષાભેદે જણાય છે ॥૬૫॥

લૌકિકગિરિપરિહિત બ્રહ્મ કારણ છે, લયદશામાં ભોક્તૃભોગ્યભાવકૃત પરસ્પર વિભાગ નિવૃત્ત થઈને કાર્ય કારણાત્મક થઈ જાય છે, કાર્ય સર્વથા કારણાત્મક થઈ જતાં કારણમાથી પુનઃ ઉત્પત્તિ થતાં જેમ લોકમાં કટકકુણ્ડલાભાવનો ઉપમદ થયાં પછી સુવર્ણરૂપતા પ્રાપ્ત થયે પુનઃ કારણદશામાં કટક-કુણ્ડલ થાય છે અને કુણ્ડલ કટક થાય છે તેમ સ્થિતિ-દશામાં ચેતન ભોક્તા સક્રિયન્દનાદિરૂપ થઈ જશે અને અચેતન ભોગ્ય ચેતન ભોક્તા થઈ થવાથી આ ચેતનાચેતન કાર્યવિભાગ ઉપપન્ન નથી, એમ ન કહેવું. જેમ લોકમાં સુવર્ણકારણક કટકકુણ્ડલ સુવર્ણનન્ય છે, તથાપિ લોકમાં કટક કુણ્ડલ કહેવાતું નથી અને કુણ્ડલ કટક કહેવાતું નથી, તેમ લયદશામાં કાર્ય કારણાત્મક જ થઈ જાય છે તથાપિ સ્થિતિ-દશામાં ભોગ્ય ભોક્તા થતું નથી અને ભોક્તા ભોગ્ય થતો નથી. આ ખેણ વાદીના મતનો અભ્યુપગમ કરીને કહ્યું. વસ્તુતઃ બ્રહ્મવાદમાં તો બહુ સ્વામ્ય પ્રજાયેય શ્રુત્યુક્ત ઇચ્છાથી જ બ્રહ્મભવન અને પ્રકર્ષ સિદ્ધ છે તેથી પ્રથમથી જ ચેતનાચેતન વિભાગ કરીને તે તે રૂપે તે તે ભોક્તૃભોગ્યમાં પ્રવેશ કરે છે, તેથી બ્રહ્મવાદમાં તો દોષનો લેશ પણ નથી; આ પ્રકારે અત્ર યુક્તિનથી વિજ્ઞાનજ્ઞાવિજ્ઞાનજ્ઞ શ્રુતિમાં વિભાગભાવરૂપ કાર્યદોષનો પરિહાર કર્યો. પ્રલયાવસ્થામાં તો વિભાગભાવ જ છે તથાપિ દોષ નથી, કારણ કે આ વિજ્ઞાન અને આ અવિજ્ઞાન એમ વ્યવહાર જ તે અવસ્થામાં નથી, તેથી તે વ્યવહારના લક્ષ્ણની ભીતિ જ નથી. અત્ર અધિકરણવિભાગ અતીવ અભ્યવસ્થિત છે, કેટલાક સમય સૂત્રથી ત્રયોદશસૂત્ર-પર્યન્ત સમ સૂત્રનું એક જ અધિકરણ મુજે છે; અને કેટલાક સમયથી એકાદશપર્યન્ત સૂત્રનું એક અધિકરણ દ્વાદશ એક જ સૂત્રનું દ્વિતીય અધિકરણ અને ત્રયોદશ એક જ સૂત્રનું તૃતીય અધિકરણ મુજે છે, “શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે તે ‘અધિકરણ’ ન લેખતાં કેવલ ‘સૂત્ર’ જ સ્વીકારે છે, કારણ કે કેવલિત્ પણ ‘અધિકરણ’ શબ્દ અત્ર લાખ્યમાં નથી, “સૂત્રત્રયમાદ” એમ ‘સૂત્રત્વે’ કરીને જ કથન છે, તથાપિ બોધસુગમતાર્થ વિધ્યની એકતા લઈને ‘હસત્ સૂત્રથી આરંભીને ‘મોક્ષપાત્તે: સૂત્રપર્યન્ત એક અધિકરણ સ્વીકારવામાં દોષ નથી” આ પ્રકારે શ્રીપુરુષોત્તમજીના શબ્દનો ઉપન્યાસ કરીને અધિકરણસંક્રમદકારે નિર્ભયરામ-ભટ્ટજી ‘અખ્યા’માં અધિકરણવિભાગ તો વિવક્ષાભેદે જણાય છે એમ અનુમાન કરે છે, પરંતુ ચિવરણકાર શ્રીગિરિધરજી અત્ર શ્રીપુરુષોત્તમજીના શબ્દનો ઉપન્યાસ કરીને આગા કરે છે કે “અત્ર અધિકરણવિભાગ લાખ્યાનુદેશી નથી પરંતુ એચિત્ છે, અને તેથી નિર્ભય-રામની ઉક્તિનો નિરામ થયો જાયવો.”

## ૩૮ મુદ્રામાં સામ્પ્રદાયિક પુસ્તકાલય !

શ્રીમદ્વૈષ્ણવપરિપદ અને પુષ્પિભક્તિમુધા આ ઉભય પ્રયત્નું એક સર્વદશ્ય પરિણામ આ છે કે સામ્પ્રદાયિક વાચનમાં પણ વૈષ્ણવોની અભિરુચિ પ્રતિદિન વૃદ્ધિ યાવ છે. પુણ્યપત્તનમાં પુષ્પિમાર્ગીય જે મંદિરો છે ૧. શ્રીનાથદ્વારસ્થ શ્રીગોપેશ્વરલાલજીનું અને ૨. મુરતિસ્થ શ્રીમજ્જરનલાલજીનું, પ્રથમ મંદિરમાં શ્રીચિદ્દેવનાથજીનું અને દ્વિતીયમાં શ્રીબાલકૃષ્ણલાલજીનું સ્વરૂપ વિરાજે છે, તેથી તે મંદિરો શ્રીચિદ્દેવનાથજીના અને શ્રીબાલકૃષ્ણલાલજીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. શ્રીબાલકૃષ્ણલાલજીના મંદિરમાં મુખ્યાલ પ્રહ્લાદજીભાઈ વેણીરામ એક અતુકરણીય બ્રાહ્મણ વૈષ્ણવ છે. આ મંદિરમાં સેવા કીર્તન અને સમાધાન એમ ત્રિવિધ પરિચારા ઉક્ત પ્રહ્લાદજીભાઈ કરે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ રાત્રિએ પણ ઉપરિચિત વૈષ્ણવજ્ઞની સમક્ષ સામ્પ્રદાયિક ગ્રન્થો સુંદર લાવપ્રધાન રીતિએ વાચે છે. પુણ્યપત્તનમાં યત્કિંચિત્ પણ જગૃતિ દર્શ્યમાન થાય તો તે મુરતિસ્થ ગોસ્વામી શ્રીમગનલાલજીની અને તદ્દીન શ્રીબાલકૃષ્ણલાલજીના પ્રહ્લાદજીભાઈ પ્રતિ કૃપાવિશેષનું જ ફલ છે. સહસ્ત્રાવધિ વૈષ્ણવો આ ભાવુક અને સમાધાનનિપુણ મુખ્યાલના સમાગમની આકાંક્ષા રાખે છે. વૈષ્ણવો અત્ર પ્રાયઃ મહગ્ધાનાં દર્શન કર્યા પછી જ ભગવદ્દત્ત નિજ વ્યાવૃત્તિમાં કાલનિર્ગમન કરે છે, પ્રાતઃકાલે પાઠશા ગ્રન્થાદિતું અને રાત્રિએ શ્રીસુખોદિનીજીનું યથાવકાશ શ્રવણ કરે છે. અત્યલ્પ ભાવુક વૈષ્ણવોની આ રમણીય અભિરુચિના પોષણાર્થ એક સામ્પ્રદાયિક પુસ્તકાલયની યોજના કરવાની વાર્તા થતાવાર જ પ્રહ્લાદજીભાઈ તે સેવા પ્રતિ પણ બદ્ધપરિકર થયા, અને વૈષ્ણવો પ્રતિ તેમની અપ્રતિમ પ્રતિભાથી જ દશેક દિવસમાં જ શતદ્વય મુદ્રાનો સગચ્છ પણ થઈ ગયો.

સામ્પ્રદાયિક પુસ્તકાલયના ત્રણ વર્ગો છે. તૃતીય વર્ગનાં પુસ્તકાલયોમાં સામ્પ્રદાયિક સર્વ મુદ્રિત સુવાચ્ય ભાષાગ્રન્થોનાં દર્શન થાય છે. દ્વિતીય વર્ગનાં પુસ્તકાલયોમાં તન્મૂલસંસ્કૃત ગ્રન્થોનાં પણ દર્શન થાય છે, અને પ્રથમ વર્ગનાં ઉત્તમોત્તમ પુસ્તકાલયમાં તો ચાવત્રાપ્ત મુદ્રિત જ નહિ પરંતુ હસ્તલિખિત ગ્રન્થોથી પણ નેત્ર શીતલ થાય છે. શત મુદ્રામાં તૃતીય વર્ગનું પુસ્તકાલય મુખે સિદ્ધ થઈ જાય છે. દ્વિતીય વર્ગના પુસ્તકાલયમાં સહસ્ત્ર મુદ્રા પર્ણાં છે, અને પ્રથમ વર્ગના પુસ્તકાલયમાં તો બેટલી મુદ્રા સંખ્યિત થાય તે સર્વનો સંદિનિશોગ સુશક્ય જ છે. શ્રીમદ્વૈષ્ણવપરિપત્તભતિ સંસ્થાનું પુસ્તકાલય પ્રથમ વર્ગનું હોવું જોઈએ, અને સ્વદેય પણ ગ્રામમાં જ્યાં પુષ્પિમાર્ગીય સદ્દિ હોય ત્યાં તૃતીય વર્ગનું તો પુસ્તકાલય આવશ્યક જ છે. પુણ્યપત્તનમાં આ મંદિર મહારાજ લાવખેલ કેસના ચરવીર શ્રીમદ્ગોસ્વામી શ્રીચિદ્દેવનાથજીએ નિજ લાલજી શ્રીધનશ્યામલાલજીને સામ્પ્રદાયિક ગ્રન્થોમાં સુનિપુણતા ગ્રામ કરાવવાના ઉદ્દેશથી જ સ્થાપ્યું છે, અત્ર મુખ્યાલ જેના સમર્થ નેતા છે, અને નેય વૈષ્ણવો પણ અંસમૃદ્ધ નથી, તેથી દ્વિતીય વર્ગનું પુસ્તકાલય સુચક્ત છે.

આ પુસ્તકાલયનું અગ્રિમ જ્ઞાન્ત વાંચવાથી જાણશે કે સંખ્યિત ૨૪૪) મુદ્રામાંથી અર્ધ ૧૨૨) તો અઘાપિ રોપ છે, અર્ધાત્ અર્ધ ૧૨૨) મુદ્રાનો જ વ્યય થયો છે, તેમાં

પણ ૮૩૧૧ જા તો સંસ્થાસ્થાપનનો જ વ્યય છે. પુસ્તકાલયમાં પુસ્તકોનો જ વ્યય વિશેષ થયો જોઈએ અને તે અન્ય માત્ર ૩૮) ૮૧૧ જ છે. કાશીથી અને મુંબાઈથી જે ગ્રંથો વિક્રીત લીધા તે વિનાના સર્વ જ ગ્રંથ ભેટ મળ્યા છે. શ્રીમદ્ગોસ્વામી શ્રીજી-વનલાલજીએ એકાદશ ગ્રંથો પુસ્તકાલયને ભેટ આપ્યા છે, અને શ્રીમદ્ગોસ્વામી ચિ. શ્રીમજ્જરતનલાલજીએ નિજ મંદિરમાં આ પુસ્તકાલય સ્થાપવાની આજ્ઞા આપી છે એટલું જ નહિ પરંતુ આ મંદિરમાં શ્રીધનશ્યામલાલજીને અર્થે જે ગ્રંથસમૂહ કરેલો તે પણ આ પુસ્તકાલયમાં અર્પવાની સદિષ્ટા જણાવી છે, તેથી આ ઉભયે ગોસ્વામી ખાલકોના આપણે સર્વ ઋણી છીએ.

આ પુસ્તકાલય પ્રતિ ઉક્ત ખાલકોની આવી કૃપા છે તેથી વડોદરાવાલા શેઠ ઝવેર-ચન્દ્ર લક્ષ્મીચન્દ્રવાલા ચીમનલાલભાઈએ ૧૦૧ મુદ્રાના મૂલ્યનાં અષ્ટાદશ પુરાણ આ પુસ્તકાલયને ભેટ કર્યાં છે, તેથી તેમનો ઉપકાર અવિસ્મરણીય છે. આ વૃત્તાન્ત હું લખું છું ત્યારે સુરતિસ્ય શ્રીમદ્ગોસ્વામી શ્રીગિરિધરલાલખાવાના પરમકૃપાપાત્ર અને મુખ્યા-પુરીમાં કન્દવાટિકામાં નિવાસ કરતા લાટગાતીય એક વૈષ્ણુવાગ્ધણી પેટલાદના શ્રીદ્વ આ ગ્રંથાલયાર્થ ૧૮ ગ્રંથ અને શત મુદ્રા મારા હસ્તમાં અર્પીને આત્યન્તિક દાસ્યની જ સૃષ્ટિથી નિજ નામ પ્રકટ કરવાનો મને નિષેધ કરે છે, તેથી એમનો આપણા પ્રતિ નિષ્કામ ઉપકાર અધિક પ્રકાશે છે. આ ઉભયે સદૈષ્ણુઓ આ ગ્રંથાલય પ્રતિ સદાસર્વદા એવો જ ભાવ રાખો અને ઇતર પણ આવી સંસ્થાઓને સહાય કરવાનું પ્રભુ તેમને દીર્ઘાયુષ્ય અર્પે.

જે જે વૈષ્ણુઓએ જે જે સામ્પ્રદાયિક ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે તેમને એક જ પત્ર લખવાથી તેઓએ કૃપા કરીને તે તે ગ્રંથો અન્ય ભેટ મોકલ્યા છે. આ સર્વ વૈષ્ણુઓની કૃપા વિના વાસ્તવિક ૩૮ જ મુદ્રાનાં વ્યયથી આપણે આનું પુસ્તકાલય સ્થાપવાને લાગ્ય-વાન થયા ન હોત. રા. વાડીલાલભાઈએ પુષ્ટિભક્તિસુધાના પ્રાપ્ત સંગ્રહની ભેટ કરીને, નડીઆદવાલા ત્રિભુવનદાસે ૨૧ ગ્રંથો ભેટ કરીને, રાજનગરસ્ય હરિદાસ ઝવેરદાસે ૧૮ ગ્રંથો ભેટ કરીને, રા. રા. લંછુભાઈ પ્રાણવક્ત્રભદાસે ૮ ગ્રંથો ભેટ કરીને, દિવાન સાહેબ પટવારીએ ૬ ગ્રંથો ભેટ કરીને, રા. દામોદરદાસ રેવાદાસે ૪ ગ્રંથો ભેટ કરીને, મગન-લાલશાસ્ત્રીએ ૬ કૃપાઓ અને ૩ ગ્રંથો ભેટ કરીને, રા. રા. નાનુભાઈ નારાયણદાસે ૨ ગ્રંથો ભેટ કરીને, યોરસદંતવાલા ચીમનલાલ શાસ્ત્રીએ મુંબાઈની કેસરીઆ મંડલીએ અને મુંબાઈના રા. રા. મુલજીભાઈ નાયજીએ એકેક ગ્રંથ ભેટ કરીને આર્પણને સદાસર્વદા ઉપકૃત કર્યાં છે. આ સર્વ સદૈષ્ણુઓ પ્રતિ એ જ વિનંતિ છે કે જે સદ્ભાવ આપે આ પુસ્તકાલય પ્રતિ ફક્ત ગ્રંથો છે તેનો નિર્વાહ કરશે; અને આપના સન્મિત્રોને પણ અમારા પ્રતિ એવો જ ભાવ દર્શાવવા પ્રેરશે.

હવે આપણું લખ્યું કર્તવ્ય આ રહે છે કે (૧) આ ગ્રંથોનું રક્ષણ અને પરિશીલન કરવું, (૨) દ્વિતીય વર્ગનું અનુકરણીય આપણું પુસ્તકાલય થાય એમ પ્રયત્ન કરવો, અને (૩) આપણા ખાલકોને અવકાશે આ મંદિરના શિક્ષણમુદ્દમાં મોકલવા, જેથી બાલ્યા-વસ્થામાં જ તેમના હૃદયપર આપણા ઉત્તમોત્તમ પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાન્તોની સુદા સુદા રહે. શ્રીખાલકૃષ્ણલાલજી આપણા આ મનોરથ પરિપૂર્ણ કરે.



શ્રીવાલકૃષ્ણ પુસ્તકાલયમાં વિરાજમાન ગ્રન્થોની નામાંવાલિ.

૧૮. શ્રીમદ્ગોસ્વામી ૧૦૮ શ્રીજીવનલાલ-  
જી મુદ્રામપુરીનિવાસી તરફથી ભેટ.
- ૧ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.
  - ૧ ઉપદેશમીમાંસા.
  - ૧ શંકરજીવંતીવ્યાખ્યાનમાલાનું અવલોકન
  - ૧ વૈષ્ણવદિગ્દર્શિકા, મજાબાયા.
  - ૧ " " , ગુર્જર ભાષા.
  - ૧ " સંક્ષિપ્ત આદિક.
  - ૧ મૂર્તિપૂજા.
  - ૧ અવતારમીમાંસા.
  - ૧ શારદામધુર્મપ્રકરણ-ચાપનીહારભારકર.
  - ૧ શુદ્ધ વિચારની રક્ષા.
  - ૧ વૈદિકાવૈદિકવિચાર.
૪. શ્રીબાલકૃષ્ણલાલજીના મંદિર તરફથી ભેટ.
- ૧ શ્રીકૃષ્ણજન્મપદ્ય, ભાષામાં.
  - ૧ ભકિતજાનતરંગિણી.
  - ૧ ચિદજ્ઞાનગોષ્ઠી.
  - ૧ ભકિતસુખોદયપદ્યમાલા.
૧૯. વગદરાવાલા શેઠ ઝવેરચંદ્ર લક્ષ્મી-  
ચંદ્ર તરફથી ભેટ આવેલાં અષ્ટાદશ  
મહાપુરાણ.
- ૧ વિષ્ણુપુરાણ.
  - ૧ વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણ.
  - ૧ વામનપુરાણ.
  - ૧ વરાહપુરાણ.
  - ૧ કૂર્મપુરાણ.
  - ૧ મત્સ્યપુરાણ.
  - ૧ વાયુપુરાણ.
  - ૧ પદ્મપુરાણ.
  - ૧ નારદપુરાણ.
  - ૧ મરુતપુરાણ.
  - ૧ બ્રહ્માવડપુરાણ.
  - ૧ બ્રહ્મપુરાણ.
  - ૧ બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ.

- ૧ અગ્નિપુરાણ.
- ૧ ભવિષ્યપુરાણ.
- ૧ શિવપુરાણ.
- ૧ લિંગપુરાણ.
- ૧ માર્કંડેયપુરાણ.
- ૧ રુદ્રપુરાણ.

૧૯. શેઠ રણુદાસદાસ વરજીવનદાસ પેઠ-  
લાદી તરફથી ભેટ.
- ૨ શ્રીનાથજીની પ્રતિમાંસ'બંધી ચર્ચા.
  - ૨ ભકિતપોષણ.
  - ૨ શ્રીસર્વોત્તમજી.
  - ૨ વિવેકધૈયાશ્રવ તથા ભકિતવર્ધિનીની ટીકા,  
ધંધુકાના ઘુલસીદાસ લલ્લુભાઈ કૃત.
  - ૧ નવરત્ન.
  - ૧ બ્રહ્મસંબંધકાવ્ય.
  - ૧ શ્રીવલ્લભાચાર્યનું જીવનચરિત્ર તરવ-  
ગોષ ઇત્યાદિક વાર્તિક.
  - ૧ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યનું જીવનચરિત્ર, ઇંગ્રેજી.
  - ૧ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીની ફિલસુફી અને દી-  
ચિંગ, ઇંગ્રેજી.
  - ૩ નિત્યપાઠ તથા મુખ્યપાઠ ધોલ ઇત્યાદિ.
  - ૧ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર  
તરવજાન ઉપદેશ વીંગરે.
  - ૧ નિરોધલક્ષણ.
૨. રા. રા. વાડીલાલ નગીનદાસ શાહ  
તરફથી ભેટ.
- ૧ પુષ્ટિભકિતસુધાના સર્વ પ્રાપ્ય અષ્ટ.
૨૧. શેઠ ત્રિભુવનદાસ પીતામ્બરદાસ નદી-  
યાદનાલા તરફથી ભેટ.
- ૧ મનુષ્યકર્તવ્ય.
  - ૨ ગોપીગીત, સમ્પ્રદાયિક.
  - ૧ ગોપીગીતટીકા.
  - ૧ શ્રીગોવર્ધનનાથજીનું પ્રાકટ્ય.



## વિક્રીત પ્રત્યોની નામાવલિ.

૨૧) નામ કાશીથી પુસ્તકો વિક્રીત થયાં તે પુસ્તકોની નામાવલિ.

- ૧૫) અલ્પભાષ્ય અંક ૧૫
- ૩) શ્રી સુબોધિની ૭ અંક ૩૭
- ૫) નિર્મલ અંક ૫
- ૨૧) વિદ્યમંડલ એક ૧
- ૨) પ્રહરણમરીચિકા અંક ૨
- ૨) પ્રથાનરત્નાકર અંક ૨
- ૨) ભક્તિમાર્તંડ અંક ૧
- ૧) શુદ્ધદૈત્યમાર્તંડ અને પ્રમેય-રત્નાર્ણવ અંક ૧
- ૧) ભાવપ્રકાશિકા અંક ૧
- ૦૮ પ્રહરણ અંક ૧
- ૦૧ શ્રી વક્ષભાષ્ય અને ચતુર્ભુજા ભાષામાં

૦૩૦૧૧૮

૧૨૦૧૧૮ રૂપિયે ૭ આના કમિશન બાદ.

બાકી રૂ. ૨૧) નામ

કુલ અરચ ૩૮.૦૦૦

૧૬૦૧૧૮ મુદ્રાથી વિક્રીત થયાં તે પુસ્તકોની નામાવલિ.

- ૧૦૦ વાલ્મીકિયપુરાણ ૧
- ૧) પોદરામન્યની દીક્ષ
- ૦૧ પુષ્ટિમુધાકર
- ૪) ચોરાશી વૈષ્ણવની ગાથા
- ૧) નારદપંચરાત્ર
- ૦૧ આશાચનિર્ણય
- ૦) જ્ઞા બાલભોધ
- ૪૦ સુરસાગર
- ૦૦૦૧ નિત્યનિયમના પાઠ તથા યોલ-નાં પુસ્તકો નંબર ૨ રા. રા. લલુ-ભાઈ જગનવાલા.
- ૨૧ નિત્યનિયમના પાઠ નંબર ૬, ૮૧ અંક વાલા પુસ્તકો.
- ૦૦૦૧ નિત્યનિયમના પાઠનાં કાચા પુરાનાં પુસ્તકો નંબર ૭

૧૬૦૧

- ૦) જ્ઞા પુષ્ટિમાર્તંડ
- ૦) નિત્યનિયમના પાઠનાં પાઠ પુસ્તક ૧

૧૬૦૧૧૮

પુના રવિવાર પેઠમાં શ્રીબાલકૃષ્ણલાલજીના મંદિર નંબર ૭૯૦ માં સ્થાપિત  
શ્રીબાલકૃષ્ણ પુસ્તકાલયનો વિક્રમ સંવત ૧૯૭૧ માઘ કૃષ્ણસપ્તમી ૭ થી  
વિક્રમ સંવત ૧૯૭૪ માર્ગશીર્ષ કૃષ્ણ નવમી સુધીનો આયોજ્ય.

૪

૬

- ૨૫) શેઠ ભૂખણદાસ નારાયણદાસ રવિવાર પેઠ  
૧૯) શેઠ સુનીલાલ મોતીરામ ભવાની પેઠ  
૧૫) દુકાનના ૨) પ્રદ્વાદશભાઈ  
૨) મણુભાઈ  
૧૫) શેઠ હરગોવિંદદાસ ઉગરચંદ વેતાલ પેઠ  
૧૫) શેઠ પુરુષોત્તમદાસ અમીચંદ રવિવાર પેઠ  
૧૧) શેઠ કેવલદાસ વસ્તારામ  
૧૦) શેઠ ગણુપતદાસ દલહારામ વેતાલ પેઠ  
૧૦) શેઠ મગનલાલ સાંકલચંદ રવિવાર પેઠ  
૧૦) શા. ધનજી અમથાલાલ  
૧૦) શા. નગીનદાસ બાલુભાઈ ભવાની પેઠ  
૬) શા. સાંકલચંદ કસળચંદ રવિવાર પેઠ  
૫) શા. મણુદાસ પાનાચંદ  
૫) શા. સેવકરામ ભાઈચંદ વેતાલ પેઠ  
૫) શા. વાડીલાલ નરોત્તમદાસ વેતાલ પેઠ  
૫) શા. મોતીલાલ ગિરિધર રવિવાર પેઠ  
૫) શા. ઉગરચંદ દલીચંદ વેતાલ પેઠ  
૫) શા. વિઠ્ઠલદાસ બેટીસનદાસ  
૫) પરીખ ધેલાભાઈ વખતરામ  
૫) શા. માનચંદ વહાલચંદ સાંમલી  
૩) શા. ગોવિંદરામ શોભારામ  
૩) શા. સાંકલચંદ જગનલાલ રવિવાર પેઠ  
૩) શા. મણુલાલ રેવાદાસ  
૩) સોની મોહનલાલ પીરચંદ મણુદાસ વસાઈ  
૩) સોની દામોદરદાસ તુલસીદાસ વેતાલ પેઠ  
૩) શા. ગણુપતરામ દારકાદાસ રવિવાર પેઠ  
૩) ચુખ્યાઈ પ્રદ્વાદશ વેણીરામ  
શ્રી બાલકૃષ્ણલાલજીના મંદિરમાં  
૩) શા. કનૈયાલાલ પુરુષોત્તમ સુધવાર પેઠ  
૨) શા. જમનાદાસ તિલકચંદ મુખાઈ  
૨) શા. ગોવર્ધનદાસ લક્ષુભાઈ વેતાલ પેઠ

- ૩૮) નાના કાશીથી અને મુંબાઈથી પુસ્તકો વિ-  
ક્રીત લીધાં તેના.  
૮ગાના પરચુરણ ખરચ.  
ના- રેલ શ્રી અમદાવાદથી હરિ-  
દાસ ઝવેરદાસે તરફથી પુ-  
સ્તકો બેટ આગ્યાં તેની  
પાસંલ શ્રી.  
નાના કાશીથી પુસ્તકો વેચાતાં  
આગ્યાં તેની પાસંલ શ્રી.  
ના હિસાબ માટે ચોપડી નં. ૧  
ના પોસ્ટની ટિકિટો.  
૨ગાના કપાટ નંગ ૧.  
૧૩) કપાટ નંગ ૨.  
૩૦) ખેસવાના બાંકડા નંગ ૫.  
નાના કાગલો તથા નોટપેપર  
૩) પુસ્તકાલયના નામની ચીઠી-  
ઓ ૧૦૦૦) છપાવી તેના.  
૨) પુસ્તકાલયનો રોમ્પ.  
૬) પુસ્તકો નંગ ૧૪ નાં પુઠાં  
બધાંઆ તેના.  
ના- સુરતથી તાર કરી ગઈનું  
પુસ્તક મંગાવ્યું અને પાછું  
મોકલ્યું તેના.  
૧૧- ગાડીભાડાના.  
નાનાનાનાના  
૧૧ વડોદરાવાલા શેઠ ઝવેરચંદ  
લક્ષ્મીચંદ તરફથી અગ્રાદશ  
પુરાણ બેટ આગ્યાં તેના રેલ  
ખરચના.  
૧૦૦૦ સુરસાગરની પાસંલ શ્રી.

૮ગાના

- ૨) શા. બલાખીલાસ પાનાચન્દ રવિવાર પેઠ  
 ૨) શા. ચીમનલાલ સુનીલાલ વેતાલ પેઠ  
 ૨) શા. ગણપતલાલ ઘેલાભાઈ રવિવાર પેઠ  
 ૨) શા. મણિલાલ દલપતરામ વેતાલ પેઠ  
 ૨) શા. ગંગાદાસ દેવચન્દ બરાનપુર  
 ૨) શા. લક્ષ્મીભાઈ નદાલચન્દ વેતાલ પેઠ  
 ૨) શા. દગડુદાસ કરંતુરચન્દ નાનાની પેઠ  
 ૨) શા. નારાયણદાસ ગોપાલદાસ રવિવાર પેઠ  
 ૨) શા. મોહનલાલ છોટાલાલ વેતાલ પેઠ  
 ૧) શા. કેવલદાસ નથુભાઈ રવિવાર પેઠ  
 ૧) શા. શિરોમણિદાસ સુનીલાલ ,,  
 ૧) શા. પ્રજલાલ છોટાલાલ વેતાલ પેઠ  
 ૧) રાજેશ્રી ગોપાલરાવ માધવરાવ  
     દક્ષિણાત્મ શુક્રવાર પેઠ  
 ૧) પટેલ અબાલાલ હેમજી રવિવાર પેઠ

૨૨૨)

૧૦)

- ૯) શાસ્ત્રીજી મગનલાલ ગણપતિરામ  
     પાસેથી ૫+૧+૨+૧)=૬  
 ૧) શા. ધનજી અમથાલાલ

૧૦)

૨૩૨)

- ૧૨) વ્યાજના, રૂ. ૧૦૦) ની રકમ વર્ષ બે  
     વ્યાજે રહી તેના.

૧૨૨) શ્રી કીલક.

૧૦૦) રોકડા વ્યાજે જમા.

૨) વૈજ્યંત પાસેથી આવવાના  
     આકી.

૨૦) રોકડા સિલિક.

૧૨૨)

૨૪૪)

## આપણા સમ્પ્રદાયનું અવલોકન.

હવે વૈષ્ણવ સમ્પ્રદાયની જનસમાજ પર શી અસર થાય છે તે તપાસીએ. રામાનુજ વીગેરે સંપ્રદાયના લોકો ગુજરાતમાં કવચિત્ જોવામાં આવે છે. પણ અહીં તો જ્યાં જોઈએ ત્યાં શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીએ સ્થાપેલા યુદ્ધિમાંગના લોકો માલુમ પડે છે. વિજયનગરના પંડિત રાગ કૃષ્ણદેવના દરબારમાં જ્યારે પંડિતોની સભા વચ્ચે શુદ્ધ-પ્રેમ-ભક્તિ કોને કહે છે એ બરાબર સમજાવ્યું અને સાલ્કિક રાજસ ને તામસ શુદ્ધ રહિત એટલે નિર્ચુણ ભક્તિથી જ માણસ જાતનું ક્રેય થાય છે એમ ખતલાવી આપ્યું તે વખતે ત્યાં એકલા થયેલા પંડિત લોકો ચક્રિત થઈ ગયા તે તેમને આચાર્યપદ આપ્યું. જેમ હિમાલયમાંથી નીકળેલી પવિત્ર ગંગા અનેક કુંગરો ને કાતરો લેદી વગર અટકે સમુદ્ર તરફ પ્રવાણ કરી તેમાં ભળી જાય છે, તેમ જો આ દુર્ધટ સંસાર રૂપી કાતરો ને કુંગરો લેદી આપણા મનરૂપી પવિત્ર ગંગા દયાસિંધુ ઈશ્વર જેમને એ શ્રીકૃષ્ણ ઉપનામે ભજે છે તેમના તરફ વળે અને નિરંકુશ પ્રવાણ કરે ત્યારે આપણે આ દુનિઆમાંથી તરી જઈ મોક્ષ પામીએ એમ તેમને સમજાવ્યું. જે શુદ્ધ પ્રેમથી સુમાંતા પોતાના પુત્રને ચંદાય છે—પછી પુત્ર ગમે તેવો હો, ને જે શુદ્ધ પ્રેમથી સુપત્ની પોતાના પતિને ચંદાય છે—પછી પતિ ગમે તેવો હો તે બે પ્રકારના મિશ્ર પ્રેમથી પણ તેથી અધિક સ્વાર્થરહિત ગાઠ ને નિર્મળ પ્રેમથી શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને ચંદાવા, તેમના નામનું રટણ કરવું, તેમના ગુણોનું ગાન કરવું, ને જ્યાં જોઈએ ત્યાં તે જ રાધેશ્યામ, સદા મંગળકારી, મોહપ્રચાર મૂર્તિ છે એવો ભાવ આણીને કરવું ને મગ્ન રહેવું એ તેમણે ચલાવેલા માર્ગનો ટુંકમાં સાર છે. આણી માત્રમાં શ્રીકૃષ્ણ બિરાજેલા છે તેથી તેમને એ માયાળુ પ્રજાના પવિત્ર મંદિર ગણી તેમના તરફ દરેક શુદ્ધ વૈષ્ણવે માયા ને મમતા દેખાડવાની છે. આવો માર્ગ કેમ સર્વમાન્ય ન થઈ પડે? આણી માત્ર તરફ તે એવો પ્રેમ દર્શાવતા કે હિંદુ મુસલમાન સઘળા તેમના તરફ આકર્ષાતા ને તેમનો સદ્ ઉપદેશ સાંભળતા. ધીરજ, સંતોષ, ક્ષમા વગેરેથી તે ભરપૂર હતા. સર્વને સુમાર્ગ દોરવા પડે ફરી ઠેર ઠેર તેમને ઉપદેશ કર્યો. તેમના પ્રવાસથી જામે ઝામ ને ઠામે ઠામ તે સદાય મનોહર મૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનાં ગુણગાન થવા માંડ્યાં અને રાધેકૃષ્ણના નામનું રટણ કરી તરી જવાની ઇચ્છા રાખનારાઓની સંખ્યા વધી. તે અમુક ન્યાતી કે જાતિધર્મ નહોતા—ને સર્વમાન્ય ધર્મ યઈ પડ્યો.

પણ પાછળથી શું થયું તે તપાસો. આચાર્યપદ તેમના વંશમાં જ ઉતરતું ચાલ્યું. વિદ્યા-ગુણ-રહિત પણ કેવળ વલ્લભકૃપામાં અવતરેલા સર્વ મહારાજને યઈ પડ્યા. થોડાક સમય સુધી તો જે જે બાળકો આચાર્ય કહેવાયા તે તે આવા પૂજ્ય સ્થાપકનું અનુકરણ કરી ચાલતા પણ પાછળથી ખંધું પતી ગયું. આવા પવિત્ર પંથમાં દર્શનની ધમાલ દાખલ થઈ, આચાર્યોએ ધર્મનું શિક્ષણ આપતું છોડી દીધું ને લોકોને જેમ કહે તેમ પ્રવાહમાં તણાવા દીધા. પૈસાવાળા અનેક લોકો તેમના ભક્ત થયા ને પોતાના પૈસાને કંઈક લાગ તેવા મહારાજને આપી તેમને પણ લક્ષ્મીના ઉપાસક બનાવી દીધા. સગ્રની આ રાજાત

યઇ. મહારાજનેમાંથી જ્ઞાન ધટ્યું ને આડખરે ને મોજ-શોખ વધ્યા. કૃષ્ણપૂજમાંથી કૃષ્ણ-  
લીલા દાખલ થઇ ને મુરખ માણસો પતંગીઆની માફક દીવામાં જપડાયા. ગુણ આજ-  
તોનું રહસ્ય સમજાવી શકનાર માણસો ગયા, ને મહારાજને પોને જ શ્રીકૃષ્ણવતાર છે એમ  
મનાવવા લાગ્યા ને અવર જન ગોપિકાઓ છે તેમ પણ સમજાવનારો ક્રોધક વીરજા થયા.  
હવે સડાના બીને ફણગા કુટવા માંઝા ને ધીમે ધીમે તે ફાલી કુલી ઝાડ થયું. શુદ્ધ  
ગંગાના પવિત્ર સુખદાયક પ્રવાહમાં જીવજેણું એર બેળાયું. શ્રી મહાપ્રમુદી નેમ પર લાવ-  
વામાં સાધનશૂન્ય થનાર આ મહારાજને કર્તવ્યપરાયણ ન રહ્યા, ને પાછળથી દાખલ થયેલી  
મનને આકર્ષણ કરે તેવી પણ ઘણી જ ઉચી ક્રિયાઓનું રહસ્ય સમજી સમજાવનાર ગયાં  
એટલે સાપ ગયા ને લીસોટા રહ્યા. શુદ્ધ ભાવથી ધર્મને સમજી સમજાવનાર લક્ષ્મણનો પી  
સંખ્યા ઘટી. આ ધર્મનીકા, એવા પ્રેમવહાણવડીઓ તથા બાલશૃંગારની પુંડે રહેલા  
શુદ્ધાર્થને સમજાવી ધર્મ તરફ દંકારી શકે એવા નીતિમાન ને લોભરહિત મહારાજનેને  
અભાવે ભરદરીયે ઝોક્ષ ખાવા લાગી. હાલમાં કેટલાક મોટરો ને ગાડીઓમાં શોખ  
કરતા નજરે પડે છે, તેલ કુલેલમાં રમ્યા પમ્યા રહે છે, ગાન તાનમાં શુલતાન રહે છે,  
પણ પોતાનું ખર્ચ કર્તવ્ય કરવામાં પજાત રહે છે. ખરો ધર્મ શું છે તે કદાચ તેઓ  
જાણતા હશે પણ બીજાને જણાવવાની તે તરદી લેતા નથી અને અજ્ઞાન અને  
અર્થદંડ્ય માણસો વિચાર કર્યાં સિવાય અનર્થ ગ્રહણ કરીને આડે રસ્તે જાય તો તેમને  
અટકાવવા તેઓ પ્રયત્ન કરતા નથી. તેઓમાં ખાલી અભિમાન રહ્યું છે પણ ખર્ચ ધર્મ-  
ભિમાન જતું રહ્યું છે. જે ધર્મ મનુષ્યના જીવનને ઉચ્ચ સ્થિતિમાં આણી શકે એમ છે તે  
જ ધર્મ અપવિત્ર અસર કરે, નીતિક્ષત્ર ન કરે તો પણ મનને વિદ્વંસ કરી અનીતિને કાઢી  
લાવી મૂકે અને મનને નખળું બનાવી તેમાં ઉત્પન્ન થતા હલકા વિચારોથી તનને ક્ષીણ  
કરી નાંખે, એ જોવાનો આજે દુઃખદાયક સમય આવ્યો છે. ઉછરતા જુવાનીઓ આવી  
ચાતો સાંભળી આંવા ઉમદા ધર્મમાંથી છટકી જાય છે, સુધરેલા લોકો તેના તરફ તિરસ્કાર  
વૃત્તિથી જુએ છે અને એવાં અનેક માણં પરિણામ માટે કોણ જવાબદાર છે ?

કેટલીક વખતે કોઇક કોઇક મહારાજ આ ધર્મમાં નવીન બળ દાખલ કરવા પ્રયત્ન  
કરે છે ને કેટલેક અંશે ફાલે છે પણ ખરા. વળી ક્ષિતિજમાં કેટલાક મહારાજને એવા દેખાય  
છે કે પાછળથી તેઓ પોતાના પૂજ્ય વડીલને પગલે ચાલી આ ચગડાણે ચડેલા ધર્મને  
પાછો શુદ્ધ ને સતેજ કરી તેની અસલ સ્થિતિએ આણશે એવી આશા રાખવામાં આવે  
છે. તેઓ સુધરી વૃંધ્યુઓને ધર્મજ્ઞાન આપે તો ભાવિક લોકો જે પૈસા તેમને છુટથી આપે  
છે તેનો તેઓ ખદલે ખદલો આપી શકશે.

પણ ત્યાં સુધી તેઓ પોતે સદાચારી રહી બીજાને ધડો લેવા લાયક ન બને, પોતે  
ભગવાન છે અને બીજાઓ ગોપીરૂપ છે તે તેમની સાથે વરેલા છે એમ માની તેમની  
સાથે ક્રીડા કરી પાવન ચયાની ઇચ્છા રાખનારાં કોઈ ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓ નજરે પડતાં તેઓની  
બૂલ ન સુધારે, કે તેમને સારે રસ્તે દોરવા પ્રયત્ન ન કરે તથા શુદ્ધ ધર્મનો ઉપદેશ ન  
કરે ત્યાં સુધી એ ધર્મની દશા બીલકુલ સુધરવાની નથી.

પણ આ બધામાં પ્રગ્નજનને શું ? મહારાજનેના કર્મો ઉપર પ્રગ્નના સુધરવાની આશા  
રહેલી છે જનાં તેઓ પોતાની કર્મ અદા ન કરે ને પ્રગ્ન ન સુધરે તેમાં તે ગિયારા શું.

કરે એવો ખ્યાલ આણનારાઓએ ખુબ સમજવું નોંધ્યે કે માણસ એ અકલ્પવાળું પ્રાણી છે ને જે અકલ્પ તેને ઈશ્વરે બક્ષેલી છે તેનો તેણે સદ્ઉપયોગ કરવો નોંધ્યો. ને તેઓ બકરાં ઘેરાં માદક જેમ હાંકે તેમ હાંકાય ને જ્યાં દોરે સાં દોરવાય ને તેથી ને તેમનાં તન મન ક્ષીણ થઈ તેમની અધોગતિ થાય તો શું તેઓએ પોતાની અકલ્પનો બરાબર ઉપયોગ કર્યો એમ કહી કહી શકશે? અચૂક વિચારો ને આચરણથી માણસોની શારીરિક ને માનસિક શક્તિનો લય થાય છે એટલું જ નહિ પણ જે રસ્તે તેમના આત્માની સદ્ગતિ કરવા ઇચ્છા રાખે છે તે જ રસ્તે તેમના આત્મા નરક તરફ પ્રયાણ કરે છે એટલું પણ તેઓ શું સમજી શકતા નથી?

આ ધર્મ મૃતધર્મ નથી, તે ચૈતન્યમય છે. તેને લાગેલો રાગ અસાધ્ય નથી. મહા-રાજેમાં જનસમાજને સુધારવાની શક્તિ છે. તેઓ હજી વૈષ્ણવોના મનના રાગ છે અને સહેજમાં હિંદુ સમાજને કાલ કરી શકે એમ છે. તેઓ પાસે પૈસા છે તથા તેમને માઝાં સુકતાદ્ધ મળે છે. ને તેઓ આ આધુનિક જમાનાને રૂચે એવી છાકરા છાકરીઓ ખનને માટે પ્રાથમિક તથા બીજી શાળાઓ ને પાઠશાળાઓ સ્થાપે સ્થપાવે ને તેમાં ધાર્મિક ને નૈતિક શિક્ષણ આપવાનો બંદોબસ્ત કરે તો પોતે કીર્તિ સંપાદન કરી શકશે ને પોતાના અનુયાયીઓને પણ ઘણો લાલ આગી શકશે. પણ ને તેઓ પ્રયત્ન પ્રવાહમય જમાનાને સમજી જઈ પોતાની નૌકા તેની અર્ધફકરીએ પણ નહિ ચલાવે તો બેશક તે ઉધી વળશે યા લાંબી જશે અને તેનો આશરો લઈ બેઠેલા પુરુષો પૈકીના સમજી જતો બીજી કાંઈ હોડીઓનો આશ્રય લઈ ગમે તે કાંડે ઉતરશે. આવું અનિષ્ટ પરિણામ ન આવે માટે તે ધર્મ પાળનારા પૈકીના આગેવાનોએ મળી મહારાજને પોતાની ફરજ અદા કરવા સૂચના કરવી નોંધ્યો. તે મહારાજેએ જેમ ખિસ્તી પાદરીઓ ફરી પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે તેમ કરવું નોંધ્યો ને તેમણે ખાલી આડંબર છોડી સાદું ને સરળ જીવન ગાળવું નોંધ્યો.

મહારાજેએ ખાસ યાદ રાખવું નોંધ્યો કે પોતાની મોટાઈનો આધાર તેમને પૈસા આપનાર તેમના માનનારાઓના ઉપર છે અને ને. તેમને માનનારાઓ તેમનાથી કંટાળી દૂર ખસી જશે, યા ભૂખમાં ભરમાઈ પોતે નમળા મનના ને તનના થઈ પોતાની પ્રજાને પોનાથી અધિક નબળી બનાવી દઈ વહેલી કાળના મુખમાં અંપલાવી દેશે એટલે પોતાનો વેલો વહેલો કરમાવી દેશે તો તેમની મોટાઈ શાં ઉપર ટકી રહેશે? જ્યારે દરેક પછે હિંદુઓ પૈકી ઘણા પરધમમાં જવા વિચાર કરે છે, યા ધર્મ તેજ નાસ્તિક થયા ત્યાં છે ત્યારે આ ધર્મધુરંધર કહેવાયવાનો ઘણો કરનાર ધર્મયુરુઓ પોતાની ફરજ શું છે તે સમજી તે અદા કરવામાં પ્રજાત રહે છે એ શું ઓછું શોચનીય છે? તેઓએ શું શુદ્ધ ધર્મનું શિક્ષણ આપવાનું નથી? વળી પોતે સુપથે વળી બીજાને તેમ દોસ્તવાના નથી? તેમની સાથે તેમને માનનારા પૈકીના આગેવાનોની શું એ ફરજ નથી કે ને. તેઓ સીધે માર્ગે જતા ન હોય તો તેમને અટકાવી સીધે માર્ગે જવાનો આગ્રહ કરવો નોંધ્યો? તેઓએ પ્રયત્ન કરીને જે ઝેર જનસમાજની રોમાં પ્રસરવા માંડ્યું છે તેનું મારણ જોગા કહાડી—વાપરી પ્રજાના અસ્તિત્વનો અંત આવતો અટકાવવો નોંધ્યો? સમજી આગેવાનો ને અન્ય વૈષ્ણવો મળી પોનાની સમાજ તુટે છે, નાશુદ થતાના રસ્તાપર છે એ જોઈ જવડી આલે છે તેમ જ આવવા દે ને છેવટે અનિષ્ટ પરિણામ આવે તો તેઓ આત્મ ક્ષાત કરે છે.



own interpretation of this Sūtra goes *directly* against him. Samkara's observations against the Sāmkhyas in the Prakrit-yadhikāraṇa also turn against himself. The promissory statement (Pratijñā) and the illustrative instances (Dṛiṣṭāntās) cannot be satisfactorily reconciled in the Vivarta doctrine, because implication (Lakṣhaṇā) will have then to be resorted to. The original moon is indeed *not* the *material* cause of the *appearance* of a duality or multiplicity of moons. Again, if Brahman be the material cause (in Samkara's sense) of the Universe, the body will be the material cause of Ātman, because of the superimposition of Ātman on the body. Nor can Samkara gainsay the superimposition of the Soul on the body after once admitting it in his Adhyāsabhāṣya. As a matter of fact, the body is only the substratum (Adhishṭhānam) and not the material cause (Upādānam) of that error. Moreover the illustrations of clay etc. in the Vedas and of a ringlet etc. in the Smritis are against him, for they do not at all teach the *unreality* of the Universe. Further, when unreality is thus not expressed in Scripture, he ought not to have said 'Yatheti' as if it were quite *expressed*, because to Svetaketu jars etc. are not at all *unreal*. And finally, if he were to say that *unreality* is yet *to be* established, he is still wrong, for his weak arguments can never succeed<sup>1</sup> there.

Again, if the effect be a figment, everything becomes topsy-turvy. The activity (kartritvam) of the deluded person with reference to the error of perceiving silver in stead of mother-of-pearl is *unreal*. Nor can a mere looker-on be called a *doer*, because the looker-on is without Will. Brahman *actually* thought "Let me be many" and "Let me emanate names and forms". This is certainly *not* a delusion, for no sane man ever says "Let me be deluded, let me see silver instead of mother-of-pearl". Again, the looking on in an error is never preceded by Thought. Further, Brahman does not delude others as a magician, because the objects being delusive Brahman itself will be deluded on seeing them. Again, superimposed omniscience is *unreal* and Samkara's

1. Vide Srutapraśaṅkā.

કરે એવો ખ્યાલ આણનારાઓએ ખુબ સમજવું જોઈએ કે માણસ એ અકલવાળું પ્રાણી છે ને જે અકલ-તેને ઈશ્વરે બ્રહ્મજ્ઞી છે તેના તેણે સદ્ઉપયોગ કરવો જોઈએ. ને, તેઓ બકરાં ઘેરાં માફક જેમ હાંકે તેમ હાંકાય ને જ્યાં દોરે ત્યાં દોરવાય ને તેથી જો તેમનાં તન મન ક્ષીણ થઈ તેમની અધોગતિ થાય તો શું તેઓએ પોતાની અકલનો અરાખર ઉપયોગ કર્યો એમ કદી કહી શકશે? અશુદ્ધ વિચારો ને આચરણોથી માણસોની શારીરિક ને માનસિક શક્તિને લપ થાય છે એટલું જ નહિ પણ જે રસ્તે તેમના આત્માની સદ્ગતિ કરવા ઇચ્છા રાખે છે તે જ રસ્તે તેમના આત્મા નરક તરફ પ્રવાણ કરે છે એટલું પણ તેઓ શું સમજી શકતા નથી?

આ ધર્મ મૂલધર્મ નથી, તે ચૈતન્યમય છે. તેને લાગેલા રોગ અસાધ્ય નથી. મહારાજેમાં જનસમાજને સુધારવાની શક્તિ છે. તેઓ હજી વૈજ્ઞેયોના મનના રાજા છે અને સદેજમાં હિંદુ સમાજને જાલ કરી શકે એમ છે. તેઓ પાસે પૈસા છે તથા તેમને માગ્યાં સુકતાકળ મળે છે. જો તેઓ આ આધુનિક જમાનાને રૂચ એવી છાકરા છોકરીઓ અને ને માટે પ્રાથમિક તથા બીજી શાળાઓ ને પાઠશાળાઓ સ્થાપે સ્થપાવે ને તેમાં ધાર્મિક ને નૈતિક શિક્ષણ આપવાનો બંદોબસ્ત કરે તો પોતે કીર્તિ સંપાદન કરી શકશે ને પોતાના અનુયાયીઓને પણ ધણો લાભ આપી શકશે. પણ જો તેઓ પ્રવળ પ્રવાહમય જમાનાને સમજી જઈ પોતાની નૌકા તેની અર્ધફકડીએ પણ નહિ ચલાવે તો બેશક તે ઉધી વળશે યા લાંબી જશે અને તેનો આસરો લઈ બેઠેલા પુરુષો પૈકીના સમજી જતા બીજી કાંઈ હોડીઓનો આશ્રય લઈ ગમે તે કાંઈ ઉતરશે. આવું અનિષ્ટ પરિણામ ન આવે માટે તે ધર્મ પાળનારા પૈકીના આગેવાનોએ મળી મહારાજને પોતાની ફરજ અદા કરવા સૂચના કરવી જોઈએ. તે મહારાજેએ જેમ ખિસ્તી પાદરીઓ ફરી પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે તેમ કરવું જોઈએ ને તેમણે ખાલી આડંબર છોડી સાદું ને સરળ જીવન ગાળવું જોઈએ.

મહારાજેએ ખાસ યાદ રાખવું જોઈએ કે પોતાની મોટાઇનો આધાર તેમને પૈસા આપનાર તેમના માનનારાઓના ઉપર છે અને જો તેમને માનનારાઓ તેમનાથી કંટાળી દૂર પાતી જશે, યા જૂઠાં ભરમાઈ પોતે નયના મનના ને તનના થઈ પોતાની પ્રજાને પોતાથી અધિક નયની બનાવી દઈ વહેલી કાળતા મુખમાં અંપસાવી દેશે એટલે પોતાનો વેણો વહેણો કરમાવી દેશે તો તેમની મોટાઈ શા ઉપર ટકી રહેશે? જ્યારે દરેક પક્ષે હિંદુઓ પૈકી બ્રહ્મા પરધમમાં જવા વિચાર કરે છે, યા ધર્મ તથા નાસ્તિક યના મંચ છે ત્યારે આ ધર્મધુરંધર કહેવાયવાનો દાવો કરનાર ધર્મધુરુઓ પોતાની ફરજ શું છે તે સમજી ને અદા કરવામાં પાતલ રહે છે એ શું આણું શાશ્વતીય છે? તેઓએ શું શુદ્ધ ધર્મનું શિક્ષણ આપવાનું નથી? વળી પોતે સુપંથે વળી બીજાને તેમ દોસ્તવાના નથી? તેમની સાથે તેમને માનનારા પૈકીના આગેવાનોની શું એ ફરજ નથી કે ને, તેઓ સીધે માર્ગે જતા ન હોય તો તેમને અટકાવી સીધે માર્ગે જવાનો આગ્રહ કરવો જોઈએ? તેઓએ પ્રયત્ન કરીને જે ઝેર જનસમાજની રોગમાં પ્રસરવા માંડ્યું છે તેનું મારણ જોગી કલાડી—વાપરી પ્રજાના અસ્તિત્વનો અંત આવતો અટકાવવો જોઈએ? સમજી આગેવાનો ને અન્ય વૈજ્ઞેયો મળી પોતાની સમાજ તુટી છે, નાશદ થતાના રસ્તાપર છે એ જોઈ જાણી આવે છે નેમ જ આવશ્યક ને છેવટે અનિષ્ટ પરિણામ આવે તો તેઓ આત્મ ક્ષાત કરે છે.

own interpretation of this Sūtra goes *directly* against him. Samkara's observations against the Sāmkhyas in the Prakriyadhikarana also turn against himself. The promissory statement (Pratijñā) and the illustrative instances. (Dṛṣṭāntas) cannot be satisfactorily reconciled in the Vivarta doctrine, because implication (Lakṣhanā) will have then to be resorted to. The original moon is indeed *not* the *material* cause of the *appearance* of a duality or multiplicity of moons. Again, if Brahman be the material cause (in Samkara's sense) of the Universe, the body will be the material cause of Atman, because of the superimposition of Ātman on the body. Nor can Samkara gainsay the superimposition of the Soul on the body after once admitting it in his Adhyāsabhāṣya. As a matter of fact, the body is only the substratum (Adhishthānam) and not the material cause (Upādānam) of that error. Moreover the illustrations of clay etc. in the Vedas and of a ringlet etc. in the Smritis are against him, for they do not at all teach the *unreality* of the Universe. Further, when unreality is thus not expressed in Scripture, he ought not to have said 'Yatheti' as if it were quite *expressed*, because to Svetaketu jars etc. are not at all *unreal*. And finally, if he were to say that *unreality* is yet *to be* established, he is still wrong, for his weak arguments can never succeed<sup>1</sup> there.

Again, if the effect be a figment, everything becomes topsyturvy. The activity (kartritvam) of the deluded person with reference to the error of perceiving silver in stead of mother-of-pearl is *unreal*. Nor can a mere looker-on be called a *doer*, because the looker-on is without Will. Brahman *actually* thought "Let me be many" and "Let me emanate names and forms". This is certainly *not* a delusion, for no sane man ever says "Let me be deluded, let me see silver instead of mother-of-pearl". Again, the looking on in an error is never preceded by Thought. Further, Brahman does not delude others as a magician, because the objects being delusive Brahman itself will be deluded on seeing them. Again, superimposed omniscience is *unreal* and Samkara's

1. Vide Srutaprakāśikā.

troubles to prove Brahman's omniscience go quite fruitless. Again, thoughtful activity is not possible in a magician. Even admitting the same in him for the sake of an argument, God being Paramāpta, will never say 'Karavani' without *real* Kartritvam. And still further, not only the illustrations are all in favour of Parināma Vāda but they are quite inappropriate in the case of Vivarta, for silver and a snake are not known by knowing mother-of-pearl and rope respectively.

But while the Brahma-parināma-vādins are thus engaged in refuting the Vivarta doctrine, the defenders of the Sāṃkhya system urge that the promissory statement and illustrative instances do not conclusively show that Brahman is the material cause. They further assert that emanation from Brahman has not a sound basis. Finally, they maintain that the Fourth Pāda of the First Adhyāya is not devoted by the Sūtrakāra to the refutation of Prakṛiti being the material cause of the Universe, for there are no direct Sūtras to that effect, and that when Prakṛiti is thus a material cause, there is no need of going to the length of calling Brahman to be the material cause of the Universe.

Let us see how the Sūtrakāra meets these grave objections. Promissory statement and illustrative instances consistently refer to Chh. VI. 1, III. 4 and there is no need to run to other unknown Śrutis for them. A vast majority of commentators viz. Saṅkara, Rāmānuja, Bhāskara, Nimbārka and Vallabha refer them to these very passages. The Sūtrakāra specially uses the word Prakṛiti to retort the Sāṃkhyas, who *boldly* take the Brahman of the Upanishads to mean thier own Prakṛiti. The Sūtrakāra undoubtedly takes Prakṛiti in the *etymological* sense of the *material* cause and not in the Rūdhī sense, and emphasises that Brahman is Prakṛiti or the material cause, and not that Prakṛiti is Brahman or Great. The emanation of Brahman is therefore based on the most *solid* basis of clear and distinct Śrutis like, 'स आत्मानं स्वयमकु-  
रत्', 'तस्मात् तत् सृजन्मुच्यते', 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म', 'स आत्मानं द्वेषापातयत्', 'हृत्वाहं  
मदेव मयात्रम्', 'आकाश ओतय प्रोतय' etc. and Smritis like 'विश्वं वै ब्रह्म तन्मा-  
त्रम्', 'नेतारिन्नं भगवति', 'ओतप्रोतमिदं यस्मिन्', 'स्वयम आसीत्' etc. which can  
never be satisfactorily explained, if the emanation of Brahman is

not accepted. Further, the Sūtrakāra has from the beginning of the First Pāda of the First Adhyāya down to the end of the Fourth Pāda of that Adhyāya repeatedly shown in various forms that nothing *but* Brahman is primarily the material cause. There is no harm, if the Sāṃkhya Prakṛiti be accepted as an intermediate (Avāntara) material cause. But nothing but Brahman, not even sarira, sakti, etc. is the *primary* material cause, because the inquiry is about *Brahman* itself and the second Sūtra जन्मादयस्य यतः शास्त्रेणेति-त्वात् defines *Brahman*, and neither Prakṛiti, nor Māyā-environed Isvara, nor imputation, nor the body, nor the power of Brahman. Brahman alone is therefore primarily the material cause of the Universe, for then alone everything being an emanation of Brahman, the knowledge of Brahman can satisfactorily convey a knowledge of Its own non-different forms. The passage यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते (Tait. III, 1) interpreted by the aid of Pāṇini I, 4, 30 clearly teaches that Brahman Itself and nothing else is the *material* cause. The *Śruti* purposely reads 'yatah' in stead of 'yasmāt' implying that Brahman is so *glorious* that everything really emanates from It and that It yet remains unchangeable (Avyāyam) like the celestial Cow (Kāmadhenuh), heavenly Tree (Kalpādrumah) or the divine Gem (Chintāmanih). Reflection (Abhidhyānam) is itself impossible in any other entity but Brahman. The Texts teach that Brahman is the source etc. of all, B. G. X, 8. *Śruti*s distinctly teach that the Universe is evolved out of and dissolved into Brahman. Brahman therefore is not simply a mere Nimitta Kāranam but the essential and *material* cause of the Universe. Again, Brahman Itself is the Subject,<sup>1</sup> the Object etc. There is thus not the slightest necessity to run to real or unreal Prakṛiti. The same *Śruti* further on sings the Glory of Brahman calling the emanation of the Universe out of Brahman to be a Sukṛitam. It is worthwhile to observe here that there is no mention at all of real or unreal Prakṛiti when an important question of the material cause is discussed in the Upanishads. The 'Yoni' too is nothing

1. स आत्मानं स्वयमकुरुत ॥ यत्र येन यतो यस्य यस्मै यद्यथा यदा । स्वादिदं भव-  
वान् साक्षात् प्रधानपुरुषेश्वरः ॥

the conjunction and non-conjunction of the sky with smoke are not contradictory, for conjunction is not pervasion, and the Mâyāvādin gains nothing by that illustration. The Sāṃkhya is certainly free from the charge of such an absurdity in this case at any rate. There is no imputation of incompatible conditions (bondage etc.) to a Soul existing everywhere throughout all, as one, i. e. as a *monad*. Though the attribute of another be ascribed to the Soul, its real existence in the Soul does not follow from the imputation, because the Soul is unconnected. And as for Sṛutis teaching non-duality, they speak of it generically. From the separate allotment of birth, death, organs, and the diversity of occupations at the same time, and also from the different modifications of the three Guṇas, plurality of Souls is an ascertained fact.<sup>1</sup>

Again, the Sūtrakāra himself would attack Saṃkāra on his weak point of Prātibimbavāda. Reflection (Prātibimba) is impossible because (1) Brahman is formless, (2) because the reflection would require some intervention (Vyavadhānam), and in the present case Māyā etc. alone can be the intervention, now when Brahman is thus Māyā-intervened It cannot be reflected, for otherwise the reflection of even a curtain-intervened being would be possible, (3) because the locality of the reflection itself cannot be the same as of the substance (Bimba) that is reflected, (4) because Bimba and Prātibimba should be exactly alike, but in the present case Bimba is inactive while Prātibimba is active, and therefore the Text 'Dvā suparnā etc.' goes against Saṃkāra, (5) because the Sūtra 'Guhān pravishtau' (B. S. I, 2, 11) clearly ascertains that difference in locality (Desabhedah) of Brahman and Jīva is impossible, (6) because Krishna teaches that the Soul is an *Amsa* and not a Prātibimba (B. G. XV, 7), (7) because emancipation in that case would be nothing but the loss of Self (Jivahāni) and Moksha would cease to be the greatest achievement (Paramapurushārthah) nay, Moksha itself would be something unreal, and lastly (8) because if reflection be admitted, liberation in lifetime (Jīvanmuktih) cannot be accounted for, since the subtle (lingam) sarira would continue to exist. Reflection is possible neither in the inner organ (Antah-

karanam) nor in Nescience, because both of them are impure and unclean. Even granting that reflection is possible, the Soul would experience worldly existence, so long as the subtle body continues, and there will come off the *final* release when the subtle is off, any how Jivan-mukti cannot be accounted for by the Mayāvādin. Mere existence of the body may at best be accepted as in Sushupti, but not at all its activity.<sup>2</sup> For the same reasons reflection in Nescience is also impossible. If Nescience rests in Brahman, Brahman becoming the substratum would itself be possessed of attributes (Savishesham). Nay Brahman itself will then be ignorant<sup>3</sup> (Ajnānin). The passages एकधा दशधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् etc. do not illustrate the Prati-bimba doctrine. They explain how Brahman in spite of Its being one assumes many forms<sup>4</sup>. The above arguments are excellently summarised in the following Kārikās of the Tattwadīpanibhanda<sup>4</sup>.

आभासप्रतिबिम्बत्वमेवं तस्य न चान्यथा । आनन्दाशतिरोधानात् तद्वत् तेन भासते ॥  
 मायाजवनिकाच्छन्नं नान्यथा प्रतिबिम्बते । तत्र वृत्तेर्द्रुसुपर्णाश्रुतेरपि विरुध्यते ॥  
 गुह्यमप्रविष्टावित्युक्तेर्भगवद्रचनादपि । जीवहानिस्तदा मुक्तिर्जीवन्मुक्तिर्विरुध्यते ॥  
 लिङ्गस्य विद्यमानत्वादविद्यायां ततोपि हि । अभिघातुर्विनष्टत्वाद्देहः स्पन्दितुं क्षमः ॥

Samkara however persists in these absurdities in spite of the Sūtra-kāra's distinct teaching that the Soul is an Amsa (B.S.II,3, 43 to 53). The word 'Abhāsah' there cannot assist him, because it may mean a हेत्वाभास, as Ramanuja takes it. That Vaishnava Achārya shows that the arguments of Samkara are fallacious. It may also mean that the Soul is an Ābhāsah, because the prominence of Ānanda is not developed in the Soul. This interpretation would not necessitate a change of the reading 'Abhāsa eva cha' into Ābhāsah eva cha in B. S. II,3, 50. At any rate it is certain that the word 'Ābhāsah' there is not at all used in Samkara's sense. When the Soul is perceived only as the Sadamsah of Brahman, it is called Ābhāsah,

1. Vidvanmandanam.

2. Suddhādvaitamārtandah.

3. तेनैकं ब्रह्म नानाहं चन्द्रवद् दृष्टान्तेनोच्यते, एकस्य नानात्वमेव दृष्टान्तार्थः न प्रतिबिम्बम् ।

4. For a detailed scholarly refutation of the six different sections of the Samkara school on this point, consult the Āvaranābhāṅgali.

and when it is perceived as *Sadamsāh* and *Chidamsāh* both it is *Pratibimbam*.

A few more arguments are to be supplemented to these. If *Samkara* obstinately persists in maintaining his doctrine, he will have to accept the reflection of wind in a log of wood, for Brahman is as formless as wind, and *Avidyā* etc. as incapable of reflection as a log of wood. Again, just as the *Jñānarūpa* Brahman is reflected in the form of the Soul, the *Sadrūpa* and *Anaudarūpa* should also be reflected, and there should be corresponding reflections to these two also. Further, the Soul will be *Sarvajña* for it is one and it is a looker-on of all imputations, and the *Kinchijñatva* of the Soul would be hard to account for. And when the Soul by its very constitution is thus *Sarvajña*, the senses (*jñānendriyāni*) would be purposeless. And finally, when the Soul itself is a mere reflection, why should *Krishna* teach its immortality on the evidence of *Śrutis* and why should the *Sātrākāra* say '*Nātmā Śruter-nityatvāchcha tābhyah*' in his *B. S. II, 3 17*, since a reflection is by no means eternal and immortal? *Samkara's* doctrine is therefore against *Aryan Theology*.

As for passages teaching Non-duality, they teach it neither in *Samkara's* nor in *Kapila's* sense. '*Tattvamasī*' and similar passages simply mean that just as rings etc. being forms and portions of gold, are nothing but gold essentially, the Universe and the Souls both being forms and portions of impartible Brahman are not different from It.<sup>1</sup>

The following verse is both interesting and instructive on this point:—

केचित्<sup>२</sup> तत्त्वमर्मातिवाक्यविषये तत्त्वम्पदे लक्षणं  
केचित्<sup>३</sup> तत्र ह्यसौ लुक् विदधते भाषां<sup>४</sup> तु केचिज्जगुः ।  
केचिद्विद्विषयाद्भेदमपरे<sup>५</sup> छिन्दन्त्यतत्त्वं पदं  
सिद्धान्ते<sup>६</sup> तु सुवर्णवज्जगदिदं भवेन्न जीवस्तथा ॥ १ ॥

1. सुवर्णस्य च ये खण्डाः कटका मुद्रिकादयः । सुवर्णत्वेन गृह्णाति तथा ब्रह्मविदाम्मतिः ॥
2. ब्रह्मकादयः । 3. रामानुजमन्त्रशैवाः । 4. केचन रामानुजीयाः । 5. निम्बकादयः
6. माध्वाः । 7. श्रीव्यासपादानाम् ।



It is unnecessary to add that the whole of the Second Pāda of the First Adhyāya, the Bhūmādhikarāṇa, the Ikṣhātikarmādhikarāṇa, the Daharādhikarāṇa, the Anukṛityādhikarāṇa, the Pramityādhikarāṇa, the Kampanādhikarāṇa, the Jyotirādhikarāṇa, and a large number of similar Adhikarāṇas are completely against the Māyāvādin in this matter.

Let us now turn our attention to the Sāṃkhyas. The Sūtrakāra would not for a moment tolerate that the Soul is merely Chidrūpa<sup>1</sup>. The Sūtrakāra would certainly oppose them when they say 'Nirgunatwāṇna chiddharmā<sup>2</sup>', and observe against them 'Inota eya cha<sup>3</sup>'. The Soul is not only Chidrūpa, but it is as well Chidguna in spite of its being Nirguna. The Sūtrakāra takes 'Nirguna' only as without ordinary attributes.<sup>4</sup> Samkara is therefore wrong in siding with the Sāṃkhyas and endorsing their view that Brahman is out-and-out Nirguna.

Again, the Sūtrakāra would not let the Sāṃkhyas go without criticism, when they say that Purusha is All-pervading. He elaborately maintains the *atomic size* of Purusha and this accounts for the unusual length of the Utkrāntigatyādhikarāṇa, and Dr. Thibaut is entirely correct in observing that *there can be no doubt that Samkara's interpretation of B. S. II. 3. 29 is exceedingly forced*. The Soul is atomic (Anuparimāṇāḥ), otherwise in passing out, mentioned in Kau. Up. III 3, its going (Kau. I, 2) and its returning (Bṛih. IV, 4, 6), cannot be accounted for. Going and returning are connected with the Soul<sup>5</sup>. Scripture teaching pervasion refers to Brahman<sup>6</sup>. Mundaka, III, 1, 9, Sve. V, 9 etc. make a direct statement that the Soul is atomic. Sensation can extend over the whole body in spite of the Soul's being Atomic, just as the coolness of sandal ointment applied on a part spreads on the whole skin. The Soul too has a special abode<sup>7</sup>. Intelligence is a quality of Jiva, and just as odour

---

1. S. P. S. VI, 30. 2. S. P. S. I, 146. 3. B. S. II, 3, 18. 4. प्रकृतेशावरं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः । B. S. III, 2, 22. 5. Bṛih. IV, 4, 1, IV, 4, 2, IV, 3, 17. 6. Bṛih. IV, 2, 20, IV, 2, 22, and Tait. II, 1. 7. Pra. IV. 6, Chhān VIII, 3, 3, and Bṛih. IV, 3, 7.

extends beyond the odorous substance, intelligence extends beyond the Soul. This is corroborated by Scripture in Kau. IV, 4, 20 and Brih. I, 4, 7. Samkara presumes to call this Siddhānta view to be a mere pūrvapakṣa and observes that the Soul is called Atomic having for its essence the qualities of Buddhi. This is a grave objection. The Soul is nothing but Brahman to Samkara, and the Soul has for its essence the qualities of Brahman, if at all Brahman is admitted by him to have any qualities. It is a *blasphemy* to say that the Soul has for its essence the qualities of Buddhi, for in that case the Soul being principally alike Buddhi, Samkara attributes his own jadavāditva even to Scripture. Samkara is entirely ignorant of the meaning of this and the following three Sūtras. After establishing the Anutva of the Soul, the Sūtrakāra corroborates it, refuting an anticipated argument that the Soul is Brahman and therefore all-prevading as Brahman on the evidence of 'Tattwamasi' etc. The Sūtrakāra answers that the Soul is called Brahman, because the Soul essentially possesses the quality of Chaitanya, its Ananda portion being as yet involved. The following observations in the Anubhāshya may be read with advantage in this connection:—

इदमत्र वक्तव्यम् । सर्वोपनिषत्सु ब्रह्मज्ञानं पुनर्वर्तमानमिति तन्निर्णयार्थं भगवान् व्यासः मूलाणि चकार । तत्र ब्रह्मसूत्रे विचारं प्रतिष्ठाय 'समन्वयनिरूपणे जीववाक्यानि दूरीकृत्याविरोधेपि ऐक्येपि हिताकरणादिदोषमाशङ्क्याधिकन्तु भेदनिर्देशादिति परिहृत्य जीवस्याणुत्वमुपचाराद्ब्रह्मत्वमंशत्वं पराधीनकर्तृत्वादिकं प्रतिपाद्य तस्यैव दक्षिणमार्गे पुनरावृत्तिमुल्लेख्य ससाधनेन ब्रह्मज्ञानेनार्चिरादिद्वारा ब्रह्मप्राप्तिमुत्त्वा न स पुनरावर्तते इत्यनाश्रितं वदन् शास्त्रपर्यवसानेन सर्वान् वेदान्तानव्याकुलतया योजितवान् । तत्र कश्चित्द्वयपदेशेन प्रोक्तानि तत्त्वमस्यदिवाक्यानि स्वाकृत्य तदतिरिक्तस्य सर्वस्य कारणांशकार्यरूपस्य मिथ्यात्वं पारिकल्प्य तद्वाचकमुतोनामर्थवादत्वेन मिथ्यात्वं स्वाकृत्यमुपसिम्पन्त्योर्भगवता प्रकटीकृतमानन्दरूपत्वं तत्प्रतिपादकवाक्यानां सत्योमुक्तिरूपफलवाचकत्वमुक्त्वा क्रममुक्तिमुपासनापरत्वेन योजयित्वा वेदसूत्राणि व्याकुलीचकार । तद् वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वं वा जीवपरत्वं वेति यदत्र युक्तं तत् सद्भिरनुसन्धेयम् ॥

Nor is this designation of the Soul as Brahman in 'Tattwamasi' and similar passages groundless, for it is observed in Scripture that after the Soul gets emancipation from the worldly existence,

१. समन्वयनिरूपणार्थं प्रथमेध्याये । २. अविरोधाख्ये द्वितीयेध्याये । ३. साधनाभिधे तृतीयेध्याये । ४. फलभाष्याये तुरीये ।

he continues to be Âtman for eternity, and his Ânanda portion is then permanently developed. The Soul is like a Prince, just as a Prince is a Would-be King, so is the Individual Soul Would-be Brahman. Even in the worldly condition, the designation in 'Tattwamasi' is appropriate, because just as virile power potentially exists in a child, Ânanda too potentially exists in the Soul. By means of devotion<sup>1</sup> the potential Ânanda in the Soul becomes actually manifest. In the worldly state therefore only the Sadamsa and the Chaitanyamsa are manifest, while in the Sampatti state even the Ânanda portion will become manifest. If this is not accepted and the Soul is looked upon as Ânandamsa even in this condition, the Soul would have his Ânanda manifest even now, and his worldly state would then be impossible to account for. If on the other hand Jiva is not accepted as Ânandamsa at all, his Ânanda in the Sampatti state will in that case be impossible to account for. If a limitation be set that the Soul is only Sachchit and that Brahman is Ânanda, there will be a contradiction of Srutis like "Brahmaiva san Brahma Apyeti" etc. It is therefore reasonable to accept that the Soul is potentially Ânandamsa. The Soul is therefore atomic only so long as his Ânandamsa is not developed in him. Samkara is thus decidedly wrong in connecting the Soul essentially with Buddhi and confounding the normal atomicity of the Soul with the essential pervasion of Brahman in which the Ânandamsa is fully and permanently manifest. It is interesting to read the Anubhâshya III, 2, 5 in this connection.

Again, the Sâtrakâra would not but refute the Sâmkhya tenet that the Soul is not active. Samkara is certainly wrong here in siding with the Sâmkhyas. The Sâtrakâra shows that the Soul is active on account of Scripture teaching his activity as well as his wandering about (Brih. II, 1, 18, and IV, 3, 12). Scripture speaks of his taking the instruments (Karanani) in Brih. II, 1, 17 and 18. The Soul is an *agent* because it is designated as such (Tait. II. 5) with regard to actions and there would be a change of the designation if the Soul were not so. If the Sâmkhyas were to say that the Soul should always do what is pleasant provided he is an independent agent, the Sâtrakâra answers that just as the Sâmkhya Purusha is indepen-

---

1. As taught by Sanatkumâra to Nârada in Chhând. VII.

dent regarding enjoyment and in spite of this just as that Purusha has to experience unpleasant things the Soul may be independent as an agent and yet he may have to do unpleasant things. Nor is the Soul exactly like Brahman that he may always do pleasant things, for his powers are not only limited but reversed. Again, the powers of work and knowledge are fully developed after concentration, in the absence of which the Soul does pleasant and unpleasant things, since its mind is wavering, though the Soul is itself an agent. There is certainly no harm in calling Buddhi to be a *karana*. The *Sûtrakîra* then adds that the doer and enjoyer are not different as the *Sâmkhya*s hold, but that they are identical. The Soul is a doer and therefore an enjoyer also, and not that *Prakriti* is the doer and Purusha the enjoyer. *Samkara* is entirely wrong here and he is excellently set right by *Râmânûja*. The *Sûtrakîra* finally adds that really speaking the Soul derives activity from Brahman Itself. *Samkara* is thus absolutely wrong in corroborating the *Sâmkhya* tenet that the Soul is thought itself, all-pervading and inactive. The *Sâmkhya*s are certainly better than *Samkara* in as much as they accept a multiplicity of Souls.

— 000 —

## The Prameya Section.

### (c) ISWARA.

We now proceed to examine the replies of *Samkara* to the argument of the *Sâmkhya*s against the theory of an intelligent creator.

The *Sâmkhya*s believe that the existence of God cannot be proved, because he is neither bound nor liberated. Either way, He cannot be the creator of this real Universe. The text 'Omniscient' etc. are simply the glorification of the liberated Soul or of him who has attained supernatural powers by devotion<sup>1</sup>. The *Sâmkhya*s do accept God, the *emergent*, who had been absorbed into *Prakriti*<sup>2</sup> but the existence of God, the *eternal*, is not proved. The effectuation of fruits does not prove the existence of God, for that can

---

1. S. P. S. 1, 92 to 95. 2. S. P. S. II, 57.

be accomplished by work. Government of the Universe fails to prove His existence, for God would then be selfish. Selfish God is like a mundane superior. And if the existence of God is to be inferred from the Universe, He is none but the Soul emerged at the commencement of the creation. *Eternal God is an impossibility*, for there is a contradiction between mundane character and the having of an *unobstructed* will. His Governorship cannot be established without passions in Him, and then He could not be eternally free. From the connection of the Soul with properties of Prakriti it would follow that he is affected by its properties, and if mere proximity with Prakriti means Godhood, every one would be called God. God's existence is not established, for there is no evidence whatsoever. Perception cannot obviously prove His existence. There is no inferential proof since there is no concomittance, and there is no Text to prove His existence positively<sup>1</sup>.

Samkara's Nirguna Brahman exactly corresponds to the Sāmānya Purusha in the disembodied condition. Brahman and Purusha are both intelligence (not intelligent), all-prevading, disembodied indifferent and nonactive. *Samkara's Brahman therefore by itself is incapable of creating or ruling the Universe. Samkara's Iswara is something unreal.* There are six different views about Him. (1) Iswara is a reflection of Brahman in Māyā which is beginningless and inexpressible Prakriti conjointed with mere intelligence (Chinmātrasambandhini). Māyā differs from Nescience (Avidyā) for the latter is conjointed with obscuring (Āvarana) and distracting (Vikshepa) powers and gives rise to the reflection of the Soul. (2) Māyā is nothing but the Suddhasattwapradhāna aspect of Prakriti possessed of three Gunas and the reflection of Brahman in this Māyā is Iswara, the Soul being that in Avidyā which is malinasattwapradhāna. (3) Māyā principally possesses Vikshepa and the reflection in it is Iswara, the Soul being that in Avidyā principally possessing Āvarana. (4) Iswara is a reflection of Chit in Avidyā, the Soul being that in the inner organ. (5) Iswara is a reflection in the cosmic Buddhi, the Soul being that in an individual Buddhi. These five views recognize Iswara as a *reflection*. (6) Iswara is not a reflection but the Binba envired by imputation or the inner organ.

Against all this the Sāmkhyas say that indifferent God cannot be connected with Ignorance, and if Samkara were to say that the conjunction of Ignorance is simply through the force of Ignorance and that there is therefore no real association, this is a vicious circle (Anyonyāśrayah) for the existence of this alleged Ignorance is established only on the ground of its pretended conjunction. Further, the Universe is not without a beginning like a seed and its sprout. Soul and knowledge are not identical. Knowledge not excluding Ignorance would be resultless. If Ignorance is dispelled by Knowledge the world too would be disproved by Knowledge. Samkara's theory is therefore inconsistent, for if Ignorance be dispelled by Knowledge, and Ignorance have an end, it must as well have a beginning<sup>1</sup>.

Further, the first view is wrong, because reflection in an absolutely pure Māyā is impossible. The second view is untenable for Māyā and Avidyā both being all-pervading, they cannot be distinguished. For the same reason the third view is faulty. The fourth view is inconsistent, because Nescience and Buddhi are never pure. The fifth view is impossible, for Māyā-intervening Buddhi is compact. The sixth view is not sound, because Īśvara environed by imputation cannot be Bimba. Samkara's position is therefore no better than that of the Sāmkhyas. The only difference is that the Sāmkhyas say that the evidence for the positive existence of God is not sufficient, whereas Samkara goes a step further and says that Īśvara Himself is an *unreality*. Even the Deistic ideal of God of the Yogins is much better than the atheistic conception of Samkara. Udayanāchārya in his *Kusumāñjali* adduces nine proofs for the existence of God in his celebrated *Kārikā* कार्ययोजनवृत्त्यादिः पदात् प्रत्ययतःश्रुतेः । वाक्यात् सद्व्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविद्वयः ॥ With necessary changes they may all be directed not only against the Sāmkhyas but even against Samkara. Samkara ought to have been faithful and loyal to the Theist Sūtrakāra and conclusively shown the existence of One *real* Īśvara on the evidence of Tait. III, 1 etc. emphatically teaching the existence of one Brahman possessed of unobstructed omniscience and omnipotence, and proved that Brahman is Purushottama and superior to the

Sāmkhya Purusha and to the individual Soul. In stead of adopting such a straightforward method, Sankara insists on his doctrine of *Māyā* confounding *īswara*, Brahman and Jiva all into a hopeless jumble.

After this prelude we may now review Sankara's replies. The first argument advanced is the argument of difference (*Vai-lakshnyam*). The Sāmkhyas point out that pure and intelligent Brahman cannot be the material cause of impure and inanimate Universe. Two animate entities cannot oblige each other. There is no authority to show that this inanimate Universe is animate. The distinction of inanimate and animate entities is quite perceptible. The Pantheist may perhaps assert that the Universe is really animate, but that intelligence is not perceived as in sleep and explain away the apparent non-intelligence, but he cannot similarly succeed in explaining away the impurity of the Universe. As a matter of fact intelligence of the Universe is not perceived but only to be *inferred* from Scripture, which however draws a clear difference between animate and inanimate entities.<sup>1</sup> As for the Elements and the Sense Organs being called animate, that can be accounted for, if we take into consideration the fact that the distinction of animate and inanimate entities has been clearly established in the Vedas and that the Elements etc. are sometimes taken to be connected (*Anugata*) with their superintending deities.

After thus representing the Sāmkhyas, Sankara proceeds to answer that from men etc. known as animate, spring up inanimate hair etc. and that on the other hand from inanimate dung etc. rise up animate scorpions etc. If the Sāmkhyas were to say that the body of men is inanimate, and from inanimate body inanimate hair etc. may well spring, and that from inanimate dung the inanimate body etc. of the scorpions may as well arise, Sankara observes that there is a difference of character in inanimate things themselves and that some inanimate matter is the abode of an Intelligent Principle while some is not. This partial 'difference' therefore serves his purpose. Again, there is an amount of difference between a man and his hair etc. and between dung and a

scorpion etc. If both the Cause and the Effect are exactly alike, there is an end to Causation.' If the Sâmkhyas were to urge that there is the quality of being of an earthly nature (*Pârthivatvam*) which is common to man and his hair. *Sâmkara* replies that there is then Existence (*Sattâ*) common to Brahman and the Universe as well. Again, if the Sâmkhyas mean by 'difference' the non-occurrence in the Universe of the entire complex of the characteristics of Brahman, Cause and Effect will not be distinguished. If by 'difference' they mean non-occurrence of some or other characteristic, that is running counter to what we daily observe, for Existence of Brahman is *seen* in the Universe. And if 'difference' means non-occurrence of Intelligence, the requisite proving instance is wanting. As for the contradiction of Scripture, that is a great flaw with the Sâmkhyas, for it distinctly teaches Intelligent Brahman to be the cause of the Universe. He moreover, who would merely on the ground of the sacred *tradition* about the Intelligent Cause assume this entire Universe to be of an *intelligent* nature, could succeed in explaining distinction of intellect and non-intellect by resorting to manifestation and non-manifestation, but the Sâmkhyas themselves cannot account for the difference of animate and inanimate forms, for if Brahman cannot become non-intelligent Universe, non-intelligent Prakriti cannot pass over into what is intelligent. But the Sâmkhya mania of Prakriti has been sufficiently refuted and the Intelligent Cause can safely be accepted in agreement with Scripture.

This is a piece of perversions of the grossest kind on the part of *Samkara*. After knowing that *Samkara* accepts *Mâyâ*-enviored life to be the Cause and *Avidyâ*-enviored life to be the Product, the reasonable Sâmkhyas would not bring in the argument of 'difference' against the *Mâyâvâdin*. The argument of difference can be advanced against those who sincerely believe that the Cause and Effect are both *real* and yet *indentical*. The argument of the Sâmkhyas is therefore against the *Sâtrakâra* and his sincere followers. *Samkara* here confounds the *Sâtrakâra*'s *Brahmavâda* with his own *Mâyâvâda*. *Mâyâ*-enviored *Iswara* is impure (*Asuddha*) and the argument of 'difference' regarding *purity* and *impurity* is not brought against *Samkara* who has to accept both



the Cause and the Effect as *impure*. Further, the argument of 'difference' regarding intelligence and non-intelligence too is not directed against Samkara to whom both the Cause and the Effect are lifeless, for reflections can never be admitted even for a moment to possess Chaitanya. Both the arguments are advanced against the Sūtrakāra who admits that *pure intelligent* Brahman is the *material* cause of the Universe. Further, the Sāmkhyas already admit that the Pantheist Sūtrakāra may perhaps explain the difficulty of intelligence and non-intelligence by bringing in his manifestation and non-manifestation, but they are really anxious to observe how he could explain the difference of *purity* and *impurity*. The Sāmkhyas impel the Sūtrakāra to resort to *reason* rather than to Scripture, but Samkara misrepresents all this and as it were patronises the Sūtrakāra by observing योपि चेतनकारणप्रवणबलेनैव समस्तस्य जगत्चेतनतामुत्प्रेक्षेत तस्यापि × × × × × चेतना-चेतनविभागप्रवणं विभावनाविभावनाभ्यां चैतन्यस्य शक्यत एव योजयितुम् etc. Samkara is again wrong, when he says "just as Pārthivatva is common in man and his hair etc., so is Existence common to both Brahman and the Universe." If the Universe has the same existence as Brahman, the Universe ceases to be *Sadasat* and becomes *Sat*, and Samkara will then have to give up his own doctrine of the unreality of the Universe. The Sāmkhyas only challenge the Sūtrakāra to prove his Brahmvāda argumentatively. All those<sup>1</sup> therefore who do not accept *pure intelligent* Brahman to be the *material* cause of the Universe only manage to soil and spoil the beauty of this interesting Adhikarana.

The Sūtrakāra answers the difficulty of the Sāmkhyas in "Drisyate<sup>2</sup> tu" and shows that not only Scripture, but *even perception* is in his favour, for from an *animate* human body proceed *inanimate* hair etc. If by 'similarity' (Sāripyam) the Sāmkhyas mean that 'the Cause

1. Madhva reads 'Drisyate tu' twice, once before and once after the Abhimānivyapadesa Sūtra and attempts to show the self-evidence of the Vedas. Bhikshu uses 'Drisyate tu' to show that Prakṛitī or the Dehōpādihī of Brahman is the material cause. Nimbārka and Bhāskara offer no very remarkable observations on this Adhikarana.

2. B. S. II. 1, 6.

and the Effect should both be identically and essentially one,' there is an end to all distinction of Cause and Effect. Nay the equilibrium of the three Gunas of Prakriti, which are the Cause of all Products, is not observed in these Products, and Prakriti therefore ceases to be the Cause, and further, for this very reason Brahman will have to be admitted to be the Cause of the Universe. The argument directed against the Brahmvādins turns therefore against the Sāmkhyas themselves. If by 'similarity' the Sāmkhyas mean 'likeness of some one or other characteristic,' the Sāmkhyas should observe that Sat, Chit, and Ananda of Brahman are each individually inherited by the Universe, the Soul and the Antaryāmin respectively, and the reason advanced by the Sāmkhyas is itself unreal or not existing (Svarûpāsiddhah), and if the Sāmkhyas were to say that 'similarity' means 'likeness to that characteristic which excludes the Cause from other entities,' the human body and dung cannot be the cause of hair and scorpions, for the characteristic, which excludes the body and dung from other entities, does not exist in hair and scorpions. Nay the human body is *animate* and from *animate human body* proceeds *inanimate* hair, nails, etc, and from *inanimate* dung proceed *animate* scorpions, and the argument advanced by the Sāmkhyas is astray and indeterminate (Sādhāranah). Even if the Sāmkhyas were to persist that the living human body is inanimate and run counter to Perception, they cannot gain anything, for their reason has already been shown to be unreal and not existing (Svarûpāsiddhah). Hence the reason advanced by the Sāmkhyas is incompetent to dislodge the solid Brahmvāda of the Upanishads taught by the Sūtrakāra.

The Sāmkhyas are now supposed to observe that if pure intelligent Brahman is the Cause of impure inanimate Universe, the Effect will have to be admitted to be non-existent before its origination.

Sāmkara answers that this is a mere negation (Pratishedhah) without an object. It is not however competent enough to negative the existence of the Effect before origination. The Effect was existent even before origination as at present. The Effect has not a

separate existence apart from its Cause now or before. *Samkara* finally quotes a *Sruti* to support his view.

*Samkara* here implies that the Effect has no real existence and suggests that it is unreal now as before. This import is objectionable, for the *Sūtrākāra* really means that the Effect is a real entity and that it existed unmanifested in the Cause even before its manifestation. The *Sūtra* means that the Effect is taught to be nonexistent, simply because such a view is to be refuted later on. Such a nonexistence is mentioned to teach the Causality of Brahman. *Samkara* is therefore wrong in unjustly twisting the *Sūtra* to suit his own *Māyāvāda*.

The *Sāṃkhyas* urge that the Effect is gross, consisting of parts, inanimate, limited, and impure, Brahman will therefore be affected by these qualities of the Effect at the time of dissolution. Again, there will be no special cause for a new beginning of the Universe, there will besides be no distinction of enjoying Souls and objects to be enjoyed etc. Even if a new beginning is assumed, there will be nothing to prevent the appearance of the released Souls in the new world. Further, if the Universe remained distinct at the time of dissolution, dissolution itself becomes a fiction.

*Samkara* answers that there are parallel instances in clay, gold etc. to show that the Cause is not affected by the qualities of the Effect. The faults ascribed turn against the *Sāṃkhyas* themselves, since there are no illustrations that would free them from these faults. If the Products of *Prakṛiti* retain their own characteristics, dissolution is not a fact. The Cause and the Effect are not distinct, and the Cause is not affected by the Effect and its qualities, for they are but fallacious superimpositions of Nescience. Again, the illustration of a magician is favourable to this view. Brahman is not affected by the three states just as the Individual Soul is not affected by the illusory visions of a dream. *Samkara* here quotes a *Kārikā* from *Gauḍapāda* in support. Further, false knowledge is not overcome and the old state of distinctions will satisfactorily be established. The released will not reappear, for their false knowledge has been entirely discarded by perfect

knowledge. Distinct existence at the time of dissolution is not admitted. The doctrine of the Sāṃkhyas is itself liable to these objections. Prakṛiti is devoid of sound etc. and yet it is the cause of the Universe consisting of those qualities. The beginning of the Effect of a different nature implies that the Effect was non-existent. At the time of dissolution Prakṛiti will be affected by its Effects and their qualities. There is nothing to determine the fixed conditions of the worldly existence of each Soul. In such an anarchy the emancipated Souls will have to reappear. And finally, if they were to hold that some effects are not merged into Prakṛiti, it ceases to be the Cause of those not merged into it.

Samkara cannot however free himself from those charges. The grossness etc. of the Universe may not affect Brahman, but its dullness (Jadatvam) and falsity (Anṛitatvam) remaining, and Nescience, action, and mental impressions, etc. being as before, Brahman will be affected by dullness etc. If Samkara were to say that the Universe is merged into Brahman, casting aside dullness etc, there is an end to all ignorance and consequent differentiation of Souls. Nescience loses its essence viz., dullness and falsity. It loses its character. And when the original Nescience is thus off, all the Souls become released and no fresh beginning of the Universe is possible. If another Nescience be accepted and a fresh Universe be accounted for resorting to that Nescience, and the Souls imagined consequent to it, Nescience and the Souls both will have a beginning and there will be inequality and cruelty (Vaishamyanairghrinyaprasaṅgaḥ). There will be no utility of any means for release, for the Prakṛiti dissolution itself is competent to put a stop to all Nescience. In short, Brahman cannot but be affected by dullness etc at the time of dissolution. If Samkara were to say that dullness etc are unreal, and that Brahman will at best be affected by unreal falsity only, and that there is no flaw, the company of a sinner is yet enough to pollute his companion. If Samkara were to say that the company is real phenomenally, the Universe too is so and Brahman will be affected. Further, the analogy of a dream is defective. Even in a dream fear, grief, etc. are experienced. If Samkara were to persist

that this feeling is a mere appearance and thus unreal, he is wrong, for the objects seen in a dream may later on be known as non-existing, but the effect they produce are not felt, so even later on after waking. Again, the Sāmkhyas in a sense are better than Sāmkara. They accept a multiplicity of distinct Souls and they can explain the order (Vyavasthā) of enjoying Souls in the next creation even after every substance is merged into Prakriti at the time of dissolution. Sāmkara accepting the duality of the Soul to be imaginary cannot free himself from the charge of disorderliness of the enjoying Souls. Sāmkara's multiplicity of Souls is nothing but a difference of Inner Organs. After these Inner Organs are merged there is no distinction of Souls, and any Soul may take up any Adrishṭa at the time of fresh creation, there being no order (Niyama). If the Inner Organ is admitted to remain distinct even at the time dissolution, it will have to be looked upon as beginningless, and it will then cease to be an Effect of Brahman. The case of the Sāmkhyas is stronger, for the Inner Organ may merge into Prakriti and the distinct actions of each Individual Soul will settle everything. Again, the attack against the Sāmkhyas that the released Souls will have to reappear is ill-founded. As for the Soul, whose actions are uprooted by sound discrimination, there is nothing which will lead it to assume bodies again, while as for those whose actions are not overcome by discrimination, they may well reappear again. The multiplicity of Souls is a rational and satisfactory argument in their favour. The absurdity urged against the Sāmkhyas exists on the other hand in the doctrine of Māyā. Ātman is only one, Nescience is only one, Nescience exists even now, and none has in consequence yet been released. If Sāmkara were to maintain that *some* Soul is released, the Soul being non-different, the *same* Soul is experiencing bondage now. Further, the present Nescience will have a beginning in that case. Sāmkara's Māyāvāda is therefore worse than the Sāmkhya tenet.

The Sāmkhyas now urge that if Brahman were the cause of the Universe, division of enjoying souls (Bhoktārah) and the objects of enjoyment (Bhogyam) cannot be accounted for, since both are Brahman.

Samkara answers that such a division can be accounted for from ordinary experience. The two sets of Bhoktā and Bhogyam can practically be held apart just as in ordinary life we hold apart and distinguish as separate individual substances like waves, ripples, foam etc. although as a matter of fact waves etc. are all of them identical as being neither more nor less than Water. The division can then be accounted for by Imputation.

This is again objectionable. Samkara accepts Imputation to be Bhogyam, and the imputation-environed Soul to be the Bhoktā, but in the illustration of waves etc. they are all Bhogya. Samkara does not accept voluntary transformation (Aichchhika Parināmah) of Brahman into Universe and Souls. If the Sūtrakāra really meant to explain that that this difference was due to Illusion, he would have said so distinctly in the Sūtras. If he had to expound the doctrine of Māyā, he would have said "And so there is an identity in reality though they appear to be different on account of Māyā." The wording of the Sūtra is more favourable to the doctrine that the Universe and the Individual Souls are the forms of Brahman than to the other doctrine, that propounds the transformation of the *Body* of Brahman, while it is entirely against the doctrine of Māyā.

The question raised in the Itaravyapadesa Adhikarana is that it is declared in Scripture that the Individual Soul is identical with the Supreme Soul and that therefore if the latter is the Material Cause of the Universe, the charges of not doing what is good to oneself can be brought against It. The answer given by the Sūtrakāra is that the Supreme Brahman is higher (Adhikam) than the Individual Soul, and that therefore the charges based upon their supposed absolute identity are groundless. The Sūtrakāra says that the Supreme Brahman is Sat, Chit, and infinite Ānanda, while the Individual Soul is only Sat and Chit, its Ānanda being concealed, and that such a difference of *form* is declared by Śruti. According to the Sūtrakāra the objection on the ground of not doing what is good to oneself may be valid only if the Individual Soul were regarded as the Creator. Thus the Sūtrakāra admits this *formal difference*. Samkara's absolute identity of the two in reality as

Ether in a jar and Universal Ether, and Mâyâ to which the illusory difference is due, cannot at all be read in the Sûtras. Samkara is rather refuting the Sûtrakâra than his own opponents, when he brings in his own Theory of Mâyâ and observes that the explanation of the Sûtra is true only so far as the usual supposed duality remains unobstructed. The last Sûtra of this Adhikarana is decidedly against Samkara. The Sâmkhyas now raise an objection on the ground of the observation of the employment of instrumentality. They are however wrong, because Brahman emanates Itself without any *extra* instrumentality. This Adhikarana not only goes against Samkara but against all others, who hesitate to accept the *direct* emanation from Brahman Itself. For Its emanation, neither Mâyâ nor Avidyâ nor Prakriti nor Upâdhi nor Sarira nor Sakti is required by It, It being Itself *all-embracing*. It is the highest Glory of Brahman that It requires no material, beyond Its own Self for the emanation into manifold forms. The same topic goes on down to B. S. II, 1, 29, in the two sûtras just preceding which it has been said that the Supreme Brahman unfolds Itself and for this purpose It requires no extra material. The Sâmkhyas are supposed to bring forward two alternative objections, each of which is by them meant to be equally conclusive against the Sûtrakâra. Intelligent Brahman develops or unfolds Itself either wholly or in part, if the first alternative is accepted, no part of It is left in Its original form, and Brahman therefore remains entirely in the form of the Effect, Its original form being wholly transformed, and so the advice of Sruti becomes meaningless, since in the form of the Effect It is being seen without any effort whatsoever, if the latter alternative is accepted, the Sruti passages which proclaim that the Prime Cause is without parts are violated. The Sûtrakâra finds his way out of this dilemma by having recourse to Sruti as usual. He says that the first alternative is not at all possible, because Sruti declares that Brahman continues to exist in Its *original unaltered form* even after It has voluntarily assumed multiplicity of forms. There are Srutis that clearly show this *formal difference* between Brahman and Its Effects. The second alternative also, he continues, is not possible, because there are Texts declaring Brahman to be *without parts*. The Sûtrakâra's view is that upon the

authority of these Texts Brahman's being without parts (Niravayavatvam) must be admitted, because the *real* character of Brahman cannot be conceived without the aid of Śrutis. The real difficulty is how Brahman—which is admittedly the Material Cause of the Universe and which is at the same time declared to be without parts—can yet be different in form from and superior to the Universe. How can there be a break in Its own *real* and uniform character? The straightforward and the commonsense view of the Sūtrakāra is that this is so, and must be accepted as so, upon the supreme authority of Śrutis. Samkara first interprets B. S. II, 1, 27 in support of the Sūtrakāra's doctrine, but while going to refine it by his own additional reply, *he spoils the whole case*. Samkara says that the inconsistency or break in the nature of Brahman is only apparent, it being a product of Mâyâ, and consequently an Illusion. The very fact that the Sūtrakāra does attempt his own straightforward reply conclusively shows that Samkara is wrong. The Sūtrakāra observes that the two propositions appear inconsistent and yet says that they must be admitted, because they rest on Śruti. The next Sūtra teaches that Brahman contains wonders in Its own Self and expects nothing extra. The Sūtrakāra concludes this Adhikarana, observing that the faults imputed against him turn against the Sāmkhyas themselves, since they depend *more on arguments than on Scripture*. Sudarsana observes here that Samkara goes against the Sāstra, as he contrives to interpret Sabdamūlatva as suiting his own doctrine, in spite of there being *no* such passages. When Samkara tries to explain parts in Brahman resorting as usual to Nescience, he will have to answer whether Nescience resides in a part or the whole of Brahman. If it resides in a portion of Brahman, Brahman is then admitted to have parts, and if it resides in the whole of Brahman, Brahman Itself is not free from it, and Samkara's statement that the dreaming person is united with Brahman becomes inappropriate, for the union then is not with the Unchangeable but with Changeable Brahman. Further, Brahman then loses Its own superiority. Scripture, teaching that Brahman is beyond the senses and that we should yet attempt to behold It, becomes meaningless. Again, Samkara says that the same Brahman which is imagined to be the Cause is really



'free from Nescience.' The words "Really free from Nescience" give rise to various alternatives. If Brahman is *partly* free from Nescience, Brahman will have to be admitted to have parts. If Brahman is *entirely* free from Nescience, It cannot be the Cause of the Universe. If Samkara says that Brahman is not free from Nescience but that It is at the same time not connected with Nescience, if the *unreal* connection with Nescience is *partial*, Brahman will again have to be admitted to have parts. If the unreal connection is *total*, Brahman in Its totality will have to be admitted to undergo the change. Any how Brahman is not then free from Nescience. Further, the word 'Avidyākālpitarūpa' is not clear. If Brahman is characterised by Nescience, the qualifying and the qualified *both* will have parts. If Brahman is merely Upalakshitam by Nescience, the *qualified alone* will have parts. If Nescience is Prakriti, Prakriti having parts will emanate the Universe, and Brahman then ceases to be the Cause. If Prakriti is supposed to be *dependent* on Brahman, why not give up the doctrine of Māyā and fully subscribe to the Sūtrakāra's doctrine?

A few more objections may here be supplemented to Samkara's refinement in adding his own view to B. S. II, 1, 27. Where was the necessity of his refinement? Did he know that his own first interpretation was not proper? Did he want to display his own cleverness? Did he want to bring out a better sense of Śrutis? Or of the Sūtras? Not of the Sūtras, because the Sūtrakāra himself depends on Śruti alone. Not of Śruti, because there is an inconsistency in his own statement. He once observes that there is no 'Phalam' in understanding the Śrutis; teaching emanation but after a time admits that the 'Phalam' exists in *establishing* the identity of Brahman with everything. Nor can he say that that phalam is not *principal*. The Śrutis like, 'Sa Ātmānam avayamakuruta' etc. refer to the emanation aspect of Brahman. The words 'Aniruktam' etc. teach that Brahman is the substrate of all and even of opposite characteristics (Viruddha-dharmāśrayam). Śrutis like 'Satyam Jñānam Anantam Brahma' etc. teach that the *acquisition* of the Supreme Brahman (Paraprāpti) is the Phalam for those who know that Brahman is the Material

cause of all. Again, if Nescience has a Cause, that cause is nothing but Brahman. If Nescience is beginningless, a break in nonduality would be the consequence. There is therefore manifestly no display of cleverness, for even that display is mere Nescience, that is to say Ignorance. And finally Samkara cannot say that the first interpretation is not proper, after observing लौकिकानामपि मणिमन्त्रौ-धयिप्रभृतीनां × × × शक्तयो विरुद्धनानाकार्या दृश्यन्ते × × × तस्माच्छब्दमूल एवातीन्द्रियसाधार्यावगमः । The additional refinement results therefore in an altogether meaningless jumble.

We now proceed to the last Sarvopetādhikarana. It teaches that Brahman is naturally possessed of *all* real powers and *all* real attributes. Here it is quite clear that the Sūtrakāra did not at all mean that Brahman only *appears* to be Savisesham on account of Māyā or Avidyā. Samkara is throughout making a rape on the prominent Sūtras of this Pāda by making unnecessary and additional refinements like 'Avidyātmakopādhiparichehedapeksham' etc. In the next Sūtra the Sāmkhyas are supposed to have urged an objection that Brahman being without bodily organs cannot create this Universe. The Sūtrakāra's answer is straightforward and reasonable. He says that the Supreme Soul, though without bodily organs is possessed of *all* powers and can emanate the Universe, because Scripture teaches so. The nature of Brahman, he says, can be learnt from Scripture alone. As usual, Samkara adds another unnecessary reply of his own that Creation is an Illusion and does not really exist, and that Brahman does *not* create. The Sāmkhyas then bring in the question of *motive*. Brahman can have no motive in creating this Universe and so cannot be its Cause. The answer of the Sūtrakāra is a simple and reasonable one. Emanation is a mere Sport or Play<sup>1</sup> (Līlā) of Brahman. But Samkara is not satisfied with this clear reply and again brings in his doctrine to say that the Universe is only an Illusion. Samkara is not free from attacks<sup>2</sup> here also. The Sāmkhyas

1. पञ्चात्मकः स भगवान् द्विपञ्चमकोभूत् पञ्चद्वीरातसहस्रपरामितश्च । एकः समीप्य-  
खिलदोषसमुज्जितोपि सर्वत्रपूर्णगुणकोपि बहुपमोभूत् ॥ निर्दोषपूर्णगुणविग्रहात्मतन्त्रो निश्चेतनात्मक-  
शरीरगुणेश्च हीनः । आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः सर्वत्र च त्रिविधभेदविवर्जितात्मा ॥ तत्त्वदीपनिबन्धः ॥

2. Read Sudarsana's remarks.

would say that the Universe-business ( Jagadvyāpārah ) of Brahman cannot be without a *motive*, and the proper answer to it should be that it is a *sport*. But now, if the Universe is a *figment*, Samkara will have to admit that there is no underlying end in the work of the deluded. If Samkara were to say that a sport is possible in the deluded; he may be answered that *some* freaks in a deluded person *may* appear like a sport, but striking the head etc. cannot for a moment be called a *sport*, as a matter of fact they are exactly the freaks that distinguish between a *sport* and the *idiocy* of the deluded. Further, Brahman creates the Universe after Its *resolution* taught in Srutis like 'Bahu syām' etc., while no deluded person has sense to resolve. Again, if Īswara is omniscient, He should not call the Universe-business a sport, when it is troublesome to Himself. If Brahman is ignorant, goodbye to Its omniscience. If Samkara were to say that It creates the Universe with a *view* to put an end to miseries, such a motive cannot be called Līlā, for there is no Līlā in a sick person's taking medicine. Īswara is the Author of the *Rigveda* etc. and has more knowledge than Scripture itself, and He can then acquire neither discrimination nor knowledge by Creation. Even admitting for a moment that He creates the Universe with a view to put a stop to His bondage, He should create such objects as would result in the cessation of that bondage and not such as strengthen the same. But what is this Līlā? Is it the cause of delusion or the effect of delusion or delusion itself? It is not the *cause* of delusion, for none would like to be so deluded sportively. It cannot be called the *effect* of delusion, for in that case Brahman's first resolution will not be called Līlā. The delusion can well exist *without sport* as its cause or effect. Līlā is not delusion itself for nobody calls the sight of two moons to be a Līlā. Īswara however deludes others, Himself remaining free from delusion. Samkara is still inconsistent, for duality is not according to him perceived without delusion. Again, Brahman is absolutely Nirviśesham and cannot have a Līlā. It cannot be a Līlā of Īswara, for He knows everything and therefore the miseries of the world and his own identity with Souls too, and yet gives out the Universe replete with miseries!

The Sāmkhyas now charge the Creator of inequality and cruelty. Samkara refers them to His regard of merit and demerit of the individual Souls. Where lies however the necessity for Samkara's answer to the criticism of the Sāmkhyas, for inequality and cruelty cannot be for a moment called faults in a deluded person, and these do not at all exist, when they are but imputed? Besides, these Sūtras would be meaningless in that case. They are useful only to the Brahmanavādin, who has to answer the criticism of the Sāmkhyas, since he accepts the Universe to be a *real entity*.

The last Sūtra in this Adhikarana corroborates in another form the Sūtrakāra's doctrine that *Brahman is really possessed of all powers and of all attributes*. The propriety of all *real attributes in Brahman* cannot certainly be reconciled in Samkara's absolutely Nirvisesha Brahman. He will therefore have to admit that they are simply a *figment*, and thus *run counter to Scripture*. In this whole Pāda the Sūtrakāra has thoroughly answered all the arguments advanced by the Sāmkhyas and conclusively shown that *Brahman is possessed of all—even wonderfully opposite—attributes and that nothing is equal to or higher than Nirdoshā Pārnaguna Brahman*. The summary of this whole Pāda may well be given in the following interesting verses of the Tattvadīpanibandha.

सच्चिदानन्दरूपं तु ब्रह्म व्यापकमव्ययम् ।  
 सर्वशक्ति स्वतन्त्रं च सर्वज्ञं गुणवर्जितम् ॥  
 सजातीयविजातीयस्वगतद्वैतवर्जितम् ।  
 सत्यादिगुणसाहस्रैर्युक्तमौत्पत्तिकैः सदा ॥  
 सर्वाधारं वक्ष्यमायमानन्दाकारमुत्तमम् ।  
 प्रापञ्चिकपदार्थानां सर्वेषां तद् विलक्षणम् ॥  
 जगतः समवायि स्यात् तदेव च निमित्तकम् ।  
 कदाचिद्रमते स्वस्मिन् प्रपञ्चेऽपि क्वचित् सुखम् ॥

१ सत्त्वं शौचं दया क्षान्तिस्त्वागः सन्तोष आर्जवम् ।

शमो दमस्तपः साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतम् ॥

ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं तेजो बलं स्मृतिः ।

स्वातन्त्र्यं कौशलं शान्तिर्धैर्यं मार्दवमेव च ॥

प्रागल्भ्यं शत्रयः शौलं सह ओजो बलं भगः ।

गाम्भीर्यं स्थैर्यमास्तिक्यं कीर्तिर्मानोऽहङ्कृतिः ॥ श्रीमद्भागवतम् १-१६.

यत्र येन यतो यस्य यसै यद्यद्यथा यदा ।  
 स्यादिदं भगवान् साक्षात् प्रधानपुरुषेश्वरः ॥  
 यः सर्वत्रैव सन्तिष्ठन्नन्तरः संस्पृशेन्न तत् ।  
 शरीरं तन्न वेदेत्यं योनुविश्य प्रकाशते ॥  
 सर्ववादानवसरं नानावादानुरोधि तत् ।  
 अनन्तमूर्तिं तद् ब्रह्म कूटस्थं चलमेव च ॥  
 विरुद्धसर्वधर्माणामाश्रयं युक्त्यगोचरम् ॥

x x x x x x

आविर्भावतिरौभावैर्मोहनं यदुरूपतः ।  
 इन्द्रियाणां तु सामर्थ्याद्दृश्यं स्वेच्छया तु तत् ॥  
 आनन्दरूपे शुद्धस्य सत्त्वस्य फलनं यदा ।  
 तदा मरकतश्याममाविर्भावे प्रकाशते ॥

x x x x x x

x x x x x x

x x x x x x

आत्मसृष्टेर्न वैयर्थ्यं नैर्घृण्यं चापि विद्यते ।  
 पक्षान्तरेपि कर्म स्यान्नियतं तत् पुनर्बृहत् ॥  
 स एव हि जगत्कर्ता तथापि सगुणो<sup>१</sup> न हि ।  
 गुणाभिमानिनो ये वै तदंशाः सगुणाः स्मृताः ।  
 कर्ता स्वतन्त्र एव स्यात् सगुणत्वे विरुध्यते ॥

### GENERAL REMARKS.

We may now recapitulate the result of the discussion in these pages. We observed that the Sāmkhyas bring in a number of Scriptural passages to establish their claim on the Vedas and that the interpretations of these passages given by Saṃkara are not their real meaning. In two respects viz. (1) that the Universe is a real entity, and that it must therefore have a real cause, and (2) that the existence of an infinite multitude of Individual Souls, the Sāmkhyas gain a clear superiority over the Māyāvādin. As for those who feel inclined to look down slightly from an absolutely monistic point of view upon a dualistic conception of the Universe, the following words of E. Roer will be instructive:—  
 "Though a higher development may destroy the distinction be-

tween Soul and Matter, i. e. may recognise matter or what is perceived as matter, as the same with the Soul, it is nevertheless certain that no true knowledge of the Soul is possible without first drawing a most decided line of demarcation between the phenomena of Matter and of the Soul." This sharp line of demarcation between the two domains was drawn by Kapila. The knowledge of the difference between the Body and the Soul is one condition and it is an indispensable condition of arriving at a true monism as of our Sûtrakâra. Every view of the Universe which confounds this difference can supply at best a one-sided henism, be it a spiritualism or an equally onesided materialism<sup>1</sup>. We may however for a time direct our attention to what the defenders of Samkara have to say. Principal Gough has attempted "to prove that the unreality of the world, as an emanation of the self-feigning world fiction, is part and parcel of the philosophy of the Upanishads." Colebrooke is correct, so far as he said that the notion—that the versatile world is an illusion and that all that passes to the apprehension of the waking individual is but a phantasy presented to his imagination and every seeming thing is unreal and all is visionary—does not appear to be the doctrine of the text of the Vedanta. He is literally right when he has remarked nothing which countenances it in the Sûtras of Bâdarâyana Vyâsa, but he is undoubtedly wrong when he continues that he has remarked nothing which countenances it in the gloss of Samkara. It is very creditable to Principal Cowell to correct by way of a note this part of his statement. Colebrook's statement is not then false from first to last, but is wrong only with regard to Samkara. Principal Gough has failed to make out anything of the Upanishads, if he has come to the conclusion that Mâyâ is a vital element of the primitive Indian cosmical conception. Even admitting that the Sûtras are obscure, (and they are certainly so for those who commence to read them without critically studying the four Vedas and the six Vedângas) Principal Gough is not correct when he asks us to note, on the ground of Âchâryaparamparâ or Âmnâyparamparâ that Samkara

is the greatest of the Prescriptive expositors of the Vedānta Sūtras. Rāmānuja clearly observes that his Sribhāṣya has been based on a very old Vṛtti by Baudhāyana. The Vṛttikāra was undoubtedly well-known to Saṃkara, as would appear from his Gitā Bhāṣya and Brahmasūtrabhāṣya. The orthodox adherents of Rāmānuja trace their system from Lakṣmi<sup>1</sup>. Madhva and Nimbārka trace their systems from Brahman and Sanaka etc. Vallabha traces his system *direct*<sup>2</sup> from Puruṣhottama, and not from Rudra as some suppose. Even Bhikṣu, the latest of all Bhāṣyakāras, designates all these Āchāryas as 'Adhunikāh' or 'moderns'. Pandit Chandrakānta Tarkālamkāra infers in his preface to the Nyāyakusumānjali that Saṃkara flourished after the Parināma-vādin Bhāṣkara<sup>3</sup>. सोयम्ब्रह्मपरिणामवादः साङ्करभाष्ये सङ्घटितो वर्तते इति साङ्कराचार्यो भास्करात् पराचीन इत्यनुमीयते × × × × × The argument of Amṛtyaparamparā, under these circumstances, fails to support Principal Gough. The doctrine of Māyā is not at all present in Rigveda, X, 129. Principal Gough is here misled by Sāyana, a strong adherent of Saṃkara. It is clear from the hymn that the bard is wonderstruck at the transcendental Glory of the Creator displayed in the Universe, and rightly declares in his wonder of wonders that the nature of the Creator of this marvellous Universe cannot be exactly scrutinised. Human sense is certainly too feeble to make out the *real* nature of the Creator. The whole Sūkta nowhere teaches that the wonderful Universe is a figment, the hymn is, on the other hand, replete with words clearly favourable to the doctrine that this marvellous Universe points to the Glory of Brahman. One sees in the Nāsadiya Sūkta Saṃkara's doctrine of Māyā only after one is prejudiced by books like modern Panchadasi, Yogavāsishtha, Ātmapurāṇa, etc. Principal Gough observes further on "that it is presumably already plain enough that the Upanishads teach the

1. रामानुजानां सरणी रमातो गौरिपतेर्विष्णुमतानुगानाम् ।

निम्बार्कानां सनकादितश्च मध्वानुगानां परमेष्ठितः सा ॥ पद्मपुराणम् ॥

2. धावणास्यामले पक्ष एकादश्याम्महानिशि ।

साक्षाद्भगवता प्रोक्तन्तदक्षरं उच्यते ॥ सिद्धान्तरहस्यम् ॥

3. Though this view is not correct literally. some Parināma-vāda was undoubtedly known to Saṃkara.

fictitious and unreal nature of the world. The fictitious character of the world of semblances is everywhere implied in the doctrine of the sole existence of the Impersonal Self". A statement false from first to last. The Upanishads do not merely imply but expressly teach that the Universe is *not* unreal, but a *real and volitional form of Brahman*. Impartial comparative and critical study of the available Upanishadbhāṣyas side by side with Brahmasūtra-bhāṣyas teaches quite the reverse of what Principal Gough asks us to *presume*. The real sense of the passage "Indro Māyābhīḥ Pururūpa īyate" has already been discussed. The passage "Katama Atmeti" (Bṛih. IV, 3, 6) refers to the Soul in his deep sleep, it is a Sushuptivākya, and the unreal creation taught later on refers to the creation of the *dreaming* Soul<sup>1</sup>. Principal Gough is therefore wrong in seeing here the *unreality* of the *creation* of *Brahman*. He has in this and similar passages *confounded* the creation of the *dreaming* Soul with that of *Brahman*. The Upanishads teach that the *creation* of the *dreaming* Soul is *unreal*, but that the creation of the Universe being a *real work of Brahman* is not to be looked upon as entirely distinct from its Cause. This accounts for the condemnation of the cognition of duality in Upanishads. It is not *duality* that is condemned but it is the *cognition of duality* that has been so condemned. Even the passages that refer to the undifferentenced state of the Universe show that the Universe being the Sat form of Brahman existed potentially in It, Chit and Ānanda being involved, and that therefore the Universe can in no way be looked upon as unreal. The words "Avyākṛita" etc. therefore do not teach the unreality of the Universe, but on the other hand teach the reality of the undifferentenced Universe *existing potentially in Brahman*. The meanings of words like "Tamas" etc. have already been given. "Yatra hi Dvaitaiva bhavati" (Bṛih. IV, 5, 15) teaches that notwithstanding the fact that the Universe and the Soul are all *forms* of Brahman, the Individual Soul by his own limitation and reversion of divine powers looks upon himself and his surroundings as entirely and essentially distinct and becomes a victim of Nescience.



addicting himself to sensuous appetites. This does not at all mean that the Universe is unreal. The passage in Chhândogya Upanishad translated by Principal Gough (Page 245) has already been discussed and shown to teach the reality and non-duality of the Universe. The passages from Kâtha translated by Principal Gough (page 247) have also been already treated in detail and Avyakta has been shown to be nothing else than Brahman. The passages from Mundaka Upanishad translated by Principal Gough teach clearly that the relation of the Supreme Brahman to the Individual Soul is that of fire and a spark (*Amsamsibhâvah*). The Upanishads then do not teach *Mâyāvâda*, but they emphatically preach that *there exists really one Brahman and that everything is a real and volitionally designed emanation of that one and only one Brahman*. The Unreality of the Universe is nowhere taught in the Brahmasûtras. They literally countenance *Brahmaparinîmavâda*<sup>1</sup> amplified later on by Vallabha. The Aphorisms do not at all testify to the unreality of the Universe. In the Third (not fourth as Principal Gough says) Section of the First Pâda of the Second Adhyâya of the Brahmasûtras, we do read about the various objections raised against the doctrine that Brahman is at once the real basis (*Upâdânam*) underlying the world, but we do not at all read there any trace of *Samkara's Mâyāvâda*. The meaning of *Vâchârambhanya* is by the Sûtrakâra taught to be *non-duality of Cause and Effect, and not unreality*. The 28th Sûtra of the same Pâda does not teach that the Universe is a dream. The view that the Universe is a dream has been unquestionably *condemned* by the Author of the Sûtras in II, 2, 29 in the clearest possible terms. The Sûtra II, 1, 28 teaches that Brahman Itself is *inwardly possessed of real marvellous powers*. The *prima facie* evidence afforded by the very fact of there being numerous commentators of various schools goes against the view that the Sûtras countenance the unreality of the Universe. The definition of Brahman in B. S. I, 1, 2, having *no* reference to the *twofold* Brahman of *Samkara*, allows no room for *Samkara's* doctrine in the Sûtras. The argument of *Vailakshanya* in B. S. II, 1, 4 and the next Sûtras goes against the view that the Sûtrakâra implies *Mâyāvâda*.

of a later time, when the worship of Siva and Sakti had gained ground, it was composed not very long before the time of Samkara<sup>1</sup>. This weakens the force of the evidence supplied by the Sāmkhyaś and Samkara both. The older Upanishads then have no room for Māyāvāda or Prakritivāda. We saw in the foregoing pages that the Sāmkhyaś gained a real superiority over Samkara in as much as they accept the existence of a *plurality of souls*. Both are indeed wrong in calling the Soul to be merely all-pervading, disembodied, indifferent, and inactive thought. Davies correctly observes that the grandeur of the Soul in Kapila's system is *unreal and useless*. It has no *real* elevation, it knows nothing of *virtue and vice* as connected with itself. It has no *purpose* beyond itself. It never *condescends* to work either for itself or for others. Its highest state is one of perfect *abstraction* from matter and from all other Souls, a *self-contained life* wherein *no breath of emotion ever breaks in on the placid surface*. The system of Kapila then tends in a sense to *destroy morality* as an active agency against evil, nay more, it levels so nearly the barrier between virtue and vice, that the difference becomes unimportant except as a matter of sensation. There is in the system of Kapila *no place for duty or a sense of sin* in failing to fulfil it. These are impossible except in connection with a *law* which proceeds from a *source* higher than man, and which he is *bound* to obey. In his Rational Refutation Rev. Goreh rightly calls this "*a momentous defect*". The same remarks are applicable to Samkara's theory as well. The Sītrakāra is indeed free from all these faults, since he teaches the Soul to be chidguṇa, Anu, Kartā, and an Amsa of the Supreme Brahman.

We saw that Samkara's replies to the arguments of the Sāmkhyaś against the theory of the intelligent Creator were not at all satisfactory, but that the Sītrakāra's answers were fully straightforward and consistent. The difference of intelligence and non-intelligence and of purity and impurity is accounted for by *manifestation and*

---

1. Vallabha would here of course show that *all* the Upanishads teach but one Brahman in its *various* aspects.

non-manifestation taught not only by Scripture but by *perception* as well. The confusion of enjoyers and enjoyment is obviated by honestly admitting a *formal* and *volitional difference* by *involution* and *evolution*. The difficulty of 'hitākaranam' is solved by holding that Brahman is supreme, and neither the Soul nor Jada (matter) can equal It (Na tatsamāschābhyadhikāścha drishyāte). The Sūtrakāra shows that Brahman being all-embracing, emits the Universe from Its own substance without any extra matter or operation. Brahman is taught by him to be emanating the Universe and still unchangeable *on the evidence of Sruti*. The Sūtrakāra concludes finally that Brahman is possessed of every attribute and that there is neither inequality nor cruelty in Its Lila. Sankara accepting Brahman exactly alike the Sāṃkhya Puruṣa and an unreal īśvara cannot claim any superiority over his rational adversaries. Taking a firm stand on the Sūtrakāra we may attempt an easy refutation of the arguments against the existence of God in the theistic sense of that word. God is ever liberated and emanates the Real Universe. He is like fire essentially too pure to be affected by the impurities of the Effect. - 'Omniscience' etc. glorify Brahman alone and not the Soul, because unobstructed infinite omniscience etc. are impossible in anything but Brahman. Karman, without the Anupravesa of Brahman, being itself inanimate, cannot be inferred or perceived to accomplish effectuation of fruits. Their effectuation therefore positively argues His existence.<sup>1</sup> Unmolested and unobstructed Moral and affectionate Government conclusively proves His existence. Selfishness is impossible in Āptakāma and disinterested God, ever working to satisfy our own righteous desires. This absolutely just and gracious nature of God precludes the possibility of His being compared to a selfish imbecile mundane superior. This *sportively designed emanation of the Universe*, itself a Puruṣa<sup>2</sup>, cannot be attributed to an emergent Soul, for the Soul itself is a part of the emanation of Brahman, as a spark of fire. The magnificent design of the Universe cannot be looked upon as mundane and His unobstructed Will and Power therefore argue His and their eternity. God

1. Vide कलमत्र उपपत्तेः B. S. III. 2, 38 and various Bhāṣhyas thereon.

2. Vide Bhāṣya on BG. XV 15-16.

of a later time, when the *we* ground, it was composed not very long  *kara*<sup>1</sup>. This weakens the force of the evidence  *Sāmkhyas* and *Samkara* both. The older *Upanishads*  *room* for *Māyāvāda* or *Prakritivāda*. We saw in the foregoing pages that the *Sāmkhyas* gained a real superiority over *Samkara* in as much as they accept the existence of a *plurality* of souls. Both are indeed wrong in calling the Soul to be merely all-pervading, disembodied, indifferent, and inactive thought. *Davies* correctly observes that the grandeur of the Soul in *Kapila's* system is *unreal and useless*. It has no *real* elevation, it knows nothing of *virtue and vice* as connected with itself. It has no *purpose* beyond itself. It never *condescends* to work either for itself or for others. Its highest state is one of perfect *abstraction* from matter and from all other Souls, a *selfcontained* life wherein *no breath of emotion ever breaks in on the placid surface*. The system of *Kapila* then tends in a sense to *destroy morality* as an active agency against evil, nay more, it levels so nearly the barrier between virtue and vice, that the difference becomes unimportant except as a matter of sensation. There is in the system of *Kapila* *no place for duty or a sense of sin* in failing to fulfil it. These are impossible except in connection with a *law* which proceeds from a *source* higher than man, and which he is *bound* to obey. In his *Rational Refutation* *Rev. Goreh* rightly calls this "*a momentous defect*". The same remarks are applicable to *Samkara's* theory as well. The *Sittrakāra* is indeed free from all these faults, since he teaches the Soul to be *chidguna*, *Anu*, *Kartā*, and an *Amsa* of the Supreme Brahman.

We saw that *Samkara's* replies to the arguments of the *Sāmkhyas* against the theory of the intelligent Creator were not at all satisfactory, but that the *Sittrakāra's* answers were fully straightforward and consistent. The difference of intelligence and non-intelligence and of purity and impurity is accounted for by *manifestation and*

---

1. Vallabha would here of course show that *all* the *Upanishads* teach but one Brahman in its *various* aspects.

# પુષ્ટિભક્તિસુધા.

નામમાત્રા પ્રાપ્તેન લભ્યો ન મેધયા ન યદુના શ્રુતેન ।  
યમેવૈવ વૃણુને તેન લભ્યસ્તસ્યૈવ આત્મા રૂણુતે તન્નુ સામ ॥ ૧ ॥

નાહં વેદૈર્ન તપયા ન ક્ષાનેન ન ચેઽપયા ।  
લવ્ય ણ્વાંવધો દ્રષ્ટુ દૃષ્ટવાનસિ મી યથા ॥ ૨ ॥

મવ્યા ત્વનન્યયા વાસયઃ અહમેવોવિભોજુન ।  
ગાનું દૃષ્ટું ચ તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટું ન પરન્તપ ॥ ૩ ॥

૪૫ ૮. ] કાર્તિકથી—ફાલગુન કૃષ્ણ ૧૧. [ અક ૮, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨.

શ્રીકૃષ્ણાન્દ ૫૧૪૨.

શ્રીવલ્લભાન્દ ૪૪૧.

તત્રી  
રા. વાડીલાલ નાગીનલાલ શાહ  
બી.એ.એલ.એલ.બી, મું.બાઈ.

મુદ્રક અને પ્રકાશક  
ગોવિંદજી કાઠીભાઈ નાયક  
અનાવિશ બન્ધુ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,  
બરાનપુરી બાગલ, બાણવાલી પોલ,  
મુરત.

વાર્ષિક મૂલ્ય રૂ-૦-૦.

પ્રતિ પ=૦.

પૃથગક ૧-૪-૦.

## ગ્રાહકોને વિનંતિ

અષ્ટમ વર્ષના શિષ્ટ પંચ અંક અત્ર સમાપ્ત થાય છે. હવેથી પુષ્ટિભક્તિસુધા તંત્રી વૈ. ઉજ્જમશી આપુજી કાપડીઆ બી. એ. થાય છે, તેથી ચતુર્દશ વર્ષના ગ્રાહક ચનારે વાર્ષિક મૂલ્ય ધંધુકા પ્રેષવું.

વાડીલાલ નગીનદાસ શાહના જયશ્રીકૃષ્ણ.

વિષય.

લેખક.

અષ્ટમાંક.

માહવજીભાઈ

નવમાંક.

૧ શ્રીવલ્લભગીતમ્ ।

૧. પુષ્ટિપાઠાવલિ.

૨. શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યજી અને  
શ્રીમદ્ભાગવત.

૩. જગજીવનભાષકૃત પદો.

૪. સંવત્સરોત્સવનિર્ણય.

૫. પ્રાસંગિક નોંધ.

૨૧. નાનુભાઈ ગાંધી,

એમ્.એ. એલ.એલ બી.

૨૧. સુન્દરલાલ વાળીલાલ,

બી. એ. એલ એલ. બી.

૨૧. પરીખ.

વે. શા. સં. કૃષ્ણાપુજી શાસ્ત્રી.

૨૧. પ્રકાશક તંત્રી.

દશમાદિ અંકો.

૧. શ્રીભાગવતાર્થનિર્ણયનો સંક્ષિપ્ત ભાવાર્થ.

૨. પરમ તત્ત્વ.

૩. શ્રીકૃષ્ણજન્મ.

૪. ત્રિવિધનાભાવલી.

૫. પુષ્ટિપાઠાવલિ.

૬. કેશવભાસકૃત પદો.

૭. રાજકુમારીઆષ્ટદશ વિતત્તિ.

૮. Esoteric Doctrine.

૯. લીમોકુલેશાષ્ટકમ્.

૧૦. વે. શા. સં. મગનલાલ શાસ્ત્રીજીનું ભાષણ.

૧૧. ભક્તિર્વાર્ધિની.

૨૧. સુન્દરલાલ.

૨૧. મોતીલાલ,

૨૧. હિતસવલાલ.

૨૧. ગોવિન્દલાલ.

૨૧. નાનુલાલ ગાંધી.

૨૧. હિતસવલાલ.

અ. સૌ. ચાન્તુ પટેલ.

Kapadia.

કાપડીઆ.

કાપડીઆ.

श्रीगोकुलेश ॥

श्रीगोकुलेशग्रन्थप्रचारयमालायां ग्रन्थरत्नाङ्क प्रथमः

श्रीमद्भक्तकविराजमाहवदासविरचितं

श्रीवल्लभगीतम् ।

‘उज्जमशी बापुभाई कापडीया घी. प.’

इत्येतेन सशोध्य

मुद्रितस्य ‘श्रीअनामिलबन्धुमिन्दिनप्रेस’ इति मुद्रणयन्त्रालये

‘गोविन्दजी डाशामाई नायक’ इत्येतेन मुद्रयित्वा प्रकाश्य नीतम् ।

मुद्रणखर्चम् ०-६-०-

# અન્યરત્નો.

નામ.

૧. ન્યાસાદેશ.	૦-૨-૦
૨. સિદ્ધાન્તરહસ્ય.	૦-૨-૬
૩. An Examination of S'amkara's Refutation of the S'amkhya Theory.	I-0-0
૪. શ્રીમતી વેદસ્તુતિ.	૦-૧૦-૦
૫. શ્રીપુરુષોત્તમજી અને શ્રીહરિચંદ્રના ઉત્સવપ્રસંગે થયેલાં વ્યાખ્યાનો.	૦-૪-૦
૬. Kathopaniṣad.	In print.
૭. Sixteen Works of Vallabhāchārya.	In Print.
૮. ભરરુચિનીમહીયાકલહ.	૧-૪-૦
૯. શ્રીવલ્લભગીતમ્.	૦-૬-૦

ઉજ્જૈનશી આપુભાઈ કાપડીયા, બી. એ.

‘પુષ્ટિસુધા’ ઓફિસ, ધંધુકા.

## પુષ્ટિમાર્ગીય કીર્તનકારોને અલમ્બ્ય લામ.

સંગીતકીર્તનમંજરી:—આ ગ્રંથમાં પુષ્ટિમાર્ગીયપ્રણાલિકાનુસાર મહાદેવશ્રી રમણીને શયનપર્યાન્તના ઉત્સવોની વધાર્ધ હોારી વિગેરે કીર્તનો હુમોનિયમમાં વગાડવા-  
રેશન સહિત આપ્યાં છે, તેમ જ દોકડ (પંખવાંજ) બલ્લવવાનું શિક્ષણ મલે તેની  
! સમજુતી સિત્ર સિત્ર ૩૦ રાગના ૮૦ નોટેશન તાલમાત્રસહિત આપેલી છે.  
ત્ર સિત્ર કીર્તનોથો પૂર્ણ આ ગ્રંથ સર્વમાં અદિતીય જ છે. ન્યોછાવર રૂ. ૨-૦-૦  
!લ ખર્ચ ૦-૬-૦ જુદું. લખો:—

ભગવાનદાસ નારાયણદાસ કેટડાવાલા

મુ. ધંધુકા (જલ્દે અમદાવાદ)



# ॥ अथ श्रीवल्लभगीतम् ॥

॥ अथ प्रथमसर्गः प्रारभ्यते ॥

श्रीमद्गोकुलमण्डनं वरतनुं कल्याणपाथोनिधिं  
विघ्नौघोन्मदनागकुम्भदलनातिप्रौढसिंहाक्रमम् ॥  
भक्तापत्तितमःसमूहहरणे श्रीसूर्यकोटिप्रभं  
वन्देहं कमलाधवं द्विजवरं श्रीवल्लभं सत्प्रियम् ॥१॥  
यो भक्तप्रियमादरेण कुरुते विन्दन्ति यं नामरा  
येनैवापहतं जनस्य कलुषं तस्मै नमो नित्यशः ॥  
यस्मात्सौख्यपदं गता हि सुजना यस्यास्त्यनन्ता गति-  
स्तस्मिन्मे सतिरस्तु गोकुलपतौ श्रीवल्लभे सर्वदा ॥२॥  
नाहं काव्यविचक्षणः सुविमलाबुद्धिर्न मे स्वोद्भवा  
नालङ्कारगतिर्न मे गणगतिर्नैवान्यदेवाश्रयः ॥  
श्रीमद्गोकुलनाथ विठलसुत श्रीविप्ररूपाकृते  
श्रीमद्वल्लभनाथ ते पदसरोजस्यास्ति वै मे वलम् ॥३॥  
क्वाहं मन्दमतिस्तथाल्पविषयासक्तो मनुष्योप्यथ  
क्वेदं क्षीरसमुद्रकस्य मथनं सद्रत्नकोत्पादकम् ॥  
पद्भुमैरुगिरेस्तु हीच्छति यथाप्युल्लङ्घनं मन्दधीः  
श्रीमद्वल्लभवर्णनं खलु तथेतीच्छामि मोहाश्रितः ॥४॥  
तथापि वै गोकुलनाथपादपङ्केरुहस्यातिवलं प्रगृह्य च ॥  
तस्याज्ञया वल्लभगीतमुद्रसं करोति संक्षेपत एव माहवः ॥५॥

॥ अथ प्रथमप्रबन्धः कल्याणरागेण गीयते ॥

श्रीमल्लोलविलोचनलोकनलज्जितकोटिमनोजम् ॥  
 आनन्दितमसंराजभवादि विनम्य सुपादसरोजम् ॥१॥  
 नमामि श्रीवल्हभमेकरसं रमते सततं वै सरसम् ॥ध्रु०॥  
 श्रीगोकुलमण्डितललिताननहासविमोहितविश्वमजम् ॥  
 आनन्दाम्बुजमुखवचनमृतजीवितकलिग्रसिताखिलमनुजम् ॥२॥  
 आजानुभुजयुगजनाभयदं शरणागतकालभयापहरम् ॥  
 सज्जनकलिमलतूलकदम्बसमग्रविदाहकरं नृवरम् ॥३॥  
 श्रीवल्हभकुलकुमुदावलिमुखराशिकरामलचन्द्रमसम् ॥  
 कोटिमदनवलदर्पहरं मधुराधरहासविलासरसम् ॥४॥  
 हीरकमणिगणजटितकुण्डलरुचिशोभितलोलकपोलवरम् ॥  
 कलिकालातिजनितभवतापजनामृतपूरकपद्मकरम् ॥५॥  
 वेदागम्यमनङ्गालयहृदयाम्बुजमद्भुतकेलिकरम् ॥  
 त्रिभुवननिरुपमविमलोदरहतमानीनिमानसमतिमधुरम् ॥६॥  
 शीतलसुभगचरणकमलाश्रितवल्हभनिजमुखराशिमलम् ॥  
 निर्मलचामीकरवरकलेवररूपविमर्दितकामवलम् ॥७॥  
 मनुजाकृतिधारिणमतिललितं द्विजकुलमण्डनमङ्गनिवासम् ॥  
 मन्मथमन्मथललितगतिं चरणाम्बुजरक्षितमाहवदासम् ॥८॥  
 श्रीमद्वल्लभवारिधिं ह्यगणितानन्दोदकालंकृतं  
 वागुर्मिं खलु मुक्तिशुक्तिममलोद्भूवाहुसद्भोगिनम् ॥  
 मुक्ताभक्तिमलं हि मीननयनं चावर्तनाभिं नदी-  
 भक्तश्रेणिममोघनामतरणं स्वस्मिन्मन्त्रं भजे ॥९॥

अथ द्वितीयप्रबन्ध आशावरीरागेण गीयते ।

असितचिकुरनिचयो घनचय इव मेरुशिखरस्थित एव कलम् ॥

पन्नगशिशुनिवहोमृतपानं कर्तुमिवागत उचितमलम् ॥१॥

श्रीगोकुलनाथामलवदने मङ्गलकनकघट इन्दीवरार्चित

इव नु विभाति मदनसदने ॥ध्रु०॥

सौभगसुन्दरशोभितहरिमन्दिरतिलकाश्रितभालवरे ॥

तिलकमिपाखिलभित्तिशोयुगलामलरेख इवाघहरे ॥२॥

श्रुतिसर्हारकचक्राकृतिकुण्डलयुगकिरणौघाधिकललिते ॥

चक्राकृतिकुण्डलमिपमनसिजमृगयुपाश इवाकलिते ॥३॥

कोटितरणिकिरणौघसुशोभितलोलकपोलजितमदनवले ॥

सहजविलाससुधुकुटीभङ्गजितामरनरमनसिजपटले ॥४॥

चञ्चलनयनं दधति मदननृपमुक्तविशिखमिव केलिकरम् ॥

सौभगसुन्दरपङ्कजशीतलमतिचञ्चलझरूपधरम् ॥५॥

पञ्चविशिखसुभगमदचञ्चलतारमधिकसुखदम् ॥

जेतुं विश्वमनङ्गनृपस्य हि गच्छत इव तूणीरमिदम् ॥६॥

चम्पककुङ्कुलसौभगनासे विम्बोष्ठं च दधत्यमलम् ॥

कोटिकुसुमशरदर्पहरं वरताम्बुलरागार्चितसुकरम् ॥७॥

कोमलशीतलवागमृतेपद्मास्यविमोहितपञ्चशरे ॥

आसेनायुतमनसिजगुहे दासमाहवभवतापहरे ॥८॥

शतरविद्युतिभालसुपुण्ड्रको

जितरतिप्रियवाहिनीकोन्मदः ॥

प्रियतमो हि सतां खलु वल्लभो-

ऽतिशुशुभे शुशुभे क्षणकामदः ॥९॥

मधुरकोमलवागमृताणवोद्भवसंदूर्मिसुमग्नझषध्वजः ॥

विजयते भुवि वल्लभवल्लभः सुमदनो मदनोन्मदलोचनः॥२॥

नयनपद्मनिमेषविलासकः स्वजनमानसमन्मथमन्मथः ॥

हसितलोचनमारविलासवान् विमलकोमलकोकविलोचनः॥३॥

॥ इति श्रीवल्लभगीते वदनवर्णनो नाम प्रथमः सर्गः ॥

॥ श्रीगोकुलेशः ॥

अथ द्वितीयसर्गः प्रारम्भ्यते ॥

विशालभालपुण्ड्रकं सुचक्रहेमकुण्डलम् ।

लसत्सुनासिकाद्विजं सुविम्बशोभिताधरम् ॥

शुभास्यहास्यमण्डितं सुकामकेलिपण्डितम् ।

मनोज्ञवेषमालिनं भजामि वल्लभं वरम् ॥१॥

अथ प्रथमप्रबन्धो वसन्तरागेण गीयते ॥

सौभगकम्बुककन्धराभासिततुलसीदारुजमाली

रतिपतिपाशविलासधरामलगुञ्जास्रगधिकशाली ॥१॥

रेजे श्रीवल्लभोऽग्रहारी श्रीयमुनाकलकूलश्रीगोकुलविविध

केलिकलारसधारी ॥ध्रु०॥

यस्योरःस्थलसाम्प्रत्येन्द्रभवाजधराकमलाद्यविगम्यम् ॥

केलिकलारसकुशलकुसुमशरकेलिसदनममलाकृतिरन्यम् ॥२॥

रासरसे श्रीगोपवधूकुलकेलिकलारसपरिरम्भितम् ॥

कामसमुद्रतरङ्गसुसजितं त्रिभुवनरूपमलं ललितम् ॥३॥

कुसुमशरासननरपतिदुर्गमदुर्गमनेकाविहारपरम् ॥

विशालसमुन्नतमोहितनरनारीजनमद्भुततापहरम् ॥४॥

त्रिभुवनसारं सुभगविहारं लज्जितमारं धर्मपरम् ॥

कम्बुसुचक्रायुधकुलचिह्नसशोभितमद्भुतरूपधरम् ॥५॥

आजानुवाहुलताखिलनिजजननिर्भयदानकरोजस्रम् ॥  
 करकमलैर्न जनाभयकारी हरति जनाखिलपापतमिस्रम् ॥६॥  
 ब्रजवनितोरोजोदकसम्भववासकरेण पुराप्यधुना ॥  
 कोटितराणि किरणामलहाटकहरिकजटितमुद्राङ्गुलिना ॥७॥  
 कलङ्कविमोचनबुद्धिसमागतकोटिशशाङ्कलसत्सुनखेन ॥  
 माहवदासकथितवचनेन सुखयतु हरिरिहं रसिकमनेन ॥८॥  
 भुजगराजसुशोभितसद्भुजस्तरलवारिजगर्भलसत्करः ॥  
 विजयते हरिवल्लभ इष्टदः करतलो रतलोकशुभेष्टदः ॥९॥  
 तुलसीमालं कमलागारं स्वजनाधारं विमलाचारम् ॥  
 तुगुणांपारं त्रिजितामारं वल्लभराजं नौमि सदाहम् ॥१०॥

अथ द्वितीयप्रबन्धः कल्याणरागेण गीयते ॥

स श्रीवल्लभ एव सुसरसम् ॥ सज्जनमानसहंसोनलसम् ॥१॥  
 धर्मपरोयं रेजे हरिरिति खलु सदयम् ॥ ध्रु० ॥  
 भात्युदरे रोमावलिरमला ॥  
 लोकनलजितत्रिभुवनकमला ॥२॥  
 मकरध्वजशररूपधरैव नु ॥  
 नाभिहृदयमिलिता रसधरैव नु ॥३॥  
 यमुना किमु किमुतामृतधारा ॥  
 मधुकरराजिरुत किमियं (?) रा-॥४॥  
 किमु स्मरनरपतिनिःसरणीयम् ॥  
 किमुताखिलरसमर्यादेयम् ॥५॥

मधुरकोमलवर्णमृताणवोद्भवसदूर्मिसुमग्नद्वयध्वजः ॥

विजयते भुवि वल्लभवल्लभः सुमदनोमदनोन्मदलोचनः॥२॥

नयनपद्मनिमेषविलासकः स्वजनमानसमन्मथमन्मथः ॥

हसितलोचनमारविलासवान् विमलकोमलकोकविलोचनः॥३॥

॥ इति श्रीवल्हभगीते वदनवर्णनो नाम प्रथमः सर्गः ॥

॥ श्रीगोकुलेशः ॥

अथ द्वितीयसर्गः प्रारभ्यते ॥

विशालभालपुण्ड्रकं सुचक्रहेमकुण्डलम् ।

लसत्सुनासिकाद्विजं सुविम्बशोभिताधरम् ॥

शुभास्यहास्यमण्डितं सुकामकेलिपण्डितम् ।

मनोज्ञवेषमालिनं भजामि वल्लभं वरम् ॥१॥

अथ प्रथमप्रबन्धो वसन्तरागेण गीयते ॥

सौभगकम्बुककन्धराभासिततुलसीदारुजमाली

रतिपतिपाशविलासधरामलगुञ्जास्रगधिकशाली ॥१॥

रेजे श्रीवल्लभोऽधहारी श्रीयमुनाकलकूलश्रीगोकुलविविध

केलिकलारसधारी ॥ध्रु०॥

यस्योरःस्थलमाग्नायेन्द्रभवाजधराकमलाद्यविगम्यम् ॥

केलिकलारसकुशलकुसुमशरकेलिसदनममलाकृतिरम्यम् ॥२॥

रासरसे श्रीगोपवधूकुलकेलिकलारसपरिरम्भितम् ॥

कामसमुद्रतरङ्गसुसज्जितं त्रिभुवनरूपमलं ललितम् ॥३॥

कुसुमशरासननरपतिदुर्गमदुर्गमनेकविहारपरम् ॥

विशालसमुन्नतमोहितनरनारीजनमद्भुततापहरम् ॥४॥

त्रिभुवनसारं सुभगविहारं लज्जितमारं धर्मपरम् ॥

कम्बुसुचक्रायुधकुलचिह्नसुशोभितमद्भुतरूपधरम् ॥५॥

आजानुवाहुलताखिलनिजजननिर्भयदानकरोजस्रम् ॥  
 करकमलेन जनाभयकारी हरति जनाखिलपापतमिस्रम् ॥६॥  
 ब्रजवनितोरोजोदकसम्भववासकरेण पुराप्यधुना ॥  
 कोटितराणि किरणामलहाटकहरिकजटितमुद्राङ्गुलिना ॥७॥  
 कलङ्कविमोचनबुद्धिसमागतकोटिशशाङ्कलसत्सुनखेन ॥  
 माहवदासकथितवचनेन सुखयतु हरिरिहं रसिकमनेन ॥८॥  
 भुजगंराजसुशोभितसद्भुजस्तरलवारिजगर्भलसत्करः ॥  
 विजयते हरिवल्लभ इष्टदः करतलो रतलोकशुभेष्टदः ॥९॥  
 तुलसीमालं कमलागारं स्वजनाधारं विमलाचारम् ॥  
 सुगुणांपारं त्रिजितामारं वल्लभराजं नौमि सदाहम् ॥१०॥

अथ द्वितीयप्रबन्धः कल्याणरागेण गीयते ॥

स श्रीवल्लभ एव सुसरसम् ॥ सज्जनमानसहंसोनलसम् ॥१॥  
 धर्मपरोयं रेजे हरिरिति खलु सदयम् ॥ ध्रु० ॥  
 भात्युदरे रोमावलिमला ॥  
 लोकनलजितत्रिभुवनकमला ॥२॥  
 मकरध्वजशररूपधरैव नु ॥  
 नाभिहृदयमिलिता रसधरैव नु ॥३॥  
 यमुना किमु किमुतामृतधारा ॥  
 मधुकरराजिरुत किमियं (?) रा ॥४॥  
 किमु स्मरनरपतिनिःसरणीयम् ॥  
 किमुताखिलरसमर्यादेयम् ॥५॥

किमुत मदननृपविजयध्वजेयम् ॥

किमनङ्गशासनयष्टिरियम् ॥६॥

वभूव न निर्धारयितुं कोपि ॥

शक्तो हि माहवदास एकोपि ॥८॥

यस्योदरान्तं न ययुः सुरेशमुनीशपद्मासननारदादयः ॥

वेदा अथापीतरयोगसिद्धाः स गोकुलेशोयमलं विरेजे ॥९॥

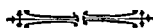
सुकान्तश्च स्वभक्तानां दुष्टानामथ दुःसहः ॥

व्रजसीमन्तिनीनाथो वल्लभोयं विराजते ॥२॥

श्रीवल्लभोदरे भाति रोमावलिरिन्दिरान्विता ॥

ससेनस्यैव कामस्य किमु मार्गस्य पद्धतिः ॥३॥

इति श्रीवल्लभगीते रोमावलिवर्णनो नाम द्वितीयः सर्गः ॥



॥ श्रीवल्लभः ॥

अथ तृतीयसर्गः प्रारभ्यते ॥

जगद्विमोहातिमनोज्ञवेपो जगत्त्रयेशो द्विजराजवेपः ॥

स्वभक्तपद्माकरतारकेशो विराजते गोकुलनाथ एषः ॥१॥

अथ प्रथमप्रयन्धो नटनारायणरामेण गीयते ॥

त्रिभुवनसारो जगदाधारो लज्जितमारो धरणितले ॥

नृवराकरो वेदविचारो लीलापारोप्यतिविमले ॥१॥

श्रीवल्लभ इति रेजेमलं येन विमोहितं भुवनमलम् ॥ध्रु०॥

यद्दृढं हि सदा सदयं श्रीरमणालयमेकरसेन ॥



मनसिजपाशमिव धृतमुपवीतं कामनृपचापमौर्वीकंमजेन ॥२॥  
 उपवीतं गर्वरोमांवलिरविजागङ्गासैरस्वतीवेण्यभिरामम् ॥  
 ॐकारावर्तोन्नतममलं नाभिं दधानो मूर्च्छितकामम् ॥३॥  
 मकरध्वजनृपरमणागारं किमु किमुत स्मरकेलिरसकोशम् ॥  
 किमुतोदरनदवेगावर्तं सुभगोदररससरोभववेपम् ॥४॥  
 रतिपतिमृगपतिगुहामुत किं वा किमुत कुसुमशरमृगयुपाशम् ॥  
 मनसिजगमनागमनद्वारं किमु किमुताखिललक्ष्मीवासम् ॥५॥  
 विमलयशोद्भुतसितसूत्राङ्गवरप्रावारमाली मनोहरम् ॥  
 लज्जितमृगपतिकटितटधारी सुनितम्बशाली सुखकरम् ॥६॥  
 सितसूत्राम्बरपरिधनकारी लज्जितरम्भोरुद्वयधारी ॥  
 मनोहरजानुसुवर्तुलजंघी त्रिभुवनजनकुलमङ्गलकारी ॥७॥  
 मनसिजयानसुभगमकरामलचिह्नसुवस्त्रो मनोहारी ॥  
 माहवदासमनोहरवेपो वल्लभरसिकजनाभयकारी ॥८॥  
 स्मरनिवाससुनाभिमनोहरो विजयते खलु वल्लभवल्लभः ॥  
 मदनमोहविलासगतिः प्रियहरिजनोरिजनोरसि तापकृत् ॥९॥

॥अथ द्वितीयप्रपञ्चो मेघमल्लहाररामेण गीयते॥

कमलोदरदलशीतलममलम् ॥ सुन्दरसौभगद्वेषितकमलम् ॥१॥  
 श्रीवल्लभवल्लभचरणं भजे महाखिलमङ्गलकरणम् ॥ध्रु०॥

गोपसीमन्तिनीहृदयालिङ्गितम् ॥

लक्ष्मीकुचभूषणमतिललितम् ॥२॥

वृन्दावनगोगणकृतगमनम् ।

रसिकजनाखिलतापविशमनम् ॥३॥

१. 'मौगावीकम्' इति पाठस्त्वशुद्धः ।

२. 'शुभ' इत्यपि पाठः किन्त्वशुद्धः ।

३. 'मनोहरतामो' इत्यपि पाठः अत्र ॥

योगतपोध्वरदानागम्यम् ॥

शेषसुरेशभवादिविनम्यम् ॥४॥

विद्रुमकिशलयकोमलसुतलम् ॥

पद्माङ्कुशध्वजचिह्नसुविमलम् ॥६॥

अङ्गुलिनखरुचिजितशतचन्द्रम् ॥

निरुपमममलं जनकृतभद्रम् ॥७॥

चञ्चलमकरध्वजकृतवासम् ॥

लोकनमोहितमाहवदासम् ॥८॥

भातीह तीव्रामलपञ्चवाणनिवासमेकान्तजनातिगम्यम् ॥

लक्ष्मीनिवासं रसिकातिगम्यं श्रीवल्लभाम्भोरुहपादयुग्मम् ॥९॥

सकलभुवनसारं लज्जितोन्मत्तमारं

चपलनयनतारं कोटिकामावतारम् ॥

निजजनपरिवारं कण्ठयुञ्जाप्तहारं

रसरसिकमपारं वल्लभं तं नमामि ॥१॥

॥ इति श्रीवल्लभगीते चरणघर्णनो नाम तृतीयः सर्गः ॥

॥ श्रीगोकुलेशः ॥

अथ चतुर्थसर्गः प्रारभ्यते ॥

अत्याम्नायविचारी च वेददोहनतत्परः ॥

कृतोपवीतदामा च वल्लभोस्तु गतिर्मम ॥१॥

अथ प्रथमप्रबन्धो भैरवरानेन गीयते ॥

उत्तमकेलिकलारसमोदी ॥ अगणितसारो नित्यविनोदी ॥१॥

श्रीगोकुलनाथोखिलसुखकारी सततं रेजे निगमविहारी ॥ध्रु०॥

वचनायुधजितदुर्जनदण्डी ॥ ध्वंसितकपटीखलपापण्डी ॥२॥  
 वादाखिलजितबुधजनशाली ॥ मुखशुचिरुचिजितांशुमाली ॥३॥  
 वेदसुरक्षितमर्यादोलम् ॥ सज्जनचर्चितपादो विमलम् ॥४॥  
 निजजनमधुकरगीतो विमलम् ॥ शीतलचरणसरोजोतिकलम् ॥५॥  
 सद्गुणसागरपूरितदेही ॥ द्विजवरकर्म्मालङ्कृतो हि ॥६॥  
 त्रिभुवनपावनकीर्तिसुशाली ॥ यशोमलतिलकमनोहरभाली ॥७॥  
 वशी हि नित्यं स्वच्छन्दगामी ॥ धर्मरतो ननु माहवस्वामी ॥८॥

वेदवादजिताधर्मिदण्डिस्वामी बुधेश्वरः ॥

कृतानन्दयुता पृथ्वी स रेजे बल्लभोमलः ॥९॥

लसत्सुभालं नयनोद्विशालं सुकण्ठनालं खलु दुष्टकालम् ॥  
 स्वदासपालं तुलसीष्टमालं वन्दे रसालं द्विजराजबालम् ॥१०॥

अथ द्वितीयप्रबन्धो भैरवरागेण गीयते ।

कीर्तिविमोहितसुरनरनागे ॥ पापण्डाधर्ममदगतरागे ॥१॥

श्रीगोकुलनाथे मम रतिरस्तु विमलगुणगाथे ॥ध्रु०॥

धर्मविरक्षणकृतदृढवचने ॥ तुलसीस्रक्तिलकामलवदने ॥२॥

वेदकथितनिजधर्ममर्यादे ॥ जितवरपण्डितपुष्टिविवादे ॥३॥

श्रीभागवतधृतवचनमोदे ॥ रसिकसुनिजजननित्यविनोदे ॥४॥

कलिफणिग्रसितसुरक्षितजीवे ॥ सद्यशसामोदितनरदेवे ॥५॥

श्रीगोवर्धनधरणसमर्थे ॥ मनसि विचारितशुचिश्रुत्यर्थे ॥६॥

यशसोज्ज्वलितत्रिभुवनलोके ॥ चरणाश्रितजनकृतगतशोके ॥७॥

श्रीगोकुलकृतनित्यविहारे ॥ निजजनमाहवप्राणाधारे ॥८॥

छन्दःसारं नरवरशुचित्राह्मणेन्द्राकृतिं हि

विद्यासारं कमलनयनं कोटिकामावतारम् ॥

गुञ्जाहारं विमलतुलसीकाष्ठकण्ठाप्तमालं

वन्दे लीलाविविधरमणं वल्लभं श्रीनिवासम् ॥१॥

कामं स्वच्छयशः पवित्रितजगल्लोकं सुधर्मान्वितं

सत्योपेतमजस्रकालसदृशं श्रीविष्टलेशात्मजम् ॥

ब्रह्मेशेन्द्रमुनीन्द्रगीतयशसं चामीकराङ्गाश्रियं

वन्देहं मधुराननं नरवरं श्रीवल्लभं श्रीप्रियम् ॥२॥

यशस्तिलकभालश्च वेदवादविशारदः ॥

कीर्तिमालालसदृक्षा रेजेलं वल्लभः सदा ॥३॥

॥ इति श्रीवल्लभगीते यशोवर्णनो नाम चतुर्थः सर्गः ॥

॥ श्रीगोकुलेशः ॥

॥ अथ पञ्चमसर्गः प्रारभ्यते ॥

धर्मरक्षणसद्देहधारिणं वेदधारिणम् ॥

वन्देहं कोटिकामाङ्गं वल्लभं जनवल्लभम् ॥१॥

॥ अथ प्रथमप्रबन्धः कर्णाटरागेण गीयते ॥

गायन्त्यमरादय इति नित्यम् ॥ सत्कीर्तिं हि सदा जनचिन्त्यम् ॥१॥

श्रीवल्लभराजं नमाम्यानन्दितसुजनसमाजम् ॥ ध्रु० ॥

वेदा विधृतां हस्ते येन ॥ धर्मसुरक्षणकृतसुपथेन ॥२॥

ब्रजसीमन्तिर्नामानसपाणिना ॥ कलिभवमत्तसुदुर्जनफणिना ॥३॥

गोचारणवरगोपवेपधारिणां ॥ गोपवालकविविधसुखकारिणां ॥४॥

वृन्दावनकृतनरवेपेण ॥ दैत्यसमाजकृतशेषेण ॥५॥

इन्दीवरघननीलाङ्गेन ॥ अकलविहारेणात्मभवेन ॥६॥

स श्रीद्विजरूपधरोयम् ॥ केन ज्ञातो नेति हि कोयम् ॥७॥

अकलितरूपो नित्यविहारी ॥ निजजनमाहवमङ्गलकारी ॥८॥

यो नन्दगेहे ब्रजसुन्दरीणां

कामावतारो नयनाभिरामः ॥

शिव्यस्थदध्यादिक चौर एव

श्रीवल्लभोऽयं रमते ब्रजेशः ॥९॥

॥ अथ द्वितीयप्रबन्धः कल्याणरागेण गीयते ॥

संगीतसुकुशलगानो विमले ॥ रेमेलं सुकुसुमपरिमले ॥१॥

श्रीवल्लभ इति यभुनाकूले कूजत्सारसमिधुनमराले ॥१०॥

मयूरकोकिलचातकरावे ॥ गोकुलनाथजनितरसभावे ॥२॥

कदलीसहकारशोभितपत्रे ॥ विकसितसुभगविविधशतपत्रे ॥३॥

शीतलमन्दसुरभिश्चुचिपवने ॥ शोभालोकनलजितभुवने ॥४॥

प्रफुल्लितवकुलकदम्बतमाले ॥ कामनृपनखरुचिकिंशुकजाले ॥५॥

कामकलारसरसिकवसन्ते ॥ गुञ्जन्मधुकरपटलसुललिते ॥६॥

पञ्चविशिखनृपशोभितसेने ॥ नित्यानन्दयुते शुभविपिने ॥७॥

सुखयतुरसिकजनकलगीतम् ॥ माहवभणितमिदं मधुललितम् ॥८॥

ललितकमलमाले कोकिलाकेकिहंस-

पिकमधुकररावेत्युन्मदानङ्गभावे ॥

त्रिगुणललितवाते यामुनीयोपकण्ठे

विहरति सततं श्रीवल्लभो वल्लभेशः ॥१॥

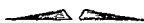
श्रीमद्भोगणवल्लभश्च सततं श्रीवल्लभावल्लभः

श्रीमद्भोकुलवल्लभश्च सततं श्रीभानुजावल्लभः ॥

श्रीमद्विठ्ठलवल्लभः शुभमतिः श्रीवल्लभः श्रीपतिः

श्रीमद्भानुसुतातटे हि रमते सौख्यं द्विजात्याकृतिः ॥२॥

॥ इति श्रीवल्लभगीते यमुनोपकण्ठवर्णनो नाम पञ्चमः सर्गः ॥



॥ श्रीगोकुलेशः ॥

॥ अथ षष्ठसर्गः प्रारभ्यते ॥

॥ अथ प्रथमप्रबन्धो धन्याश्रीरामेण गीयते ॥

चलति खलु मेरुगिरिचलनगराजपतिरमरभवनं सरति

भववास एव ॥

त्यजति खलु मेदिनीभारमथ फणिधराधीश्वरोप्यथ तदा शेष एव ॥१॥

चलतिमधुरतरपण्यवचनमलमुदारं श्रीवल्लभस्येति यदि

मधुरतरभाषिणो द्विजवराधीश्वरस्यातिसारम् ॥ ध्रु० ॥

गच्छति खलु तदा मेदिनी गतवला वेपमानाङ्गयुक्ता रसान्तम् ॥

कूर्मराजो भवति निर्वलो वलधनो मेदिनीभारपृष्ठो नितान्तम् ॥२॥

त्यजन्ति खलु सागरा अतुलवलधारिणोप्यखिलधनवारिणो

विगतसत्त्वम् ॥

धर्मगतबुद्धयो विगतमर्यादा इह तदा मानिनोप्यविकसत्त्वम् ॥ ३ ॥

नारायणवरवदनपङ्कजभवसाङ्गवेदा भवन्ति हि तदालं विगतसाराः ॥

भवति वायुरपि गतगतिरुग्रवलतस्तदागतकुकीलः ॥४॥

१. 'तदा शेषमेव' इत्यपि पाठः ।

२. 'विगततत्त्वम्' इत्यपि पाठः ।

नो रवेरुदय इति भवति रुचिमलिनोत्पुग्रधर्मप्रवृत्तेस्तदा हि ॥  
 अचलपदमागतो ध्रुव एव निश्चलश्चलति विवशं तदां सदनतो हि ॥५॥  
 भवति धर्मस्य नाशोथ सुखकारिणो विश्वपूज्यस्य तु खलु तदास्य ॥  
 ब्राह्मणश्चपचयेरैक्यमेवाशु खलु भवति शास्त्रस्य नाशश्च तस्य ॥६॥  
 धेनवो विगतदुग्धा भवन्ति हि तदा नष्टमेतत्पुराणं भवत्येव ॥  
 इन्द्रशासनरतो मेघ एव तदा हि वर्षति नो भुवि सुजलमेव ॥७॥  
 भवति दुःखिततरं त्रिभुवनं गतवलं धर्मरहितं तदात्पुग्रतापम् ॥  
 श्रीवल्हभयशो माहवोदितमिदं स्वजनमानन्दयतु विगतपापम् ॥८॥

धर्मो नष्टो भवति हि तदा दुःखिता लोक एव  
 वृक्षा नैवोत्तमरसयुताः सत्फलास्ते भवन्ति ॥  
 नद्यौघो वै विगतसुगतिः सम्भवत्येव तत्र  
 बन्धं धर्मं त्यजति हि यदा वल्हभो गोकुलेशः ॥९॥

अथ द्वितीयप्रबन्धो मेघमहद्वाररागेण गीयते ।

यौवनगर्वितसौभगदेहा ॥ चपलालम्बितसज्जनगेहा ॥१॥

हे श्रीवल्हभ कीर्तिरियं दधति ते वपुरतिकमनीयम् ॥ध्रु०॥

सदसि तवैव त्वरयागता ॥ नम्रास्येनं त्वयावगणिता ॥२॥

ततो गता सा गर्वभरेण ॥ त्वरया युक्ता रोषभरेण ॥३॥

दुर्जनहन्मर्यादां भित्वा ॥ नृगसागरदिगुल्लङ्घनं कृत्वा ॥४॥

ब्रह्मेशेन्द्रसभां हि प्रविष्टा ॥ तेषां मनसि जाता तिष्ठा ॥५॥

नागवरुणसंधेऽथ गता ॥ स्तुतिवचनैस्तैरतिमानिता ॥६॥

चपला मोहितात्रिभुवनलोका ॥ सानन्दा सुयुगां गतशोका ॥७॥

१. विवशास्तदा' इत्यपि पाठः ॥

२. 'नम्रास्या न' इत्यपि पाठः ॥

माहवभणितमिदं कलगीतम् ॥ सुखयतु सुजनं वेदातीतम् ॥८॥  
 विख्यातकीर्तिः शतकाममूर्तिर्यशोभिरामो नयनाभिरामः ॥  
 विप्रोग्रदेहो वरमाधवोहो रेजे भवो वल्लभराजदेवः ॥९॥  
 मालाभिरामस्तिलकाभिरामश्चक्राङ्गरामः सुगुणाभिरामः ॥  
 देहाभिरामः स्वजनाभिरामः श्रीवल्लभो मे रमतां मनस्के ॥२॥

इति श्रीवल्लभगीते कीर्तिघर्णनो नामः षष्ठः सर्गः ॥



॥ श्रीगोकुलेशः ॥

अथ सप्तमसर्गः प्रारभ्यते ॥

कोटिकामकलाधीशः सत्कीर्तिकुलनन्दनः ॥

यशसोज्ज्वलितं विश्वं वल्लभः सोस्तु मे गतिः ॥१॥

अथ प्रथमप्रबन्धो मेघमल्हाररागेण गीयते ।

तरुणीलक्षणगुणरसपूर्णा ॥ त्रिभुवनसंहनना सितवर्णा ॥१॥  
 कीर्तिरियं श्रीवल्लभ ते स्वेच्छातो भुवि दिवि विचरते ॥ध्रु०॥  
 अधुना दूतीस्वरूपं गता ॥ रमते भुवने मदगर्विता ॥२॥  
 आनयति परशोभारामाम् ॥ त्वद्गुणवर्णनपूरितकामाम् ॥३॥  
 वशीकृतसरमणप्राचीसावित्री ॥ अमितलक्ष्मीकमलजपुत्री ॥४॥  
 स्वेच्छागामिनी मुखकलवचना ॥ मोहिताखिलत्रिभुवनसुजना ॥५॥  
 रसाभूनाकविमोहितरामा ॥ हर्षितवदना पूरितकामा ॥६॥  
 किमुत हि मोहिनीरूपधरा ॥ ननु त्रिभुवनजनविधृतकरा ॥७॥  
 माहवदासभणितमतिललितम् ॥ सुजनं फलयतु वल्लभचरितम् ॥८॥

यस्यैव कीर्त्योज्ज्वलितं जगत्त्रयम्

विद्याधनस्याच्युतधर्मचारिणः ॥



॥ लीलाविजातिप्रियदेहधारिणः ॥

श्रीवल्लभोयं रमते सदा हि सः ॥१॥

अथ द्वितीयप्रबन्धो भैरवरागेण गीयते ।

देवनरनागानिति कथयति ॥ त्रिभुवनतापं खलु शमयति ॥१॥

कीर्तिस्ते श्रीगोकुलनाथ सुजनोच्चारितसद्गुणगाथ ॥ध्रु०॥

यशोदागेहे यो जातो हि ॥ स श्रीवल्लभ ईश्वरतो हि ॥२॥

चौरो नवनीतदधिदुग्धस्य ॥ स श्रीवल्लभ आत्तरसस्य ॥३॥

यो गोपीजनमङ्गलकारी ॥ स श्रीवल्लभो द्विजरूपधारी ॥४॥

गोपाङ्गजकृतक्रीडो निर्भयम् ॥ स श्रीवल्लभो रेमे सदयम् ॥५॥

वद्धो यो यशोदाकरदाम्ना ॥ स श्रीवल्लभो रेजे सुनाम्ना ॥६॥

नित्यं वासरुतगोपीधामा ॥ स श्रीवल्लभो वल्लभनामा ॥७॥

सुजनं सुखयतु माहवभणितम् ॥ वल्लभकीर्तिवचनमतिललितम् ॥८॥

यो गोपीजनवल्लभो वरतनुर्नन्दप्रियालालितो

गोपाभिकृतिरेव गोपवनिताकोजातदध्यापणिः ।

आभीरान्वयनीरजातरजनीनाथो मनुष्याकृतिः

स श्रीवल्लभ एव विद्वलसुतो रेजे भुवि प्राकृतिः ॥९॥

॥ इति श्रीवल्लभगीते कीर्तिवर्णनो नाम सप्तमः सर्गः ॥

॥ श्रीगोकुलेशः ॥

अथाष्टमसर्गः प्रारभ्यते ॥

पुनरेव हि सा कीर्तिर्वल्लभस्य नराकृतेः ॥

॥ जगाद भुवने लोकान्गोकुलशगुणान्सुखम् ॥१॥

द्वितीयप्रबन्धः कर्णाटरागेण गीयते ॥

कृतं गोचारणरमणम् ॥ दुःखितजनभवसागरतरणम् ॥१॥

श्रीवल्लभस्य गुणवर्णनकं कथयामि तस्य गतनरकम् ॥ध्रु०॥

वेणुवादेन कृतं कलगानम् ॥ श्रवणस्थगितानेकविमानम् ॥२॥  
 रासादिकरमणं हि कृतम् ॥ नित्यानन्दी वै सततम् ॥३॥  
 विविधरसलीलासुरतिना ॥ नागमनुष्यामरगणपतिना ॥४॥  
 ब्रह्मेशेन्द्रसेवितचरणेन ॥ सर्वानन्दपूरितसुजनेन ॥५॥  
 खलु सुरसिकजनभाग्योदयेन ॥ खलपापण्डिविगतदयेन ॥६॥  
 मनसिजत्रासदललितमुखेन ॥ चरणाश्रितजनदक्षमुखेन ॥७॥  
 स श्रीवल्लभो रमते विमलम् ॥ माहवकासुपतिरिति सुकलम् ॥८॥

पूर्णानन्दोदधिरिति सदा सद्गुणानां निधिश्च  
 माङ्गल्यानामुदधिरथ सद्गर्मकामोदधिश्च ॥

भर्यादानामुदधिरथ सद्रूपतेजोदधिश्च

विप्रावेशः खलु विजयते गोकुले गोकुलेशः ॥९॥

॥ अथ द्वितीयप्रबन्धः देशाखरागेण गीयते ॥

व्यासपराशरनारदबन्धे ॥ त्रिभुवनमोहनरूपसुविद्ये ॥१॥  
 श्रीवल्लभे मतिरस्तु सदा कलुषस्नेहा न भवतु कदा ॥ध्रु०॥  
 यस्य द्वारपालोस्ति हि ब्रह्मा ॥ सद्बिधृतवल्लभपरब्रह्मा ॥२॥  
 नारदो गानं करोत्यनिशम् ॥ तुम्बुरुयुक्तो हरिरससरसम् ॥३॥  
 सेवते नाकाधीशोनुदिनम् ॥ करधृतयष्टिः कलिमलशमनम् ॥४॥  
 सगणोमेशो भजते नित्यम् ॥ तदर्धनिः कुरुतेखिलकृत्यम् ॥५॥  
 आज्ञामुद्योतकारस्तनुते ॥ चन्द्रोमृतशैत्यं वै कुरुते ॥६॥  
 ऋतवः पट् सेवन्ते नित्यम् ॥ स्वोद्गुणयुक्ता विमलाः सत्यम् ॥  
 घोषसीमन्तिनीलोचनतारे ॥ निजजनमाहवप्राणाधारे ॥८॥  
 ब्रह्मादीनां च वेदानामिन्द्रादीनामुदारतः ॥

तं नमामि सदारार्ध्यं गोकुलेशं जगद्गुरुम् ॥९॥

॥ सेवन्ति यस्याङ्घ्रिसरोरुहं सदा मरेशकेशोरगकिन्नरादयः ॥

जगत्त्रयेशो वरगोपिकेश्वरो विराजतेयं भुवि गोकुलेश्वरः ॥२॥

॥ इति श्रीबलभगीते गुणवर्णनो नामाष्टमः सर्गः ॥

॥ श्रीगोकुलेशः ॥

॥ अथ नवमसर्गः प्रारभ्यते ॥

भवेन्द्रकादिवन्दितं सदैवमोदपूरितं

जनार्तिनाशकोत्सुकं स्वभक्तकामपूरकम् ॥

विशुद्धमुक्तिदायकं द्विजेन्द्रराजनायकं

सुशास्त्रवेदसागरं भजामि गोकुलेश्वरम् ॥१॥

॥ अथ प्रथमप्रबन्धः केदाररागेण गीयते ॥

कलिमलहारिणं जनसुखकारिणं श्रुतिस्मृतिधारिणं धर्मपरम्

सौभगसुरतं जगति सततं पावनचरितं पापहरम् ॥१॥

श्रीगोकुलेशानाथं सत्यरतं भजेहं गुणसागरमविरतम् ॥ध्रु०॥

सज्जनरम्यं निगमागम्यं त्रिभुवननम्यं परमेशम् ॥

शुकादिस्तुत्यं श्रीगोकुले नित्यं वसन्तं सत्यं कमलेशम् ॥२॥

स्वाखिलसुखदं बलभकामदमदेयवरदं सत्सेव्यम् ॥

चलेक्षणतारं विप्राकारं जगदाधारं देहदिव्यम् ॥३॥

सुगुणागारं संसारसारं लज्जितमारं भुवनेशम् ॥

सुरमणमजस्रं स्वमलतमोघ्नं कोटिरुचिसहस्रं घोषेशम् ॥४॥

जिताखिलदण्डिनं मायावादखण्डिनं श्रीगोकुलमण्डनं हृषीकेशम् ॥

धर्मधुरंधरं कोटिकामसुन्दरं सुन्दरीमनोहरं सज्जनेशम् ॥५॥

भक्तचिन्तामणिं सुन्दरीमनःफणिं दुर्जनान्तकृत्फणिनं विशेषम् ॥

सदैव घोषवासं प्रमोदयुक्तहोसं कृतेन्दिरानिवासं मनोज्ञवेशम् ॥६॥

स्वभद्रदानसदयं सुदुष्टदैत्यनिर्दयं पदागतकृताभयं किशोररूपिणम् ॥  
 सुगौरदेहद्रान्तं विलासिनीलुकान्तं दुर्जनकृतान्तं सुरूपधारिणम् ॥७॥  
 वशीकृतत्रिकालं सुहृद्विलम्बिमालं श्रीविठलेशवालं पूतकीर्तिम् ॥  
 माहवनायकं सुनेत्रमारसायकं समग्रसुखदायकं मनोज्ञमूर्तिम् ॥८॥

ताराणामधिपस्तु शीतकिरणो देवेश्वरो वै गुरु-  
 मेरुश्चाचलतस्तथोरगपतिः शेषोग्न्यर्धाशो रविः ॥

वृक्षाणामथ पारिजातकतरुस्कन्दस्तु सेनापतिः  
 सर्वेषामधिपः सदा विजयते श्रीवल्लभः सत्पतिः ॥९॥

अथ द्वितीयप्रबन्धष्टोडीरागेण गीयते ॥

सकलानन्दकलारसपूर्णम् ॥ निर्मलहाटकमोहदवर्णम् ॥१॥  
 भजेहं श्रीवल्लभचन्द्रं स्वजनपूरिताखिलसद्गद्रम् ॥ध्रु०॥  
 शीतलसौभगवचनमृतम् ॥ स्वच्छयशः किरणाललितम् ॥२॥  
 स्वज्ञात्युडुगणपरिशोभितम् ॥ शमितान्धकारपटलदुरितम् ॥३॥  
 सुरसिकसज्जनसंघचकोरम् ॥ शीतलसुभगरसाकरपूरम् ॥४॥  
 प्रफुल्लितत्रिभुवनजनौषधिम् उद्भवस्थलवल्लभकुलोदधिम् ॥५॥  
 निष्कलङ्कं च तथैवास्तम् ॥ सद्गुणजीवितलोकसमस्तम् ॥६॥  
 नक्तंदिवाप्यतिरुचिमालिनम् ॥ सदाक्षयदेहमतिशालिनम् ॥७॥  
 माहवदासोदितमतिरुचिरम् ॥ सुखयतु रसिकजनं खलु सुचिरम् ॥८॥  
 कनकसुगौरं कामरसपूरममृतसुपूर्णं निर्मलसुवर्णम् ॥  
 सुजनचकोरं कीर्तिसुकिरणं तु खलु भजेहं वल्लभचन्द्रम् ॥९॥  
 गुणार्णवो गुणातीतो वल्लभो वल्लभाकृतिः ॥  
 ब्रजेश्वरः कलानाथो वल्लभोयं विराजते ॥२॥

अथ तृतीयप्रबन्धः केदाररागेण गीयते ॥

तपोदानवरतीर्थयोगान्नायकर्मवितानधर्मव्रतश्रेयसा न ॥  
 स्वाध्यायसन्यासान्यदेवतार्चनब्रह्मचर्यादिभिः प्राप्यते न ॥१॥  
 भजेहं सदा तं वरं गोकुलेशं कलिकलुषखण्डनं जनहृदयमण्डनं  
 मोदपूर्णं जगतामधीशम् ॥ध्रु०॥  
 हेमकुण्डलधरं सौख्यरत्नाकरं त्रिभुवनमोहदं श्रेष्ठदेहम् ॥  
 चललोचनतारकं जितभ्रुकुटीमारकं कोटिकामावतारं शुभेहम् ॥२॥  
 कण्ठोपवीतधारिणं स्वजनमुखकारिणं भवजलधिरत्नमेकं जनानाम् ॥  
 अखिलसुखदायकं पार्वतीनायकं सकलकल्याणराशिं जनानाम् ॥३॥  
 ब्रजनारीकण्ठभूषणं जितसकलदूषणं निर्भयं केलिकर्तारमीशम् ॥  
 रूपगुणनागरं रसिकसुखसागरं घोषसीमन्तिनीजीवितेशम् ॥४॥  
 ब्रजवधूवल्लभं ब्रह्मादिदुर्लभं कोटिकन्दर्पलावण्यमायम् ॥  
 वेदरसमण्डितं कामरसपण्डितं हीन्दिरेशानकं जगति वन्द्यम् ॥५॥  
 विख्यातकीर्तिं विशदकलमूर्तिं चलगमनमालिनं चारुवेषम् ॥  
 कोटिमदनाकृतिं ज्ञातजनसत्कृतिं स्वानन्दपूरितजनमशेषम् ॥६॥  
 श्रीविद्वललालितं रुक्मिणीपालितं लोकवालाकृतिमेकरूपम् ॥  
 अज्ञातकारणमिवाबुद्धिधारिणं निर्मलाखिलद्विजजातिभूषम् ॥७॥  
 श्रीभागवतसद्रूचिं सदा हृदये शुचिं मोहमायान्वकारोदुराजम् ॥  
 सुहृदीश्वरं माहवाधीश्वरं भक्तजनसौख्यराशिं किलाजम् ॥८॥  
 शुकसनकमुनीन्द्रसेविताङ्घ्रिसरसिजमैश्वररूपमादधानम् ॥  
 द्विजवरविमलाकृतिं किशोरं सततमहं हि भजामि गोकुलेशम् ॥९॥

अथ चतुर्थप्रबन्धो मारुरागेण गीयते ।

अनन्यतया भजनं क्रियते ॥ तदा श्रीवल्लभोयं प्राप्यते ॥

दुर्लभोयं ब्रह्माद्यखिलकृतं विनयेम् ॥ध्रु०॥

भवति हि भजने दृढता यस्य ॥ सलभोऽप्यचिरं स खलु तस्य ॥२॥

पादपां वातैश्चन्दनां भवन्ति ॥ कीचकश्चन्दने गोपीशमेति ॥३॥

कृतं कृष्णाधरपीयूषपानम् ॥ नेतररसे मनो गच्छति नूनम् ॥४॥

चातको मेघ इव भवति विश्वासी ॥ तं मिलति श्रीवल्लभो विनाशी ॥५॥

सदा किशोराकृतिरतिसरसम् ॥ सज्जनमानसहंसोतिरसम् ॥६॥

ब्रह्मजानारदगीतोतिकलम् ॥ वल्लभसुरसिकजनोखिलम् ॥७॥

माहवदासभणितमतिरम्यम् ॥ सुरसिकजनहादि वसतु स्वगम्यम् ॥८॥

मुनिवरगीतं नयनसुशीतं कमलशुभास्यं रसिकरहस्यम् ॥

सुचपलनेत्रं स्वजनसुमित्रं ब्रजपतिमीशं भजत जनेशम् ॥९॥

जगत्त्रयादिमोहदं स्वसेवकातिमोददम् ॥

विलासिनीष्टसौख्यदं पदाश्रितातिकामदम् ॥२॥

सदर्थधर्मकप्रदं सुनामतोतिमोक्षदम् ॥

स्ववल्लभं सुसिद्धिदं भजामि विप्रमानदम् ॥३॥

इति श्रीवल्लभगीते गुणघर्णनो नाम नवमः सर्गः ॥

॥ श्रीगोकुलेशः ॥

अथ दशमसर्गः प्रारम्भ्यते ॥

स्वहृन्निवासं कमलविलासं ब्रह्माद्यगम्यं रसिकातिरम्यम् ॥

मनोज्ञवेपं खलु गोकुलेशं भजान्यनीशं ब्रजसुन्दरीशम् ॥१॥

अथ प्रथमप्रबन्धो मल्हाररागेण गीयते ॥

यस्य मुखं शतमारं जयते सुन्दरताजितचन्द्रमसम् ॥

सुद्युतिजितशतकिरणसहस्रं शीतलताजितकमलं सरसम् ॥१॥

भजेहं श्रीगोकुलपतिमीशं धोपसीमन्तिनीरमणमनिशम् ॥ध्रु०॥  
 दधानमसितसुचिकुरचयं मनसिजचामरमिव सुवरम् ॥  
 भाले यशस्तिलकं च दधानमूर्द्धद्विरेखं हरिमन्दिरं तत् ॥२॥  
 रेखयोरन्तरे स्वाभाविका कस्तूरीरेखा च विरेजे ॥  
 रसमर्यादैव नु काममर्यादैव नु चागमनिगममर्यादा भजे ॥३॥  
 रूपमर्यादैव नु गुणमर्यादैव नु सौभगमर्यादैव नु विमलम् ॥  
 पुरुषमर्यादा नु धर्ममर्यादा किमु वचनमर्यादा किमु सुकलम् ॥४॥  
 द्विजमर्यादा किमु भजनमर्यादा नु किमुत नु रमणमर्यादेयम् ॥  
 सुखमर्यादा किमु सुखदमर्यादा किमु तेजोमर्यादा नु सेयम् ॥५॥  
 प्रवाहमर्यादातिलकरेखयोरन्तर्गता किमु पुष्टिरियम् ॥  
 किमुत मनसिजमोहनवल्ली नु मनसिजराजाध्वपद्मतिरियम् ॥६॥  
 नाकविजयकरणाय किमुर्द्धमुक्तमदनवाणयष्टिरियम् ॥  
 कलिन्दगिरिमस्तकाधस्तीर्णा बल्लभवल्लभा किमु यमुनेयम् ॥७॥  
 किमु मनसिजनृपकौटिल्यवल्ली त्रिभुवनमोहनरूपधारिणी ॥  
 न ज्ञातेयं त्रिभुवनलोकैरमला माहवानन्दकारिणी ॥८॥  
 सुनेत्रे सुभालं मनोज्ञं सुरुपं तथेत्यूर्ध्वपुण्ड्रं च कस्तूरिकायाः ॥  
 स्वभावोद्भवं पुण्ड्रकं संविलोक्य मनो बल्लभस्यातिमोदं गतं मे ॥९॥  
 जितास्यकञ्जं रसिकोग्रपुञ्जं विशालनेत्रं रसिकातिमित्रम् ॥  
 सदा पवित्रं नगजाकलत्रं श्रीवल्लभं तं हि नमाम्यनन्तम् ॥१०॥

॥ श्रीगोकुलेशः ॥

॥ अथैकादशसर्गः प्रारभ्यते ॥

लक्ष्मीकान्तः कमलवदनः कोटिमारावतारो

विप्राकारः समदमदनोद्वाहिनीश्रीहरास्यः ॥

चक्राकारस्मरमदहरश्रीधरकुण्डलश्रीः

सोयं भाति ब्रजपतिरथो गोकुलेशः सदैव ॥१॥

॥ अथ प्रथमप्रबन्धः सारङ्गरागेण गीयते ॥

मनसिजहिन्दोलारूपहीरयुतहेमकुण्डलरुचिमण्डितगल्लम् ॥

मनसिजचापचपलभृकुटीललितं मधुरमधुरं विमलम् ॥१॥

भजेहं श्रीवल्लभवदनं रूपशीतलसौभगरुचिसदनम् ॥द्यु०॥

दधानं लोचनकमलं चपलं किमु रतिरतिपतिनर्तनकम् ॥

मनसिजपाशपतितझपयुगलं नु किमु पञ्चाशुगशिलीमुखयुगलम् ॥२॥

त्रिभुवनजयचलितस्मरनरपतिचलझपयानयुगं किमु नेदम् ॥

कामसमुद्रवीचीपटलं नु मुखचन्द्रमिलितचकोरयुगमिदम् ॥३॥

किमुत कुसुमपञ्चाशुगनरपतिनासानालिकगोलयुगम् ॥

किमु चामीकरपञ्जरार्पितशुकं जटितयुगलं चपलं खगम् ॥४॥

किमु नासाकीरपक्षकयुगलं त्रिभुवनविजयकृतदृढपणम् ॥

शफरध्वजनृपकेलिकलारसकुशलं सज्जनमनोहरणम् ॥५॥

किमु श्रीवल्लभवदनं वीक्ष्य भीतिरिति शंवरजयवेपनम् ॥

किमुतास्यामृतसरोवरजातं कमलयुगमलिताराचपलम् ॥६॥

मुखपङ्कजमधुपानमत्तं नु मधुकरयुगलमतिचपलम् ॥



कोकगतिसरसं कामबलदलनं निजजनतापहरणकुंशलम् ॥७॥

श्रीवल्लभचरणाम्बुजमकरन्दामोदालिमाहवभणितम् ॥

सुरसिकजनकण्ठाभरणं भवतु तरणं भवसिन्धोरमितम् ॥८॥

मनोहरास्यं नगजारहस्यं सुभ्रूविलासं कमलानिवासम् ॥

सुनेत्रविन्दुं खलु वल्लभेन्दुं भजामि नित्यं रसिकातिचिन्त्यम् ॥९॥

विशाललोललोचनं भवोग्रदुःखमोचनं

सुचक्रचारुकुण्डलं मनोज्ञगल्लमण्डनम् ॥

कपोलपालिराजितं हि विट्टलेशलालितं

च घोषगोपिकावरं भजामि गोकुलेश्वरम् ॥१॥

इति श्रीवृद्धभगीते वदनवर्णनो नामैकादशः सर्गः ॥

॥ श्रीगोकुलेशः ॥

॥ अथ द्वादशसर्गः प्रारभ्यते ॥

मदनशतनिवासं सुन्दरभ्रूविलासं

तिलकुसुमसुनासं मोदितानेकदासम् ॥

सरसिजसुविकासं मासमोहाल्पहासं

नयनमदनपाशं नौम्यहं वल्लभास्यम् ॥१॥

अथ प्रथमधन्वो रामग्रीरागेण गीयते ।

चम्पककुङ्कुलललितसुनासम् ॥ विश्वविमोहनमदननिवासम् ॥१॥

श्रीगोकुलनाथममलरमणं भजामि सदा भवोदधितरणम् ॥ध्रु०॥

मेघनिचयवरदन्तसुशोभं कमनीयस्सनादामिन्याभम् ॥२॥

हासकिरणा विमला दृश्यन्ते कुन्दपुष्पपीयूषयशांसि भजन्ते ॥३॥

कामपाशगुणा नु चन्द्रकिरणा नु तथा हि विभाति सुविम्बाधरो नु ॥४॥

जितबन्धूकविद्रुमकिशलयो नु कामासनो वाङ्मर्यादो नु ॥५॥

कम्बुकण्ठोन्नतं हि मुखाम्बुजनालं अतिललितास्यं विभाति

तथालम् ॥६॥

सरसभुजस्योन्नतहृदयस्य कामसरोवरोदररोमालिशोभस्य ॥७॥

चरणाम्बुजरजोरसे रतस्य जनमुदितं सुखयतु माहवस्य ॥८॥

सुतिलसुमनसोतिरम्यनासं घनघननीलरदं शुभास्यहासम् ॥

अतिविशदहृदब्जं दासवासं स्मरशतमध्यमहं भजाम्यजस्रम् ॥९॥

॥ अथ द्वितीयप्रबन्धो रामप्रीरानेन गीयते ॥

यस्योदरेमललक्ष्म विभाति सितेतरं वर्तुलाकारम् ॥

किमुदरामृतकलशे विचार्य विधिनापिता राजमुद्रा सुकरम् ॥१॥

मनो मे वसतु श्रीवल्लभराजे भवाजरमेन्द्रेण वाञ्छितचरणाब्जे ॥ध्रु०॥

कुट्टपिनिवारणमर्पितवान् वेधास्सुरूपे कज्जलविन्दुकम् ॥

वल्लभास्यहततेजाश्चन्द्रो नु किं सुन्दरमानसे करोति तपस्कम् ॥२॥

कामनृपहृद्गुर्गमनसोपानं दधाने त्रिभुवनजयकृतपणम् ॥

शय्याभोजनगृङ्गारत्रिसंज्ञं त्रिवलिकं त्रिवेदधरणम् ॥३॥

त्रिशास्त्रागारं त्रिकालसत्यरूपं कामसमुद्रोदरजतरङ्गम् ॥

मनसिजरसद्विजवरस्वाग्रसत्रितयमर्यादं मोहितानङ्गम् ॥४॥

उन्नतनितम्बोरुयुगलं च दधाने कामहिन्दोलास्तम्भम् ॥

जितपुलिनं सुजितकरिहस्तं जितकरभं जितसुन्दररम्भम् ॥५॥

यशोरूपं सितवस्त्रं शुभं वस्त्रपाशपतितमदनयानचिह्नम् ॥

वर्तुलजघने विशदसुगुल्फे त्रिभुवनपावनकृतपणे नूनम् ॥६॥

जितपद्मचरणेज्यङ्गुलीललिते मोहनचरणतलं दधतीदम् ॥

विद्रुमरागं कुंकुमशोभं ननु पल्लवहृताखिलमदम् ॥७॥

सरस्वती किमुत शरणागता तद्गीतिशरणागतो मदनो नु ॥

किमु व्रजसुन्दरीकुचकाश्मीरं कोमलशीतलजितविशचयं नु ॥८॥

संसारसारं स्वजनाधारं देवकीरमणमाहवभणितम् ॥

भवाति रसिकजनकण्ठाभरणं वल्लभगुणहीरकजडितम् ॥९॥

योगध्यानवितानदानसुतपस्तीर्थव्रताम्नायकैः

सद्ब्रह्मव्रतधूमपानविमलाचारोग्रवैराग्यकैः ॥

पञ्चाग्न्याचरणादिकैर्न हि कदा यः प्राप्यते केवलं

भक्त्या लभ्य इति श्रियाश्रितपदः श्रीवल्लभो राजते ॥१॥

सतामधीशं जगतामधीशं श्रीपार्वतीशं द्विजकावलीशम् ॥

धर्माग्रणीशं वचनाग्रणीशं वन्दे सुधीशं वरगोकुलेशम् ॥२॥

श्रीमद्वल्लभवंशमानसभवं सत्कर्मनालं वरं

सद्भर्मादिसुपुत्रकं वरयशः सत्कर्णिकारान्वितम् ॥

आत्मानन्दरसौघसत्परिमलं सदैव्जवालिश्रितं

तच्छ्रीवल्लभवारिजं गुणपरागं चापि भेजे ह्यहम् ॥३॥

श्रीपार्वत्यसुनायकः सुविमलो नीलाश्वके नित्यशः

स्थित्वा पुष्पसुचापदर्पदलनात्यालोलसत्कुण्डलः ॥

कर्तुं मज्जनकं हि भानुतनुजां तं वाजिनं नर्तयन्

गच्छत्येव निशाविहारजनितं हर्तुं श्रमं किञ्चिव ॥४॥

रविप्रसूतां विविधं हि भोगकं समर्पणार्थं करपीठकासनम् ॥  
 गच्छत्ययं गोकुलनाथ एष तां विनेतुमुन्मानवतीमिवोत किम् ॥५॥  
 विद्यानिधिः कामकलानिधिश्च दयानिधिर्वागमृतोदधिश्च ॥  
 तेजोनिधिः सद्गुणकोदधिश्च विराजते वल्लभ एष घोषे ॥६॥  
 लसत्सिताम्बरप्रियोपवीतकण्ठवल्लभो—

र्द्धपुण्ड्रकान्तिसुन्दरो रसेष्टदामशोभितः ॥

कामधामनाभिकावलीमनोजमोहनः

सदा वसत्वयं ममोरसीष्टदो हि वल्लभः ॥७॥

कल्याणार्णवमच्युताङ्घ्रिरुचिदं श्रीमद्रसौधान्वितं

संसारोदधिजप्लवं सुसरसं श्रीनायिकावल्लभम् ॥

वाञ्छाप्रूरकमाशु वल्लभवरानन्दप्रदं श्रीकरं

श्रीमद्वल्लभगीतमस्तु रसिकग्रीवाश्रितं भूषणम् ॥८॥

वल्लभोदरजातस्य नृहर्यात्मजतः सदा ॥

साहवस्योदितं भूयादासकण्ठाग्रभूषणम् ॥९॥

॥ इति श्रीवृद्धभगीते श्रीगोकुलवासिमाहयविरचिते चरणवर्णनो नाम द्वादशः सर्गः ॥



# ભૂમિકા.

નમામિ ગોકુલાધીશં લીલામાનુષયિગ્રહમ્ ।

વ્રજાધીશં વિશ્વવિભું પાવિત્રીપ્રાણવલ્લભમ્ ॥૧॥

‘રસો યૈ સઃ’ શ્રુત્યુક્ત શૃંગારસસ્વરૂપ જ્ઞાનક્રિયાવિશિષ્ટ ભગવત્સ્વરૂપથી પણ અતીવ હિતકૃષ્ટ કેવલ રસાત્મક શ્રીગોકુલેશવ્રભુમાં અનન્ય આમદિતમાન મહાભાગ્યવાન ભક્તકવિશિદોમણિ શ્રીમાહાવદાસજીએ વિરચિત અતિમનોહર સુરસિકન્નકણ્ડાભરણ શ્રીવલ્લભગીત પુષ્ટિમાર્ગસ્થ વૈષ્ણવોના કરકમલમાં અર્પતાં અમને અત્યાનન્દ પ્રાપ્ત થાય છે. વે. શા. સં. મગ્નલાલ ગણપતિરામ શાસ્ત્રીજીના હસ્તે જે આ અન્ય સપરિચાયક મુદ્રિત થયો હોત તો આ અન્યનું તેજ નન્ય જ હોત તેમાં સન્દેહ નથી, પરન્તુ શ્રીકુરુજીની ઇચ્છાને જ સર્વ કાંઈ અંબીન છે એમ વિચારી ભાઈ ગિરિધરદાસના અસાગ્રહે અમે જે અદ્ય પ્રયાસ કર્યો છે તેને વૈષ્ણવો સહર્ષ વધાવી લેશે એમ નમ્ર અભ્યર્થના છે.

‘આજથી ૪૫૦ વર્ષ પહેલાં પ્રાચીનવેદમયાર્થદાનું ઉલ્લેખન કરીને શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ ‘પુષ્ટિમાર્ગ’ નામક એક નવ્ય જ પંથ યજ્ઞાઓ એ દુષ્ટોદિત જેમ સર્વથા અસત્યા અત એવ તિરસ્કારયુક્તા જ છે, તેમ જ ‘આજથી લગભગ ૨૮૦ વર્ષ પહેલાં કેટલાક પ્રેમધેયા લોકોએ પુષ્ટિમાર્ગનો ત્યાગ કરીને તદ્દન નવો જ વાડો બાંધ્યો હતો’ એ ખલોક્તિ પણ સ્વતંત્રપૂર્ણ હોવાથી સહૃદયની દૃષ્ટાને જ પાત્ર છે, કારણ કે માયાવાદી શકુરાદિ આચાર્યભાસોએ અતિક્રાન્તવિમલશુદ્ધિત્વે ‘હૃદ્રો માયાભિઃ પુરુષપ્ત ઈયતે’ ‘અમૃતાપિધાના’ ‘વાચારમ્ભજં ચિકારઃ’ ‘માયાં તુ પ્રકૃતિં ચિન્તાત્’ ઇત્યાદિ શ્રુતિના અર્થાભાસે સર્વમાહાત્મ્યનાશક શ્રુતિસ્મૃતિવિરોધી પ્રતારણાશાસ્ત્ર પ્રકટ કરીને સર્વ જ વિજ્ઞાવ કર્યો ત્યારે શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ શ્રુતિસ્મૃતિપ્રતિપાદક વેદધર્મનું જ પ્રતિપાદન કરીને અખણશુદ્ધાદ્યમૃદ્ધાભવાદની સ્થાપના કરી, અને કલ્પો ભક્તયાદિમાર્ગાં હિ દુઃસાધ્યા इति मे मतिः વાક્યપ્રાંભાષ્યે ત્યારે કલિકાલમાં વેદશાસ્ત્રોક્ત સાધનો દુર્લભ થઈ જતાં સાધનક્રમે આરોહણ કરવાનો પ્રસંગ જ સુદુર્લભ થઈ ગય છે ત્યારે ‘રસો યૈ સઃ’ તૈત્તિરીયોપનિષદપ્રતિપાદિત પરિપૂર્ણ પુરુષોત્તમ જીવદૃત સાધનની સ્વભાવે પણ અપેક્ષા ન રાખતાં કેવલ જ્વસ્વરૂપએ જ જીવનો ઉદ્ધાર કરવાને અર્થે આપિવૈકુણ્ઠ સ્વધામથી અવતરે છે, અવતાર અર્જુનકાર કરે છે, અને આપિવૈકુણ્ઠ પુરુષોત્તમની પરમાનન્દરૂપા લીલાસ્થલી ‘શ્રીગોકુલ’ નામે પ્રસિદ્ધ થાય છે, અને તે શ્રીગોકુલસ્થલીના અધીશ તલ્લીલાસ્થલીમાં ‘જગદ્ગ્યાપારબર્જ’ સૂત્ર-પ્રામાણ્યે પ્રાકૃતવ્યવહારરાહિયે કેવલ અસૌક્રિય રસસ્વરૂપે જ નિલય લીલાકર્તા છે, એમ પ્રતિપાદન કરીને નિઃસાધનવાદની અર્થાત્ પુષ્ટિમાર્ગની પણ સ્થાપના કરી, એમ સર્વ જ સહૃદયને પુષ્ટિમાર્ગીય અન્યોના વાયનમનનનિદિધ્યાસને સર્વથા સુપ્રતીત થઈ રહે છે; તેમ જ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ આરંભ ‘જગદ્ગ્યાથે વિટ્તલેશે’ ‘સર્વ કુર્યાન્’ ‘લોકિકાન્ધ’ ઇત્યાદિ વાક્યપૂથના અર્થાભાસે

જ્યારે ક્રતિપથ અધ્યાધિકારી વૈષ્ણવવર્ગે અનન્યતાપ્રતિપાદક વાક્યયૂથનું ઉત્સર્જન કરીને જગન્નાથ, પાણ્ડુરજ્ઞ વિદ્વજનાથ, રામેશ્વર ઇત્યાદિ અનેક માર્યાદિક સ્વરૂપના પણ ભગનાશ્રયે, લૌકિકવૈદિકસદ્-મનિષ્ઠામકર્માચરણે, અને તામસ દેવોની પણ ઉપાસનાએ 'અતઃ પથ ચાનન્યાધિપતિઃ' સૂત્ર-પ્રદર્શિત અનન્યાધિપતિની સેવનામાં સર્વ વિશ્વ કર્યો ત્યારે શ્રીદામોદરદાસાદિ મહાતુલાવોએ આચરિત પ્રાચીન પ્રણાલિકાને અનુસારે અને શ્રીગોકુલેશજીની આજ્ઞાનુસારે શ્રીમોહનભાઈજી શ્રીગોપાલદાસજી શ્રીકલ્યાણભટ્ટજી શ્રીમાહવદાસજી શ્રીદેવાભાઈજી સરાણીઆ ઈત્યાદિ ચતુર્થગૃહસ્થ વૈષ્ણવોએ પણ શ્રીગોકુલેશયુગમાં પ્રાચીન શુદ્ધરીતિનું જ અવલમ્બન કરીને પુષ્ટિમાર્ગમાં જ સ્વ દદાગ્રહ સિદ્ધ કર્યો, એમ સર્વ જ ભાગ્યવાન વૈષ્ણવો તત્સામયિક ગ્રન્થોના પ્રામાણિક વાચનમનને નિશ્ચિત કરી શકે એમ છે.

આ ભગવદીયમાર્ગમાં પુષ્ટિસ્થ ભગવલ્લકટો સર્વદા સ્વભાવનાએ શ્રીગોકુલેશપાદકમસના જ સમાશ્રયનું સંરક્ષણ કરીને લોક વેદ અને સ્વ એમ સર્વની જ અપેક્ષા વિના કેવલ દાસ્યભાવનો જ સંગ્રહકર્તા હોવાથી તે તે ભગવલ્લકટોના લૌકિકરીતિએ ઇતિહાસ પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી એ સુચોગ્ય જ છે. જેમ શ્રીમહાપ્રભુજીના ૮૪ સેવકોનો અને શ્રીગુસાંઈજીના ૨૫૨ સેવકોનો ઇતિહાસ માત્ર ગાથાઓ દ્વારા જ ઉપસાધ્ય થઈ શકે છે, તેમ જ શ્રીગોકુલેશપ્રભુના સેવકોનું પણ અશૌકિક વૃત્તાન્ત ચતુર્થગૃહસ્થવૈષ્ણવોએ સંગૃહીત અનેક ગાથાઓમાં જ કેવલ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. સ્થાપ-ક્રોચત્વે અત્ર શ્રીમાહવદાસજીના અનેક પ્રસન્નૈનું વર્ણન અર્પવાને અમે અશક્ત છીએ.

અક્ષયતૃતીયા ૧૯૮૨.

ઉજ્જવશી બાપુલાલ કાપડીઆ.

# પુષ્ટિપાઠાવલિ.

(સ. ના. નાનુભાઈ ગાંધી)

પાઠ ૩. ભગવાન્ (ચાલુ)

ભગવાન્ સચ્ચિદાનંદરૂપ છે. આ પ્રપંચમાં જડ, હવ અને અન્તર્યામીઓ છે. તેમાં જડોમાં ભગવાનનો “સત્” અંશ પ્રધાન છે. હવોમાં ભગવાનનો “ચિદ્” અંશ પ્રધાન છે, અને અન્તર્યામીઓમાં ભગવાનનો “આનંદ” અંશ પ્રધાન છે. ભગવાન્ વ્યાપક પશુ છે. વ્યાપક એટલે સર્વત્ર વિદ્યમાન. કોઈ રચક એવું નથી કે જ્યાં ભગવાન્ ન હોય. ભગવાન્ અબ્યય છે, અવિનાશી છે. ભગવાન્ અવિકારી, સર્વશક્તિમાન અને સર્વત્ર છે એમ પાઠ ૨ માં આપણે જોયું છે.

ભગવાન્ સ્વતંત્ર પશુ છે. જોનામાં અનંત શક્તિ અને નિરવધિ જ્ઞાન હોય તે સ્વતંત્ર હોવ જ જોઈએ. તેથી જ ભગવાન્ સર્વને વશ રાખનાર, સર્વના ઈશ અથવા સાસ્તા છે. વળી ભગવાન્ સર્વપ્રાકૃતગુણરહિત છે. ભગવાનમાં કોઈ પ્રાકૃત ગુણ નથી. વળી ભગવાન્ સમતીય, વિમતીય તથા સ્વગત બેઠી રહિત છે. સમતીય એટલે હવ, વિમતીય એટલે જડ અને સ્વગત એટલે આનંદોરાપ્રધાન અન્તર્યામીઓ. જડ, હવ, અન્તર્યામી વિગેરેથી દેખાતા બેદો ભગવાનમાં નથી, કારણ કે જડ, હવ અને અન્તર્યામી ત્રણેમાં ભગવાન્ અનુસ્યૂત છે. ભગવાન્ પોતેજ એ ત્રણે યથા છે તેથી સમતીય, વિમતીય અથવા સ્વગતના એટલે, હવ, જડ તથા અન્તર્યામીઓના બેદ ભગવાનમાં નથી.\*

ભગવાન્ સર્વ પ્રાકૃત ગુણથી રહિત છે એમ કહ્યું. ભગવાનમાં પ્રાકૃત ગુણ કોઈ નથી; પરંતુ ભગવાનમાં સર્વ અપ્રાકૃત ગુણો છે. સત્ય, શાંત્ય, દયા, ક્ષાન્તિ, ભક્તવત્સલત્વ વિગેરે અપ્રાકૃત ગુણોનું ધામ ભગવાન્ જ છે. આ સર્વ અપ્રાકૃત ગુણો ભગવાનમાં સદા રહેલા છે. સૃષ્ટિના સમયમાં તેમજ પ્રલયના સમયમાં પણ ભગવાનમાં સર્વ અપ્રાકૃત ગુણો રહેતા છે.

ભગવાન્ સર્વના આધાર છે. ભગવાન્ માયાને અધીન નથી, પણ માયા ભગવાનને વશ છે. માયા ભગવાનની શક્તિ છે. શક્તિ અને શક્તિવાળો એકજ હોવાથી દૃત પશુ થતું નથી. ભગવાન્ આનંદપ્રકાર છે, અને ઉત્તમ છે. અક્ષરબ્રહ્મથી પણ ભગવાન્ ઉત્તમ છે. પ્રપંચના પદાર્થો, જડ વિગેરેના જડત્વ વિગેરે ધર્મો ભગવાનમાં નથી. કારણ (ભગવાન)નાજ ધર્મો કાર્યમાં આવે,

પરંતુ કાર્યમાં એ ધર્મો આવતાં તેઓની અન્યથા પ્રતીતિ થાય છે, તેથી કાર્ય પ્રપંચમાં જે ધર્મોની (જડત્વ વિગેરેની) પ્રતીતિ થાય છે તે ધર્મો કારણ ભગવાનમાં નથી.+

ભગવાન પ્રપંચના કર્તા તેમજ પ્રપંચનું સમવાયિકારણ અને નિગિત કારણ છે એમ પાઠ ૨ માં આપણે જોયું. જ્યારે ભગવાનની ઇચ્છા પ્રપંચમાં રમણ કરવાની થાય છે ત્યારે પ્રપંચ અને વિસ્તારે છે અને જ્યારે તેમની ઇચ્છા પોતામાં જ રમણ કરવાની થાય છે ત્યારે પ્રપંચનો ઉપસંહાર કરે છે. ભગવાન ક્યારે પોતામાં જ રમણ કરે છે, ક્યારેક પ્રપંચમાં રમણ કરે છે, જ્યારે ભગવાન પોતામાં જ રમણ કરે છે ત્યારે પ્રપંચ ભગવાનમાં લીન થઈ જાય છે, અને જ્યારે ભગવાનની ઇચ્છા પ્રપંચમાં રમણ કરવાની થાય છે ત્યારે પ્રપંચ પ્રકટ થાય છે.x

જ્યાં, જેનાથી, જેમાંથી, જેનું, જેને માટે, જે જે, જ્યારે, જેવી રીતે, થાય છે તે સાક્ષાત્ પ્રકૃતિપુરુષેશ્વર ભગવાન જ છે. સર્વ વિમક્તિઓનો અર્થ ભગવાન જ છે, તેમજ સર્વ પ્રકારનો અર્થ પણ ભગવાન જ છે. પ્રકૃતિ, પુરુષ અને શક્તિ પણ ભગવાન જ છે. તેથી કાર્ય, કારણ, આધાર સર્વ ભગવાન જ છે. ભગવાન વિના બીજું કંઈ નથી જ†

સર્વ પદાર્થ સર્વ કાર્યોમાં ભગવાન પોતે રહેલા છે, અને સર્વ પદાર્થ, સર્વ કાર્યને પોતાની અંદર રાખે છે. આ બ્રહ્માણે સર્વ પદાર્થ પોતામાં રહેવા છતાં, અને પોતે સર્વ પદાર્થમાં રહેલા હોવા છતાં, ભગવાનને કોઈનો સ્પર્શ નથી. સર્વ પદાર્થ જડ છવ વિગેરેને ભગવાન શરીર માંને છે. સર્વ ભગવાનનું જ્ઞાન કરાવે છે, પણ કોઈને ભગવાનનો સ્પર્શ નથી. શરીર (જડ, છવ વિગેરે) ને પણ 'ભગવાનનું' જ્ઞાન નથી. ભગવાન શરીરમાં કેવી રીતે પ્રવેશ કરી પ્રકાશે છે તેનું જ્ઞાન શરીર (જડ તથા છવ)ને પણ નથી.‡

#### પાઠ ૪. ભગવાન (ચાલુ)

ભગવાન, અથવા બ્રહ્મ જગતનું સમવાયિકારણ હોવા છતાં અવિકૃત છે એમ આપણે આગળ જોયું. સમવાયિકારણમાં વિકાર થાય ત્યારે જ કાર્ય થાય તેથી સમવાયિકારણ અવિકૃત હોઈ શકે નહિ, છતાં બ્રહ્મ સમવાયિકારણ હોવા છતાં અવિકૃત છે. આ ઉભય પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મ બ્રહ્માં છે. બ્રહ્માં આ જે જ પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મ છે એમ પણ નથી, પરંતુ બ્રહ્મ સર્વ પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મોને આશ્રય છે. વેદમાં બ્રહ્મને પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મવાળું જ વર્ણવેલું છે. બ્રહ્મ અનંતમૂર્તિ હોવા છતાં વ્યાપક અને એક જ છે. અનેકમૂર્તિ હોવાથી અનેક હોવા છતાં એક જ છે. “ભગવાનનું સ્મરણ કરવું, મનન કરવું” એવો વેદમાં બોધ છે, છતાં “જ્યાંથી વાણી મન સાથે પહોંચ્યા વિના પાછી ફરે છે” એવું ભગવાનનું વર્ણન કરે છે. આ ઉભય પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મ છે, કારણ કે જ્યાં મન અને વાણી પહોંચતાં નથી તેનું સ્મરણ અને મનન કેવી રીતે થાય? વળી “હાય વિનાના શ્રદ્ધ કરનાર, પાદ વિનાના ઝડપથી જનાર, ચક્ષુ વિનાના દેખનાર, કર્ણ વિનાના સાંભળનાર” એવું ભગવાનનું વેદમાં વર્ણન છે. “સર્વત્ર પાણ્ડિ અને પાદશાળું” એમ પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મવાળા ભગવાનને વર્ણવેલા છે તેથી ભગવાન સવિશેષ અને નિર્વિશેષ ઉભય છે. ભગવાન સવિશેષ અને નિર્વિશેષ ઉભય હોવામાં કંઈ વિરોધ નથી, કારણ કે જે વાક્યોમાં ભગવાનનું નિર્વિશેષ તરીકે વર્ણન કરેલું છે, એટલે ભગવાનમાં વિશેષ નથી, ભગવાનમાં શુણ્ય નથી એવું જણાવેલું છે, તે વાક્યો ભગવાનમાં પ્રાકૃત શુણ્યોનો જ નિરોધ કરે છે. ભગવાનમાં કોઈ પણ પ્રાકૃત અથવા ભૌતિક શુણ્ય નથી એવોજ તે વાક્યો બોધ કરે છે.

+ તત્ત્વદીપનિબંધ ૧. ૬૮. x તત્ત્વદીપનિબંધ ૧. ૬૯. † તત્ત્વદીપનિબંધ ૧-૭૦. ‡ તત્ત્વદીપનિબંધ ૧. ૭૧.



તેથી ભગવાનમાં જડના અથવા જીવના પ્રાકૃત ધર્મો નથી, પરંતુ અલૌકિક અપ્રાકૃત ધર્મ ભગવાનમાં છે જ. જગત્કર્તૃત્વ, સર્વજ્ઞત્વ, સર્વશક્તિમત્ત્વ ઇત્યાદિ સર્વ અપ્રાકૃત ગુણો ભગવાનમાં છે જ. (વિદ્ય-મંડન; અક્ષર-૩. ૨. ૨૨.)

શ્રુતિમાં અક્ષરને નિર્ગુણ અને અનંતગુણવાળું એમ ઉભય રીતે એટલે સર્વવિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રય રૂપે વર્ણવેલું છે, તેથી અક્ષરને વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મનું આશ્રયજન ગણવું આ ઉભય પ્રકારનું વર્ણન વાસ્તવિક જ છે. તેથી અક્ષર નિર્ગુણ પણ છે અને સગુણ પણ છે. અક્ષરના સર્વ ગુણો પણ અક્ષરરૂપ જ હોવાથી અક્ષર નિર્ગુણ જ છે. વળી આ ગુણોનો આશ્રય અક્ષર છે. ગુણો અક્ષરનો આશ્રય કરી રહેલા છે. તેથી અક્ષર અને ગુણનો આશ્રયાર્થિભાવ હોવાથી અક્ષર સગુણ અથવા સવિશેષ પણ છે. જેમ પ્રકાશ અને તેને આશ્રય કર્યા જૂદા નથી, કારણ કે સૂર્ય વિના પ્રકાશની સ્થિતિ જ નથી, સૂર્યથી પ્રકાશ છૂટો પડી શકતો જ નથી, પણ તેના આધારથી જ રહેલ છે, છતાં પ્રકાશ સૂર્ય પણ નથી કારણ કે સૂર્યથી તે જૂદો છે, અને જૂદો દેખાય છે, તેવી જ રીતે અક્ષરના ગુણો અક્ષરથી જિન નથી તેમ અસિન્ન પણ નથી. તેથી અક્ષર નિર્ગુણ તેમ જ સવિશેષ પણ છે.

### પાઠ ૫ ભગવાન (આહુ).

યજ્ઞરૂપો હરિઃ પૂર્વકાંઢે દ્રક્ષતત્તુઃ પરે।

અષ્ટતારી હરિઃ કૃષ્ણઃ શ્રીભાગવત ઈયંતે ॥ તત્ત્વદીપ ૧-૧૨.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ છે. શ્રીકૃષ્ણ જ પરબ્રહ્મ છે. પાઠકા પાઠોમાં ભગવાન વિષે જે કહ્યું છે તે સર્વ શ્રીકૃષ્ણમાં જ પડે છે. ભગવાનનું વેદના પૂર્વકાંડમાં યત્તરૂપથી વર્ણન કરેલું છે. ભગવાન સર્વજ્ઞ છે અને સર્વશક્તિમાન છે એમ આવી ગયું છે. તેથી ભગવાનમાં જ્ઞાન અને ક્રિયા ઉભય છે. ક્રિયારૂપ ભગવાનનું વર્ણન વેદના પૂર્વકાંડમાં છે. જ્ઞાનરૂપ ભગવાનનું વર્ણન વેદના ઉત્તરકાંડમાં છે. ક્રિયા અને જ્ઞાન ઉભય પ્રકટ હોય તેવા પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણનું નિરૂપણ શ્રીમદ્ભાગવતમાં છે. તેથી વેદમાં ભગવાનનું જૂદા જૂદા ભાગથી નિરૂપણ કરેલું છે, પરંતુ શ્રીમદ્ભાગવતમાં ક્રિયા અને જ્ઞાન ઉભય જેમાં રહેલા છે તેવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું નિરૂપણ કરેલું છે, અને ભગવાનની અનેક પ્રકારની લીલાઓનું વર્ણન કરેલું છે.

“કૃષ્ણો દ્રક્ષેવ શાશ્વતમ્” (કૃષ્ણોપનિષદ) શ્રીકૃષ્ણ શાશ્વત અક્ષર છે. શ્રીકૃષ્ણ જ પરબ્રહ્મ છે. શ્રીમદ્ભાગવત્ક્રીતામાં પણ શ્રીકૃષ્ણનું પુરુષોત્તમત્વ સુપ્રસિદ્ધ જ છે. ત્યાં ભગવાન પોતે અર્જુનને કહે છે કે “હું ક્ષરથી અતીત છું, તેમજ અક્ષરથી પણ ઉત્તમ છું, તેથી શોક અને વેદમાં પુરુષોત્તમ તરીકે પ્રસિદ્ધ છું” (શ્રીમદ્ભાગવત્ક્રીતા ૧૫. ૧૮.) શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ \*દમોદરલીલા, નમ્હરનુભક્તચુલોલા વિગેરે રમકોએ શ્રીકૃષ્ણનું પરબ્રહ્મત્વ સ્પષ્ટ જ છે.

પરં દ્રક્ષ તુ કૃષ્ણો હિ સચ્ચિદાનંદકં વૃદ્ધત્।

દ્વિરૂપં તદ્વિ સર્વં સ્વાદેકં તસ્માદ્વિલ્લગ્નશ્ચમ્ ॥

સિદ્ધાન્તમુક્તાવલિ ૩.

પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ જ છે. યશોદાજીના ઉત્સંગમાં લાલન નેમનું યજ્ઞ છે તે શ્રીકૃષ્ણ જ પરબ્રહ્મ છે.

ભગવાન અથવા અક્ષરના જે જે ગુણોનું પાઠકા પાઠોમાં વર્ણન કર્યું તે સર્વ શ્રીકૃષ્ણમાં પડે છે. શ્રીકૃષ્ણ આ જગતના કર્તા છે, આ જગતને ધારણ કરે છે અને જગતને લય, પથ

તેમનામાં જ થાય છે. (શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ૯. ૧૭. ૧૮. ૭. ૬.) શ્રીકૃષ્ણ સર્વજ્ઞ છે. (ગીતા ૭. ૨. ૭. ૨૬.) શ્રીકૃષ્ણ સર્વશક્તિમાન પણ છે. (ગીતા. ૯. ૪. ૭. ૧૦.)

શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમ છે. તેમના ત્રણ સ્વરૂપ છે. ૧. આધિભૌતિક (૨) આધ્યાત્મિક (૩) આધિદેવિક. આધિભૌતિક સ્વરૂપ લક્ષ્મીપતિ નારાયણ છે. આ સ્વરૂપ છે. આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ અક્ષર બ્રહ્મ છે. આધિદેવિક સ્વરૂપ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર છે. આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ અક્ષરબ્રહ્મ છે. તે બૃહદ્ પણ કહેવાય છે. તે સચ્ચિદાનંદરૂપ છે. તેમાંથી ચિદ્ અને આનંદ અંશો તિરોહિત થતાં સદંશમાંથી જડની ઉત્પત્તિ થાય છે. આનંદાંશ તિરોહિત થતાં સત્ અને ચિદંશમાંથી જીવો થાય છે. અનંતર્ધર્મીઓમાં આનંદાંશ પ્રધાન હોય છે. આ પ્રમાણે અક્ષર અથવા બૃહદ્ સર્વ જગદૂપ થાય છે, જતાં તે ગણિતાનંદરૂપ છે. પૂર્ણાનંદ પુરુષોત્તમ માત્ર શ્રીકૃષ્ણ જ છે.

પ્રાકૃતાઃ સકલા દેવા ગણિતાનંદકં વૃહત્ ।

પૂર્ણાનંદો હરિસ્તસ્માત્કૃણ્ણ યવ ગતિર્મમ ॥ કૃષ્ણાશ્રય. ૮.

સર્વ દેવો પ્રાકૃત છે. બૃહદ્ અથવા અક્ષર ગણિતાનંદ છે. અક્ષરમાં અમુક આનંદ છે, અનંત અથવા પૂર્ણ આનંદ નથી. પૂર્ણાનંદ માત્ર હરિશ્રીકૃષ્ણમાં જ છે. શ્રીકૃષ્ણ જ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છે.

શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મપુરુષોત્તમ છે એમ મૃતનામકણ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણે માટી ખાધી એવી ફરીઆદ બહુદેવ વિગેરે બ્રાહ્મણોએ યશોદાજીને કરી. યશોદાજીએ તેમને “ માટી કેમ ખાધી ” એમ પ્રછયું. શ્રીકૃષ્ણે ઉત્તર આપ્યો કે માટી ખાધી નથી. તે તપાસવા તેમનું મુખ જોયું. શ્રીકૃષ્ણના મુખમાં યશોદાજીએ આંધું જગત્, આકાશ, દિશાઓ, પર્વત, દ્વીપ, વાયુ, અગ્નિ, ચંદ્ર, તારાઓ, જ્યોતિષક, જલ, તેજ વિગેરે સર્વ જોયું. શ્રીકૃષ્ણ પરિવિચ્છિન્ન સામાન્ય બ્રાહ્મ હોય તો તેમના મુખમાં આ બધું જોઈ શકે જ નહિ. સામાન્ય બ્રાહ્મ દેખાતા શ્રીકૃષ્ણ અપરિવિચ્છિન્ન, સર્વબાપી, સર્વના આધારભૂત પરબ્રહ્મ છે એમ આ પ્રસંગથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. આ સર્વ શ્રીકૃષ્ણના મુખમાં જોવામાં આવવાથી યશોદાજીને શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમ છે એ તત્ત્વ સમજાયું, પરંતુ ભગવાને પુનઃસંહમથી માયા વિરતારી તેથી “ ત્રણે વેદો, ઉપનિષદો, સાંખ્ય, યોગ, અને ભાગવતશાસ્ત્રો જે હરિના માહાત્મ્યનું ગાન કર્યા કરે છે તેમને તેણે પુત્ર માન્યા. ” (શ્રીમદ્ભગવત ૧૦. ૮૪૫)

પુનઃ શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ છે એમ દામોદરલીલામાં સ્પષ્ટ છે. શ્રીકૃષ્ણે માંખણ વેચવાવાનું પાત્ર તોડી નાખ્યું અને માંખણ વાનરોને આપવા માંડ્યું, ત્યારે યશોદાજી તેમને પકડ્યા અને દામડાથી બાંધવા માંડ્યા. એક દામડું બાંધ્યું તો બે અંગળ ઘટ્યું. તેણે તેની સાથે બીજું સાંધ્યું તો પણ ઘટ્યું. ત્રીજું-સાંધ્યું તો પણ ઘટ્યું. એમ ઘરનાં બધાં દામડાં માંધ્યાં તો પણ ઘટ્યાં. પણ માતાનો પરિશ્રમ જોઈ પ્રભુ કૃપા કરી બાંધ્યા. અર્ધ પણ પ્રભુનું અપરિવિચ્છિન્નત્વ સ્પષ્ટ જ છે તેથી શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ છે.

પાંડવ. સૃષ્ટિપ્રકાર.

શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમ છે, અક્ષર અથવા બૃહદ્ તેમનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ છે અક્ષર પુરુષોત્તમનું ધામ પણ કહેવાય છે. જ્યારે પુરુષોત્તમની ઇચ્છા સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાની થાય છે ત્યારે જન્મ રતિ અને કસ્ટીરના યોગથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ અક્ષરમાંથી કાલ પૃથક્ થાય છે. કાલમાંથી પ્રકૃતિ અને પુરુષ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રકૃતિમાંથી ગુણાત્મક નારાયણ પ્રકટ થાય છે. તે લક્ષ્મીપતિ છે. નારાયણના મનમાંથી વિષ્ણુ પ્રકટ થાય છે, તેમના સજ્જાતમાંથી રુદ્ર પ્રકટ થાય છે અને તેમના નાભિમાંથી કમલ નીકળે છે. તેમાંથી બ્રહ્મા પ્રકટ થાય છે. બ્રહ્મા સૃષ્ટિ રચે છે.

સૃષ્ટિના અનેક પ્રકાર શાસ્ત્રમાં કહેલા છે. પ્રભુ જ્યારે પોતાને જેવા પ્રકારથી સૃષ્ટિ રચવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે તેવા પ્રકારે સૃષ્ટિ રચે છે.

બ્રહ્મ આકાશ પેઠે વ્યાપક એટલે સર્વ સ્થાને રહેતું છે. તેના પાણિ, પાદ વિગેરે સર્વત્ર છે. તેને સર્વત્ર અક્ષિ, શિર, મુખ તથા કર્ણ છે. બ્રહ્મ અનંતમૂર્તિ છે, છતાં તેના વિભાગ નથી, પરંતુ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જેટલા સ્થાનમાં પ્રકટ થાય છે, એટલે વિભાગ જણાય છે. જ્યારે તેની ઇચ્છા “હું બહુ થાઉં” એવી થાય છે ત્યારે તેની એવી ઇચ્છાથીજ તેમાંથી ચિદંશ જેમાં પ્રધાન છે તેવા એતન અથવા જીવો અનંત નીકરે છે. આ બ્રહ્મમૂળજ છે, બ્રહ્મતાજ અંશ છે. યોગમયથી તેમનો આવિર્ભાવ થતો નથી, પરંતુ બ્રહ્મતાજ અશ બ્રહ્મમાંથી નીકળે છે. જેમ અગ્નિમાંથી તણુઓ નીકળે છે તેમ બ્રહ્મમાંથી જીવો નીકળે છે. બ્રહ્મતા ‘ચિત્’ અંશમાંથી જીવો નીકળે છે. ‘સત્’ અંશમાંથી જેમાં ‘સત્’ પ્રધાન છે તેવા જડ નીકળે છે અને ‘આનંદ’ અંશમાંથી જેમાં ‘આનંદ’ અંશનું પ્રાધાન્ય છે તેવા અંતર્યામીઓ નીકળે છે. જેમ જૂદા જૂદા જીવો નીકળે છે તેમ જ જૂદા જૂદા અંતર્યામીઓ પણ નીકળે છે અને ફરેક હૃદયમાં એક જીવ અને અંતર્યામી એમ બંને હંસરૂપથી પ્રવેશ કરે છે. તત્ત્વત્રીપ ૧. ૨૯-૩૩.

કોઈ વાર એ પ્રમાણે સૃષ્ટિ ન રચતાં ભગવાન સાક્ષાત્ પોતે સર્વ રચે છે. કોઈવાર પુરુષ દ્વારા સૃષ્ટિ રચે છે. આવી રચના પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. અદિ પુરુષ માત્ર દાર જ છે. પંચરાત્રમાં વર્ણવ્યું છે તેમ કોઈ વાર ચતુર્મૂર્તિ પ્રકારથી પ્રભુ સૃષ્ટિ રચે છે, કોઈવાર સર્વ પોતે જ થાય છે. જ્યારે પ્રભુ પોતે જ સર્વરૂપ થાય છે ત્યારે આનંદાંશ તિરેહિત થતો નથી. કોઈવાર બહુ પેઠે પ્રભુ સર્વ માયાથી રચે છે, આવી સૃષ્ટિ માત્ર રચે છે. તે સૃષ્ટિમાં પ્રભુ પોતે પ્રવેશ કરતા નથી. આ સૃષ્ટિમાં કોઈ પુરુષાર્થ હોતો નથી. તે સૃષ્ટિમાં જ્ઞાન વિગેરે કહેવાના જ હોય છે, પંચ તેમનાથી કંઈ ફલ સિદ્ધ થતું નથી. કોઈ વાર પ્રભુ આકાશ રચે છે, આકાશમાંથી વાયુ, વાયુમાંથી તેજ, તેજમાંથી જલ, જલમાંથી પૃથ્વી એવી રીતે સૃષ્ટિ રચે છે. આ સૃષ્ટિપ્રકાર વેદમાં વર્ણવેલો છે. આ સૃષ્ટિમાં પણ જીવ તથા અંતર્યામીઓ ઉપર વર્ણવ્યું તેજ પ્રમાણે થાય છે. પણ ઉપર વર્ણવ્યું તે પ્રકારમાં જીવ અને અંતર્યામીજ જગતમાં પ્રવેશ કરે છે, અને આ પ્રકારમાં જગતમાં પ્રભુ પ્રવેશ કરે છે અને પ્રવેશ કર્યા પછી જીવ તથા અંતર્યામી થાય છે અને ક્રીડા કરે છે.

એવી રીતે અનેક પ્રકારે પ્રભુ સૃષ્ટિ રચે છે. પ્રભુની શક્તિઓ અનંત છે અને તે આપણાથી કદી પણ ન શકાય તેવી છે. એવી અચિન્ત્ય અને અનંતશક્તિવાળા પ્રભુ અનેક રીતે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે, તે સર્વ યોગ્ય જ છે. તેથી જ શ્રુતિમાં પણ સૃષ્ટિના અનેક જૂદા જૂદા પ્રકાર વર્ણવેલા છે. આ સર્વ જૂદા જૂદા પ્રકારોથી પ્રભુનું માહાત્મ્ય સિદ્ધ થાય છે. વેદમાં એવી રીતે સર્વત્ર પ્રભુના માહાત્મ્યનું વર્ણન છે. પોતાની ઇચ્છાનુસાર અનેક રીતે સૃષ્ટિ રચવી એ માહાત્મ્ય અગાધ છે. પ્રભુની શક્તિઓ પણ અનંત અને અચિન્ત્ય છે એમ આ સૃષ્ટિના જૂદા જૂદા ભેદથી પણ સિદ્ધ થાય છે.

### પાઠ ૭ જીમ.

ભગવાનની અનંત અચિન્ત્ય શક્તિઓ છે. પોતાની ઇચ્છામાં આવે ત્યારે તેવી રીતે જગત્ રચે છે, પરંતુ તેમાં આપણે શું? આપણે સામાન્ય જીવો છીએ. આપણે ઇશ્વર સાથે શા સંબંધ છે? આપણો જે હૃદય અથવા ભગવાન સાથે કોઈ પણ સંબંધ ન હોય તો ભગવાન

કેવા શક્તિવાળા અથવા જ્ઞાનવાળા છે તે શું શું કરી શકે છે વિગેરે સંગંધી તપાસ કરવાની આપણે શી જરૂર?

જીવને ભગવાન સાથે ધણો નિકટ સંબંધ છે. જીવ ભગવાનનો અંશ જ છે. જીવ ભગવાનનો અંશ જ હોવાથી ભગવાન જેમ નિત્ય છે તેમ જીવ પણ નિત્ય જ છે. ભગવાનની જેમ ઉત્પત્તિ નથી, તેમ જીવની પણ ઉત્પત્તિ નથી. જેમ અંશ અને અંશિમાં ભેદ નથી તેમ જીવ અને ભગવાનમાં ભેદ નથી. જીવ અને ભગવાનનો સંબંધ શ્રુતિમાં અગ્નિ અને વિસ્ફુલ્લિંગ (તણખા)ના દૃષ્ટાંતથી દર્શાવ્યો છે. જેમ અગ્નિમાંથી તણખા નીકળે છે તેમ અક્ષમાંથી જીવો નીકળે છે. આ દૃષ્ટાંતથી એમ દર્શાવ્યું છે કે (૧) જીવ અક્ષનો અંશ છે, (૨) અંશ જીવ અંશિ અક્ષમાંથી છૂટો પડે છે. (૩) અંશ જીવ આણુ છે, (૪) અંશિ અક્ષ અંશ જીવથી મહાન છે. (૫) અંશ જીવ અંશિ અક્ષમાં પુનઃ પ્રવેશ કરવા યોગ્ય છે. (૬) અંશ જીવનો અંશિ અક્ષમાં પુનઃ પ્રવેશ થતાં તેનો અક્ષ સાથે અભેદ છે. (૭) અંશ જીવનો અંશિ અક્ષમાં પુનઃ પ્રવેશ થતાં પછી પણ તે પુનઃ અંશિ અક્ષમાંથી નિર્ગમન કરવા (છૂટા પડવા) યોગ્ય છે. આ સાને ધર્મ અગ્નિ અને તણખાનો સંબંધ દર્શાવે છે, તે જ અક્ષ અને જીવનો સંબંધ દર્શાવે છે. તેથી અક્ષ અને જીવના સંબંધનો સહેલાઈથી બોધ થાય તે માટે શ્રુતિમાં આ દૃષ્ટાંત આપેલું છે.

જીવ નિત્ય છે. 'દેવદત્ત જનમ્યો' વિગેરે કહેવાય છે તે દેહની ઉત્પત્તિ વિષે કહેવાય છે. અગ્નિમાંથી જેમ તણખા નીકળે છે તેમ અક્ષમાંથી જીવનું વ્યુત્પત્તિ થાય છે તે ઉત્પત્તિ નથી.

જીવ જ્ઞાતા છે, ચૈતન્યરૂપ છે. જ્ઞાન જીવનો ગુણ છે. જડને જ્ઞાન હોતું નથી. જીવને જ્ઞાન હોય છે. જીવ આણુ છે. આણુ એટલે નાનામાં નાનું કદ. જેને વિભાગ થઈ શકે નહિ તેવું કદ તે આણુ. મધ્યમ કદવાળા પદાર્થનો વિભાગ થઈ શકે. જેનો વિભાગ થતો હોય તે નિત્ય હોઈ શકે નહિ. કારણ કે તેને વિભાગ કરીએ એટલે તેનો ધ્વંસ થયો. જીવ આણુ છે, જીવ આણુ હોવા છતાં ચૈતન્યગુણ સર્વશરીરમાં વ્યાપી રહે છે. જેમ શરીરમાં એક જ સ્થલે (કપાલમાં) ચંદન લગાડેલું હોય તો પણ આખા શરીરમાં તેનો શીતલપણાનો ગુણ જણાય છે તેમ જીવ આણુ હોઈ, માત્ર હૃદયમાં જ રહેલો હોવા છતાં તેનો ચૈતન્ય ગુણ આખા શરીરમાં પ્રસરેલો રહે છે. જેમ મણિ એક સ્થલે હોવા છતાં તેનો પ્રકાશ અધિક દેશમાં પ્રસરે છે, જેમ ચંપક પુષ્પ એક સ્થલે રહેલું હોવા છતાં તેની ગંધ દૂર પ્રદેશમાં પ્રસરી રહે છે, તેમ જીવ આણુ હોઈ માત્ર હૃદયમાં રહેલો હોવા છતાં તેનો ચૈતન્ય ગુણ આખા શરીરમાં પ્રસરેલો હોય છે.

કોઈ કોઈ સ્થલે વેદમાં જીવનું અક્ષ તરીકે વર્ણન કરેલું છે. તેનું કારણ એ છે કે અક્ષના પ્રવૃત્તિ, ક્રિયાવિગેરે ગુણો જીવમાં રહેલા છે, અને તે ગુણો જ જીવના સારભૂત છે એટલે જીવને જડથી જુદો પાડનાર છે. તેથી જેમ લોકમાં અમાત્યને કોઈવાર 'રામ' કહી બોલાવે છે તે પ્રમાણે જીવને અક્ષ કહેલો છે, પરંતુ વસ્તુતઃ જીવ અક્ષ નથી.

જીવ કર્મ કરે છે. જીવ કર્તા છે. વેદમાં અબ્યુદય અથવા નિઃસ્પેષ ફલ સાધક કર્મ કરવાનો બોધ છે તે જીવને જ હેતુ કહેલો છે. કારણ કે અક્ષને એવાં કર્મ કરવાની જરૂર નથી. જડથી કર્મ થઈ શકતાં જ નથી તેથી જીવ જ કર્મ કરનાર છે. યુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિયો પણ કર્મ કરતાં નથી, પરંતુ તે કર્મ કરવાનાં સાધન છે. જીવ યુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયરૂપી સાધનથી કર્મ કરે છે. કર્મ કરવામાં યુદ્ધિ વગેરે 'કરણ' એટલે સાધન છે. કર્મ કરનાર જીવ છે. કર્મ કરનાર જીવ હોય તો જીવ અનિષ્ટ કર્મ ન જ કરે એવું માનવું નહિ, કારણ કે જેમ ચતુઃ છાંદ અને અનિષ્ટ ઉભય જૂએ છે તેમ ઇન્દ્રિયોથી જીવ ચુમ અને અદ્યમ કર્મ કરે છે અને તેથી છાંદ અને અનિષ્ટ ફલ પ્રાપ્ત કરે છે.

જીવ કર્મ કરે છે, પરંતુ 'કર્તૃત્વ' એ જીવનો સ્વતંત્ર ધર્મ નથી, પરંતુ બ્રહ્મનો જ ગુણ છે. જીવ બ્રહ્મનો અંશ હોવાથી, બ્રહ્મના સંબંધમાં જ જીવમાં કર્તૃત્વ આવે છે. જીવ, સ્વતંત્રતાથી કર્તા નથી, પરંતુ તેનું કર્તૃત્વ બ્રહ્મને અધીન જ છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે જોનો આ લોકમાંથી ઉદ્ધાર કરવાની (ભગવાનની) ઇચ્છા થાય છે તેની પાસે તે સારાં કર્મ કરાવે છે, અને જોનો અધઃપાત કરવાની ઇચ્છા થાય છે તેની પાસે અશુભ કર્મ કરાવે છે, તેથી કર્મ કરવામાં જીવ સ્વતંત્ર નથી, પરંતુ બ્રહ્મને અધીન છે.

## શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યજી અને શ્રીમદ્ભાગવત.\*

(રા. રા. મુંદરલાલ મણિલાલ વકીલના.)

નાશ્રિતો વલ્લભાધીશો ન ચ દૃષ્ટા સુવોધિનો ।

નારાધિ રાધિકાનાયો વૃથા તજ્જન્મ ભૂતલે ॥ ૧ ॥

અખણ્ડમખણ્ડાચાર્ય શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યજીના કૃતવંશમૂળથી સભાપતિ મહોદય ૧૦૮ શ્રીગોકુલનાથાચાર્ય, અન્ય મહારાજશ્રી, તથા પરમભાગવન્ત વૈષ્ણવો તથા અન્ય સજ્જનો,

હું ભાગવતનો પ્રશંસક છું, અને તેથી આજે મહારો વિષય “શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યજી અને શ્રીમદ્ભાગવત” છે.

શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યજીએ શ્રીમદ્ભાગવત શાસ્ત્ર પર એવો અપૂર્વ અને અદ્વિતીય પરિશ્રમ કર્યો છે કે જોને લીધે શ્રીમદ્ભાગવત સામાન્ય કથા કરવાના પુરાણની કૌટિમાંથી નિવૃત્ત થઇ એક વેદવૃક્ષ વેદસમ્મિત-વેદના અર્થને ઉપબૃંદણ કરનાર શાસ્ત્ર થઇ પડ્યું છે । શ્રીમાન્ વલ્લભાધીશો શ્રીમદ્ભાગવત પર શ્રીસુવોધિનીજી ભાષ્ય, શ્રીમદ્ભાગવતાર્થ નિબંધ, સૂક્ષ્મ ટીકા, શ્રીપુરુષોત્તમસહજનામ, ત્રિવિધલીલાનાભાવલિ, અનુક્રમશિક્ષા, ઇત્યાદિ અનેક વિસ્તૃત તથા સંક્ષિપ્ત ગ્રંથો કર્યા છે । આ ગ્રંથો એવા છે કે જેથી વિદ્વજ્ઞનોની ઉચ્ચકક્ષાના જીવો તેમજ સામાન્ય કૌટિના ગમે તે કોઇ જીવ-જદ્દ વા યુવક-અધ્યાપક વા અધ્યેતા-આ ઉપર કહેલા કોઇ પણ આચાર્યશ્રીના ગ્રંથનું અધ્યાપન, અધ્યયન, શ્રવણ, પઠન, તથા કીર્તન કરી અવશ્ય કૃતાર્થ થઇ શકે છે ! આ ગ્રંથોની વાણીમાં જ કાંઇ અપૂર્વ નવીનતા, અર્થાત્ અગ્નિમુખારવિન્દસ્વ શ્રીમાન્ વલ્લભાધીશનું વક્તૃત્વ અધ્યાપિ પર્યન્ત વિદ્યમાન છે, જોનો અનુભવ એ ગ્રંથોનું વારંવાર પરિશીલન કરનારા કોઇપણ સામ્રાજ્યાધિક જીવને મથા વિના રહેતો નથી ! આ ગ્રંથોની વાણી એક અપૂર્વ શ્રોત્રપેય સુવા છે જેનું શ્રવણ પ્રતિદિન મથાથી એક એવો અલૌકિક માનસ ઉદ્ઘાસ નિરન્તર ચાલ્યા કરે છે કે જેમાં મદમંત રહેવાથી જીવો પોતાના સંસારની તેમજ બીજી અનેક આપત્તિઓ સહી શકે છે, અને ભગવાનના સાન્નિધ્યનો અનુભવ કરે છે ! આચાર્યશ્રીના ઉપર લખેલા ગમે તે કોઇ વિસ્તૃત વા સૂક્ષ્મ ગ્રંથનો ફક્તનિર્દેશ જોશો તો નેમાં એમ સ્પષ્ટ પ્રતીત થશે કે “આ ગ્રંથનું પઠન કીર્તનાદિ કર્યાથી જીવને ભગવાનને વિશે પ્રેમ, આસક્તિ, વ્યસન ઇત્યાદિ ભક્તિમાર્ગની ઉત્તરોત્તર કક્ષા પ્રાપ્ત થાય છે ! શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ શ્રીકૃષ્ણ પરત્વે છે, અને જોનો “શાસ્ત્રાર્થ-સ્કન્ધાર્થ, પ્રકરણાર્થ, અધ્યાયાર્થ, વાક્યાર્થ, શબ્દાર્થ તથા પદાર્થ”

એ-સાન પ્રકારે અવિરોધ વિના એનો અર્થ કૃષ્ણપરત્વે છે એમ જાણનાર, નિશ્ચય, મુત તથા છે." ઇત્યાદિ ફલનિર્દેશ, શ્રીમાન્ આચાર્યજી શ્રીમદ્ભાગવતના અર્થનું યથાર્થજ્ઞાન જીવે અવશ્ય પ્રાપ્ત કરે એ ઉદ્દેશથી કહે છે. આપણું દુર્ભાગ્ય છે કે આપણે એ ગ્રંથોનું પરિશીલન કરી કૃતાર્થ થઈ શકતા નથી. શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યજીનો તત્ત્વાર્થદીપનિબંધનો શ્રીમદ્ભાગવતાર્થ અંધાપિ પર્યન્ત સર્વસાહિત્યસહિત મુદ્રિત થયો નથી જેને પરિણામે આચાર્યશ્રીના એ અપૂર્વ ભાગવતાર્થ પ્રકરણનું અધ્યાપન, અધ્યયન, તથા પઠન પાઠન થતાં નથી. આપણે એ ગ્રંથને સર્વસાહિત્યસહિત વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી શુદ્ધ મુદ્રિત કરાવવો જોઈએ એટલું જ નહિ પરંતુ એનો યથાર્થિત અભ્યાસ કરી, જનસમાજ સમજે, એવી સરલ ભાષામાં એનાં ભાષાન્તર કરી આપી, આપણાં સામ્પ્રદાયિક વૈષ્ણવોના, પાલકોના, તથા અન્ય પ્રામાણિક કે વિદ્વદ્ગંના હસ્તમાં મુકવો જોઈએ. આ આચાર્યશ્રીનો ભાગવતાર્થ એક એવો અપૂર્વ ગ્રંથ છે કે એનું નિરીક્ષણ પ્રામાણિક રીતે ગમે તે કાષ્ઠ સામ્પ્રદાયિક વા અસામ્પ્રદાયિક વિદ્વાન્ કરે તો શ્રીમદ્ભાગવત તથા તેમાં પ્રતિપાદિત કરેલી કૃષ્ણલીલાને વિશે તેનો ગૂઢ અન્વકાર નિવૃત્ત થાય અને કંઈક અપૂર્વ નૂતન રહસ્યતત્ત્વનું જ્ઞાન તેને થાય એમ છે અને તે દ્વારા સર્વ જનસમાજને તેનો લાભ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય એમાં સંદેહ નથીજ ! શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યજીના ગ્રંથોને માટે તથા તેમાં સંભાળલા ઉદારવૃત્તિવાળા સર્વોદ્ધારક પરમતત્ત્વોને માટે બહુ સમયથી જનસમાજ તકલી રહ્યો છે. તેમની એ તૃપ્તિ પૂરી પાડવી એ આપણું કાર્ય છે ! જે શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યજીના ગ્રંથોના આશય સર્વ જનસમાજમાં શાસ્ત્રીય વેગવાળી સુંદર તથા સરલ આકૃષ્ટ તથા ગુર્જર ભાષામાં સમજાવવામાં આવે તો શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનો તત્ત્વજ્ઞાનનો સર્વોદ્ધારક શરણુમાર્ગનો સ્વીકાર, અખિલ વિશ્વના જીવો કરતા યશો-એમ, પરમ ભાગ્યવાન્ વૈષ્ણવો ! તમે નિશ્ચય સમજજો ! આપણે સામ્પ્રદાયિકોએ શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યજીએ ઉપદેશી નામ-સેવાનો અનાદર બહુ સમયથી કર્યો છે ! એ કથારૂપી નામરસનો આપણે પોતે અનુભવ કરવાની પરવા કરી નથી ! તેમ બીજા વિદ્વાનોને તે સમજાવવાની અથવા તો તેમને સમજાવવાની અત્યુદ્ધતા પણ કરી આપી નથી ! અને તેને જ પરિણામે આપણા વૈષ્ણવોનો અમુક ભાગ, હું ખેદથી જણાવું છું કે, અસન્નુષ્ટ થયો છે અને દુશ્મનોની સાથે મળી જઈ આપણા અખણ્ડભૂમણ્ડલાચાર્ય પુણિમાર્ગપ્રવર્તક શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યજી પર, પોતાના સેવ્ય સ્વરૂપ કૃષ્ણ શ્રીગોવર્ધનનાથજી (શ્રીનાથજી) ઉપર, તથા તેમણે પ્રતિપાદિત કરેલા સેરા માર્ગ ઉપર, અતિ નીચ આક્ષેપો કરે છે અને કરાવે છે ! પરમ ભાગ્યવાન્ વૈષ્ણવો ! આ પરિસ્થિતિ બહુ સમય ચાલવા દેવી ન જોઈએ ! આપણે ગંભીર યથા-શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યજી રચેલા ભાગવતતત્ત્વાર્થદીપ, તથા શ્રીમુખોધિનીજી આદિ અમૂલ્ય ગ્રંથોનું પરિશીલન નિરન્તર કરવું જોઈએ, નામસેવા કરવી જોઈએ, અને તેમાં પ્રતિપાદિત કરેલી શ્રોત્રીય સુધાનો આનંદ આપણે પોતે સેતાં શીખવું જોઈએ, અને બીજાઓને તે સુધાનો આનંદ સેતાં શીખવવું જોઈએ. અર્થાત્ સંયોગરસ ઉપરાંત વિપ્રયોગ જે ફક્તરૂપ છે તે વિપ્રયોગમાં વેણુનાદરૂપે આવી રહેલાં શ્રીમુખોધિનીજી ઇત્યાદિ ગ્રંથોનો નિષ્કાશ અભ્યાસ આપણે પોતે કરવા અને બીજાને કરાવવા તરફ આપણું ધ્યાન દોરાવવું જોઈએ. તો જ શ્રીવલ્લભાચાર્યજી આપણા પર અવશ્ય પ્રસન્ન થશે ! અને તે પોતેજ સર્વને કોઈક એવા અપૂર્વ સામર્થ્યનું દાન કરશે કે જેથી આપણે આક્ષેપો કરતા દુશ્મનોનાં મુખમર્દન કરી સમીપ્ત. પરમપુણ્ય વે. શા. સં. શાસ્ત્રીજી મગ્નસાલ મુંબાઈમાં પોતાના ખર્ચે આવી આપણને નામસેવાનું પરિશીલન કરવાનો અમૂલ્ય લાભ આપે છે, જેનો લાભ આપણે જોઈએ તેવો સેતા નથી એ આપણું દુર્ભાગ્ય છે !

હવે હું નિબંધના ભાગવતાર્થનામના પ્રકરણમાંથી તથા શ્રીસુમોધિનીશ્રીમાંથી કંઈક અપૂર્વ શાસ્ત્રીય વિશ્લેષણ તમારી સમક્ષ મૂકીશ. જો કે એમાં પારિભાષિક શબ્દો આવે છે, તો પણ આચાર્યશ્રીની અપૂર્વ વૃત્તતા, નિર્ભયતા, તથા ઉદાર વૃત્તિથી સર્વોદ્ધારક પ્રવૃત્તિ સિદ્ધ કરવા કેટલાક શાસ્ત્રીય તથા વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટાન્તો એ મંથનમાંથી આપતી સમક્ષ મૂકું છું:—

શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યશ્રી શ્રીસુમોધિનીશ્રીમાં તથા આ ભાગવતાર્થ નિબંધમાં ભાગવતનાં શ્લોકોની, અધ્યાયોની, પ્રકરણોની તથા સ્તંભોની સંખ્યાનો વિચાર અવશ્ય કરે છે. અમુક સ્તુતિમાં, અમુક વર્ણનમાં, અમુક અધ્યાયમાં શ્લોકોની સંખ્યા અમુક જ શા માટે થીમદ્ભાગવતકારે રાખી? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર થીમદ્ભાગવતના શ્લોકારામાંથી કાઢી ક્યો નથી! એક શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યશ્રી જ પરિશ્રમ લઈ 'એ શ્લોકની સંખ્યાએ ગૂઢ અર્થનું સૂચન કરે છે' એમ શાસ્ત્રીય રીતે સિદ્ધ કરી આપે છે. (૧) એમકે ૧૩ શ્લોકની સ્તુતિ વા વર્ણન હોય તો પોતે કહે છે કે, ૧૨ શ્લોકથી હાદ્યાત્મા કાલ સમજાવો, તથા ૧૩ માં શ્લોકથી હાદ્યાત્મા કાલથી અધિક એના પુરુષોત્તમ સમજાવો. તેથી એ કાલાધિક ભગવાનને શરણે જવું.' (બુદ્ધિએ દશમ સ્તંભમાં વેણુગીતનું ગોપી-એએ ૧૩ શ્લોકથી કરેલું વેણુનાદના સ્વરૂપનું વર્ણન, તથા મુચુકન્દની સ્તુતિ). (૨) જો કાલ રથે સાત શ્લોકનો વિષય હોય તો આચાર્યશ્રી કહે છે કે અત્રે ૬ શ્લોક ભગવાનના ધર્મના છે, અને સાતમો શ્લોક એ ધર્મો જોમને આશ્રયે રહ્યા છે એવા ધર્મી ભગવાનનો છે. (૩) એવી જ રીતે પ્રથમ સ્તંભના દ્વિતીય અધ્યાયમાં પ્રથમ ધર્મવિષયક પ્રશ્નનો ઉત્તર (૬-૧૦) એમ/પાંચ શ્લોકમાં આપ્યો છે, ત્યાં પોતે કહે છે કે આ ઉત્તરના શ્લોકોની ૫ સંખ્યાથી એમ સૂચન થાય છે કે 'કર્મ' પાંચ પ્રકારનું છે, અને તેથી વેદના કર્મકાણ્ડમાં કહેલા યજ્ઞાત્મક પચ્ચવિધ ક્રિયાશક્તિ-વિશિષ્ટ પરબ્રહ્મ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણરૂપી પરમ અર્થનું પ્રતિપાદન થયું સમજવું.' ત્યાર પછી તરત જ (૧૧-૨૨) એમ ૧૨ શ્લોકમાં દ્વિતીય જ્ઞાનવિષયક પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે. શ્લોકની ૧૨ સંખ્યા એમ સૂચવે છે કે 'જ્ઞાનના હાદશ અર્થ છે, અર્થાત્ એ હાદશ શ્લોકથી વેદના જ્ઞાનકાણ્ડમાં કહેલા જ્ઞાનાત્મક હાદશજ્ઞાનશક્તિવિશિષ્ટ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું નિરૂપણ થયું છે' શ્રુતિ કહે છે કે "પુરુષ હાદશવિધ છે." વળી પૂર્વના કર્મવિષયક ૫ શ્લોક તથા ત્યાર પછીના જ્ઞાનના ૧૨ શ્લોક મળી કુલ ૧૭ શ્લોક વડે 'સપ્તદશો વૈ પ્રજ્ઞાપતિઃ' અર્થાત્ "પ્રજ્ઞાપતિ ભગવાન્, ખરેખર ૧૭ પ્રકારના છે" એ શ્રુતિનું પરમ સ્વાસ્થ્ય સમજાવે છે. અર્થાત્ ૧૭ શ્લોક વડે 'સમગ્ર વેદની ગતિ સપ્તદશ' છે એમ જૂણાવી 'યજ્ઞાત્મક ધર્મરૂપ ક્રિયાશક્તિ, તથા જ્ઞાનાત્મક

તત્ત્વરૂપ જ્ઞાનશક્તિ એ ઉભયે શક્તિથી વિશિષ્ટ થયલા પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ-એજ સમગ્ર વેદનો અર્થ છે.' અર્થાત્ પ્રથમ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કર્મજ્ઞાનવિશિષ્ટ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ છે અને તેમનું વેદમાં ૧૭ પ્રકારે પ્રજ્ઞાપતિરૂપે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેથી અહીં ૧૭ શ્લોક છે. આ રીતે જ શ્લોકોની, અધ્યાયોની તથા પ્રકરણોની સંખ્યાનું તાત્પર્ય સમજાવવામાં આવ્યું છે, તેથી શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યશ્રીના ભાગવત પર કરેલા શ્રીસુમોધિન્યાસિ, તથા ભાગવતાર્થ મંથનનું યથાર્થ અધ્યાપન તથા અધ્યયનાદિ કરવામાં આવે તો કયા શ્લોક, કયા અધ્યાય વા કયા પ્રકરણ પ્રદક્ષિત છે તેજ આપણે સહજ તથા સરલ રીતે જાણી શકીએ એમ છીએ! આનો સંખ્યાનો વા અર્થૂનો વિચાર (Greek philosophy) ગ્રીક દેશના તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પાંચયેગોરાસ ઇત્યાદિએ કંઈક અંશે કર્યો છે! એ સંખ્યાના વિચારથી અમુક પ્રશ્ન તથા તેના ઉત્તર સસર્જીત છે કે કેમ તે પણ આપણે જાણી શકીએ છીએ!

આચાર્યશ્રીની નિર્ભયપણે વિચાર કરવાની અપૂર્વશક્તિ તથા મહોદારતા.

આચાર્યશ્રી પ્રથમસ્તંભનાં ત્રણ પ્રકરણ કરે છે. પ્રથમ પ્રકરણના ૩ અધ્યાય છે જેના શ્રોતા શૌનકાદિ પરમજ્ઞાનવૃદ્ધ ઋષિઓ છે, અને વક્તા હીનજાતિના પશુ ભગવદ્ભક્ત યયલા સૂત પૌરાણિક છે. શૌનકાદિક ઋષિઓ છે, જ્ઞાનવૃદ્ધ છે, બ્રહ્મકુલમાં અનેક શિષ્યોના અધ્યાપક છે, છતાં તેઓનો અધિકાર ભાગવતશ્રવણને વિષે હીન છે, કારણ કે તેઓ અનેક યજ્ઞાદિક સાધનો કરવાની આસક્તિવાળા છે, અર્થાત્ ભગવતપ્રતિપાદક શાસ્ત્રમાં પરમ શ્રદ્ધાથી રહિત છે. “સૂત પૌરાણિકને અમે યજ્ઞના અનવસરમાં હરિભાષા કરવા બોલાવી ઉચ્ચ બ્રહ્માસન આપીએ છીએ તો સૂત પૌરાણિક માન પામે કયા કહે છે ! તથા અમે શ્રોત્રિય યજ્ઞ અનેક શિષ્યોને બ્રહ્મકુલમાં અધ્યાપન કરાવીએ છીએ ! વળી વડના સૂત પૌરાણિક છે, હીન જાતિના છે; જ્યારે અમારું જ્ઞાન ઔપનિષદ છે, વૈદિક છે, અમારું બ્રહ્મકુલ ઉચ્ચ છે !”

આ પ્રકારે શૌનકાદિક શ્રોતાઓ જ્ઞાનવૃદ્ધ પરમ ઋષિઓ છતાં અભિમાનવાળા છે, તથા તેઓ ભાગવતના વક્તા સૂતના કથનમાં વિશ્વાસરહિત છે તથા પરમ આદરરહિત છે, તેથી શૌનકાદિક ઋષિઓ ભાગવતના શ્રોતા તરીકે હીન કક્ષાના છે” એમ શ્રીઆચાર્યજી નિર્ભય રીતે કહે છે. જેમ જેમ અધિકાર, જ્ઞાતિ, જ્ઞાન તથા સંસ્કાર ધ્યાદિથી હીનત્વ, તેમ તેમ શ્રીમદ્ભાગવતમાર્ગને માટે ઉત્તમ યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ જેમ જેમ જીવને પોતાના ઉદ્ધાર અર્થે પરમ નિઃસાધનતા સ્ફુરે, તેમ તેમ શ્રીમદ્ભાગવતમાર્ગને માટે તે જીવને ઉત્તમ અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે નારદજી શુદ્યોનિની દાસીના પુત્ર હતા, છતાં તેમને ભગવદ્જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું, અને પોતે જ્ઞાનાવતાર યયલા વેદવ્યાસજી ને અનેક યોગાદિક સાધનોમાં આસક્ત હતા છતાં અંસન્તુષ્ટ થયા હતા તેવાને પણ કાંઈ અપૂર્વ ભગવદ્શ્રવણાન કરે એવો ગ્રન્થ કરવડું સંચય કર્યું હતું. (૪-૬) ત્રણ અધ્યાયના મધ્યમ પ્રકરણના શ્રોતા વ્યાસ છે, તથા વક્તા નારદ છે. પુરાણ પર આજીવિકા યજ્ઞાવતા પ્રથમ પ્રકરણના વક્તા સૂત પૌરાણિક કરતાં તથા શ્રદ્ધારહિત શૌનકાદિક શ્રોતા કરતાં વ્યાસ, નારદ ઉત્તમ છે, પરન્તુ એ ઉભયે વ્યાસ તથા નારદ, તૃતીય પ્રકરણના શ્રોતા પરીક્ષિત તથા વકતા શુક કરતાં ઉત્તરના છે. તેથી વ્યાસ તથા નારદને આચાર્યશ્રી નિર્ભય રીતે મધ્યમ અધિકારી કહે છે.

શ્રોતા વ્યાસજી સર્વસાધનોથી સમ્પૂર્ણ હતા, એમનું વાક્ય પ્રમાણરૂપ હતું, તોપણ તેમણે શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું ન હતું, અને ભગવદ્શ્રવણાન કર્યું ન હતું. તેથી તે ફલવિષયક ચિન્તાથી આકુલચ્યાકુલ થયા હતા. વ્યાસજી નારદજીનો ઉપદેશ કંઈક દુર્જલ સમજે છે અને તેથી નારદજી તેમને સમાધિમાં શ્રીમદ્ભાગવતનો અનુભવ કરવાનું કહે છે. “વળી એમનામાં શુક પ્રમાણ ૯૬ વૈરાગ્ય ન હતું. તેમ નારદજી પણ જીવેને જ્ઞાન આપવાની સત્તા-અધિકારવાળા હતા, તેથી આ ઉભયે-શ્રોતા વ્યાસ તથા વકતા નારદ, ત્રીજા પ્રકરણના શ્રોતા-પરીક્ષિત તથા વકતા-શુક કરતાં ભાગવતને વિષે મધ્યમ અધિકારવાળા છે. (૭-૧૯). એમ ૧૩ અધ્યાયના પ્રથમ સ્તંભના તૃતીય પ્રકરણથી શ્રુતિય રાજા પરીક્ષિતનો ભાગવતના શ્રોતા તરીકે, પૂર્વે કહેલા શૌનકાદિક ઋષિ, તથા વ્યાસ કરતાં, ઉત્તમ અધિકાર છે, તેમજ ઉપનયન ચિન્તાના, તથા યોગશર્યના બાહ્ય દિગમ્બર વ્યાસનન્દન શ્રીશુકદેવજીનો તેમના ૯૬ વૈરાગ્યને લીધે ભાગવતના વક્તા તરીકે, પૂર્વે કહેલા સૂત, તથા નારદ કરતાં, ઉત્તમ અધિકાર છે:-એમ નિર્ભય રીતે આચાર્યશ્રી પ્રતિપાદન કરે છે. શ્રોતા પરીક્ષિતને ભગવદ્શ્રવણી ભાગવત જ્ઞાનને યોગ્ય એવો શુદ્ધજન્મ, ૯૬ વૈરાગ્ય, સર્વલોભ, તથા ભગવદ્ભક્તનો સત્સંજ્ઞ-આ સર્વ સિદ્ધ થયા હતા. ગુરુ ‘શ્રીશુકદેવજીના કથનમાત્રીજ એમને સન્દેહ નિવૃત્ત થયા હતા. એમને ભગવાન



વિષે તેમજ ભગવદ્ગ્રન્થને વિષે અનન્ય શ્રદ્ધા હતી. ભગવાને પોતે જ કૃપા કરી નિમ્બકતની વંશટ્ટકિને અર્થે પરીક્ષિતની ગર્ભમાં જ રક્ષા કરી અને તેનો ભાગવતશાસ્ત્રના ઉત્તમ શ્રવણને યોગ્ય શુદ્ધિવાળો દેહ ભગવાને પોતે જ કૃપા કરી પરિશ્રમ લઈ સિદ્ધ કરાવી આપ્યો. ભાગવત-શ્રવણને વિષે ઉત્તમ અધિકાર સિદ્ધ થરામાં ભગવાનને વિષે વિશ્વાસ થવો આવશ્યક છે. એ વિશ્વાસનાં ત્રણ અર્ક છે—પ્રથમ શુદ્ધિ, સર્વત્યાગ તથા સત્સંગ. શુદ્ધિનાં છ અંગ છે. તેમાં પશુ જ્યાં ભગવત્કૃપા થાય એ સુખ્ય શુદ્ધિ છે. દુષ્ટ પરમ્પરાને લીધે શરીરના હેતુરૂપ બીજની અશુદ્ધિ પાંચ પ્રકારે થાય છે તો તે કૃપા કરી ભગવાને પોતે જ પરીક્ષિતની પાંચ પ્રકારની બીજશુદ્ધિ તથા છઠી જન્મશુદ્ધિ કરાવી આપી છે. જેમ દેવતાઓ બ્રહ્માનીમાંસારાસ્ત્રમાં પદ્મોત્તમિવિદ્યા પ્રકારે પદ્મચાક્રતિ સંપન્ન કરી નિષ્કામ કરનારા પુરુષનો બ્રહ્મતાનને યોગ્ય થાય એવો શુદ્ધ દેહ અગ્નિમ જન્મમાં સિદ્ધ કરી આપે છે, તેમ અત્રે પશુ ભગવાન પોતે જ પોતાના નામાત્મક સ્વરૂપ થયલા એવા શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્રના શ્રવણને યોગ્ય થાય એવો ઉત્તમ શુદ્ધ દેહ, નિમ્બકતવંશ પરીક્ષિતને સિદ્ધ કરી આપે છે; તેથી પ્રથમ સન્ધના દ્વિતીય ઉત્તમ પ્રકરણના (૭-૮-૯-૧૦-૧૧) એમ પાંચ અધ્યાય વડે, ભાગવતના ઉત્તમ શ્રોતા પરીક્ષિતની પાંચ પ્રકારની બીજશુદ્ધિનું નિરૂપણ થયું છે, અને એક ૧૨ માં અધ્યાયમાં ગદાધારી અર્કુષ્માત્ર પુરુષના દર્શનથી તેની છઠી જન્મશુદ્ધિનું નિરૂપણ થયું છે. સપ્તમ અધ્યાયમાં પરીક્ષિતના પૂર્વજ અર્જુનની સ્તુતિ છે, તેથી પૂર્વજ અર્જુનની શુદ્ધિદ્વારા (પુરુષદ્વારા) પરીક્ષિતની પ્રથમ બીજશુદ્ધિ સિદ્ધ થઈ એમ સમજવું. અષ્ટમ અધ્યાયમાં પરીક્ષિતની પ્રપિતામહી કુન્તાશની સ્તુતિ છે, તેથી ભગવાન પ્રસન્ન થયા છે, અને એમ પોતાના પૂર્વજ વદ્ધ પ્રપિતામહીની શુદ્ધિ, પશુ (શ્રીદ્વારા) પરીક્ષિતની દ્વિતીય બીજશુદ્ધિમાં ઉપયુક્ત થાય છે એમ સમજવું. નવમ અધ્યાયમાં ભીષ્મ પાણ્ડવોને ઉપદેશ કરે છે તેથી પરીક્ષિતના પૂર્વજ યુધિષ્ઠિરાદિનું જીવવિષયક અજ્ઞાન નિવૃત્ત થયું છે, અને તેથી પોષક અન્નશુદ્ધિનું નિરૂપણ થયું છે એમ સમજવું. આ અધ્યાયમાં પરીક્ષિતના પૂર્વજ ભીષ્મની મુક્તિનું તથા પાણ્ડવોને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયાનું નિરૂપણ છે તેથી પરીક્ષિતની તૃતીય જ્ઞાનશુદ્ધિ સિદ્ધ થઈ એમ સમજવું. દશમ અધ્યાયમાં ભગવાનના પ્રયાણ સમયે પરીક્ષિતના બીજસમન્ધિઓની તથા અન્ય સાધારણ સમન્ધિઓની ભગવત્પરત્યથાનું નિરૂપણ છે, તેથી પરીક્ષિતને બીજશુદ્ધિમાં ચતુર્થ શુદ્ધિ સિદ્ધ થાય છે. એકદશ અધ્યાયમાં ભગવાને પ્રભાણ્ડિક કાર્ય સમાપ્ત કર્યું જેથી આગતુક દોષનો અભાવ સિદ્ધ થયો. એ રીતે પરીક્ષિતના બીજની પદ્મચમી શુદ્ધિ સિદ્ધ થઈ. ત્યાર પછી હાદશ અધ્યાયમાં ભગવાને ઉત્તરાના ગર્ભમાં ગદાધારી અર્કુષ્માત્રપુરુષરૂપે પરીક્ષિતને દર્શન આપ્યાં અને કાલથી અર્ધાન્ન બ્રહ્માત્મના તેજથી આસન્ધરૂપ ગદાવડે પરીક્ષિતની પ્રાણરક્ષા કરી। એ રીતે જન્મ સમયે પશુ ભગવત્કૃપાથી ભગવદ્દર્શન પરીક્ષિતને થયાં અને એની સુખ્ય પછી જન્મશુદ્ધિ સિદ્ધ થઈ. આ રીતે (૭-૧૨) એમ ૫૬ અધ્યાયથી પરીક્ષિતનો છ પ્રકારની શુદ્ધિવાળો ભાગવતશાસ્ત્રના શ્રવણને યોગ્ય થાય એવો ઉત્તમ દેહ ભગવાને પોતે નિમ્બકતવંશ પરીક્ષિતને સિદ્ધ કરાવી આપ્યો અને પોતાના નામાત્મક થયલા શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્રનો શ્રોતા, વેદાન્તના બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનારા શુદ્ધ

માની કરતાં કાષ્ટ પણ રીતે ઉતરતો નથી એટલુંજ નહિ પરંતુ તેથી ઉત્કૃષ્ટ છે-એવું પણ ગૂઢ સંચય પોતે કરી આપ્યું છે ! એવા શુદ્ધ જન્મવાળા પરીક્ષિતની ભાગવતશ્રવણ દ્વારા મુક્તિ યથામાં પ્રતિબંધ ન થાય તેથી પરીક્ષિતની ત્રણ પેઢીના પૂર્વજોની મુક્તિ પ્રથમ યથા એમ હવે (૧૩-૧૪-૧૫) ત્રણ અધ્યાય વડે નિરૂપિત કરે છે. “પિતૃઓ-પ્રથમ મુક્ત ન થાય તો પુત્ર પણ મુક્ત ન થાય” એ શાસ્ત્રવચનનુસાર પરીક્ષિતના પ્રપિતામહ યયસા એવા ધૃતરાષ્ટ્રની મુક્તિનું નિરૂપણ ૧૩મા અધ્યાયમાં કર્યું છે, કે જેથી અને પરીક્ષિતની મુક્તિમાં પ્રતિબંધ આવે નહિ “કુલમાં એક પરમ વૈષ્ણવ ભાગવત વંશ્ય ઉત્તમ થાય તો તે પોતે તરે છે અને સર્વ પિતૃઓને તારે છે”-એ શાસ્ત્રવચન પણ, આ પરમ વૈષ્ણવ પરીક્ષિતના સમ્બન્ધથી યયસી અન્યાસી ધૃતરાષ્ટ્રની પણ મુક્તિથી સચોટ હૃદયંગત થાય છે. ત્યાર પછી ૧૪ મા અધ્યાયમાં પાણ્ડવોની મુક્તિમાં હેતુરૂપી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરનારા ભગવદ્ગમનનું નિરૂપણ છે, ૧૫ મા અધ્યાયમાં પરીક્ષિતના પિતામહ યયસા એવા પાણ્ડવોની સર્વત્યાગપૂર્વક મુક્તિ યથાનું નિરૂપણ છે. પરીક્ષિતના પિતા અભિમન્યુ નો દૈવી, ચન્દ્રના અંશ હતા, કૃષ્ણ બાન્ધવ હતા, તથા યુદ્ધમાં જ વીર યદ્ય મૃત્યુવશ થયા હતા એટલે એમની મુક્તિ તો સિદ્ધ જ થઈ હતી. આ રીતે (૧૩-૧૪-૧૫) એમ ત્રણ અધ્યાય વડે ભગવાનના શ્રોતા પરીક્ષિતના પૂર્વજોની મુક્તિનું નિરૂપણ થયું. ત્યાર પછી ૧૬ મા અધ્યાયમાં ભાગવતશ્રોતા પરીક્ષિતને રાજ્યાધિકારથી પ્રાપ્ત થતા લૌકિક બંધની નિવૃત્તિનું, તથા ૧૭ મા અધ્યાયમાં કક્ષિકાલથી થતા બંધની નિવૃત્તિનું નિરૂપણ છે. એ રીતે (૧૩-૧૭) એમ પંચ અધ્યાય વડે ભાગવતશ્રોતા પરીક્ષિતને સર્વત્યાગ-સિદ્ધિ પણ ફલિત થાય છે ત્યાર પછી ૧૮-૨૯ એમ બે અધ્યાય વડે ભાગવતશ્રોતા પરીક્ષિતને શ્રીમદ્ભગવદ્ગમ તથા શુક જેવા સત્પુરુષોનો સર્જી થયો. ૧૮ મા અધ્યાયમાં ઋષિનો સર્જી થયો અને શાપ પ્રાપ્ત થયો તે પણ ભગવદ્ગમરૂપ હતા, કારણકે એ શાપ થયો તો રાજ્યાદિ લૌકિક વિષે પરીક્ષિત જેવા ભાગવતશ્રોતાને અનુકૂલ એવો દૃઢ વૈરાગ્ય સિદ્ધ થયો અને પોતાને શ્રીમદ્ભાગવત શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવાનો પ્રસર્જી પ્રાપ્ત થયો ! તેના પર શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્રની એમૃતદૃષ્ટિ યથા અને શાપ દ્વારા એવા ભાગવતશ્રોતાનો દાહ પણ અલૌકિક રીતે જ થયો. ભગવાનના નિજ વંશો એવા યાદવોને જ્યારે બ્રહ્મજ્યોત્ષ્ણ શાપ થયો ત્યારે તેઓ મોહ પામ્યા હતા, તેમ નિજ ભક્તવંશ્ય મદ્દા ભાગવત પરીક્ષિતને તો થયું નહિ ! જે બ્રહ્મશાપથી ભગવાનના નિજ યદુકુલના યાદવો મોહ પામી, મદિરાપાન કરી, યાદવાચર્યા કરી અને વિપરીત રીતે નષ્ટ પામ્યા, તે જ બ્રહ્મશાપથી પોતાના પ્રિય પરમ ભાગવત ભક્ત પરીક્ષિતને તો ભગવાને શ્રીશુક જેવા વિરલ, ઠર લક્ષણસમ્પન્ન, તથા દૃઢ વૈરાગ્યવાળા પરમશુરોના સમાગમ પ્રાપ્ત કરાવી શ્રીમદ્ભાગવતરૂપી અપૂર્વ અમૃતદૃષ્ટિનું શ્રવણદ્વારા પાન કરાવ્યું ! અને પરમશૂની પ્રાપ્તિ કરાવી ! એ રીતે ભગવાને પોતે સ્વકીય યાદવો કરતાં પણ પરકીય છતાં નિજ ભક્તના વંશ્ય થયસા તથા પરમ ભગવદ્ભક્ત થયસા એવા પરીક્ષિતનો ઉત્કર્ષ સિદ્ધ કરાવ્યો છે ! પોતાના યદુકુલના વંશ્યો કરતાં ભગવદ્ભક્ત પર ભગવાનની કેવી અધિક કૃપા હોય છે, એ પક્ષપાત હોય છે તથા ભગવાન વેદાન્તના બ્રહ્મજ્ઞાની કરતાં પણ ભાગવત શ્રોતાનો અધિકાર ઉત્તમ છે એમ પોતે કેવી રીતે સિદ્ધ કરે છે-તે સર્વ આ પરીક્ષિતના ઉત્તમ અધિકારના નિરૂપણથી સ્પષ્ટ થશે. આવું શાસ્ત્રીય તથા વૈજ્ઞાનિક સ્પષ્ટીકરણ શ્રીધર્મદિ કાષ્ટપણ ટીકાકરો કરતા નથી. પ્રથમ સંબંધના ત્રણ પ્રશ્નથી એટલું

તો સિદ્ધ થશે જ કે પરીક્ષિત યદ્યપિ ક્ષત્રિય રાજા છે, છતાં તે ભગવદ્ભક્ત છે, ભગવદ્ભક્તપાત્ર છે, સર્વપ્રકારે શુદ્ધજન્મવાલા છે, સર્વ ત્યાગવાલા છે, દૃઢ વૈરાગ્યવાલા છે, શ્રીશુક જેવા કિલ જ્ઞાનકે મક્તાના સત્સંજ્ઞવાલા છે, તથા ભગવાનને વિષે તેમજ ગુરુમુખે કહેવાતા ભાગવતશાસ્ત્રને વિષે અત્યંત શ્રદ્ધાવાલા છે, આદરવાલા છે અને નિરપેક્ષ છે ! તેથી શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્રના શ્રાતા તરીકે એમનો અધિકાર અતિ ઉત્તમ છે; જ્યારે બ્રહ્મકુલના પરમજ્ઞાનવૃદ્ધ યૌનકાદિ ઋષિઓ જે અન્યાસકત છે, જેમને વક્તા સત્ પ્રતિ યથાર્થ આદર નથી, જેમને પોતાના બ્રહ્મકુલનું, અને ઔત્રિય વૈદિક કર્મનું તથા બ્રહ્મજ્ઞાનનું અભિમાન છે-તેમનો અધિકાર પરીક્ષિત કરતાં હીન છે; તેમ જ વ્યાસજી જેવા પરમ જ્ઞાનાવતારે ભગવદ્ગુણગાન કર્યાં નથી, તેમ જ પોતે સાક્ષાત્ ભગવાન વિના અન્ય યોગાદિ સાધનોમાં આસકત છે, ક્ષત્રવિષયક ચિન્તાથી ગ્રસ્ત છે, અને દૃઢ વૈરાગ્યવાલા નથી, તેથી તેમનો અધિકાર મધ્યમ કહ્યા છે ! એવી જ રીતે યદ્યપિ શ્રીશુકદેવજી, ઉપનયનરહિત છે, દિગમ્બર છે, પોદશવર્ષના બાલયુવક છે, વ્યાસનન્દન છે, છતાં પોતે સર્વોત્કૃષ્ટ દૃઢ વૈરાગ્યવાળા છે, ડર, લક્ષ્ય સમ્પન્ન છે, ભગવદ્ગુણગાન કરવામાં કોષપથ્ય પ્રકારની લગ્નગરહિત છે, અને નિષ્કામ, નિરપેક્ષ, તથા પરમાર્થી છે, તેમ જ એમને પરપ્રાપ્તિ યવામાં કેવલ ભગવતકથા જ પ્રતિશ્રવ્ય છે, તેથી એમનો જ શ્રીમદ્ભાગવતના વક્તા તરીકેનો અધિકાર, ત્યાં પધારેલા વ્યાસ-પરશુરામ, મૈત્રેય ઇત્યાદિ જ્ઞાન, કર્મ મહિતનું પ્રતિપાદન કરનારા સર્વે ઋષિ-મુનિઓ કરતાં ઉત્તમ છે, અને એમને જ પરમગુરુનું ઉચ્ચ આસન પ્રાપ્ત થયું છે. દ્વિતીય મધ્યમ પ્રકરણના વક્તા નારદજીને જીવોને જ્ઞાન આપવાની સત્તા-અધિકાર આધક છે, તેમજ એમને શુકસમાન દૃઢ વૈરાગ્ય નથી તેથી એમનો અધિકાર શ્રીશુક કરતાં મધ્યમ છે. તેમજ પ્રથમ હીન પ્રકરણના વક્તા સત્ પૌરાણિક પુરાણાદિનો નામવિક્ષય કરે છે તેથી તેમનો અધિકાર વક્તા તરીકે શ્રીશુકની અપેક્ષાએ અતિહીન છે છતાં પણ એ પોતે ઉચ્ચત્ત્વા રોમહર્ષણિના પુત્ર હોઈ બકત્યુદેકવાળા છે તેમજ એમણે શ્રીશુકમુખે ભાગવતનું શ્રવણ કર્યું છે. તેથી જો કે પોતે હીનજાતિના છે-વૈદિક જ્ઞાનની અનધિકારી છે, તોપણ તેમને બ્રહ્મકુલના જ્ઞાનવૃદ્ધ પરમઋષિ યૌનકાદિની સન્માનમાં વક્તા તરીકે ઉચ્ચ બ્રહ્મરથાન પ્રાપ્ત થયું છે.

આ પરીક્ષિત કરતાં પણ વિદુર જેવા શુદ્ધ હાસીપુત્રનો અધિકાર ભાગવતશ્રવણને માટે ઉત્તમ છે, કારણ કે વિદુરજી પોતે સર્વથા લોકમાં વિરકત હતા, ભાગવતના કથનમાં અસમ્ભાવના-વિપરીતભાવનાથી રહિત હતા, અને તીર્થાદિ કરી શુદ્ધ અન્તઃકરણવાલા ભગવદ્ભક્ત છે; તેથી એમને ભગવાનની એક જ હીનતાનું એક જ વાર અવશ્ય યવાથી તે સત્વર ભગવતપદને પ્રાપ્ત થયા એમ તૃતીય સ્કન્ધમાં નિરૂપણ થશે. પણ ઉત્તમ અધિકાર, પરમભાગવત ઉદ્ધવજીનો છે, કે જે જ્ઞાની ભકત હતા, ભગવાનની સમીપમાં રિયતિ કરતા અને એવા તો ભગવદ્ભક્તપાત્ર પાત્ર હતા કે ભગવાને પોતાના તિરોધાન સમયે તેમને પોતાની સમીપમાં રાખી તેમની સર્વશક્તિનો નિરાસ કરી તેમને સર્વ પ્રકારનું સાંખ્યયોગાદિનું જ્ઞાન આપ્યું. તેમ જ તેમને અન્ને આશ્વાસન આપી જૂતલ પર રિયતિ કરતા વર્તમાન તથા આવિશ્વતોનું પરમ-શ્રેય કરે એવા અતુલ ભાગવત જ્ઞાનનો વારસો સોંપ્યો હતો, જે ભાગવત જ્ઞાનનો પ્રચાર તેમણે ભગવદ્વાક્યાથી-વિદુરમૈત્રેયાદિ ભગવદ્ભક્તોમાં ભગવાનની તિરોધાનદયામાં જૂતલપરના જીવોના કથાણ અર્થે કર્યો ! ભગવાન તથા એમના ભક્તો પોતે ભગવાનની તિરોધાનદયામાં સંસાર તરવાને શ્રીમદ્ભાગવતના જ્ઞાનરૂપી ઉત્પલ (હોડકું) ચૂકતા ગયા છે, જેનો આશ્રય જો કલિકાલના જીવોએ એક અનન્ય, સુકર, તથા નિર્ભય કિપાય સમજી અવશ્ય લેવો જોઈએ.

આવા ઉદ્દવશ કરતાં, પણ ભાગવતને વિષે અત્યુદ્વેગ અધિકાર અહિર 'સ્ત્રીમતિના વ્રજસીમન્તિની શ્રીગોપીજનોતો છે કે જેમણે પોતાના સમાજમાં ભગવાનના પરમ વિપ્રયોગરસમાં નિમગ્ન થઈ, તાપકલેશ નિવૃત્ત કરવા : ભગવદ્ગીક્ષાતું' તથા ભગવર્જુણાતુવાદતું 'વારંવાર કથન કર્યું' ! ભગવાનને વશ કર્યો ! અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને 'વિષે અમર્યાદ, તથા સ્વતંત્ર પ્રેમમકિત પ્રકટ કરી પુષ્ટિમાર્ગીય ગૂઢ સ્ત્રીભાવાત્મક તત્ત્વતું દિગ્દર્શન કરાવ્યું !

આ પ્રકારતું ભાગવતતું ભાગવતત્ત્વ છે કે જેમાં જેમ જેમ જીવોને જાતિથી, જન્મથી, કુલથી, ઝનથી, સંસ્કારથી, તપથી, અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રકારના અધિકારની દૃષ્ટિથી હીનત્વતું જ્ઞાન થાય, તેમ તેમ શ્રીમદ્ભાગવતમાર્ગને માટે તે જીવોની ઉત્તમ યોગ્યતા સિદ્ધ થાય છે. એ ભાગવતની એવી તો સર્વોદ્ધારક ઉદાર વૃત્તિ છે કે સ્ત્રી, શૂદ્ર, તથા તેથી પણ અધમ એવા આણ્ડાલ, અસુર, પશુ, પક્ષી, તથા વૃક્ષ ઇલાદિ કોઈ પણ યોનિના જીવો-સંક્ષેપમાં પ્રાણિમાત્રનો ઉદ્ધાર એ માર્ગમાં યથ શકે છે ! શ્રીમદ્ભાગવતના આવા સર્વોદ્ધારક-સામર્થ્યતું પ્રાકટ્ય, શ્રીમાન વલ્લભાચાર્ય-જીએ નિર્ભયતાથી, પ્રામાણિકપણે, પરિશ્રમ લઈને કર્યું છે ! જે સ્ત્રીશૂદ્રદિનો વૈદિક માર્ગમાં, સ્વતંત્ર અધિકાર ન હતો, અને જેમને પોતાના ઉદ્ધાર અર્થે કેવલ ત્રૈવર્ણિકોની જ સેવાને અર્પીને રહેતું પડતું હતું, તેવા નિઃસાધન સ્ત્રીશૂદ્રદિ જીવોને પણ શ્રીમાન વલ્લભાચાર્યજીએ પરમકૃપાથી યથ ભાગવતમાર્ગ, ભગવત્સેવામાર્ગ, તથા ભગવત્પ્રપત્તિમાર્ગ પ્રકટ કર્યો અને એક અપૂર્વ આચાર્ય યથ પોતાનું મહોદ્ધાર ચરિત્ર પ્રકટ કર્યું !

### રસ તથા રસાભાસ.

શ્રીમાન વલ્લભાચાર્યજીએ જ અપૂર્વ રીતે ભગવદ્રસ તથા 'રસાભાસતું' તારતમ્ય વિદ્ભજનોને તથા સંસારના બ્રાન્ત જીવોને જેવું સમગમ્યું છે. એવું કોઈએ સમગમ્યું નથી ! એમના શ્રીમદ્ભાગવતના શ્રીસુભોધિની દશમ સ્કંધના રાસપંચાંધ્યાથી તથા અન્ય નિબંધાદિ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવાથી એમ સ્પષ્ટ પ્રતીત યશે કે રસ નામનો પદાર્થ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણને વિષે છે અને તેના ભોક્તા પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ છે, લૌકિક જીવો નાવકનાવિકાભાવે કદાપિ રસભોગ કરી શકતા નથી. ઉદય તો એ રસાભાસમાં લપટાઈ દુઃખાત્મક સંસારમાં ફસાય છે ! ભોક્તાને વિષયાત્મક રસાભાસથી નિવૃત્ત કરવા શ્રીમાન વલ્લભાચાર્યજી, સાક્ષાત્ મદનના પણ મન્મથ એવા, તથા કોટિન્દર્પલાવણ્યમય ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રની સેવા કરવાનો સર્વ જીવોને ઉપદેશ કરે છે. સ્ત્રીઓને તો પતિના પણ પતિ એવા અલૌકિક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની સેવામાં અમર્યાદ આપે છે. નિઃસાધન સ્ત્રીઓ તરફ તથા અન્ય હીન જીવો પ્રતિ આવી ઉદાર વૃત્તિ તથા 'માન્યશુદ્ધિ, શ્રીમાન વલ્લભાચાર્યજી વિના કોઈ પણ આચાર્ય' દર્શાવી નથી. આધુનિક વાનાવરણના પ્રભા પર પ્રકાશ કરે તથા તેમનો ઉકેલ કરે એવા અનેક ગર્ભિત યુવનો આચાર્યશ્રી પોતાના શ્રીસુભોધિન્યાદિ ગ્રંથોમાં કરે છે. જેમકે 'સ્વારામ્ય' કોને કહેવું ? બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, ઇન્દ્રિય, ઇત્યાદિ જાતિ છે કે દેવતા છે ? હિમાલય પ્રતિ જ ચામાટે દેહત્યાગ કરવા જવું ? ઇત્યાદિ. 'સ્વારામ્ય' પ્રાપ્ત કરવું એટલે 'સ્વ-અર્થાત્ પરબ્રહ્મ એવા ભગવદ્વિષયક આન્તર રાજ્યમાં નિમગ્ન રહેવું. એટલે કે પરબ્રહ્મ એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને વિષે સમાધિ કરી ચિત્તવું તેમને વિષે ભીતર પરાવણું કરવું. આ પ્રકારતું સ્વારામ્ય જીવોને અને વિશેષતઃ બ્રાહ્મણોને મુખ્ય હોવું. નેપ્ત્ય એ સ્વારામ્યમાં જીવો નિજ સ્વરૂપવડે આન્તર ભગવત્સેવામાં નિમગ્ન થઈ આનન્દી થાય છે. એ આન્તર સ્વારામ્ય પ્રધાન હોવું નેપ્ત્ય અને તેના અર્જુનરૂપે તેને અનુકૂલ થાય એવું દેહ-પુત્ર-સ્ત્રી, તથા વિત

ધત્યાદિ વિષયનું તથા તેમની રક્ષા કરનારાનું નૃપતિત્વ બહીરાગ્ય હોવું જોઈએ આ બહીરાગ્ય, એ આન્તરના સ્વારાગ્યને પ્રતિક્ષાતો સંસ્થા ન જ હોવું જોઈએ. આ પ્રકારે શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યજી જીવોનો ઉદ્ધાર કરે એવા સ્વારાગ્ય વિષે વિવેચન કરી રહ્યા છે. (૧)

‘આહાણુત્વ, ક્ષત્રિયત્વ-ધત્યાદિ નામની કોષક-દેવતા છે અને તે ઉપનયનાદિ સંસ્કારથી તે તે દેહમાં આવે છે. પરન્તુ તે તે બ્રહ્મત્વ, રક્ષિતૃત્વ ધત્યાદિગુણોનું મધ્યાર્થ પાલન કરવામાં આવે તો જ તે દેવતા પ્રસન્ન થઈ, તે તે દેહમાં રિયતિ કરે છે. નહિ તો એ દેવતા તિરોબૂત થાય છે. ઉપનયનાદિ સંસ્કારના નામભાવથી એ દેવતા રિયતિ કરતી નથી. આહાણુત્વ-ક્ષત્રિયત્વ ધત્યાદિ જાતિ નથી. અર્થાત્ તે તે જાતિના જીવોએ પોતાની દેવતા પ્રસન્ન થાય એવા તે તે ધર્મોનું પાલન કરવું જોઈએ. એમ ન થાય તો કેવલ ક્ષત્રજન્ધુ, આહાણુજન્ધુ, વૈશ્યજન્ધુ એમ આહાણુદિ નામનો આભાસ માત્ર રહે છે. ” (૨)

“ હિમાલયની ભૂમિ કૃમિસમગ્ર-ધર્મી રહિત છે, અને સત્વર દેહત્યાગ કરાવે એવી સામગ્રી-વાળી છે તેથી એ ભૂમિમાં દેહત્યાગ કરવાથી જીવદિસાનો દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી; જ્યારે અન્ય ભૂમિમાં કૃમિનો સમગ્ર-ધર્મ થવાથી દિસા થાય છે. જેમ વીરરસથી આવિષ્ટ થયલા જીવો યુદ્ધમાં યુરવીર થઈ મૃત્યુને ધમ્મે છે, તેમ વૈરાગ્યરસથી આવિષ્ટ થયલા જીવો હિમાલયના સ્થાનમાં નિવાસ કરી સત્વર મૃત્યુ સેવાની હિમ્મત કરે છે. ” (૩)

આચાર્યશ્રી આવી રમ્ય જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરી તેને મધ્યાર્થ રીતે શાન્ત કરે છે. શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્ર પર આ પ્રકારે અત્યુત્તમ ભાષ્ય, નિબંધ તથા ટીકાઓ લખી એક અપૂર્વ શ્રીમદ્ભાગવતને કેવલ સામાન્ય પુરાણની કક્ષામાંથી દૂર કરી વેદસમિત, સર્વોદ્ધારક તથા પરમદલદાયક શાસ્ત્રની કોટિમાં સ્થાન આપવાનું અનુપમ માન અધાપિપર્યન્ત કેવલ આપણા શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યજીને જ છે! આપણે સામ્પ્રદાયિકોએ તો અવશ્ય એમણે અતિ પરિશ્રમ લઈ આવા પ્રકટ કરેલા અન્યોનું સેવન કરી ફત્તાર્થ થવું જોઈએ!

મરુચ નિવાસી

## જગજીવનભાઈકૃત પદ.

॥ રાગ ભૈરવ ॥

૧.

મોહનવર ગોકુલપતિ ગોકુલેશ કહીએ ॥

એસે પ્રમુખાય અવ ઓર કહા ચહીએ ॥ ટેક ॥

ભક્તિ, આનંદ જ્ઞાન, દેત સદા ઇનકા વાન,

મનમેં તુ નિશ્ચેકર એહિ કાજ લહીએ ॥ ૧ ॥

पुष्ट पुष्ट पुष्ट लीला, गोकुल ओर जमुना तट, भक्तनके जुथसंग,  
 सोई ध्यान ग्रहीए ॥  
 जगजीवन, बल्लभदासके प्रभु, दान मोही चरण कमल,  
 ताते सब पाइए ॥ २ ॥

॥ राग भैरव ॥

२

श्रीगोकुलेशजीके, चरणकमलको, मोहि भरोंसो हे निशदीन ॥  
 महदभक्तकी कान विचारों, संग मिलायके होव प्रसन्न ॥१॥  
 भगवदी गोकुलभाइजुको, भ्रगुपुरवासी जे हे धन्य ॥  
 स्वरूप रसात्मिक इनते में मान्या, इनका लालीहे अवछिन्न ॥२॥  
 लौकिक संबंधतें अलौकिक पायो, तामे कहत कछु नाहिन न्यून ॥  
 हृदयकमलमें रह्यो आय वसी, ताको साखी मेरो हि मन ॥३॥  
 याहि सुखमें रहुं निरंतर, एहि सेवा ओर एहि भजन ॥  
 कहे जगजीवन बल्लभदासके प्रभु, साधन विन फल भयो हे संपन्न ॥४॥

॥ राग भैरव त्रिताल ॥

श्रीगोकुलेश यह नाम, रसना तुं आठो जाम, अंतरमें रहे ॥  
 पटतर नहि आन कोउ, जान कोन कृपाहुते आयो तर वटरे ॥१॥  
 एहि ध्यान एहि ज्ञान, नख सिखरसरूपजान राजत श्रीगोकुलमें  
 जमुनाके तटरे ॥ २ ॥  
 पातिअंत धर्मटंक, वाको तुं कर विवेक, श्रीमुखतें वचन कह्यो  
 तामें मन ठठरे ॥ ३ ॥  
 कहे जगजीवन बल्लभदासके प्रभु, पुँरंगे मनोरथ सब सुधो राख घटरे ॥४॥

॥ राग होडी ॥

तेरोई सुमरण, तुई जीवनफल, तेरे गुन गाईए ।

तेरोई आनु ध्यान, तुई प्राणपोषण, तेरोई कहाई अब, कौनको  
कहाईए ॥ १ ॥तुहि मन्त्रवत जान, तुहि सब विधि सुजान, तुहिहे रसिक खाण  
भक्तन सुखदाईए ॥कहे जगजीवन बल्लभदासके प्रभु, तुमविन अब मोहिकु ओरन  
सोहाईए ॥ २ ॥

॥ राग विलायल ॥

प्रीत करीए श्रीवल्लभप्रियसों ॥ महदभक्त मेरे माथे राजे, दृढचित्त  
स्थिर इंद्रियसों ॥ १ ॥चरणकमल तोय दीने कृपा करी याको जतन करीए जीयसों ॥  
कहे जगजीवन बल्लभदासके प्रभु सदा सर्वदा भक्त स्वकीयनसों ॥ २ ॥

॥ राग आशावरी ॥

जूलत पालने विडलनंद ॥ श्रीवल्लभप्रिय प्रकटे पूरनचंद ॥

भक्तरसिक मिली झोटा द्रेतहे किलकत कोटी आनंद ॥ १ ॥

श्रीमुख निरखी मन हरखे फेलि रह्यो मकरंद ॥ २ ॥

कहे जगजीवन बल्लभदासके प्रभु अकल कला रस छंद ॥ २ ॥

॥ राग केतवी ॥

सब मिलि भक्त नाचे मनमें राचे ॥ प्रेम मंगन कछु कहत न वाचे ॥

रानी रुकमनि दोटा जायो, मोहनभाई यों कहिके गायो, आनंदसो

ऊर अंतर साचे ॥ १ ॥

श्री विठ्ठलग्रह वज्रत बंधायो, नरनारि मिले मोद बढ़ायो, देत  
अपनपों नेक न खांचे ॥  
कहे जगजीवन बल्लभदासके प्रभु, संगस्वरूपमई रहे रस मांचे ॥ २ ॥

॥ पद ॥

दादा नारायणजीको घर सगरी सृष्टिमें कीयो सिरमोर ॥  
परम अनन्य जे भरूची कहीए इन समान कोउ नाहिन ओर ॥ १ ॥  
श्रीमुखसो कह्यो अपनो लगतोईहे मोहनभाईकी दिखाई गैर ॥  
कहे जगजीवन बल्लभदासके प्रभु, करी पाए जेसे मोहोर ॥ २ ॥

॥ राग सारंग ॥

श्री बल्लभप्रिय स्तनसिंघासन वेठेहें देखो चित्तविचार ॥  
कोन स्वरूप कोन लीला एहे रे मन समज ए रूपनिरधार ॥ १ ॥  
भक्त रसिकके जुथ अपरमित ताको कहांलगी कहुं विस्तार ॥  
कृपाहेत, इच्छा समजे, मनोरथ पूरे तिनके निरधार ॥ २ ॥  
भवसागरमें पुष्टमारगकी स्वकीय हित बांधी हे पार ॥  
वरनभेद बुद्धि, करे प्रभु जिनकी वाकों सुझत हे तिहिंवार ॥ ३ ॥  
महदभक्तको दान होयतो प्रीत स्नेह रंग बढे अपार ॥  
कहे जगजीवन बल्लभदासके प्रभु कारनरसजुत प्रकटे सभार ॥ ४ ॥

॥ राग खमायची ॥

श्रीबल्लभप्रिय वेठे तवकडी अंतरंग संग फरत विनोद ॥  
सामग्री नानाविधि करिके परोसत बहुजी प्रेम प्रमोद ॥ १ ॥  
मेवा मिठाई दूध मलाई फेली रह्यो रसको आमोद ॥  
कहे जगजीवन बल्लभदासके प्रभु देत प्रसाद भकन भरी गोद ॥ २ ॥



૧૧૧  
॥ રાગ કાન્હરો ॥

શ્રીવલ્લભલાલ તવકહી વેઠે આરોગન નૌતન વિધિ ભોગ ॥  
મોહનવર ગોકુલપતિ સંગે ભક રતનકી સવ સંજોગ ॥ ૧ ॥  
સીરાપુરી ઓર કચોરી તાતો પય સુરનકો સંજોગ ॥  
મેવા મિશ્રી ઓર વાસોંધી શાક સંધાના કરિ ઉપયોગ ॥ ૨ ॥  
યહ સેવામેં તત્પર વહુજી મનવ્રત જાણી કરે વિનિયોગ ॥  
લેત લેવાવત અતિસુખ પાવત યહ સુખ નિરસત વ્રજજન લોગ ॥ ૩ ॥  
કરો જલપાન આરોગો રાજ વીઢા દીયો દરસ ટાલ્યો વિપ્રયોગ ॥  
કહે જગજીવન વલ્લભદાસકે પ્રભુ પાયો પ્રસાદ ગયો સવ રોગ ॥ ૪ ॥

### સંવત્સરોત્સવનિર્ણય.

સંવત ૧૯૪૫ માં ચૈત્ર અધિક માસ હતો ત્યારે સંવત્સરોત્સવ સંબંધે અર્ચા થઈ હતી. ધંધાગામાં નિર્ણયસિન્ધુમાં લખ્યા પ્રમાણે અધિક ચૈત્ર સુદિ ૧ ને સંવત્સરોત્સવ લખાય છે તે કાઈ વિધાર્થીએ ભા. મા. પ. ગુરુલાલજી પાસે વાંચ્યો હશે. તેના ખ્યાલ ઉપરથી પડિતજીએ પોતાની ઉત્સવની ટીપમાં અધિક માસમાં સંવત્સરોત્સવ લખી નાખ્યો અને ટિપ્પણીના છેવટના ભાગમાં વ્રજભાષામાં એનાજ સમર્થનમાં થોડું લખ્યું. તે સમય તેના પ્રત્યુત્તર ગો. શ્રીનૃસિંહલાલજી મદારાજ તરફથી પ્રકટ થતી તે સાક્ષી ટિપ્પણીમાં આપવામાં આવ્યો હતો. તદુપરાંત કાઠાવાલા ગોસ્વામિ શ્રી કન્હૈયાલાલજી મદારાજજીએ તે સમયમાં સંપ્રદાયમાં અદિતીય વિદ્વાન હતા તેમણે સમગ્ર સંસ્કૃતમાં તત્સંબંધે લેખ લખી ગોસ્વામિશ્રીનૃસિંહલાલજી મદારાજ ઉપર મોકલ્યો હતો. તેમજ કાઠાના રાજના માનિતા મથુરાવાલા જ્યોતિર્વિદ્ કેશવદેવજી પાસે પણ તત્સંબંધે એક લેખ લખાવીને મેજદૂર મદારાજશ્રીએ ગોસ્વામિશ્રીનૃસિંહલાલજી ઉપર મોકલાવ્યો હતો. તે બંને લેખો તે સમયે તો પ્રકટ ન કર્યા પણ સંવત ૧૯૬૪ માં પાછો તેવો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે નૃસિંહલાલજી મદારાજની ટિપ્પણીમાં એ બંને લેખોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. એ લેખ કાલે કરી તિરોધાન થશે એવો ભય થવાથી આ લેખના અંતમાં તેમનો એક લેખ ( ગો. શ્રીકન્હૈયાલાલજીને ) પ્રકટ કર્યો છે. તેની મૂલ પ્રત આમારી પાસે છે જેનો ઉપર ટપાલની છાપ તે સમયની મોજૂદ છે. આજે તો કાઠાની ને મદારાજની માદી ઉપર બીજા ગોસ્વામિજીઓને દત્તક લેવામાં આવ્યા છે. પરંપરા, શિષ્ટાચાર તથા સાંપ્રદાયિક સિદ્ધાંતનું કાલજલથી પરિવર્તન થતા લાગ્યું છે. તેથી મનને આશ્ચર્ય સાથે લેખ થાય છે. હાલમાં મટામાંથી એક ટિપ્પણી પ્રકટ થતા લાગી છે. તેમાં અધિક ચૈત્ર સુદિ ૧ ને સંવત્સરોત્સવ લખ્યો છે. તે શ્રીકન્હૈયાલાલજીના મનન્ય તથા શિષ્ટ પરંપરાથી વિરુદ્ધ છે. કારણ કે તેમના પંચમાસ તે ઉત્સવ શુદ્ધ માસમાં ૧૯૪૫ માં થયેલ તેનો દાખલો

કચેરીને ચોપડેથી જોયો હોત તો મહી શકત, કારણ કે શ્રીપાસે પંચાંગ વંચાય તેની દક્ષિણ બાજુ  
વાંચનારને મળે તે ચોપડે લખેલી હશે. તેમજ શ્રીરણુછોડાસજીના સમયમાં ૧૯૬૪માં પણ પંચાંગ  
ગની દક્ષિણ ચોપડે ઉધારી હશે. તે પોતાના ઘરમાં પૂરપૂરાના સાધનો છતાં તે ન જોતાં, તેનો  
વિચાર પણ ન કરતાં, નિરંકુશ સ્વસત્તાના બલે પ્રાચીન સિદ્ધ સંપ્રદાયનો આધાર તે જોઈ કયો  
વૈષ્ણવ દિક્ષગીર થયા વિનાનો રહે? એ પ્રમાણે મુંબઈ મોટામંદિરમાં નિહાનેની સખા બોલાવી.  
તેમાં બ્રાહ્મણોએ દક્ષિણ સ્ત્રીકારી અધિક ચેત્ર સ. ૧ નો સંવત્સરાત્સવ કરવાની સંમતિ આપી એ  
પણ વધા ચેષ્ટા જેવું ગણાય. શાસ્ત્રીય આમનમાં તો પ્રમાણથીજ કામ લેવું જોઈએ. માત્ર બ્રાહ્મણો  
વગર પ્રમાણવું જોઈ તે સનાય નહિ. સંપ્રમાણ લેખ એક જણનો હોય તો પણ તે માન્ય ગણાય  
છે. તેથી જ મહાનિબંધકાર હેમાદ્રિ જેવાનું ખંડન નિર્ણયસિદ્ધકાર કરે છે. તેમ જ મયૂખમાં  
સંક્રાન્તિના નિર્ણયમાં નીલકંઠ પોતાના પિતાનો લેખને માન્ય ન કરતાં યોગ્ય વ્યવસ્થા નિષ્પત્તીરિતથી  
કરી ગયા છે. એ પ્રમાણે સનાતનધર્મનિર્ણયો સદા કાલ ચતા આવ્યા છે. આજકાલ તો ગુરુજીનો  
પક્ષ અથવા સાળા બનેલીનો પક્ષ લઈ શાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્તને બ્રાહ્મ મૂકવાનો રીવાજ પડી ગયો છે.  
તે તો સનાતન ધર્મમાં રહીને સનાતન ધર્મને સમશેનમૂલન કરવાનો પ્રયત્ન થતો કહેવાય. તા. ૧૫મી  
માર્ચના દિવિ બંગલપાસીમાં પંજાબ સનાતનધર્મવિદ્વદ્ગણિય તરફથી માધવચાર્યજી નવાવપુરનો  
આરંભ શુદ્ધ ચેત્ર સ. ૧ નો કરવાનું લખે છે, તથા તા. ૧૪ મી માર્ચના ગુજરાતીમાં ઉક્ત  
કાલેજના સંસ્કૃત પ્રેક્ષક અને પુષ્ટિમાર્ગના અદિતીય પંડિત રા. રા. મગનલાલ ગણપતિરામ શાસ્ત્રી  
એમ. એ. એમણે પણ ૨૫૫૨ લખેલ કે શુદ્ધ ચેત્ર સુદિ ૧ ને દિવસે જ સંવત્સરાત્સવ તથા  
વર્ષારંભ થશે. આ બધા લેખો ૨૫૫૮ છે તેમજ શિષ્ટાચારપરિશુદ્ધિમાં સં. ૧૯૬૪ની ઉત્સવની  
ટિપ્પણીમાં ધીનાયજીના અસલ મુખ્યાળ સાચોરા મુરશીધરજીના બત્રિમ ગોપીનાથજીનો લેખ છપાઈ  
ગયો છે. આ સાલની ટિપ્પણીમાં શ્રીરાધાકેજીનો લેખ પ્રકટ થયો છે. તેમાં નાયકારીય ટિપ્પણીનો  
લેખનો તથા નિર્ણયસિદ્ધના મર્મને જોલેલ છે. આ લેખનો કોઈ હતર આપનાર ઉભા થશે તો  
અધિક ચેત્ર રાબધી સ્વતંત્ર નિર્ણયરૂપ નિબંધ પ્રકટ કરવામાં આવશે. તેમાં પ્રાચીન તથા અગત્યની  
નિબંધોની મીમાંસા પ્રકટ કરવામાં આવશે.

લેખક:—પંડિત પત્રાલાસ રામ.

## પુષ્ટિમાર્ગીય કીર્તનકારોને અલ્પ્ત્વ લાભ.

સંગીતકીર્તનમન્જરી:—આ મન્થમાં પુષ્ટિમાર્ગીયપ્રણાલિકાનુસાર મહાવાધી આરમ્ભીને  
સંયનપર્વન્દ્રના ઉત્સવોની વધાઈ હોરી વગેરે કીર્તનો દાર્મોનિયમમાં વગાડવા નોટશ્યન સંદિત  
આપ્યાં છે. તેમ જ રોકડ (પખવાજ) બનાવવાનું શિક્ષણ મળે તેની પણ સમજૂતી મિત્ર મિત્ર  
૩૦ રૂગના ૮૦ નોટશ્યન ત્રાલમાત્રાસંદિત આપેલી છે. સિત્ર મિત્ર કીર્તનોથી પૂર્ણ આ મન્થ  
સર્વમાં અદિતીય જ છે. ત્રોછાવર ૩. ૨-૦-૦ ટપાલ ખર્ચ ૦-૧-૦ જુદું: લખો:—

ભગવાનદાસ નારાયણદાસ હોટકાવાલા

સા. ધંધુકા (જિલ્લો અમદાવાદ)

कोटास्थप्रथमपीठाध्यक्षविद्वद्ग्रन्थश्रीमदाचार्यवंशावतंसगोस्वामि-  
श्रीविठ्ठलनाथजी (श्रीकन्ह्यालालजी) महाराजकृत-

## चैत्राधिसासविषयकलेखः ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

अथ संवत्सरोत्सवनिर्णयः ।

श्रौतस्मार्तक्रियाः सर्वा द्वादशे मासि कीर्तिताः । त्रयोदशे तु  
ताः सर्वा निष्फला इति कीर्तिताः ॥ तस्मात्त्रयोदशे मासि कुर्यात्ता न  
कथञ्चन ॥ मालिन्लुचस्तु यो मासः सर्वकर्मविगर्हितः । वर्जितः पितृदे-  
वाभ्यां सर्वकर्मसु तं त्यजेत् ॥ पृथ्या तु दिवसैर्मासः कथितो वादरा-  
यणैः । पूर्वमर्द्धे परित्यज्य कर्त्तव्या चोत्तरे क्रिया ॥ सवितृमण्डलमेति  
यदा शशी तदनुसङ्गमणं कुरुते रविः । मखमहोत्सवनाशकरस्तदा  
मुनिवरैः कथितोधिकमासकः ॥ इति ब्रह्मसिद्धान्ते । मरीचिः 'ग्रहप्र-  
वेशगोदानस्थानाश्रममहोत्सवान् । न कुर्यान्मलमासे तु' । इत्यादि-  
प्रमाणशतकेन संवत्सरोत्सवः शुद्धचैत्र एव कार्य इति राहान्तः ।  
न च शुक्रास्तादावित्र मलमास एव कार्य इति वाच्यम् । मलानन्य-  
गतिं कुर्यान्नित्यां नैमित्तिकीं क्रियामिति वाक्येनानन्यगतिकस्यैव  
मले विधानात् शुद्धप्रतिपदन्तरस्य सत्त्वेन सगतिकत्वात्त्रास्य विधानं  
युक्तम् ।

अत्र मासानां मलं मलमास इति राजदन्तादित्वात्समासः ।  
तथा 'चैत्रे मासि जगद्ब्रह्मा संसर्ज प्रथमेहनि' इति वाक्येन प्रथमे-  
हनि जगत् संसर्ज तदान्येषां मासानामभावात् तेषां मलासंभवेन  
शुद्धे मास एव संसर्ज । अतः शुद्ध एव वत्सरारम्भः कार्यः । एवमेव

‘वत्सरादौ वसन्तादौ बलिराज्ये तथैव च । तैलाभ्यङ्गमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते’ इति वाक्ये वत्सरादौ तैलाभ्यङ्गस्योक्तत्वात् यस्मिन् दिने वत्सरारम्भस्तदैव तैलाभ्यङ्गः तस्मिन्नेव दिने यो वारः स वर्षेशः चैत्रंसितेतिवाक्यात् । नापि ‘प्रतिपत्प्रथमा भवे’दिति वाक्येन प्रथमा या मलमासस्य प्रतिपत्तामादातुं क्षमः । शुद्धमासे सिते पक्षे प्रतिपद्द्वये जाते प्रथमायाः विधानेन चारितार्थात् । यत्त्वधिमासे नित्यनैमित्तिककृत्यस्य निषिद्धत्वात् कथं वत्सरारम्भः कार्य इति शङ्कोत्थाने तिथ्यादिसम्बन्धिनित्यनैमित्तिककार्यस्य निषेधाभावान्मलमासे तत्करणे न कोऽपि दोष इत्युक्तं तत्र जावालिसम्मतिरप्युक्ता । ‘नित्यं नैमित्तिकं कुर्यात् श्राद्धं कुर्यान्मलिम्लुचे । तिथिनक्षत्रवारोक्तं काम्यं नैव कदाचन’ इति तत्र ब्रूमः । इतरमासवत्सकलकार्यजातस्य प्रसक्तौ केषां कर्त्तव्यत्वं केषामकर्त्तव्यत्वमिति सन्देहे नित्यं नियमेन कर्त्तव्यतयावगतमग्निहोत्रादिकं सन्ध्यादिकं च कुर्यात् । नैमित्तिकमग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिति दर्शपूर्णमासातिपत्तिनिमित्तकपथिकृदिष्ट्यादिवद्यत्कर्म तत्कुर्यादित्यर्थः । यद्येते नित्यनैमित्तिकपदे न विशिष्येते तर्हि सन्ध्यावन्दनादीनां तिथ्याद्युक्तत्वाभावादकरणापत्तिः स्यात् । तस्मान्न तिथ्याद्युक्तपदेन तयोर्विशेषणं क्रियते । तथा श्राद्धस्यापि नित्यनैमित्तिकत्वेन प्राप्तौ पृथगुपादानं गोवलीवर्दन्यायेन तद्दार्ढ्यार्थं नित्यनैमित्तिकत्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन तिथिनक्षत्रवारोक्तनित्यनैमित्तिकयोर्नियतत्वेन तिथिनक्षत्रवारोक्तपदस्य वैयर्थ्यमायाति व्यर्थंभूय कुर्यादिति पदेनान्वितं तन्नैव कदाचन इति निषेधेन्वेति । यदि तिथिनक्षत्रवारोक्तपदस्य नियमविधिप्रविष्टत्वं तर्हि श्राद्धं कुर्यादितिवत् तिथिनक्षत्रवारोक्तं

कुर्यादित्युपात्तं स्यात् । तच्च न दृश्यते । अतः पूर्वोक्तप्रमाणानुरोधेन निषेधकोटिप्रविष्टत्वमावश्यकमन्यथा मखमहोत्सवनाशकर इत्यादीनि प्रमाणानि अपि भ्रातृव्यतां जुपेरन् । तस्मात्संवत्सरारंभः पूर्वमासे न भवितुमर्हतीति शुद्धचैत्रशुक्लप्रतिपद्येव कार्य इत्येव राद्धान्तः सम्प्रदायसिद्धोऽक्षुण्ण इति ।

किञ्च । ज्योतिःसिद्धान्तकरणग्रन्थोक्तरीत्याप्यधिमासो मीनार्कान्तःपाती पूर्ववर्ष एवाप्ततीति न तस्य वर्षारम्भकत्वम् । तन्निर्णयश्च मधुरावास्तव्यदैवज्ञकेशवदेवलिखितलेखे द्रष्टव्यः । 'सोन्तर्भवति चोत्तरे' इति तु नार्पे वचः इति निर्णये अस्य वचनतयोल्लेखोऽन्याय्य एव । माधवीयकालनिर्णये ग्रन्थार्थसङ्ग्रहकारिकासु माधवकृतासु 'चान्द्रोधिमासोऽसद्धान्तः सोन्तर्भवति चोत्तरे' इति पाठोपलब्धेः सोधिमास उत्तरमासेन्तर्भवति उत्तरमासनाम्ना व्यवहियते इत्यर्थः इति तद्व्याख्योपलब्धेश्च । अत्र अन्तर्भावोपि माससंज्ञागत एवाभिप्रेतो न तु मासगतः । तत्त्वे तु पूर्णिमोत्तरं तत्प्रवृत्तेर्वाच्यत्वात् 'पष्ठ्या तु दिवसैर्मासः कथितो वादरायणैः पूर्वमर्द्धपरित्यज्य कर्त्तव्या चोत्तरे क्रिया' इति वचनेपि मासशब्दस्य माससंज्ञापरत्वमेव । अत एव 'मीनादिस्थो रविर्येषामारंभः प्रथमक्षणे । भवेत्ते द्वे चान्द्रमासाश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः ॥' इति व्यासवचनेपि द्वादशपदं संगच्छते । एतावतापि न चैत्राधिमासस्य वर्षारंभकत्वं वक्तुं शक्यते । नहि नामसादृश्ये तदधिकाराः सर्वे तं समाश्रयन्तीति नियमः । चैत्रत्वमप्येतत्पाक्षिकमेव । वचने तु वादरायणपदान्यां पक्षान्तरे तस्य फाल्गुनत्वमव्याहृतमेवेति द्योत्यते । तेन शुद्धचैत्रप्रतिपद्येव वर्षारम्भः तत्प्रयुक्तं सर्वकार्यजातं च कार्यमिति निरर्गलो राद्धान्त इति शम् ॥

ઘાટામાં વિરાજતા પ્રથમપીઠદીપ વિદ્યાનમાં અગ્રસર શ્રીવલ્લભાચાર્યદેવના વંશમાં ભૂપણ્ડર  
ગોસ્વામિશ્રીવિદ્ધનાથ(શ્રીકૃદેયાલાલ)દેવ મહારાજનો અધિકૃતમાસવિધવક લેખ સંસ્કૃતમાં છે  
તેનો શુભરાત્રી અનુવાદ.

શ્રીમથુરેશો જયતિ ।

અથ સંવત્સરનો નિર્ણય શ્રીકૃદેયાલાલદેવ મહારાજ ઘાટાવાળા આ પ્રમાણે કરે છે.

શ્રૌતસ્માર્ત્તક્રિયા સર્વા દ્વાદશે માસિ કીર્તિતાઃ ।

ત્રયોદશે તુ તાઃ સર્વા નિષ્ફલા ઇતિ કીર્તિતાઃ ॥ ૧ ॥

તસ્માન્નયોદશે માસિ કુર્યાન્તા ન કથન્નન ।

મલિન્મ્લુચસ્તુ યો માસઃ સર્વકર્મવિગર્હિતઃ ॥ ૨ ॥

વર્જિતઃ પિતૃદેવાભ્યાં સર્વકર્મસુ તં ત્યજેત્ ।

પણ્યા તુ દિવસૈર્માસઃ કથિતો વાદરાયણૈઃ ॥ ૩ ॥

પૂર્વમર્ધ પરિત્યજ્ય કર્તવ્યા ચોત્તરે ક્રિયા ।

શ્રાત અને સ્માર્ત એ સર્વ કર્મો બારે માસમાં કરવાનું વિધાન છે પણ તેરમે મહામાસ આવે તેમાં તે કર્મો કરે તો તે નિષ્ફલ એટલે તેનું કર્મ ન બને એમ કહ્યું છે (૧); માટે તેરમે ને મહામાસ તેમાં દાઢ પણ શ્રૌત સ્માર્ત્ત કર્મ ન કરવાં કારણ કે તે માસને સર્વ કર્મમાં નિષ્ઠ ગણ્યો છે (૨). તે કારણથીજ પિતૃ તથા દેવોએ તે માસને સર્વ કર્મમાં વર્જિત ગણ્યો હોયને તેને સર્વ કર્મમાં વર્જવો. વ્યાસના મતને અનુસરનારાઓએ સાઠ દિવસનો એ માસ ગણ્યો છે. તેમાં પ્રથમના ત્રિશ દિવસથી એ પૂર્વાર્દ્ધ એટલે મહામાં તેને છોડી દેશ ઉત્તરાર્દ્ધના ત્રિશ દિવસથી ને શુદ્ધમાસ કહેવાય તેમાં સર્વ વિદિત કર્મો કરવાં.

સવિતૃમણ્ડલમેતિ યદા શશી

તદનુસદ્ભ્રમણં કુરુતે રવિઃ ।

મસ્ત્રમહોત્સવનાશકરસ્તદા

મુનિવરૈઃ કથિતોધિકમાસકઃ ॥

બારે અંદમા સર્વગંડલ પ્રત્યે આવે છે ત્યારબાદ સર્વ સંક્રમણ કરે છે. તે સમયે અધિક માસ થાય છે. તે યજ્ઞ અને મહોત્સવનો નાશ કરે એ મુનિવરોએ કહ્યું છે. એમ બ્રહ્મસિદ્ધાન્તમાં લખ્યું છે.

ગૃહપ્રવેશગોદાનસ્થાનાશ્રમમહાત્સવાન્ ।

ન કુર્યાન્મલમાસે તુ સંસપીહસ્પતૌ તથા ॥

ગૃહપ્રવેશ, ગોદાનરચન તથા આશ્રમસંબંધી મોટા ઉત્સવો તે પણ મહામાસમાં ન કરેલા એમ મતિનિમ્નનિ કહે છે.

એવાં હનરો પ્રમાણ મળતાં હોવાથી સંવત્સરોત્સવ શુદ્ધ ચૈત્રમાં જ કરવો એ સિદ્ધાન્ત-યોગ્યો-  
ત્વાં શંકા થાય કે જેમ શુકારત વિગેરેમાં જેમ થાય છે તેમ મલમાસમાં સંવત્સરોત્સવ કરે તો  
શું ખાધ છે તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે-

**મલેऽનન્યગતિં કુર્યાન્નિત્યનૈમિત્તિકીં ક્રિયામ્ ।**

જે ક્યાં વગર આશ્રય નહિ એવી જેટલી ક્રિયા હોય કે જેને માટે ખીજે સમય ન હોય  
શકે તે અનન્ય ગતિ કહેવાય. એવી નિત્ય અને નૈમિત્તિકી ક્રિયા મલમાસમાં કરવી. આ વાક્યથી  
એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે જેને માટે ખીજે કાલ ન મળી શકે તેવાં કાર્યો કરવાનું વિધાન અધિક  
માસમાં છે. તો પ્રકૃતમાં તો શુદ્ધ ચૈત્રમાં સંવત્સરોત્સવ કરવાનો કાલ મળી શકતો હોવાથી તે  
અનન્યગતિક નથી, તેથી તે ઉત્સવ મલમાસમાં ન કરવો જોઈએ. મલમાસ એટલે બધાં માસનો  
મુલ તેનું નામ મલમાસ છે. જેમકે દાંતનો રાજા તે રાજદંત કહેવાય છે તેમ અહિં પણ સમાસ  
સમજવો.

**ચૈત્રે માસિ જગદ્વહ્વા સસર્જ પ્રથમેહનિ ।**

ચૈત્ર માસના પહેલા દિવસે બ્રહ્માએ જગત્ ઉત્પન્ન કર્યું એમ કહ્યું છે. તે સમયે પ્રથમ  
માસ અને તેનો પ્રથમ દિવસ કહ્યો છે તે વખતે ખીજે માસ ન હતો, તેમ અધિક-માસનો પણ  
તે વખતે અંશ ન હતો. તેથી બ્રહ્માએ જગત્ કર્યું તે શુદ્ધ ચૈત્રમાં જ કર્યું છે અને તત્સબધો  
ઉત્સવ આપણે કરે તો તે પણ શુદ્ધ માસમાં જ કરવો. એવી જ રીતે

**વત્સરાદૌ વસન્તાદૌ વલિરાજ્યે તથૈવ ચ ।**

**તૈલાભ્યન્મકુર્વાણો નરકં પ્રતિપદ્યતે ॥**

વર્ષારંભમાં, વસન્તાદિકમાં, બલિરાજ્યમાં તૈલાભ્યંગ ન કરે તો નરકને પામે છે એવું વાક્ય  
છે. તેથી જે દિવસે વર્ષ-એસે તે દિવસે જ તૈલાભ્યંગ કરવો જોઈએ; તે દિવસે જે વાર હોય તે  
વર્ષે જ ગણાય છે; કારણ કે ચૈત્રસિત્ત ઇત્યાદિ વાક્ય છે તેથી.

અહિં શંકા કરે છે કે પ્રતિપત્ત્વ પ્રથમા ભવેત્ એવું વાક્ય છે તેનો અર્થ અગ્નિ-એમ  
કર્યું કે અધિક અને શુદ્ધ તેની પ્રતિપત્ત્વ તેમાં પ્રથમા કદિ છે તેથી અધિક માસની પ્રતિપત્ત્વ લેવાય  
તો તેમાં સંવત્સરોત્સવ થઈ શકે એવી શંકા ન કરવી કારણકે તે વાક્ય તો શુદ્ધ માસમાં બે  
પગલાં હોય તો પ્રથમ પગલાંમાં સંવત્સરોત્સવ કરવો એવો એ વાક્યનો અર્થ છે. બીજા મલમાસમાં  
નિત્યનૈમિત્તિક કર્મ કરવાનો નિયમ છે તેથી વત્સરાદિ ન કરવાનું તમે કહો છો. પણ તિથિ  
સંબધિ નિત્ય નૈમિત્તિક કરવાનું તો વિધાન છે તે સંબધિ જાણીતી સંમતિ આ પ્રમાણે છે:-

**નિત્યનૈમિત્તિકં કુર્યાચ્છ્રાદ્ધં કુર્યાન્મલિમ્લુચે ।**

**તિથિનક્ષત્રવારોક્તં કામ્યં નૈવ કદાચન ॥**

આદિ પણ મલમાસમાં કરવું અને તિથિ, નક્ષત્ર તથા વારમાં કરવાનું નિત્ય નૈમિત્તિક  
કાર્ય પણ કરવું; પણ કામ્ય કર્મ કાલ પણ, ક્યારે પણ, ન કરવું. તેથી અહિં તો  
તિથિકર્તવ્ય અને તે પણ પ્રતિવર્ષ કરવાનું હોવાથી નૈમિત્તિક ગણાય, તેથી અધિક-માસનો

પ્રતિષ્ઠામાં સંવત્સરોત્સવ થયાનું કાંઈ ઉપરના વાક્યથી કહે તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે જેમ બીજાં કર્તવ્યો - કરવાનાં - કષ્ટો છે તેમાં કયું કરવું અને કયું ન કરવું એમ પ્રશ્ન થાય ત્યાં નિત્ય એટલે નિયમપૂર્વક જે કરવાનું તે નિત્ય કહેવાય; જેવાં કે અગ્નિહોત્ર, સંધ્યાવંદનાદિ. તે અધિકમાં પણ કરાય. વધી નિમિત્તને લઇને જે કરવાનું તે નૈમિત્તિક કહેવાય. આઠ કપાલથી સંસ્કૃત થયેલ પુરોહિત દર્શ અને પૂર્ણમાસ ઇષ્ટિમાં અગ્નિમાં હોમવાનું તે નૈમિત્તિક તે પણ કર્તવ્ય છે. જે નિત્યનૈમિત્તિક પદથી આનું ગ્રહણ ન થાય તો અથવા નિત્ય અને નૈમિત્તિક એવાં કર્મને વિશેષણ ન લાગે તો સંધ્યાવંદનાદિક પણ અધિકમાસમાં ન થઇ શકે, તેથી નિત્યનૈમિત્તિક એ કર્મનાં વિશેષણ છે, 'વારનક્ષત્રાદિનાં વિશેષણ નથી એમ સમજવું. ત્યારે નિત્યનૈમિત્તિકમાં શ્રાદ્ધ પણ આવી જશે તો તેનો ઉદ્દેશ્ય તો શ્રાદ્ધ ગોખલીવર્દન્યાયથી દૃઢતાને માટે છે એમ સમજવું. તેથી તિથિ, નક્ષત્ર, વારમાં કહેલ નિત્ય અને નૈમિત્તિક નિયત કર્તવ્ય અને તિથિવારનક્ષત્રોક્ત કામ્યકર્મ નિયત અકર્તવ્ય એમ આનું તાત્પર્ય છે. જે તિથિ નક્ષત્રવારથી કહેલ પંદનો અન્ય નિયમ ત્રિધિમાં થાય તો જેમ શ્રાદ્ધ કરવું એમ કહ્યું છે તેમ તિથિનક્ષત્રવારોક્ત પણ કરવું એમ કહેવું એમ કહ્યું હતું. પણ તે તો કહ્યું નથી. તેથી પહેલાં પ્રમાણે તેનો અન્ય નિષેધ કોટિમાં થાય છે. એમ જે ન થાય તો મસમહોત્સવનાશકરં છેત્યાદિ પ્રમાણે પણ વિરુદ્ધ પડે. માટે સંવત્સરનો આરંભ અધિક માસ જે પ્રથમ આવે તેમાં ન થવો નેમ્યે પણ શુદ્ધ ચૈત્ર સુદિ પ્રતિપદાએ થવો ઉચિત છે; એ સિદ્ધાન્ત સપ્તમસિદ્ધિ આચાર્યપરંપરાસિદ્ધ છે.

જ્યોતિષના સિદ્ધાન્તકરણ અંથોમાં કહેલી રીતિથી અધિક માસ મીનાના સુર્ય હોય ત્યારે આવે છે. તે પૂર્વ વર્ષમાં જ ગણાય. તેથી તે નવા વર્ષનો આરંભ ન થઇ શકે એ નિર્ણય મથુરાના રહેનાર કેશવદેવ દેવગુના લેખમાં જોવાથી જણાશે. સોન્તર્ભવતિ ચોત્તરે એ વાક્ય કાંઈ અધિક નથી. તેનો નિર્ણયસિન્ધુમાં ઉદ્દેશ્ય કયો છે તે અયોગ્ય કયો કહેવાય. નાષવના કાલ નિર્ણયમાં ગ્રંથાયસંગ્રહકારિકા માધ્યે કરેલી છે, તેમાં ચાન્દ્રોધિમાસોડસક્રાન્તઃ સોન્તર્ભવતિ ચોત્તરે એવો પાઠ જણાય છે. તેનો અર્થ એ કે તે અધિક માસનો તેની ઉત્તરના માસમાં અંતર્ભાવે થાય છે. એટલે તે ઉત્તર માસનું જે નામ તે નામથી અધિક માસનો વ્યવહાર થાય છે. માસના નામની સાથે અંતર્ભાવ છે, માસ સાથે અંતર્ભાવ નથી એવો અભિપ્રાય હોવાથી તે માસ નામમાત્રથી ચૈત્ર કહેવાય. જો એમ ન માનીએ તો દ્વાગણ્ય સુદિ ૧૫ થી તેનો પ્રવેશ થવો નેમ્યે વળી જણાવ્યું દિવસૈર્માસઃ એ શ્લોકમાં માસ કહ્યો છે તે માસ શબ્દ સંગ્રાપર સેવો માટે જ

**મીનાદિસ્થો રવિર્યેષામારમ્ભઃ પ્રથમક્ષણે ।**

**ભવેત્તે દ્વે ચાન્દ્રમાસાશ્ચૈત્રાયા દ્વાદશ સ્મૃતાઃ ॥**

એવું વ્યાસનું વચન છે. તેમાં દ્વાદશપદ છે. તે પણ ઉપર પ્રમાણે સંગ્રાપરતેજ ધરી શકે છે. એ ઉપરથી પણ ચૈત્ર માસને વર્ષારંભપણું ધરી શકતું નથી. નામમાત્રના સામ્યથી તેને સમાન નામવાળાના બધા અધિકારો મળી શક્તા નથી તેથી તે અધિક માસને ચૈત્રપણું તો પાસિક છે તેથી તે વચનમાં જુ અને 'વાદાયણ' પદથી દ્વાગણ્યપણું પણ તેમાં છે જ તેથી શુદ્ધ ચૈત્રમાસની શુદ્ધ પ્રતિપદાને દિવસે વર્ષનો આરંભ અને સંવત્સરોત્સવ વિગેરે જે તે દિવસનું કર્તવ્ય છે તે ત્યારે જ કરવું એવો નિર્ગળ સિદ્ધાન્ત છે.



શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ

શ્રીગોપીજનવલ્લભાય નમઃ

શ્રીમદ્ભક્તભાગ્યાર્થભિચરચિત

શ્રીભાગવતાર્થનિબંધનો સંક્ષિપ્ત ભાવાર્થ.

પરમ આનંદરૂપ સર્ગવિસર્ગાદિક દશ લીલાથી મુક્ત, સદા સર્વ ભક્તની ઉદ્ધાર નિમિત્ત પ્રકાશમાન અને સર્વથી પર એવા કૃષ્ણને નમન કરીએ છીએ. (૧) શ્રીમદ્ભાગવતેષુ સમસ્ત યાત્રમાં, રક્ત્ત્વમાં, પ્રકરણમાં, અધ્યાયમાં, વાક્યમાં, પદમાં, અને અક્ષરમાં વિરોધ ન આવે તેમ સાત રીતે એક અર્થને ગણનારો પુરુષ સંસારથી મુક્ત થાય છે. (૨) આનંદરૂપ હરિની લીલા એ સમગ્ર શ્રીભાગવતનો અર્થ છે. તે લીલા દશ પ્રકારની છે, તે શ્રીમદ્ભાગવતના દ્વિતીય સ્કંધના દશમા અધ્યાયના પ્રથમ શ્લોકમાં લખેલ છે.

અત્ર સર્ગો વિસર્ગશ્ચ સ્થાનં પોષણમૂતયઃ ।

મન્વંતરેશાનુકથા નિરોધો મુક્તિરાશ્રયઃ ॥

અર્થ—આ શ્રીમદ્ભાગવતમાં સર્ગ, વિસર્ગ, સ્થાન, પોષણ, બિત્તિ, મન્વંતર, ઇશાનુકથા, નિરોધ, મુક્તિ અને આશ્રય એ દશ પ્રકારની લીલા તૃતીયસ્કંધથી દ્વાદશસ્કંધ સુધી અનુક્રમે એક એક રક્ત્ત્વમાં નિરૂપણ કરેલી છે, અને પ્રથમ રક્ત્ત્વમાં અધિકારીનું તથા દ્વિતીયસ્કંધમાં સાધનોનું નિરૂપણ છે. (૩, ૪.) એ પ્રમાણે બાર રક્ત્ત્વોથી બારલીલાનું નિરૂપણ છે. તેમાં તૃતીયસ્કંધથી દ્વાદશ રક્ત્ત્વ સુધી દશ રક્ત્ત્વમાં દશ પ્રકારની લીલા નિરૂપણ કરી છે. (૫) પ્રથમ રક્ત્ત્વમાં શ્રોતા અને વક્તાનાં લક્ષણો બતાવેલાં છે, અને દ્વિતીયસ્કંધમાં થવંચુના અર્જુનનું નિરૂપણ છે, તેથી અધિકારી અને સાધનરૂપ બે બે લીલા છે તે ઉપરની દશ લીલાના અર્જુની છે. એટલે મંગલાચરણમાં “દશલીલાયુક્ત” એવું બે વિશેષણ આપેલું છે તેમાં બાધ આવતો નથી. એ પ્રમાણે દ્વાદશસ્કંધનું આ પુરાણ ભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે. (૬) વેદમાં, દ્વાદશાત્મા, પુરુષ કહ્યો છે. કેમકે પુરુષમાં બાર અંગ રહેલા છે. તેની ગણના આ પ્રમાણે છેઃ-કૃતીનાં પાંચલા બે ભાગ, બે હસ્તનાં મૂલ, મરતક, હૃદય, હાયના બે અંગ ભાગ, બે ચરણ, અને બે સ્તન એ પ્રમાણે બારઅંગની ગણના છે. (૭) શ્રીમદ્ભાગવતના દ્વાદશસ્કંધે પ્રભુના દ્વાદશ અંગરૂપ છે. તેની ગણના આ પ્રમાણે છેઃ-

૧. શાસ્ત્રાર્થ, રક્ત્ત્વાર્થ, પ્રકરણાર્થ અને અધ્યાયાર્થ એમ ચાર પ્રકારનો અર્થ આ નિબંધમાં છે. અને વાક્યાર્થ, પદાર્થ અને અક્ષરાર્થ શ્રીમુખોદ્ધિની છમાં આવશે. ૨ આનંદરૂપની લીલા પણ આનંદરૂપ છે. તેથી સુખરૂપ છે. ૩ હુઃખને મટાડનાર હરિની લીલા છે. તેથી હુઃખ નિવૃત્ત છે. એટલે સ્વનંદ પુરુષાર્થરૂપ છે.

પ્રથમસ્કંધ અને દ્વિતીયસ્કંધ એ બે ચરણ<sup>૧</sup>; તૃતીયસ્કંધ અને ચતુર્થસ્કંધ બાહ્યમૂલ, પંચમસ્કંધ અને પષ્ટમસ્કંધ કટિના પાછલા બે ભાગ, સપ્તમસ્કંધ દક્ષિણહસ્ત અને વામહસ્ત દ્વાદશસ્કંધ છે. જેમ કોઈ પુરુષ બીજાને બોલાવતી વખતે બંધો હાથ કરે છે, તેવી રીતે શ્રીગોવર્દનનાથજી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ હસ્ત બંધો કરી ભક્તોને પોતાના શરણે આવવા માટે બોલાવે છે. તેથી તે શ્રીહસ્ત દ્વાદશ સ્કંધરૂપ માનેલો છે. (૧) અષ્ટમ ને નવમ બે સ્તનરૂપ છે. દશમસ્કંધ હૃદયરૂપ છે, અને એકદશસ્કંધ મસ્તકરૂપ છે. એવી રીતે આર, અંગ, પ્રભુતાં છે. બીજા કેટલાંએક<sup>૨</sup> આ પ્રમાણે અગોની ગણના કરે છે. કે:-પ્રથમ ને દ્વિતીયસ્કંધ ચરણ, તૃતીય ને ચતુર્થસ્કંધ કટિપશ્ચાતભાગ, પંચમસ્કંધ કટી, પષ્ટમસ્કંધ ગુહ્ય, સપ્તમસ્કંધ ઉદર, અષ્ટમસ્કંધ હૃદય, નવમસ્કંધ બે હસ્તના અગ્રભાગ, દશમસ્કંધ મુખ, એકદશસ્કંધ લલાટ અને દ્વાદશસ્કંધ મસ્તક. (૯, ૧૦.) આ શ્રીભાગવતને પાકરૂપે 'ધારણ કરવાથી શ્રીકૃષ્ણનું' ધારણ થાય છે. 'અને તેનો અર્થ યથાર્થ જાણવાથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના<sup>૩</sup> સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે.' એટલે ભગવાન ભક્તિનું દાન કરે છે. જેના તેજનું માપ ન થાય એવા વ્યાસજીની સમાધિભાષા<sup>૪</sup> આ શ્રીમદ્-ભાગવત છે. (૧૧.) લૌકિકી<sup>૫</sup> અને પરમત<sup>૬</sup> એ બે ભાષા સમાધિભાષાનું પોષણ કરનારી છે તેથી તે બે ભાષા સમાધિભાષાને અનુસરીને પ્રમાણરૂપ છે; પણ તે ઉભયે ભાષા સમાધિ-ભાષાની સમાન સ્વતંત્ર પ્રમાણરૂપ નથી. (૧૨.) તેથી તેનો વિરોધ આવે તો તે દોષરૂપ ગણાતો નથી. તેનું વિશેષ વિવેચન ન્યાં ન્યાં લૌકિકી અને પરમત ભાષાં આવશે ત્યાં ત્યાં જતાવવામાં આવશે પ્રથમસ્કંધમાં હીન, મધ્યમ અને ઉત્તમ એમ ત્રણ પ્રકારનાં પ્રકરણ છે.<sup>૭</sup> (૧૩) તેવા લક્ષણોના અધિધારી કથા કહેવા તથા સાંભળવાને યોગ્ય છે. તેમાં હીનપ્રકરણમાં ત્રણ, મધ્યમમાં ત્રણ, અને ઉત્તમમાં તેર અધ્યાય છે. (૧૪) એમ ઝોગણીશ અધ્યાયે પ્રથમસ્કંધ કહ્યો છે. શુદ્ધેવજી પરીક્ષિત રામને જે સર્વ કથા કહેશે, અને તેમાં જે પ્રશ્નો તથા ઉત્તરો થશે તેનું શ્રવણ કરીને સ્વતંત્રૌશિક્ષિક શૌનકાદિક ઋષિઓને પ્રશ્નપૂર્વક કહેશે. તે બધી અવિષ્યવાર્તા, શ્રીભગવાને વ્યાસરૂપે અવતરી સમાધિધી હૃદયમાં જાણી મંગલાચરણથી લઈને પ્રસન્નપૂર્વક શ્લોકરૂપે કહી છે. "અહ્ય સાધાર અને શુદ્ધ છે. તેની ઉત્તમ શક્તિ આપા છે. (૧૬, ૧૭, ૧૮) તે માયા વડે સર્વ ઠેકાણે મોહ થાય છે તેમાંથી મુક્ત કરાવનારી સાક્ષાત્ ભક્તિ છે." આ અભિપ્રાય ભગવાને બ્રહ્માને કહ્યો, અને બ્રહ્માએ નારદજીને કહ્યો છે. (૧-૭-૪-૫-૬) શ્રીકૃષ્ણ ધર્મ જાણનાર વ્યાસજીને મોહ ઉત્પન્ન કરીને બીજા સાધનોથી તે મોહ નિવૃત્ત ન થયો એમ જતાવી નારદદ્વારા તે અભિપ્રાય જણાવ્યો. જેનું વાક્ય<sup>૮</sup> 'સર્વ સ્થલે પ્રમાણરૂપ ગણાય છે. (૨૦) વ્યાસજીએ અનેક સાધનો જાણવાપણના અભિમાનને લીધે નારદનું કહેલું જરામર માનવામાં નહિ આવવાથી સમાધિ કરી. તેમાં તેજ અભિપ્રાયનાં વ્યાસજીને સાક્ષાત્ દર્શન થયાં (જુઓ ભાગ. ૧. ૭ ૫-૬.). ત્યાર પછી તરતજ તેમણે સર્વ શાસ્ત્ર તથા પુરાણોથી વિવક્ષણપણું જાણીને પછી આ શ્રીભાગવત કહ્યું છે, આવી રીતે કહેવાથી અધિધાર માનેલો છે.

૧ અધિધાર અને સાધનથી ઉત્તમ ગતિએ જવાય છે. તેથી તે બે લીલાના પ્રતિપાદક સ્કંધ ચરણરૂપ માનેલા છે. ૨ બીજાં વિદ્વાનો પણ શ્રીભાગવતના દ્વાદશ સ્કંધ પ્રમાણ અંગરૂપ માને છે. તે જતાવવા સાર તે મન પણ લખેલો છે. ૩ આરસ્કંધ આરઅંગરૂપ સમજીને યાદ કરે એટલે પ્રમાણ સ્વરૂપનું અનુસંધાન રહેવાથી તે સ્વરૂપ હૃદયમાં સ્થિર રહે. ૪ સમાધિમાં અનુભવ કરી લખેલ છે માટે. ૫ લોકની રીતે જે લખેલ છે તે (જેમ દશમસ્કંધમાં લખ્યું છે કે:-શ્રીકૃષ્ણની સ્ત્રીઓ સગરે બાલતા કુકડાને શાપ દા.છ.) ૬ જે શુદ્ધેવજીને કહ્યું છે કે બીજા આમ કહે છે. અથવા બીજા પાત્રોથી સાંભળેલ કહ્યું છે તે. ૭ આવી રીતે પ્રકરણનો વિભાગ બીજાના નિબંધમાં પણ લખેલો છે. ૮ વ્યાસજીનું.

પ્રથમ પ્રકરણમાં શ્રીભાગવતનો પ્રસંગ, દ્વિતીય પ્રકરણમાં સાધન અને તૃતીય પ્રકરણમાં ફલનું કથન કર્યું છે.

પ્રથમ પ્રકરણના ત્રણ અધ્યાય છે. કથા કહેનારમાં વિશ્વાસ અને માન્યશુદ્ધિ-એ શ્રોતાના ઉત્તમ અધિકારનું લક્ષણ છે. તેમાં જોડેલે અર્થે તારતમ્ય-હોય તેડેલે અર્થે અધિકારમાં હીનપણું છે. આ પ્રકરણ પ્રસંગ સમજવા માટે છે. શ્રીભાગવતનો પ્રસંગ જ્યાં ત્યાં ગમે તેમ ન કરવો. અતિ શુદ્ધ અને તીર્થમાં પ્રીતિવાળા મહાપુરુષો પ્રાર્થના કરે ત્યારે જ કરવો. તીર્થનું સેવન કરનારા, યજ્ઞાદિકથી પવિત્ર થયલા શ્રોતા કૃપા અને સત્સંગ વડે યત્નથી શ્રીકૃષ્ણવિષયક પ્રશ્ન કરે ત્યારે સંક્ષેપમાં તેનો ઉત્તર આપી વક્તાએ તેની જિજ્ઞાસા નિવૃત્ત કરવી. સાર પછી શ્રોતાને વિશેષ ઉત્કણ થાય તો અગ્રે વિશેષ કથન કરવું-એવી સદા રીતિ છે. આ પ્રથમ પ્રકરણના વક્તા સત્ તથા શ્રોતા શૌનકાદિ છે આ હીન પ્રકરણ કહેવાય છે, કારણ કે વક્તા તથા શ્રોતા ઉભાએ હીન છે. જો કે વક્તા ચત્ત સર્વજ્ઞ છે. એણે સમગ્રદાય વડે શ્રીશુક જેવા પુરુષના મુખે શ્રીમદ્ભાગવતનું શ્રવણ કરેલું છે. ભક્ત છે, તોપણ વૈરાગ્યરહિત છે. વળી સૂતપૌરાણિકને પુરાણ વાંચવાની આજ્ઞાવિકા હોવાથી યદ્યપિ તેણે શ્રીશુકેવળ પાસેથી શ્રીમદ્ભાગવતનું શ્રવણ કર્યું તો પણ તેને તેનું ઉત્તમ ફલ પ્રાપ્ત થયું નહિ. યદ્યપિ તેમણે શ્રીમદ્ભાગવત વાંચી આજ્ઞાવિકા ચલાવી નથી તોપણ અન્ય પુરાણો વાંચી નિર્વાહ કરેલો છે તેથી એમણે નામવિક્રય કર્યો છે, એટલે એવાં વિક્રય કરનારને વિક્રયથી સિદ્ધ થતા દ્રવ્યાદિ વિના બીજું અધિક ફલ પ્રાપ્ત થયું નહિ! એ રીતે દ્વિતીય પ્રકરણના વક્તા નારદ તથા તૃતીય-ઉત્તમ-પ્રકરણના વક્તા શ્રીશુક કરતાં આ પ્રકરણમાં કહેલા વક્તા સત્ હીન અધિકારવાળા છે. વળી આ પ્રથમ પ્રકરણના શ્રોતા શૌનકાદિક અધિકારી પણ હીન અધિકારવાળા છે, કારણ કે તેમને યજ્ઞાદિક કરવામાં આસક્તિ છે, તેમજ અમે બધે શિષ્યો એકત્રિત કર્યા છે, તથા વક્તા સત્ હીન જ્ઞાતિના છે, પુરાણાદિથી આજ્ઞાવિકા ચલાવે છે! સૂતને અમે યજ્ઞના અનવસરમાં હરિગાથા કરવા બોલાવી એને બ્રહ્મસન આપીએ છીએ ત્યારે એ ક્યાં કરી શકે છે?—એ રીતનું શ્રીભાગવતે ગુપ્ત અભિમાન છે તેથી એવા શાનકાદિ શ્રીભાગવતે પણ સમગ્ર ફલ થયું નહિ. પણ શ્રીભાગવતના શ્રવણવડે દૃઢ જ્ઞાન થવાથી ભક્તિયુક્ત કર્મ કરી તેઓ ભગવદ્દેવાથી મુક્ત થશે. આમ તેમનો અધિકાર, દ્વિતીય પ્રકરણના શ્રોતા વ્યાસ, તથા તૃતીય પ્રકરણના શ્રોતા પરીક્ષિત કરતાં હીન છે.

દ્વિતીય પ્રકરણ ૪-૫-૬ ત્રણ અધ્યાયનું છે. તેમાં વક્તા નારદ તથા શ્રોતા વ્યાસના દૃષ્ટાન્તથી મધ્યમ અધિકારવાળા વક્તા તથા શ્રોતાનાં લક્ષણો પ્રતિપાદિત કર્યાં છે. નારદજીએ બ્રહ્માજી પાસેથી શ્રીમદ્ભાગવતનું શ્રવણ કર્યું છે, તોપણ નારદજી ભગવાનના અધિકારી હોવાથી એમને જીવોને જ્ઞાનદાન કરવાના પોતાને સેવિકા અધિકારના કાર્યમાં આવેશ વિશેષ રહે છે, જેથી સર્વજ્ઞ દૃઢ વૈરાગ્ય એમને સિદ્ધ થયો નથી, તેથી એમનો અધિકાર મધ્યમ છે. શ્રીમદ્ભાગવતનું વક્તા સૂતને રાખ્ધતઃ જ્ઞાન થયું છે, તેથી વક્તા તરીકે એમનો હીન અધિકાર છે, વક્તા નારદને અર્થતઃ જ્ઞાન થયું છે તેથી એમનો મધ્યમ અધિકાર છે, અને વક્તા શ્રીશુકને વૈરાગ્યયુક્ત જ્ઞાન થયું છે, તેથી એમનો અધિકાર ઉત્તમ છે. શ્રીમદ્ભાગવતના શ્રવણકથનાદિમાં ઉત્તમ અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા વૈરાગ્યની અપેક્ષા છે, કારણ કે વૈરાગ્ય સિદ્ધ થાય ત્યારે ભગવાનનો આવેશ અન્તઃકરણમાં થાય છે. નહિ તો ચિત્તમાં જ્ઞાનથી વિશેષ ઉત્પન્ન થાય છે, પ્રમાણ કરતાં પ્રમેયજ્ઞ અધિક છે, તેથી નારદને ભગવદ્દિગ્દેશથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો નહિ. શ્રીમદ્ભાગવતનું શ્રવણ, વૈરાગ્ય સંપ્રાદિત કરી, કરવું, વૈરાગ્ય આવે તો જ ઉત્તમ અધિકાર સિદ્ધ થાય છે. એ વૈરાગ્યસિદ્ધિને

અર્થેજ તૃતીય પ્રકરણમાં ૧૨ અધ્યાયથી વૈરાગ્યનું નિરૂપણ કર્યું છે, અને ત્યારે જ પરીક્ષિતને શ્રીમદ્ભાગવતના શ્રવણને અર્થે ઉત્તમ વૈરાગ્યવાળો અધિકાર સિદ્ધ થયો. શ્રીસૂતનો નામવિક્ષેપદોષ તેમજ નારદનો સત્તા, અધિકારરૂપ પ્રતિબંધ—આ ઉભયે દોષ શ્રીશુકદેવજીમાં ન હતા તેથી એમને દૃઢ વૈરાગ્ય હોવાથી શ્રીશુકનો શ્રીમદ્ભાગવતને વિષે ઉત્તમ અધિકાર હતો. તેને લીધે એમની ભક્તિ દૃઢ થઈ હતી અને એમનો ભગવાનને વિષે પ્રવેશ થવારૂપી લય પણ સત્વર સિદ્ધ જ હતો, ફક્ત એમને પરીક્ષિત જેવા ભક્તને ભગવત્કથાનું શ્રવણ કરાવવાનું હતું તેથી જ એમને સત્વર ભગવત્પ્રવેશ થવામાં વિલમ્બ થયો હતો.

ભક્તોના મરણ સમયે ભગવત્કથાનો પ્રતિબંધ થાય એ યુક્ત છે. એ રીતે એમ ફક્ત થાય છે કે નામવિક્ષેપી દોષ તથા સત્તા-અધિકારનો લોભ દૂર કરવાથી અને શ્રીમદ્ભાગવતના શ્રવણની આવૃત્તિ કરવાથી દૃઢ વૈરાગ્ય સિદ્ધ થાય છે.

આ પ્રકરણમાં વક્તા નારદજીના શ્રોતા વ્યાસજી પોતે તર્કથી સર્વ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે એમ છે, ભગવાનના જ્ઞાનાવતાર છે, છતાં પણ એમને પરપ્રાપ્તિમાં ભગવાન વિના નાના પ્રકારના અન્ય સર્વ સાધનોનું વિશેષ જ્ઞાન છે અને તેમાં અત્યંત આસક્તિ છે. એમનો અધિકાર મધ્યમ છે; વળી નારદનો ઉપદેશ વ્યાસજી તત્સણેજ પ્રમાણરૂપ ગણતા નથી, પણ પોતાને સમાધિમાં બ્યારે નારદનો ઉપદેશ યથાર્થ અનુભવાય છે ત્યારે તેમણે નારદનો ઉપદેશ પ્રમાણ ગણ્યો છે, ત્યાં સુધી પોતે એ ઉપદેશને દુર્બલ સમજતા હતા. તેથી પણ વ્યાસજી મધ્યમ અધિકારવાળા છે, જ્યારે શ્રોતા પરીક્ષિતને ગુરુ શ્રીશુકદેવજીના કથનમાત્રથીજ સર્વ સન્દેહની નિવૃત્તિ થઈ હતી. તેમનો વૈરાગ્ય ઉત્તમ હતો! અને અંતે મહાદેવ પણ થયું હતું! તેથી પરીક્ષિતનો શ્રીમદ્ભાગવતના શ્રોતા તરીકેનો અધિકાર સૌનકાદિ ઋષિઓ તથા વ્યાસજી કરતાં ઉત્તમ છે એમ સમજવું. સત્ પૌરાણિકે શ્રીમદ્ભાગવતની ઉત્પત્તિ તથા પ્રવૃત્તિ જે હેતુપૂર્વક કહી છે તે પોતાનાં અધિકારથી કહી નથી, પણ શ્રીમદ્ભાગવતની કથાના પ્રસંગરૂપે કહી છે, તેથી પ્રથમ પ્રકરણના (૧-૩) ત્રણ અધ્યાયમાં પ્રસંગે કહ્યો છે; દ્વિતીય પ્રકરણના (૪-૫-૬) ત્રણ અધ્યાયમાં શ્રીમદ્ભાગવત થવાનો હેતુ કહ્યો છે; અને તૃતીય પ્રકરણમાં (૭-૧૯) તેર અધ્યાયમાં શ્રીમદ્ભાગવતની ઉત્પત્તિ તથા પ્રવૃત્તિનું કથન છે. એ રીતે પ્રથમ પ્રકરણ હીન, દ્વિતીય પ્રકરણ મધ્યમ, તથા તૃતીય પ્રકરણ ઉત્તમ કહેવાય છે. હીન પ્રકરણમાં પદ્મપ્રેન કરી પ્રસંગે કહ્યો ત્યાર પછી મધ્યમ પ્રકરણમાં નારદજી વ્યાસજીને શ્રીમદ્ભાગવત કરવાનું કહે છે. તે ઉપરથી વ્યાસજી શ્રીમદ્ભાગવત કહે છે, એટલે કથાનો પ્રારંભ થાય છે, તે ઉત્તમ પ્રકરણમાં આવે છે.

દ્વિતીય મધ્યમ પ્રકરણમાં તેમજ પ્રથમ હીન પ્રકરણમાં ત્રણ ત્રણ અધ્યાય છે, અને પ્રત્યેકમાં એક અધ્યાયમાં પ્રશ્નોનું નિરૂપણ છે. તથા બીજા એ અધ્યાયવડે તે પ્રશ્નના ઉત્તરનું નિરૂપણ છે. વળી નારદજી કરતાં વ્યાસ ઉત્તમ છે તેથી નારદજી વ્યાસની પાસે શ્રીમદ્ભાગવતની કથા કરવા આગ્રહ નથી, પરંતુ ખેદનિવૃત્ત કરી સન્તોષ પામવા શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્ર કરવાનું સચન કરે છે, તેથી પણ એમનો અધિકાર મધ્યમ છે.

ઉત્તમ પ્રકરણમાં શ્રોતા પરીક્ષિતનો અધિકાર વૈરાગ્યથી સિદ્ધ થયો છે. એટલે તેમણે “હવે મરણ સમયે શું કરવું? અને સર્વદા શું કરવું?” એવો શ્રીશુકદેવજીને પ્રશ્ન કર્યો છે. એટલો અધિકાર જ પ્રથમ રક્ત્ત્વમાં નિરૂપિત કર્યો છે. તેનો ઉત્તર દ્વિતીય રક્ત્ત્વમાં આપ્યો છે.

શ્રીશુક્રદેવજીનો વૈરાગ્યયુક્ત ઉત્તમ અધિકાર સ્પષ્ટ જ છે, એટલે, તેનું વિશેષ કથન કર્યું નથી. શ્રીશુક્રદેવજીએ શ્રીભાગવતના ત્રણનું સામાન્ય અર્જ એક દ્વિતીય સ્કન્ધથી કર્યું છે, તેમાં પ્રથમ શ્રોતાનું ઉત્તમપણું સિદ્ધ થવા માટે સામાન્ય તથા વિશેષ એમ બે પ્રકારના પ્રશ્નો શ્રોતાએ કર્યા છે. તેમના ઉત્તરનું ચૂંચન શ્રીશુક્રદેવજીએ કૃત બે અધ્યાયથી કર્યું છે, બાકી સર્વ પ્રશ્નો વિશેષ ઉત્તર તો સમ્પૂર્ણ શ્રીમદ્ભાગવતથી જ થશે. તેથી સમસ્ત ભાગવતનો પ્રમાધ્યાય પ્રથમે સ્કન્ધનો પ્રથમાધ્યાય છે, કારણ કે એમાં પૂછેલા પ્રશ્નના વિશેષ ઉત્તરરૂપે શ્રીમદ્ભાગવત પ્રવૃત્ત થયું છે. એ પદ્મપ્રશ્ન શ્રીકૃષ્ણવિષયક છે. તેથી શ્રીમદ્ભાગવતમાં ભગવાનનું પ્રતિપાદન છે. મગ્ગ શબ્દથી અશ્વર્થ, વીર્ય, શ્રી, યશ, જ્ઞાન, તથા વૈરાગ્ય એ પદ્મ ગુણોનો બોધ થાય છે, અને આ પદ્મ ધર્મથી વિશિષ્ટ થયેલા ધર્મ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ છે. પદ્મ પ્રશ્નો ભગવાનના પ્રત્યેક પદ્મ ગુણનું પ્રતિપાદન કરે છે. (બુદ્ધિ પ્રથમાધ્યાયના સારાંશ તથા પૃથક્કરણ) તેથી શ્રીમદ્ભાગવતના પ્રત્યેક બે સ્કન્ધથી ભગવાનના એક એક ગુણનું નિરૂપણ થાય છે. જેમકે પ્રથમ બે સ્કન્ધ વડે ભગવાનના જ્ઞાનધર્મનું, તૃતીયચતુર્થસ્કન્ધ વડે સર્ગવિસર્ગલીલાથી ભગવાનના વૈરાગ્યધર્મનું, પચ્ચમ તથા પદ્મ સ્કન્ધના સ્થાન તથા પુષ્ટિલીલા વડે દ્વિવિધ (વીર્યાદિ) ધર્મનું, સત્તમ અષ્ટમ સ્કન્ધ વડે ભગવાનના અશ્વર્થધર્મનું, નવમ દશમ સ્કન્ધવડે ભગવાનના યશધર્મનું, તથા એકાદશ દ્વાદશ સ્કન્ધવડે ભગવાનના શ્રીધર્મનું નિરૂપણ થાય છે. એ રીતે શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્ર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું નિરૂપણ કરે છે.

## પ્રથમાધ્યાય.

આ અધ્યાયના વાક્યના અર્થનો સંગ્રહ થાય ત્યારે સમગ્ર અધ્યાયનો સમૂહરૂપ અર્થ નિશ્ચિત થઈ શકે. તેથી પ્રથમ શ્લોકનો અર્થ આપે છે. પ્રથમ શ્લોકનો અર્થ મૂકેલ છે. દ્વિતીય તથા તૃતીય શ્લોક પ્રકૃત એવા શ્રીમદ્ભાગવતને વિષે નિગમકલ્પતરુનું ફલરૂપત્વ તથા કેવલ-રસાત્મકત્વ અને પાનયોગ્યત્વ પ્રતિપાદિત કરી શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્રનો ઉત્કર્ષ સિદ્ધ કરે છે. ચતુર્થ તથા પચ્ચમ શ્લોકવડે શ્રીમદ્ભાગવતનો પ્રસન્ન અર્થ છે. નૈમિષારણ્યને વિષે શ્રીશાનકાદિક ઋષિઓ સહસ્રસંવત્સરના અને સિદ્ધ થાય એવા લીર્ધસત્ર પ્રારભીને અવકાશના સમયમાં હરિગાથાનું ગાન કરવાને બેઠા હતા અને ત્યાં શ્રીસૂતપૌરાણિક આવ્યા. તેમને ભગવતકથાનું ગાન-ગ્યાખ્યાન કરતાં આવડે છે અને તેઓના સર્વ પ્રશ્નનું સમાધાન શ્રીસૂત કરી શકશે એમ નિશ્ચય તેમને થયો હતો, તેથી તેમણે એ શ્રીસૂત જેમને વેદવ્યતિરિક્ત સર્વજ્ઞાન હવું તેવાને પણ પોતાની સલામાં તેમના બહુશ્રુતત્વને લીધે પૂછાસન આપ્યું, અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણવિષયક પદ્મ પ્રશ્ન કર્યા. પદ્મથી અષ્ટમ (૬-૭-૮) શ્લોક પર્યંત શ્રીસૂતની પ્રશંસા કરી છે એ રીતે પ્રથમ અષ્ટ શ્લોક વડે હોદાદ્ધાત થયો છે. નવમ શ્લોક વડે પ્રથમ પ્રશ્ન ફક્ત અર્થાત્ ધર્મપરત્વે કર્યો છે. દ્વિતીય પ્રશ્ન ૧૦-૧૨માં એમ ૨૧ શ્લોકવડે સાધન-જ્ઞાન પરત્વે કર્યો છે. ત્યાર પછી શ્રીકૃષ્ણને વિષે ચાર પ્રકારે પ્રશ્ન કર્યા છે. તેમાં પ્રથમ પ્રશ્ન શ્રીકૃષ્ણના અવતારપ્રશ્નનો અર્થ છે અને તે ૧૨-૧૬ શ્લોકમાં કર્યો છે; દ્વિતીય પ્રશ્ન શ્રીકૃષ્ણના લીલા કર્મ-ક્રિયાસમ્બન્ધી છે અને તેનું નિરૂપણ ૧૭ માં શ્લોકમાં છે; તૃતીય પ્રશ્ન શ્રીકૃષ્ણના રૂપસમ્બન્ધી છે અને તેનું નિરૂપણ ૨૦ માં શ્લોકમાં

છે. અવાન્તર પ્રશ્નઃ શ્રીકૃષ્ણના શ્રવણના આદરસમ્બન્ધી છે, અને તેનું નિરૂપણ મધ્યમાં ૧૬ માં શ્લોકમાં છે. ૧૮ તથા ૧૯ શ્લોકમાં સિદ્ધાંત છે. અવતારકથાનો પ્રશ્ન છે; તથા અન્તિમ ચતુર્થાંશ પ્રશ્ન શ્રીકૃષ્ણ સ્વધામને વિષે પદાર્થોત્તો પછી આ અવતારદશામાં ધર્મ કોને શરણ ગમે છે, હવે શી રીતે ઉદ્ધાર થાય? એ પ્રશ્ન ૨૩ માં શ્લોકમાં છે. ૨૧ માં શ્લોકમાં પ્રથમનો શ્રોતા જિજ્ઞાસુ હોવાને બદલે એમ શ્રોતાને અધિકાર તથા વક્તાએ શ્રીમદ્ભાગવતનું શ્રવણ લક્ષ્ય મુખે કર્યું હોવું, બેઠેલે એમ વક્તાનો અધિકાર. ૨૩ માં શ્લોકમાં થયો છે. આ અધ્યાયને પ્રશ્નોધ્યાય કહ્યો છે. અર્થાત્ આ અધ્યાયમાં જે શ્રીકૃષ્ણવિષયક પદ્ય પ્રશ્ન થયા છે તેના ઉત્તરરૂપે સમસ્ત શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્રનો વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે. સર્વજ્ઞ ભાગવતને વિષે શ્રી ભગવાનનું જ પ્રતિપાદન છે. એ ભગવાનને વિષે ઐશ્વર્યધર્મ વીર્ય, શ્રી યશ, વૈરાગ્ય તથા જ્ઞાન એ પદ્ધતિ સિદ્ધ થાય છે. એ ભગવાનના પદ્ધતિનું જ્ઞાન તથા એમના ધર્મો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું જ્ઞાન શ્રીમદ્ભાગવત કરાવે-તોજ એ શાસ્ત્રની અપ્રતિ સાર્યક ગણાય, તેથી જ આ પ્રથમાધ્યાયમાં જ્ઞાનકાદિ અપિઓએ શ્રીકૃષ્ણવિષયક પદ્ય પ્રશ્ન કર્યા છે. શ્રોતાના એ પદ્ય પ્રશ્ન, શ્રીકૃષ્ણવિષયક હોવાથી વક્તા શ્રીકૃષ્ણ શ્રોતાઓને અભિનન્દન આપે છે. (ભુઓ. ૧-૨-૫-મુનયઃ સાધુપૃષ્ઠોઽહં-ચત્ક્રતઃ કૃષ્ણસમ્પ્રશ્નઃ) સર્વ પ્રશ્ન વડે શ્રીકૃષ્ણ રૂપી જ પરમતત્ત્વ પૂજવામાં આવ્યું છે તે આપના સાધુ પ્રશ્ન છે. એ રીતે પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પણ જેને વિષે પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે એવા એ લીલારૂપ શ્રીકૃષ્ણનું જ નિર્વચન કરવામાં આવે છે. એ રીતે આ શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્રની ભગવદ્વિષયક સંગતિ પણ સિદ્ધ થઈ ગય છે. શ્રીમદ્ભાગવતના પ્રત્યેક રક્ષન્ધય ભગવાનના પ્રત્યેક ધર્મનું પ્રતિપાદન કરે છે. પ્રથમ અને દ્વિતીય રક્ષન્ધ ભગવાનના જ્ઞાનધર્મનું, તૃતીય તથા ચતુર્થ રક્ષન્ધ સર્ગ તથા વિસર્ગ લીલાનું પ્રતિપાદન કરી ભગવાનના વૈરાગ્યધર્મનું, પચમ તથા પછ રક્ષન્ધ ભગવાનની રચાન તથા પુષ્ટિલીલાનું નિરૂપણ કરી એમના દ્વિવિધ ધર્મનું (ધર્મ તથા વીર્યનું), સપ્તમ તથા અષ્ટમ રક્ષન્ધ એમના ઐશ્વર્યનું, નવમ તથા દશમ રક્ષન્ધ એમના યશનું, અને એકાદશ તથા દ્વાદશ એમના શ્રીધર્મનું પ્રતિપાદન કરે છે અને સમગ્ર શાસ્ત્ર એ પદ્ધતિયુક્ત લીલાસમધર્મો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું નિરૂપણ કરે છે. અથવા ઐશ્વર્યાદિ ક્રમે પ્રત્યેક રક્ષન્ધવિષે સર્વધર્મની ઉપપત્તિ સમજવી. એ પદ્ય પ્રશ્નો તથા તેમના ઉત્તરનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે:—

(૧) સર્વ પ્રાણિમાત્રનું એકાન્તત્ત્વ પરમશ્રેયનો સમાવેશ કરે એવું ઇશ્વર પરમ સ્વરૂપે તત્ત્વ સરસ રીતે સર્વશાસ્ત્રમાંથી સુનિશ્ચિત કર્યું હોય તો તે કહો. ભુઓ (૧-૧-૬) તથા ટિપ્પણ. આ પ્રશ્ન ક્ષણવિષયક છે. ધર્મપરત્વ છે, અને એનો ઉત્તર સૌમાન્યતા દ્વિતીય અધ્યાયના પ્રારંભમાં ૬-૧૦ એમ પાંચ શ્લોકમાં અષ્ટાક્ષર ભગવાનને વિષે અદૈત્યો અપ્રતિદત્તા લક્ષિત એજ પુરુષોનો પરમ ધર્મ છે, કે જેથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે. હસાદિ પાંચ શ્લોક વડે આપ્યો. આ ધર્મનિર્ણયક ઉત્તરને વિષે પાંચ શ્લોક છે, તેથી વેદના પૂર્વકાણ્ડમાં કહેલા યજ્ઞાત્મક પચ્ચવિધ ક્રિયાશક્તિવિશિષ્ટ પરબ્રહ્મ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણરૂપી અર્થનું પ્રતિપાદન થયું છે એમ સમજવું.

(૨) સાધનવિષયક દ્વિતીય સ્તોત્ર છે. એ પ્રશ્નનું નિરૂપણ ૧૭-૧૧-૧૨૬ એમ ૨૧ શ્લોકમાં કર્યું છે. ભુઓ ૧૧-૧૨-૧૩ નું ટિપ્પણ. આ કલિકાલમાં ઘેલા અત્યાયુષ્યવાળા છે, મન્દ છે, રોગાદિથી ઉપદ્રુત છે, રોગાદિ, જ્ઞાનેન્દ્રિયદોષ, કર્મેન્દ્રિયદોષ, સદગ દોષથી અશક્ત થાય છે! એમને કરવાનું, શ્રવણ કરવાનું, વિચારવાનું બદ્ધ છે! એ જોવા પિશાચવત્ પરિભ્રમણ થયા કરે છે તેથી એમના પર કૃપા કરી દ્વિવિધ દુઃખ નિવૃત્ત કરી પરમશુભ પ્રાપ્ત કરાવે એવું

કોઈ સર્વ શાસ્ત્રના સારરૂપ, સર્વસાધારણ સરત્ર, સાધન હોય! આ પ્રત્યેક ઉત્તર જ્ઞાન પરત્વે છે અને તેનું નિરૂપણ સામાન્યતઃ દ્વિતીય અધ્યાયના ૧૧-૨૨ એમ દ્વાદશ શ્લોકમાં આવ્યું છે. તત્ત્વને જાણનારા “બ્રહ્મ, પરમાત્મા, ભગવાન” ઇત્યાદિવિષયક અદ્વૈત જ્ઞાનને તત્ત્વ કહે છે- એમ પ્રારંભી દ્વાદશ શ્લોકથી જ્ઞાનનો વિચાર કર્યો છે. આ દ્વાદશ શ્લોકોએ પ્રેરના ઉત્તરકાણ્ડમાં કહેલા જ્ઞાનાત્મક દ્વાદશજ્ઞાનશક્તિવિશિષ્ટ પુરુષોત્તમ પરબ્રહ્મ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણરૂપી અર્થનું નિરૂપણ કર્યું છે એમ સમજવું. કૃતિ પણ કહે છે કે “પુરુષ દ્વાદશવિધ છે.”

“સત્ત્વદશો વૈ પ્રજાપતિઃ” એ શ્રુત્યનુસાર સમગ્ર વેદની ગતિ “સમદશ” છે તેથી દ્વિતીય અધ્યાયના ૧૭ શ્લોક (૫-૨૨) રૂપ ઉત્તર વડે ઉભય કાણ્ડથી પ્રતિપાદિત યતા યજ્ઞાત્મક ધર્મરૂપ ક્રિયાશક્તિ તથા જ્ઞાનાત્મક તત્ત્વરૂપ જ્ઞાનશક્તિ-એ ઉભય શક્તિથી વિશિષ્ટ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણરૂપી અર્થનું પ્રતિપાદન થાય છે. એ ભગવાનનું અવજ્ઞ, કીર્તન, ધ્યાન તથા સેવન, કરવું. પ્રભુ પ્રસન્ન થાય એવી ભક્તિ કરવી એમ અન્તમાં નિશ્ચય કર્યો.

(૩) તૃતીય પ્રશ્ન ભગવદ્વતારપ્રયોજનવિષયક છે. ભગવાન શું અસાધારણ પ્રયોજનથી મનુષ્યશ્લોકમાં દેવકીજી જેવી પરાધીન વસુદેવની ભાર્યાને વિષે, કારાગૃહમાં મધ્યરાત્રિએ પ્રકટ થયાં? ભગવાને કંસાદિના વધ શા માટે અન્ય કોઈ દેવદેવાન્તર પાસે ન કરાવ્યો? શા માટે ભગવાને વૈકુણ્ઠનો ત્યાગ કર્યો, સનકાદિ મુક્ત મુનિવત્ શા માટે ભક્તિભાજના મનમાંથી વા દેહમાંથી પ્રકટ થયા નહિ? આ પ્રશ્નો અર્થાં (૧૨-૧૬) શ્લોકમાં કરી છે. પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણના જન્મકારણ-અવતાર પ્રયોજનનો સામાન્યતઃ ઉત્તર દ્વિતીય અધ્યાયના ૨૩-૨૯ એમ સાત શ્લોકમાં આપ્યો છે. તેમાં પાંચ (૨૩-૨૭) શ્લોક વડે ભગવદ્વતારમાં અપેક્ષિત એવા શુદ્ધ સત્ત્વનો નિર્દાર કર્યો, અને ભગવાનનું જે શુષ્ણાતીત સ્વરૂપ છે તેનો નિશ્ચય (૨૮-૨૯) બે શ્લોકથી કર્યો. આ ભગવદ્વતારના પ્રયોજનનો વિચાર ભક્તિાધિકાર પ્રતિપાદિત કરી વિશેષ ભક્તિ સિદ્ધ કરાવવા સામાન્ય કર્યો છે. શૌનકાદિક શ્રોતાઓની કૃષ્ણસ્વરૂપવિષયક શ્રદ્ધા કેવી છે-આ સામાન્ય અવતારોનો ઉત્તર આપવાથી એમને વિશેષ જિજ્ઞાસા થાય છે કે કેમ-એ યથાર્થ પરીક્ષા કર્યા પછી શ્રીસત્ એ મૂલકૃષ્ણાવતાર પ્રયોજનવિષયક વિસ્તૃત વિવેચન અગ્રે કુંતીસ્તુતિમાં (૧-૮-૩૧-૪૨) શ્લોકમાં કરશે. આકૃષ્ણ-વિષયક જન્મપ્રયોજન તથા ફલરૂપી વાક્ય, સ્વરૂપજ્ઞાનરહિત હોય એવા શ્રોતાઓને સત્ત્વર કહેવાય નહિ તેથી પ્રથમ તો સામાન્ય અવતારનું પ્રયોજન સામાન્યતઃ પ્રભુ સમજાવ્યું છે કે કેમ અને એમને મૂલસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણભગવાનને વિષે અતિશય શ્રદ્ધા તથા જિજ્ઞાસા થઈ છે કે કેમ એની પરીક્ષા કરવા સામાન્ય અવતારનું પ્રયોજન કહ્યું છે.

(૪) ચતુર્થ પ્રશ્ન ભગવદ્લીલાના ઉદાર ચરિત્રવિષયક છે. એ ભગવાનના કર્મ નવા. ક્રિયા વિષયનો આ પ્રશ્ન ૧૭ માં શ્લોકમાં કર્યો છે. એ પ્રત્યેક ઉત્તર દ્વિતીય અધ્યાયના (૩૦-૩૪) પાંચ શ્લોક વડે સામાન્ય રીતે શ્રોતાઓને વિશેષ ભક્તિ સિદ્ધ કરવા આપ્યો છે. અવતારની પૂર્વ-દશામાં સ્વરૂપસ્થિતિ, ભગવાનની ઉત્પત્તિ કરવાની સૃષ્ટિલીલા, જગતને વિષે સર્વાન્તર્યામીરૂપે પ્રવેશ કરવાની લીલા, જગતમાં વિચિત્ર નાનાવિધ રૂપો પ્રકટ થવાની લીલા, ભોગલીલા તથા જગતની રક્ષાલીલા એમ પાંચ પ્રકારની લીલાનું નિરૂપણ કર્યું છે. અવતારદશાની અનેકવિધ લીલા ચરિત્રનું કથન તૃતીય અધ્યાયમાં થશે.

(૫) પચમ પ્રશ્ન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણભગવાનના રૂપસમ્બન્ધી છે; અને તેનું નિરૂપણ પ્રથમ અધ્યાયના ૨૦ માં શ્લોકમાં થયું છે. એનો ઉત્તર તૃતીય અધ્યાયમાં (૧-૫) પાંચ શ્લોક વડે પુરુષોત્તમ ભગવાનના રૂપનું તથા (૨૧-૫-૨૭) શ્લોકવડે અશવતારના રૂપોનું નિરૂપણ કરી આપે છે, અને અન્તે સિદ્ધ કરે છે કે હરિ ભગવાનના અવતાર અસંખ્યગેય છે. એ અવતારો તથા ઋષિ, મનુ, દેવ, મનુપુત્ર, પ્રજાપતિ એ સર્વ પુરુષ ભગવાનના અંશ કક્ષા છે, જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ પોતેજ સાક્ષાત્ ભગવાન છે, અને એ શ્રીકૃષ્ણભગવાન જ યુગે યુગે દૈત્યથી પીડા પામતા જગતને આનન્દ-મુખનું દાન કરે છે.

(૬) આ કલિયુગમાં અનવતારદશામાં ધર્મ કોને શરણુ ગયો છે? એ ૫૪ પ્રશ્ન આ અધ્યાયના અન્તિમ ૨૩ માં શ્લોકમાં થયો છે. એનો ઉત્તર તૃતીય અધ્યાયમાં ૪૩ માં શ્લોકમાં આપ્યો છે. ત્યાં ૨૫૪ ઉત્તર આપ્યો છે કે કૃષ્ણપ્રભુ સ્વધામને વિષે પદાર્થો તેમની સાથે જ ધર્મ પણ આપ્યો ગયો છે. કલિકાલમાં ધર્મ સ્થિતિ કરતો હોય તો કોને શરણુ થયો છે એમ ચિન્તા કરવી યોગ્ય છે. કલિયુગ અન્ધકાર સમાન છે. તેથી લોકોના જ્ઞાનચક્ષુ અન્ધ થઈ ગયા છે. તેઓ અન્ધ છે એમ નહિ પરન્તુ અન્ધ જેવા જ છે. એથી પુનઃ ધર્મનું સ્થાપન કરવાને અર્થે આ પુરાણભાસ્કર શ્રીમદ્ભાગવતનું પ્રાકટ્ય ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કરાવ્યું છે. એ શ્રીમદ્ભાગવત શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું નામાત્મક સ્વરૂપ છે તેથી એનો આશ્રય કરવાથી કલિકાલના જીવોને ધર્મ પણ સિદ્ધ થશે!

આ ૫૪ પ્રશ્નમાંથી પ્રથમ ચાર પ્રશ્નો ઉત્તર સૂતે દ્વિતીય અધ્યાયમાં અને છેલ્લા એ પ્રશ્નો ઉત્તર તૃતીય અધ્યાયમાં આપ્યો છે.

આ ૫૪ પ્રશ્નના વિશેષ ઉત્તર સાથે શ્રીકૃષ્ણમુખે જે શ્રીમદ્ભાગવત પોતે શ્રવણ થયું છે તેનું શ્રવણ સૂત કરાવશે અને સમગ્ર અન્થનું વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કરશે. ચતુર્મૂર્તિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતે જ સમગ્ર વેદના પૂર્વ-કર્મકાણ્ડના તથા ઉત્તર-કાણ્ડના અર્થરૂપ થયા છે. તેથી પ્રથમ અશ્વત્થ પૂર્વકાણ્ડના વેદાર્થભૂત પરબ્રહ્મ ભગવાનને વિષે છે, અને અવશિષ્ટ અશ્વત્થપુત્ર ચતુર્મૂર્તિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું નિરૂપણ કરે છે. અર્થાત્ શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્ર વેદમાં સિદ્ધ કરેલી પરબ્રહ્મની ક્રિયાશક્તિ તથા જ્ઞાનશક્તિ—એ ઉભયશક્તિવિશિષ્ટ તથા તે ઉપરાન્ત અન્ય સર્વ શક્તિથી વિશિષ્ટ થયેલા પરબ્રહ્મ સાકાર પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું વિસ્તારપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે. અર્થાત્ શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્ર વેદના અર્થનું ઉપબૃંહણ કરે છે. આ ૫૪ પ્રશ્નના ઉત્તરો તથા વિશેષ વ્યાખ્યાન હૃદયને વિષે પરમાર્થતઃ તત્ત્વરૂપે સ્થિર થાય તો ભગવાનના સર્વ ધર્મનું તથા સર્વ પદાર્થનું જ્ઞાન થાય.

છેલ્લા ચાર પ્રકારનાં પ્રશ્નમાં પણ અનવતારદશા તથા અનવતારદશામાં મુક્ત થવા વિષયક બે વિભાગ છે. એક વિભાગમાં ૨-૪-૫ પ્રશ્નો તથા બીજા વિભાગમાં ૫૪ પ્રશ્નો સમાવેશ કરવો. આ રીતે શ્રીકૃષ્ણજન-મપ્રયોજનનો પ્રશ્ન, શ્રીકૃષ્ણની લીલા ક્રિયાનો પ્રશ્ન તથા શ્રીકૃષ્ણના અનેરૂપસમ્બન્ધી પ્રશ્ન-આ ત્રણે પ્રશ્નો એકત્ર સમાવેશ કરવાનો હેતુ છે. તે એ છે કે ભગવાન અવતાર ધારણ કરી પ્રથમ તો નિજ ભંડોતોને મુક્તિ આપે છે, કારણ કે એમને અર્થે પોતે પ્રકટ થયા છે. એ રીતે ભગવદ્વતારના પ્રયોજનસમ્બન્ધી પ્રશ્ન યથાર્થ રીતે ઉત્પન્ન છે. ભગવાન સૃષ્ટ્યાદિક્રિયા લીલા કરી જ્ઞાની જીવોને પોતાનું અર્વાકિક માહાત્મ્યજ્ઞાન કરાવી મુક્તિ આપે છે. એ રીતે ભગવાનના સૃષ્ટ્યાદિ લીલાકર્મવિષયકપ્રશ્ન પણ યથોચિત છે. વળી ભગવાન યોગિજનોને ધ્યાન કરવા યોગ્ય સુન્દરરૂપ ધારણ કરી તેમને મોહ આપે છે—એ



રીતે રૂપવિવેચક પ્રશ્ન મણિયથાયોગ્ય છે. “પુંવપરલોક કીર્તનકારોથી એવાં ભગવાનના પરા કાણુ અવણુ ન કરે.” એ પ્રકારનો શ્રવણ પ્રતિઆદર સિદ્ધ કરનાર મધ્યમ ૧૬ મા રસોક્તના પ્રશ્ન વડે એમ સૂચિત થાય છે. ભગવદ્વશનું શ્રવણ આદરપૂર્વક કરતા હોય એવા અવહિત ભક્તને પણ ભગવાન મુક્તિ આપે છે-એ રીતે મધ્યમાં શ્રવણાદરવિવેચક પ્રશ્ન પછું સાર્થક છે. બીજા વિભાગમાં પંડિતો અનિતમ પ્રશ્ન અનવતારદશામાં આધુનિક કલિકાંઠ સમયમાં ‘ધર્મ’ કોને શરણુ ગયો ? અર્થાત્ કયા ધર્મિને શરણુ જવાથી કલિકાસમાં ઉદ્ધાર થાય-મુક્તિરૂપી શ્રેય થાય એ પ્રશ્ન પછું પ્રથમ વિભાગના પ્રશ્નના જોડણી સમાન બલવાલો છે. કારણકે એ પ્રશ્ન પછું ૩-૪-પં પ્રશ્નની માફક ભગવાનની કલિકાસમાં જીવને મુક્તિ આપવાની શક્તિનું સૂચન કરે છે. કલિકાંઠમાં ભગવાન શ્રીમદ્ભાગવતરૂપી નામાત્મક સ્વરૂપે જીવેનો ઉદ્ધાર કરે છે. એ રીતે જેમ ત્રણે પ્રશ્નો ભગવાનના વિભાગિક સ્વભાવનું નિરૂપણ કરે છે, તેવીજ રીતે વેદાયનું પ્રતિપાદન કરતા પ્રથમ એ પ્રશ્ન પછું વેદાત્મક નામ પ્રપચ્ચને વિષે રમણુ કરતા પ્રભુ જીવેનાં બન્ધનો દૂર કરી તેમને મુક્તિ આપે છે. એ રીતે પ્રશ્નચતુષ્ટયનું પર્યવસાન ભગવાનની વિભાગિક શક્તિનું નિરૂપણ કરવામાં ચર્ચિત્ત છે.

હવે આ પ્રશ્નનું શ્રવણ કરવાનો શ્રોતાનો અધિકાર નિરૂપણ કરવો નોંધએ. તે ૨૧ મા રસોક્તમાં કહે છે. અન્ય સર્વકર્મથી નિવૃત્ત થઈ હરિકથાના શ્રવણને અર્થે જ સાવકાશ થયલા ગિરિસાંસુ જીવે જ આ શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવાને અધિકારી છે. તેમણે ચિત્તોપ ન કાગે એવાં તથા આંશુરોશેષ ઉત્પન્ન કરી શુદ્ધિનો નાશ ન કરે એવા કોષ પવિત્ર વિષ્ણુચર્ય-હરિસ્થાનને વિષે ખેસી ભગવત્કથાનું શ્રવણ કરવા તથા ગિતાસાપૂર્વક તત્ત્વાર્થ સમજવો. આ પ્રશ્નના ઉત્તરનું કથન કરનારા વક્તાનો અધિકાર એ છે કે તેણે શ્રીમદ્ભાગવતનું શ્રવણ ભક્તસુખકારા કરેલું હોવું નોંધએ. એ રીતના વક્તા શ્રીચક્ત હતા, તેમણે ભારતાદિ ઇતિહાસ, પુરાણો, ધર્મશાસ્ત્રો, હરિગાથા-અગાથા તથા સર્વ મોક્ષશાસ્ત્રો, શ્રીમદ્ભાગવતશ્રુદ્ધિ ઋષિ, મુનિ, ગુરુ ઇલાદિ પાસે શ્રવણ કર્યાં હતાં. તેમણે તેમનું અધ્યયન કર્યું હતું, બ્યાખ્યાન પણ કર્યું હતું, તે બહુશ્રુત હતા અને શ્રીમદ્ભાગવતનું શ્રવણ તેા તેમણે ઉત્તમ વૈરાગ્યયુક્ત ભક્ત શ્રીશુદ્ધવજ્ઞના મુખે પ્રાપ્ત કર્યું હતું એટલે તેમણે ઉત્તર આપવાનો પ્રારમ્ભ કર્યો.

( અપૂર્ણ )

## પરમ તત્ત્વ.

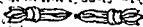
જગત્ પરના ઈશ્વરવાદી એટલે ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સ્વીકારનારો તમામ ધર્મો જેઓ કે દિંદુ, મુસલમાન, ક્રિશ્ચિયન આદિ સર્વે માત્ર એકજ ઈશ્વરનો સ્વીકાર કરે છે. જડવાદીઓ તથા અત્યેયવાદીઓ પણ પરમાણુ (ether) કે અત્યેય તત્ત્વના નામથી એકજ પરમ તત્ત્વ સ્વીકારે છે. એટલે આ તો સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે કે પૃથ્વી પરના દરેક મનુષ્ય એકજ પરમ તત્ત્વના ઉપાસક છે. તેનાં નામોમાં તથા શુદ્ધોમાં અને તેને પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગોમાં માત્ર ભેદ છે. જે જેથી દૃષ્ટિથી જુએ છે તે તે તે નામ અને રૂપથી આજખે છે તે આજખાવે છે. સામાન્ય દૃષ્ટાંત તરીકે એક દીપ છે, તેની ચોતરફ જુદા જુદા રંગના કાચ ગોઠવ્યા છે. હવે તે ભિન્ન ભિન્ન રંગના કાચમાંથી જોનારને તે દીપનો રંગ જેવા રંગના કાચમાંથી જોશે તેવો જણાશે, જ્યારે દીપ તેા એકજ અને રંગના ભેદ વિનાનોજ છે. ભેદ માત્ર કાચરૂપી મધ્યમ વસ્તુનોજ છે, એટલે પરમ તત્ત્વમાં પણ મધ્યમ વસ્તુ તરીકે જોનારની દૃષ્ટિ તથા શુદ્ધિનોજ છે. આ પરમ સિદ્ધાંત પૃથ્વી પરના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન મનાતાં વેદમાં પણ પ્રતિપાદિત કરેલો છે.

૧૧. મિત્રં ચરુણમગ્નિમાહુરયો દિવ્યઃ સંસુપર્ણો ગરુડમાનૃ. ૧૦. ૧૬૪. ૪૬)  
 પક્ સન્નિષ્ઠા વહુધા. વદન્ત્યગ્નિં યમં માતરિશ્વાનમાહુઃ ॥

તેઓ તેને ધન્દ, મિત્ર, વરુણ કે, અગ્નિ કહે છે, દિવ્ય ગરુડમાન (સર્પ) પક્ષી પણ કહે છે.  
 વિષ્ણુ-અગ્નિઓ તે એક તરવને અનેક પ્રકારે સંબોધે છે. તેઓ તેને અગ્નિ, યમ, માતરિશ્વા કહે છે.  
 આવી સરસ સિદ્ધાંત હોવા છતાં નાહક ધાર્મિક વિગ્રહો અને ખુનામરૂઢી શા માટે  
 બોધાયે? જ્યારે આમ છે તો પછી એક ખીજના ધર્મનું અપમાન કે નિંદા કરવી એ મહાપાપ  
 છે અને તે નિંદા કરવી તે જે નામથી અને રૂપથી પોતે પોતાના પરમતત્ત્વને ઓળખતો હોય  
 તેનીજ નિંદા કરવા બરાબર છે. જે હિંદુ મુસલમાનની મસજિદ કે ધર્મનું અપમાન કે નિંદા કરે  
 તો તે પોતે આ અદિતીય પરમ તત્ત્વનેજ ભગવાન, ઈશ્વર કે પરબ્રહ્મા જે નામથી ઓળખતો  
 હોય તેનુંજ અપમાન ને નિંદા કરવાનું પાપ કરે છે. તેવીજ રીતે મુસલમાન હિંદુના મંદિર કે  
 મૂર્તિનું અપમાન કરે તો તેણે અહાનો મહા ભયંકર ગુન્હો કર્યો ગણાય.

અવખત દરકને પોતપોતાનો સિદ્ધાંત જાણાવવાનો તથા તેને પોતાની દૃષ્ટિથી સારો  
 કહેવાનો હક્ક છે. જે જેવી દૃષ્ટિથી લુએ તેને તે રૂપ પસંદ પડે, તે તેને પ્રાપ્ત કરવા મુખેથી  
 પ્રયાસ કરે; પરંતુ કોઈ પણ ધર્મની અવગણના કે નિંદા તો નજ થાય. હિંદુઓની મૂર્તિપૂજન  
 માટે અગાઉ મુસલમાન, ક્રિશ્ચિયન આદિ તેમજ આર્યસમાજ આદિ હિંદુ નિરાકારવાદિઓની  
 ગેરસમજને લીધે સખત વિરોધ હતો; પરંતુ હવે તે ગેરસમજ ધણે અંશે દૂર થવાથી એટલો  
 સખત રહ્યો નથી.

જગત માત્ર મૂર્તિપૂજક છે. ક્રિશ્ચિયનો તેમના દેવળ અને કાથેડ્રની છબી, પવિત્ર માને  
 છે. મુસલમાનો પણ મસજિદ અને કબરોને પૂજે છે. શીખો ગ્રંથ સાહેબને પૂજ્ય ગણે છે, જગતના  
 સર્વ મનુષ્યો પોતપોતાના રનેહીઓ અને સંબંધીઓની તથાનીર કે પ્રતિમા પ્રત્યે પ્રેમ ધરાવે છે,  
 એજ રીતે હિંદુઓ મૂર્તિપૂજકદ્વારા ઈશ્વરનું એટલે તેજ પરમ તત્ત્વનું ચિંતન અને પૂજન કરે છે.  
 આવા સ્પષ્ટ સિદ્ધાંતો છતાં ધર્મના બહાને ખોટા વિરોધો કેમ સંભવે? હાલમાં તો આ વિરોધો  
 ધણાજ અસહ્ય થઈ પડી દેશને અધોગતિમાં ઉતારી રહ્યા છે, તો આવા એકતાના સિદ્ધાંતો માન-  
 નારા અને પ્રતિપાદન કરનારા દરેક ધર્મના આગેવાનોની (અને તેવા સત્પુરુષો પણ દરેક  
 ધર્માનુયાયીમાંથી અવશ્ય મળ્યા આવશે) નિદાન પ્રતિવર્ષ પરિપક્વ બોલાવી દરેક ધર્મમાંથી  
 સમ તરવા શોધી તે તમામ આગેવાનોની સહીઓ સાથે છપાવી છુટથી વહેંચવામાં આવે તો  
 હાલમાં ગેરસમજનુકૂળ પ્રક્ટી રહેલી તીવ્રતાલાલને કેટલેક અંશે શાંત કરે.



## શ્રીકૃષ્ણજન્મ

શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ પૂણ્યપુરોહિત છે. પરબ્રહ્મનો જન્મ થાય? પરબ્રહ્મને જન્મવાનું હોય?  
 પરબ્રહ્મનો જન્મ થાય તો સામાન્ય હોવ અને પરબ્રહ્મમાં શો બેદ?

પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનો જન્મ થતો હોય તો કદાચ તેમના અદૈકિકત્વની ક્ષતિ થાય,  
 તેઓશ્રી પ્રાપ્ત મનુજ સુધ્ય ગણાય તેવી ભીતિથી, મન્ય શું છે તેનો વિચાર કર્યા વિના, પરબ્ર-  
 હ્મનું અદૈકિકત્વ સાચવવા અસત્યનો આશય બાધક નથી એમ માનીને, ઘણા લેખકો શ્રીકૃષ્ણનો  
 જન્મ જ થયો નથી એમ દર્શાવવા ઉત્સુક જણાય છે. વૈષ્ણવઆશ્રિયાના ખીજ ભાગના ૫૪  
 ૧૧ માં દીનકિકરે "જ્યારે શ્રાવણ વડી ૮ આવી ત્યારે ભગવાન અદ્વરથી વસુદેવ દેવગીદની

પાસે જોવામાં પધાર્યાં ” એવો અભાવકોને બોધ આપ્યો છે. આભવકોને બોધ આપવામાં અસત્યનો આશ્રય થવો ન જ જોઈએ. આભવકો શ્રીકૃષ્ણને પરબલ માને તે માટે અથવા ગમે તે હેતુથી પણ આભવકોને બોધ આપવામાં અસત્યનો આશ્રય કરવો એ ક્ષતિચક્ર નથી જ, હવે આપણે આ ઉક્તિ પ્રમાણપુરઃસર છે કે કેમ તે તપાસીશું.

“ ભગવાન અદ્વરથી વસુદેવ દેવકીજીની પાસે જન્મમાં પધાર્યાં ” એમ કહેવાથી લેખક એમ સૂચવવા માગે છે કે ભગવાને દેવકીજીના ગર્ભમાં વાસ કર્યો ન હતો. વસુદેવે દેવકીજીમાં ગર્ભાધાન કર્યું ન હતું. ગર્ભાધાન, ગર્ભવાસ, જન્મ વિગેરે યથા મેં હતાં. આ લેખકના વિચાર શ્રીમદ્ભાગવતને અનુસરે છે, કે શ્રીમદ્ભાગવતથી વિરુદ્ધ છે તે જોઈએ. નવમ સ્કંધમાં વર્ણન વર્ણન કરતાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

“વસુદેવસ્તુ દેવક્યામષ્ટપુત્રાનજીજનત્ ॥

કીર્તિમન્તં સુપેણં ચ ભદ્રસેનમુદારધીઃ ।

ઋજું સંમર્દનં ભદ્રં સંકર્ષણમહાશ્વરમ્ ॥

અષ્ટમસ્તુ તયોરાસીત્સ્વયમેવ હરિઃ કિલ ।

શ્રીમદ્ભાગવત. ૯. ૩૪. ૫૩ થી ૫૬.

વસુદેવે દેવકીજીમાં આઠ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યાં. આનો અર્થ સ્પષ્ટ છે કે વસુદેવે દેવકીજીમાં ગર્ભાધાન કર્યું અને તેથી એક પછી એક એમ આઠ પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યાં. તેમાં આઠમા પુત્ર ભગવાન હરિ પોતેજ હતા; તેથી ભગવાન પણ વસુદેવે દેવકીજીમાં ઉત્પન્ન કરેલ પુત્રો થયા. કંસના કારાગૃહમાં વસુદેવ દેવકીજી પાસે અધ્ધરથી પધાર્યા ન હતા.

દશમસ્કંધના પ્રારંભમાં પરીક્ષિત શુકદેવને ભગવાનનું ચરિત વિસ્તારથી વર્ણવી કહેવા પ્રાર્થના કરે છે, તેથી શુકદેવે શ્રીકૃષ્ણચરિત વિસ્તારથી કહેવાનો પ્રારંભ કરે છે. અહાંકારી નૃપતિઓના વેપે રહેલા દેવોના, સેનાના બહુ ભારથી પીડિત યદુ બૃમિ, ધ્રુવાને, શરણુ બળ છે. ધ્રુવા બૃમિ દેવો, તથા બૃમિસહિત ક્ષીરખોળાનિધિના તોરે જઈ પ્રણી સ્તુતિ કરે છે ત્યારે આકાશવાણી થાય છે. તેનું અર્થ પણ ક્ષીર દેવોને કહે છે.

“વસુદેવગૃહે સાક્ષાદ્ભગવાનપુરુષઃ પરઃ ।

જનિષ્યતે તત્પ્રિયાર્થં સંભવન્તુ સુરશ્રિયઃ ॥

શ્રીમદ્ભા. ૧૦. ૧. ૨૩.

વસુદેવના ગૃહમાં સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમ ભગવાન જન્મવાના છે. ભગવાન જન્મવાના ન હોય પરંતુ અદ્વરથી કંસના કારાગૃહમાં વસુદેવ તથા દેવકીજી પાસે પધારવાના હોય તો કૃષ્ણાનુ આ વાક્ય પણ અસંગત થાય.

આગળ દેવકીજીના વસુદેવ સાથે લગ્ન થયા પછી દેવકીજીનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી તેમને વળાવતી વખતે કંસ તેમનો રથ હાંકે છે તે સમયે આકાશવાણી થાય છે કે “અસ્યાસ્વામયમોર્ગમોર્ગાં હન્તા યાં યદ્દસેડ્યુષ ” શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦, ૧૧, ૩૪, તેથી કંસને મારનાર દેવકીજીને આઠમા ગર્ભ છે. દેવકીજીના આઠમા ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થનાર બાલક શ્રીકૃષ્ણ ભવિષ્યમાં કંસનો વધ કરનાર છે. ભગવાન દેવકીજીના ગર્ભમાં પ્રધારવાના ન હોય અને તેમનો પુત્રી નીતે.

જન્મ થવાનો ન હોય, પરંતુ કંસના કારાગૃહમાં વસુદેવ તથા દેવકીજી પાસે અદ્વરથી જ પધારવાના હોય તો આ આકાશવાણી પણ અસત્યજ છે.

આકાશવાણીનું શ્રવણ કરી કંસ દેવકીજીને મારવા તત્પર થયો. વસુદેવના બોધથી અને દેવકીજીથી જ પુત્ર થાય-તે તેને સમર્પણ કરવાના વચનથી તેણે દેવકીજીને ન માંધા. પછી

“અયં કાલઃ ઉપાવૃત્તે દેવકી સર્વદેવતા ॥”

પુત્રાન્પ્રસુષુવે ચાષ્ટૌ કન્યાં ચૈવાનુવત્સરમ્ ॥

દેવકીજીએ આઠ પુત્ર અને એક કન્યાને વર્ષે વર્ષે જન્મ આપ્યો. શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ થયો ન હોત અને તે કંસના કારાગૃહમાં વસુદેવ અને દેવકીજી પાસે અધ્ધરથી જ પધાર્યા હોત તો શ્રીકૃષ્ણનું આ વચન પણ અસત્ય જ છે.

શ્રીમદ્ભાગવતના દશમસ્કંધના દ્વિતીય અધ્યાયમાં ગંભીરતા સંસ્કારનું દેષ છે. નિરૂપણ છે.

ભગવાનપિ વિશ્વાત્મા ભક્તાનામભયંકરઃ ॥

આવિવેશાંશભાગેન મન આનકદુન્દુભેઃ ॥

સ વિદ્મત્પૌરુષં ધામ ભ્રાજમાનો યથા રવિઃ ॥

દુરાસદોઽતિદુર્ધર્ષો મૂતાનાં સંવભૂવ હ ॥

તતો જગન્મંજ્જલમન્યુતાંશં સમાહિતં શૂરસુતેન દેવી ॥

દધાર સર્વાત્મકમાત્મમૃતં કાષ્ઠા યથાનંદકરં મનસ્તઃ ॥

સા દેવકી સર્વજગન્નિવાસનિવાસમૃતા નિતરાં ન રેજે ॥

ભોજેન્દ્રગેહે ઽગ્નિશિખેવ રુદ્ધા સરસ્વતી જ્ઞાનચલે યથા સતી ॥

તાં વીક્ષ્ય કંસઃ પ્રભયા જિતાન્તરાં વિરોચયન્તી ભવન્ ॥

શુચિસ્મિતામ્ ॥

આહૈપ મે પ્રાણહરો હરિર્ગુહાં ધ્રુવં શ્રિતો યન્ન પુરેચ્ચમીદૃશી ॥

શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦-૨-૧૧-૨૦.

ભક્તને અભય કરનાર વિશ્વાત્મા ભગવાને વસુદેવના મનમાં પ્રવેશ કર્યો. ભગવાને વસુદેવમાં પ્રવેશ કર્યો તેથી વસુદેવ રવિની પેઠે પ્રકાશવા મંડ્યા, અને પ્રાણિમાત્ર તેમની સમીપ ગઈ શકે નહિ તથા તેમની સામે યદ શકે નહિ તેવા પ્રતાપી થયા. પ્રજા વસુદેવે સમ્યક્ આધાન કરેલ મન-મંગલ અન્યુતાંશને દેવીએ ધારણ કર્યા. ભગવાનને ધારણ કરવાથી સર્વ જગત બેમાં રહેલ છે તેવા ભગવાનના નિવાસ થયેલાં દેવકી કંસના કારાગૃહમાં પૂર્ણબોધી શક્તિમાં ન હતાં. કંસે દેવકીજીને પોતાની પ્રજાથી ભવનને પ્રકાશતાં અને સુંદર હારમવાળાં ભેંયાં અને દેવકીજીનાં રૂપ વિરેરમાં આ દેશકાર થવાથી તે સમજ્યો કે આરા આજીને દરનાર હરિએ જરૂર બુદ્ધિમાં પ્રવેશ કર્યો છે. આ ગંભીરતા સંસ્કાર છે. ભગવાને પ્રથમ વસુદેવમાં પ્રવેશ કર્યો,

પછી વસુદેવે પોતામાં રહેલા ભગવાનનું દેવકીજીમાં સમયે આધાન કર્યું. ભગવાને વસુદેવમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારથી વસુદેવ રવિની પેઠે પ્રકાશવા મંડ્યા અને પ્રાણિમાત્રથી અગમ્ય અને અનૂતિ-કમ્ય થયા. ભગવાનના પ્રવેશથી વસુદેવ તેજસ્વી થયા. ભગવાને વસુદેવમાં પ્રવેશ કર્યો ન હતો ત્યાં સુધી વસુદેવમાં તેવું તેજ ન હતું. પછી વસુદેવે દેવકીજીમાં ભગવાનનું આધાન કર્યું, એટલે ભગવાન વસુદેવમાંથી, તીક્ષ્ણ દેવકીજીમાં પધાર્યા. પરિણામે વસુદેવ પૂર્વવત્ થયા. પછી વસુદેવ રવિની પેઠે પ્રકાશતા ન હતો; પરંતુ દેવકીજીમાં ભગવાન પધાર્યા તેથી દેવકીજી પ્રકાશવા માંડ્યાં. દેવકીજીની પ્રભાથી કારાગૃહ પ્રકાશવા માંડ્યું, સર્વ જગતનો જેમાં નિવાસ છે એવા ભગવાને જેમાં નિવાસ કરેલો છે એવા દેવકીજી કારાગૃહમાં ન જ શોભે. દેવકીજીના તેજથી કારાગૃહ પ્રકાશી રહ્યું છે તે જોઈ કંસ પણ સમજ્યો કે જરૂર દેવકીજીમાં ભગવાને પ્રવેશ કરેલ છે. જે ભગવાન અદ્વરથીજ કારાગૃહમાં વસુદેવ તથા દેવકીજી પાસે પધારવાના હોત તો વસુદેવમાં અને વસુદેવદ્વારા દેવકીજીમાં પ્રવેશ કરવાની તોમને જરૂર જ ન હતી. ભગવાને વસુદેવમાં અને વસુદેવદ્વારા દેવકીજીમાં પ્રવેશ કર્યો છે એ અદિ સ્પષ્ટજ છે. તેથી કંસના કારાગૃહમાં વસુદેવ અને દેવકી પાસે ભગવાન અદ્વરથીજ પધાર્યા ન હતા.

કંસે જોયું કે તેનાં પ્રાણ હરનાર હરિએ નક્કી શુદ્ધામાં પ્રવેશ કર્યો છે, છતાં સ્ત્રી અને તેમાં પણ એનાં અને તે પણ શુરુભતી (ગર્ભવતી) તેના વધ કરવા એ અત્યંત દૂર કર્મ હોવાથી તેણે દેવકીજીનો તે સમયે વધ ન કર્યો, પરંતુ “આસ્તે પ્રતીક્ષસ્તજ્જન્મ” પ્રભુતા જન્મની રાહ જોતો રહ્યો. કંસ અસુર હોવાથી તેને પ્રભુમાં લૌકિક વ્રાત્તિ યાવ અને તેથી તેને પ્રભુનો જન્મ થશે એમ, સાગે અને તેથી પ્રભુતા જન્મની રાહ જોઈ રહે એમ કહી સંકાય નહિ; કારણકે “આસ્તે પ્રતીક્ષસ્તજ્જન્મ” એ કંસનું વાક્ય નથી, પરંતુ શુદ્ધેવનું વાક્ય છે, કંસનું વાક્ય શ્લોક ૨૨, સર્થે પ્રકરે યાવ છે. ત્યાર પછીના (૨૩ મા) શ્લોકમાં આ શુદ્ધેવનું વાક્ય છે. પ્રભુનો જન્મ થવાનો, ન જ હોય અને પ્રભુ કંસના કારાગૃહમાં વસુદેવ અને દેવકીજી પાસે અદ્વરથી પધારવાના હોય તો આ શુદ્ધેવનું વાક્ય પણ અસત્ય હશે.

ત્યાર પછી પ્રહ્લાદિ દેવો પ્રભુની સ્તુતિ કરવા આવે છે. આ સ્તુતિમાં દેવો કહે છે. “ન તેડમલ્લેસ્યેશ મિથ્યસ્ય કારણં વિના વિનોદે યતોત્કર્ષ્યામદે” શ્લોક ૩૬. દેવો પ્રભુને કહે છે કે પ્રભુનો ભવ એટલે જન્મ થવાનો છે. પ્રભુને જન્મ લેવાનું કારણ અથવા પ્રયોજન નથી, છતાં પ્રભુનો જન્મ થવાનો છે એ નક્કી છે. પ્રભુના જન્મનું શું કારણ? પ્રભુ જન્મ લીધા વિના સર્વ કરવા સમર્થ છે તેથી જન્મ લેવાનું કારણ નહિ હોવા છતાં પ્રભુ જન્મ લેવાના છે તે માર્ગ વિનોદ અથવા ક્રીડા માટે જ લેવાના છે. પ્રભુનો જન્મ જ થવાનો ન હોત અને પ્રભુ માત્ર અદ્વરથીજ કારાગૃહમાં પધારવાના હોત તો દેવોનું આ વાક્ય પણ અસત્ય હશે.

પછી દેવકીજીને ઉદ્દેશી દેવો કહે છે:—“દિદ્યોડંબ તૈ કુક્ષિગતઃ પરં પુમાન્થેન સાક્ષાદ્ગુણાન્મથાય નત” શ્લોક ૪૧. હે મા, પરમ પુરુષ સાક્ષાત્ ભગવાન આપની કુક્ષિમાં પધાર્યા છે. ભગવાન દેવકીજીની કુક્ષિમાં પધાર્યા છે તેથીજ દેવો કારાગૃહમાં પ્રભુની સ્તુતિ કરવા આવ્યા છે, પ્રભુ દેવકીજીની કુક્ષિમાં પધાર્યા નહિ હોત, પ્રભુનો જન્મ થવાનો ન હોત અને પ્રભુ કારાગૃહમાં અદ્વરથીજ પધારવાના હોત તો દેવોને પ્રભુની સ્તુતિ કરવા કારાગૃહમાં આવવાનું કંઈ પણ પ્રયોજન ન હતું. પ્રભુ દેવકીજીની કુક્ષિમાં પધાર્યા હતા એમ આ અધ્યાયની ઇતિશ્રી પરથી પણ સ્પષ્ટજ જણાય છે. ઇતિશ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે વડ્ડમસ્કન્ધે ગર્ભગતવિષ્ણોઃ

બ્રહ્માદિકૃતસ્તુતિર્નામ દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ ॥ આ-અધ્યાયનું નામ “ગર્ભગતં (ગર્ભમાં પ્રવેશના) વિષ્ણુની બ્રહ્માદિએ કરેલી” સ્તુતિ ” છે. તેથી પ્રભુ દેવકીજીના ગર્ભમાં પધારવા હતા. દેવકીજીના ગર્ભમાં પધાર્યા વિના, અદ્વરથીજ કારાગૃહમાં દેવકીજી તથા વસુદેવ પાસે પધારવાના ન હતા.

તૃતીય અધ્યાયમાં પ્રારંભમાંજ પ્રભુનો જન્મનું સુંદર વર્ણન આપેલું છે. પ્રથમે અધ્યાયમાં જન્મકાલનું વર્ણન કરેલું છે. તે સમયે “અજનન્મર્મર્મ” હતું અજનનો જન્મ થયા ચોગ્ય નેહત્ર હતું. વળી “જાયમાનેઽજને તસ્મિન્નેદુર્દુન્દુમયો દિવિ” શ્લોક ૫. અજનનો જન્મ થતા હતા તે સમયે આકાશમાં દુર્દુભિ વાગ્યાં પ્રભુને વસુદેવ તથા દેવકીજી પાસે અદ્વરથીજ કારાગૃહમાં પધાર્યા હોય તો તેમનો જન્મ થયો નજ-ગણાય. પ્રભુનો જન્મ કેવી રીતે થયો તે પણ આ અધ્યાયના આઠમા શ્લોકમાં સ્પષ્ટ છે.

નિશીથે તમ ઉન્મૂતે જાયમાને જનાર્દને

દેવક્યાં દેવરૂપિણ્યાં વિષ્ણુઃ સર્વગુહાર્ણયઃ ।

આવિરાસીચથા પ્રાચ્યાં વિશીન્દુરિવ પુષ્કલઃ ॥

જેમ પૂર્વદિશામાંથી સુંદર ચંદ્રનો આવિર્ભાવ થાય તેમ દેવકીજીમાંથી વિષ્ણુનો આવિર્ભાવ થયો. પ્રભુ અદ્વરથી પધાર્યા નથી, પરંતુ દેવકીજીમાંથીજ આવિર્ભાવ પામ્યો છે. પ્રભુ અદ્વરથી કારાગૃહમાં પધાર્યા નથી, પરંતુ દેવકીજીએ જ પ્રભુને જન્મ આપ્યો છે.

પ્રભુનો જન્મ થયા પછી વસુદેવ પ્રભુની સ્તુતિ કરે છે તેમાં પણ વસુદેવ કહે છે કે—  
“અયં ત્વસમ્યસ્તત્ત્વ જન્મ નૌ ગૃહે શ્રુત્વા.....” શ્લોક ૨૨. વસુદેવે સ્તુતિ કર્યા પછી દેવકીજી પણ પ્રભુને સંબોધે છે તેમાં તે પણ કહે છે કે “જન્મ તે મધ્યસૌ પાપો મા વિદ્યાન્ મધુસૂદન” શ્લોક ૨૬. હે મધુસૂદન, તે પાપી (કંસ) મારાશી આપનો જન્મ થયો છે તે ન જાણે.

વિશ્વં યદેતત્સ્વતનૌ નિશાન્તે યથાવકાશં પુરુષઃ પરો ભવાન્ ।

વિભર્તિ સોઽયં મમ ગર્ભગોઽમૃદ્ધો નૃલોકસ્ય વિઢંવનં હિ તત્ ॥”

શ્લોક ૩૧. આખા વિશ્વનો પોતાની અદર ધારણ કરનાર પરમપુરુષ મારા ગર્ભમાં રહ્યા. આ દેવકીજીના વચનથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે શ્રીકૃષ્ણ વસુદેવ અને દેવકી પાસે અદ્વરથી કારાગૃહમાં પધાર્યા ન હતા, પરંતુ તેમનો દેવકીજીથી જન્મ જ થયો હતો.

ઉપરના શ્રીમદ્ભાગવતના વાક્યોથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રભુ વસુદેવ અને દેવકીજી પાસે કારાગૃહમાં અદ્વરથી પધાર્યા ન હતા, પરંતુ તેમનો દેવકીજીથી જન્મ થયો હતો. શ્રીમદ્ભાગવતથી વિરુદ્ધ બાંધકાને ઉપદેશ આપેલો ઉચિત નથી. દરેક ધર્મમાં સત્યનું પાલન આવશ્યક છે. બાંધકાને સંત્યગ્રિય બતાવવા નેહત્ર. તેમની પાસે અસત્ય બાપણ કરવું નેહત્ર નહિ તેમ જ તેમને અસત્ય ઉપદેશ કરવો પણ ઉચિત નથી.

પ્રભુ વસુદેવ અને દેવકીજી પાસે કારાગૃહમાં અદ્વરથી પધાર્યા ન હતા, પરંતુ દેવકીજીએ જ પ્રભુને જન્મ આપ્યો હતો. હવે પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે પ્રભુનો પણ જન્મ થયો હોય તો તે ‘અજન’, ‘અસવ’ શેના! સામાન્ય માણસની પેઠે પ્રભુનો પણ જન્મ થયો હોય તો પ્રભુ પણ પ્રાંતી મનુષ્ય કેમ ન બનેલા! (અપૂર્ણ)

# ત્રિવિધનાભાવલી.

(આલુ)

હવે ૫૨મ અવતારનું મુખ્ય પ્રયોજન બતાવનારૂં નામ દેહે છે.

**ભક્તિમાર્ગપ્રવર્તકાય નમઃ ॥ ૧ ॥**

અર્થ—ભક્તિમાર્ગના પ્રવર્તકને નમસ્કાર

વિવરણ—મંથુરાવાસીઓ પહેલાં કર્મનિષ્ઠ હતા-કર્મના પ્રવર્તક હતા, પણ તેઓ ભગવદ્દીપ હોવાથી 'ભગવાનને તેમનો નિરોધ સિદ્ધ કરવાની જરૂર પડી, અને તે નિરોધ સિદ્ધ કરવાને માટે ભગવદ્દિગ્ધાને અનુસરીને નિમિત્તભૂત થએલા કંસનું<sup>૧</sup> નિવારણ કરી ક્ષણાંતરે માટે ભક્તિમાર્ગને પ્રવર્તક થયો. કોઈ ન દેખે એવા એકાન્ત સ્થાનમાં પ્રાદુર્ભાવ પામી શુદ્ધસત્વરૂપ વસુદેવ અને દેવકીને નિરતિશય આનન્દના આવેશમાં જ તેમણે દસ હજાર ગાયોનું દાન કરવાનો મનમાં સંકલ્પ કર્યો અને દેવકીજી માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક સ્નેહથી આકુલ થઇને બોલ્યા કે હે બાલ ! મને ધણી અધીરછ થઇ ગઇ છે અને તારે માટે મને કંસનો બહુ બધ રહે છે. જો શ્લોકમાં<sup>૨</sup> ઉપરની ભાવના જણાવવામાં આવી છે તે શ્લોક ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે દેવકીજીને પ્રથમ માહાત્મ્યજ્ઞાન હતું પણ પછીથી સ્નેહનો ભાગ વધી જવાથી તે બાલકને ભગવાન તરીકે ન ઓળખતાં પોતાના નાના બાલક તરીકે જ ઓળખે છે અને તેથી જ એ બાલકને માટે કંસનો બધ રહે છે. જો સ્નેહનો અતિશય ન પામીએ તો માહાત્મ્યજ્ઞાનવળાં દેવકીજીના મુખમાં ઉપરની ઉક્તિ શોભતી નથી. પ્રથમ માહાત્મ્યજ્ઞાન અને પછીથી સર્વતોષિક સ્નેહ એ જ ભક્તિનું લક્ષણ છે એમ દેવકીજીના મનની સ્થિતિ ઉપરથી આપણને માલમ પડે છે. નારદજી પણ ભક્તિસૂત્રમાં ભક્તિનું લક્ષણ આજ તાત્પર્યનું આપે છે. અહીં કોઈને સંકા થાય કે શુદ્ધસત્વરૂપ વસુદેવ અને દેવકીજીએ હરિ-ભગવાનનો આશ્રય કર્યો એટલે એમને કોઈ પણ પ્રદારનો કલેશ ન થયો એમને કારણ કે શાસ્ત્રમાં કહ્યું<sup>૩</sup> છે કે જો મેં હરિનો આશ્રય લીધો છે તેમને શરીરના, મનના, દિવ્ય, મનુષ્યસંબંધી, ભૌતિક વગેરે કલેશો ક્યાંથી હોઈ શકે? પણ ધીમહીમવત ઉપરથી તો એમ જણાય છે કે વસુદેવ અને દેવકીજીને ઘણો કલેશ થયો. તેથી અહીં વિરોધ પ્રાપ્ત થાય છે. અનુ સમાધાન એ જ કે ભગવાનને તેમનો અંગીકાર કરવો હતો. તેથી વસુદેવ અને દેવકીજીને કલેશ પ્રાપ્ત કરાવ્યા. **યસ્યાહમનુગૃહ્ણમિ-જેના ઉપર હું અનુમદ કરું છું-ઈત્યાદિ વચન ઉપરથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે ભગવાને સ્વમનમાંથી પૃથક્ કરી અંગીકાર કર્યો. માટે ભગવદ્દિગ્ધાથી સર્વ ધરી શકે છે. અન્તાપ્રવેશ પછી વસુદેવ અને દેવકીજીનો નિરોધ થયો તેથી ભક્તિમાર્ગની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઇ. આ ભાવ જણાવવા માટે 'ભક્તિમાર્ગ-પ્રવર્તક' એ નામ આપવામાં આવ્યું છે. ૯.**

૧. કંસ એટલે ક સુલ્લ, સારયતિ નાશયતિ-મુખને નાશ કરનાર.

૨. સમુદ્વિજે, મવજેતોઃ ભાગ. ૧૦. ૩. ૨૬.

૩. માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વે સુદહઃ સર્વતોષિકઃ । સ્નેહો ભક્તિરિતિ પ્રોક્તસ્તસ્માન્મુક્તિર્ન ચાન્યથા ॥ પ્રથમ માહાત્મ્યજ્ઞાન અને પછી વધારે દહ અને સર્વના કરતાં અધિક સ્નેહ એ જ ભક્તિ અને તેનાથી જ મોક્ષ, ખીલથી નિર્ધિ. ॥

૪. શારીરા-માનસા દિવ્યા વૈષામે યે નુ માનુષાઃ । ભૌતિકાથ કથં કલેશા વાપન્તે હરિસંશ્રયાત્ ॥

ભક્તિની પ્રવૃત્તિ થઈ એ આપણે ઉપરના નામ ઉપરથી જોઈ ગયા. હવે પ્રશ્ન એ છે કે અધારે એક જ પ્રકારનું કે બિલ બિલ પ્રકારનું ફક્ત મંગલો ? આ શંકાના ઉત્તરમાં શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતાના નામની આજ્ઞા કરે છે:—

## મક્તજનકલ્પવૃક્ષાય નમઃ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—મક્તજનોના કલ્પવૃક્ષને નમસ્કાર.

વિવરણ—દેવોનાં મન્દાર, પારિખનક, સંતાન, કલ્પવૃક્ષ અને હરિચંદન નામનાં પાંચ વૃક્ષો છે. તેમને દેવતર કહેવામાં આવે છે. આમાં કલ્પવૃક્ષનો એવો ગુણ છે કે એ વૃક્ષની નીચે બેસી જે ઇચ્છા દર્શાવે તે ઇચ્છા એકદમ સફળ થાય. જેની જે વાસના હોય તે વાસના કલ્પવૃક્ષ સિદ્ધ કરી આપે છે. આ જ પ્રમાણે ભક્ત જે પ્રાર્થના-જે ભાવે-ભગવાનને મળતો હોય તે જ પ્રમાણે ભગવાન તે ભક્તને ફલ આપે છે. ભક્તની જે ભાવના હોય તે ભાવના ભગવાન કલ્પવૃક્ષની માફક પૂર્ણ કરે છે. આથી જ ભગવાનને ભક્તજનોનું, કલ્પવૃક્ષ કહેવામાં આવે છે. આ જ ભાવ ગર્ભરૂપિણી પથ્થુ જોવામાં આવે છે. ૧૦.

હવે સાક્ષાત્ આધિર્ભાવ પામેલા ભગવાનનું નામ આપવામાં આવે છે:—

## દેવકીનન્દનાય નમઃ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—દેવકીજીને આનન્દ આપનારને નમસ્કાર.

વિવરણ—ભગવાનના પરમાનન્દસ્વરૂપનું સાક્ષાત્ પ્રાકટ્ય અકસ્માત ચતુર્થી દેવકીજીને આનન્દ થાય એ સ્વાભાવિક છે. દેવકીજીને આનન્દ થયો એટલે સર્વ દેવતાઓને પણ આનન્દ થયો, કારણ કે દેવકીજી દેવરૂપિણી છે-દેવકીજીમાં સર્વ દેવતાઓનું સન્નિધિ છે. ‘અયં સર્વગુણોપેતઃ’ વગેરેથી આરંભીને ‘પ્રાચ્યાં વિદ્યોઃકુરિચ’ વગેરે શ્લોક સુધીનું તાત્પર્યનું સૂચન આ ‘દેવકીનન્દન’ નામથી થાય છે. જેમ પૂર્વ દિશામાં ચન્દ્રનું પ્રાકટ્ય થાય છે તેમ દેવકીજીમાં પુરસ્કૃતિનું પ્રાકટ્ય થયું. ચન્દ્રનું પ્રાકટ્ય રાત્રિએ થાય છે અને સર્વ તારાઓને આનન્દ આપે છે તેમ ભગવાન પણ સ્ત્રીઓને આનન્દ આપનાર થશે એવો ધ્વનિ નીકળે છે તેથી જ સ્ત્રીવાંચક ‘દેવકી’ પદ મૂકવામાં આવ્યું છે. આ મૂલસ્વરૂપ છે અને આ સ્વરૂપનાં જ અવતારસ્વરૂપ હોય છે તેથી જુદા જુદા કાર્યના અર્થને માટે જુદા જુદા જુદા અંશ સાથે અવતાર થાય છે. તેથી દેવકીજીમાં પ્રચુન્નાંશ છે એમ સૂચન કરનાર આ નામ છે. આ ઉપરાંત બાલકીજીના સંબંધ પણ પ્રતીત થાય છે. એટલા માટે જ પુત્રત્વ દર્શાવનાર ‘નન્દન’ પદ મૂકવામાં આવ્યું છે. આ જ ભાવ જાયમાને જનાર્દને એ શ્લોક ભાંગના વિવરણમાં જોવામાં આવે છે, આ પ્રાર્થના અવતારનો સંદર્ભ છે. ધર્મનું રક્ષણ કરવાથી અનિરક્ષાંશ, મુક્તિનું દાન કરવાને અર્જાનું નિર્વારણ કરવાથી સંકર્ષણાંશ અને દેવકીજીમાં પ્રચુન્નાંશ. ૧૧.

આ પ્રમાણે સમસ્તજાતી પૂર્ણ સમિચ્છાનંદવિગ્રહ ભગવાન દેવકી અને વસુદેવના આગળ અકસ્માત્ પ્રાદુર્ભૂત થયા તેથી આગળ આશ્રયનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે એમ દર્શાવવા નીચેનું નામ આપવામાં આવે છે:—

## વસુદેવદેવકીપુણ્યપુજ્જ્વલ્લાય નમઃ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ—વસુદેવ અને દેવકીજીના પુણ્યના પુજ-દર્શનના ફલસ્વરૂપ ભગવાનને નમસ્કાર.



વિવરણ—ભગવાન વસુદેવ અને દેવકીજીના પુણ્યપરાશિના ફલરૂપ છે. ‘પુણ્ય’ પદ ઉપરથી ભાગ્યનું પણ સૂચન થાય છે, કારણ કે ભાગ્ય વિના અન્ય અનુપમ ફલ મળી શકે નહિ. ભગવાનનું પ્રાકટ્ય ફલરૂપ જ છે. ચિરકાલથી સંચિત થયેલા પુણ્ય અને ભાગ્યનું ભગવતપ્રાકટ્ય ફલ છે, સાધારણ પુણ્ય અને સાધારણ ભાગ્યનું આ ફલ ન હોય. આ ઉપરથી એટલું તો જણાય છે કે જેમ ભગવતપ્રાકટ્યરૂપી ફલ અશૌકિક છે તેમ એ ફલના કારણબૂત પુણ્ય અને ભાગ્ય પણ અશૌકિક છે, કારણ કે કાર્યની જે ભૂતિ હોય તે જ કારણની ભૂતિ હોય છે. જે કે વસુદેવ અને દેવકીજીએ પૂર્વજન્મમાં તપ કરેલું છે, છતાં પણ તે તપ સાધન છે. અને ભગવાન સાધનસાધ્ય નથી—ભગવાન સાધનને વશ થતા નથી—તેથી મૂલરવરૂપની ઇચ્છા જ કારણ છે, અને વરદાને કરીને તપ પણ અશૌકિક સાધન અને છે તેથી ભાગ્ય પણ અશૌકિક થાય છે. અથવા બીજે પ્રકારે વિચાર કરીએ તો એમ જણાય છે કે વસુદેવ શુદ્ધમત્ત્વરૂપ છે અને તેથી ભગવાનના આવિર્ભાવનું સ્થાન છે; દેવકીજીમાં સર્વ દેવતાઓનો અંતર્ભાવ છે અને ત્રિણ્ણરૂપ છે તેથી બધાના ભાગ્યના સમુદાયનું નિરૂપણ અર્ધા કરવામાં આવ્યું છે. અને તેથી જ મૂલમાં ‘પુનઃ’ પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જે કે ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ સર્વને અર્થે છે, છતાં પણ વસુદેવ અને દેવકી પ્રાદુર્ભાવના સ્થાનરૂપ હોવાથી તેમના જ ભાગ્ય અને પુણ્યનું આ ભગવતપ્રાકટ્ય ફલ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. તેથી જ યતાર્થાન્ત દિનાન્યાસન્ ઇત્યાદિ કારિકાઓમાં બાલકીલાનુભવને આન્તર મનોદય કહેવામાં આવ્યો છે. ૧૨.

परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ।

संजातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम् ॥

## પુષ્ટિપાઠાવલી.

પાઠ ૮. જીવ. (આશુ)

જેમ અગ્નિમાંથી તણુખાઓ નીકળે છે તે પ્રમણે જીવો બ્રહ્મમાંથી જન્મ્યારે છે, જીવ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી પણ બ્રહ્મતા અંશ જ છે એમ આપણે જોઈએ છીએ જીવ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી અને બ્રહ્મતા અંશ જ છે તો પછી જીવ પરાધીન અને દુઃખી કેમ છે? બ્રહ્મતા અંશ બ્રહ્મની પેઠે સ્વતંત્ર અને આનંદમય જ હોવા જોઈએ. છતાં જીવો પરાધીન અને દુઃખી જણાય છે તેનું શું કારણ?

• આ શંકાનું સમાધાન ‘પરામિધ્યાનાતુ તિરોહિતં તતો દ્વસ્ય ષન્ધવિપર્યયો’ બ્રહ્મસૂત્ર. ૩. ૨. ૫ સૂત્રમાં કરેલું છે પરંતુ એટલે ભગવાનનું અમિધ્યાન એટલે ભગવાન પોતે અને જીવ સર્વતઃ ભોગ કરે તેવી ઇચ્છા, તેથી જીવમાં અર્થસ્થ વિગેરે ભગવાનના ગુણો દેના તે તિરોહિત થયા. જીવો પણ ભગવાન પેઠે અર્થસ્થ વિગેરે ભગવાનના ગુણોવાળા હોય તો ભગવાન અને જીવોમાં કાંઈ ભેદ રહે નહિ. ભેદ ન હોય તો કાંઈ વિચિત્ર અથવા વિચિત્રતા રહે નહિ. વિચિત્રતાનું હોય તો ભોગ પણ થાય નહિ વિચિત્રતા ન હોય તો ભોગ થાય નહિ અને લીલા પણ થાય નહિ. સૃષ્ટિ રચવાનું પ્રયોજન જ નિર્ઘર્ષ થાય. તેથી વિચિત્રતા કરવાની ઇચ્છાથી જીવમાંથી ભગવાનના ગુણો તિરોહિત થયા. આ ભગવાનના ગુણો તિરોહિત થતાં, જીવને અંધ થયો અને ભગવાનના ગુણોથી વિપરીત ગુણો તેને પ્રાપ્ત થયા. ભગવાનના ગુણ (૧) ઐશ્વર્યનો જીવમાંથી તિરોભાવ થતાં, જીવ

હીન અને પરાધીન થયો. તેમજ. (૨) વીર્યનો તિરોભાવ થવાથી જીવ સર્વદુઃખ સહન કરનાર થયો (૩) યશનો તિરોભાવ થતાં સર્વથી હીન થયો (૪) શ્રીનો તિરોભાવ થતાં તેને જન્મ વિગેરે સર્વ આપત્તિઓ પ્રાપ્ત થઈ. (૫) જ્ઞાનનો તિરોભાવ થતાં, તેને દેહ વિગેરેમાં અહંબુદ્ધિ થઈ, તથા અપસ્મારથી ખીડિનની પેઠે સર્વ વિપરીત જ્ઞાન થયું. (૬) વૈગુણ્યનો તિરોભાવ થતાં તે વિપયમાં આસક્ત થયો.

આ પ્રમાણે જીવમાંથી ભગવાનના ધર્મોનો તિરોભાવ થયો તેથી જીવ પરાધીન અને દુઃખી થયો. આનંદનો તો જીવભાવ થતાં પહેલાં જ તિરોભાવ થાય છે, અને 'આનંદ' અંશનો તિરોભાવ થવાથી જ 'જીવ' શબ્દ છે એ પ્રથમ કહેવું છે.

જીવમાંથી ભગવાનના ધર્મોનું તિરોધાન થાય છે. તે આપણે જોયું. "સત્યં વિજ્ઞાનમાનન્દં બ્રહ્મ" શ્રુતિ પ્રમાણે બ્રહ્મના સ્વરૂપભૂત ત્રણ અંશ છે, સત્, વિજ્ઞાન અથવા ચિત્ અને આનંદ, આમાં 'વિજ્ઞાન' અથવા 'જ્ઞાન' અથવા 'ચિત્' એ બ્રહ્મનો સ્વરૂપભૂત અંશ છે. વળી 'યઃ સર્વજ્ઞઃ' 'જે સર્વજ્ઞ છે' શ્રુતિ પ્રમાણે 'જ્ઞાન' એ બ્રહ્મનો ધર્મ પશુ છે. તેથી 'જ્ઞાન' એ બ્રહ્મનો સ્વરૂપભૂત અંશ છે, અને 'જ્ઞાન' બ્રહ્મનો ધર્મ પશુ છે. આપણે પાછલ જોયું તેમ જીવમાં બ્રહ્મનો 'ચિત્' અથવા 'જ્ઞાન' અંશ પ્રધાન છે બ્રહ્મના 'સત્' અંશથી જીવની ઉપવચ્છિધ થાય છે, 'ચિત્' અંશ તેમાં પ્રધાન છે તેથી જ જીવમાં ચેતન છે. આ 'ચિત્' અને 'સત્' અંશનો જીવમાંથી કદાપિ તિરોભાવ થતો નથી જ. આ બ્રહ્મના અંશોનો જીવમાંથી તિરોભાવ થાય તો જીવનું સ્વરૂપ જ નષ્ટ થઈ જાય, જીવની સ્વરૂપદ્વાનિ જે થાય; જીવ જ રહે નહિ પશુ 'યઃ સર્વજ્ઞઃ' 'જે સર્વજ્ઞ છે' શ્રુતિમાં બ્રહ્મનો ધર્મ (સ્વરૂપભૂત અંશ નહિ) જે જ્ઞાન જણાવેલ છે તેનો જ તિરોભાવ થાય છે જીવમાંથી બ્રહ્મના 'યુષ્ઠુ જ્ઞાનનો તિરોભાવ થતાં તેનામાં દેહ વિગેરેમાં અહંબુદ્ધિ થાય છે અર્થાત્ દેહ, પ્રાણ વિગેરે જ જીવ છે એમ તે માને છે અને તેને વિપરીત જ્ઞાન થાય છે, પરંતુ બ્રહ્મનો સ્વરૂપભૂત 'ચિત્' અંશનો જીવમાંથી કદાપિ તિરોભાવ થતો નથી જ (વિદ્-મંડન).

જીવમાંથી ભગવાનના 'જ્ઞાન' યુષ્ઠુનો તિરોભાવ થતાં જીવને દેહ વિગેરે અહંબુદ્ધિ થાય છે, અને વિપરીત જ્ઞાન થાય છે ભગવાનની 'માયા' નામની શક્તિ છે. 'માયા' એટલે ભગવાનની જે કાંઈ થવું હોય તે થવાની શક્તિ. માયા એટલે મિથ્યા નહિ, પરંતુ ભગવાનનું સર્વબળસામર્થ્ય. માયાશક્તિથી 'વિદ્યા' અને 'અવિદ્યા' થાય છે. આ 'વિદ્યા' અને 'અવિદ્યા' થાય છે. આ 'વિદ્યા' અને 'અવિદ્યા' ભગવાનની માયાથી બનેલા હોવાથી ભગવાનની શક્તિ છે, જીવના ધર્મ નથી. તેથી ભગવાનની ઇચ્છા પ્રમાણે વિદ્યા અથવા અવિદ્યાનો, અવિદ્યા અથવા તિરોભાવ થવા કરે છે. આ વિદ્યા અથવા અવિદ્યા ચિદંશ જીવને જ થાય છે, જડને અથવા અંતર્ધામિને થતી નથી. વિદ્યા અથવા અવિદ્યા જીવને જ વ્યાપે છે. જડને અથવા અંતર્ધામિને વ્યાપતી નથી. વળી આ બંને ભગવાનની શક્તિ છે, ભગવાનને અધીન છે. તેથી ભગવાનની ઇચ્છા પ્રમાણે જીવને વ્યાપે છે, તેથી જ જીવને જેવી સ્થિતિમાં મૂકવાની ભગવાનની ઇચ્છા થાય તે જીવને તેની સ્થિતિમાં મૂકનારી 'અવિદ્યા' વિગેરે ભગવાનની શક્તિઓ સત્, રજ, ત્રિગુણે બેઠી વ્યાપે છે. આ પ્રમાણે સર્વ જીવોને ભગવાનની મિનન મિનન શક્તિઓ ભગવાનની ઇચ્છા પ્રમાણે વ્યાપે છે અને હરે જીવને ભગવાનની ઇચ્છામાં હોય તેવી સ્થિતિમાં રાખે છે, આ ભગવાનનું અગાધ આશ્રય છે. +

અવિદ્યાના પાંચ પર્વ છે. અવિદ્યા પાંચ જાતની છે. (૧) સ્વરૂપાજ્ઞાન એટલે. સ્વરૂપનું અજ્ઞાન જીવને પોતાના સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થાય. 'હું બ્રહ્મનો અંશ છું' તે જીવ બ્રહ્મી જાય તે. (૨) દેહાધ્યાસ. દેહને જ જીવ માને તે. (૩) પ્રાણાધ્યાસ એટલે પ્રાણને જીવ માને તે. (૪) ઈન્દ્રિયાધ્યાસ એટલે ઈન્દ્રિયને જીવ માને તે. અને (૫) અંતઃકરણાધ્યાસ એટલે અંતઃકરણને જીવ માને તે. આ પાંચ પ્રકારની અવિદ્યા જીવને ત્યાગે છે એટલે જીવ પરાધીન અને દુઃખી થાય છે અને સંસારમાં તેને જન્મ મરણ થયા કરે છે. બપોરે વિદ્યાથી અવિદ્યાનો નાશ થાય છે ત્યારે 'જીવ' મુક્ત થાય છે. તે સમયે તેનો દેહ વિગેરેનો અધ્યાસ દૂર થાય છે. તેના દેહ, ઈન્દ્રિય વિગેરે 'પ્રપંચ' અથવા 'જગત્' રૂપ હોવાથી સાચ છે અને તે રહે છે, પરંતુ તે દેહ, ઈન્દ્રિય તરીકે જ ન જાય છે. 'હું દેહ છું;' અથવા 'હું ઈન્દ્રિય છું' એવું તેનું અજ્ઞાન દૂર થાય છે. તે પોતાના સ્વરૂપને જાય છે. 'હું જીવ છું, બ્રહ્મનો અંશ છું' વિગેરે જ્ઞાન તેને પાપ છે. \* વિદ્યા અથવા બ્રહ્મજ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે. બ્રહ્મજ્ઞાનથી કૈવલ્ય એટલે સંઘાતથી પૃથગભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા પ્રપંચથી પૃથગભાવ બ્રહ્મજ્ઞાનથી થાય છે. 'હું' દેહ, ઈન્દ્રિય, પ્રાણ અથવા અંતઃકરણ નથી. દેહ, ઈન્દ્રિય, પ્રાણ અને અંતઃકરણ સંઘાત અથવા પ્રપંચ છે; હું તેથી જૂદો ભગવાનનો ચિદંશ જીવ છું." સંઘાતથી પૃથગભાવ બ્રહ્મજ્ઞાનથી થાય છે. સંઘાતથી પૃથગભાવ એટલે મોક્ષ. વિદ્યા અથવા બ્રહ્મજ્ઞાનથી મોક્ષ થય છે, કારણ કે તેથી બંધ કરાવનારી અવિદ્યા દૂર થાય છે. આ વિદ્યાના પશુ પાંચ પર્વ છે (૧) વૈરાગ્ય, વિપયોની નુષ્ઠા ન રહે તે. (૨) સાંખ્ય. નિત્ય અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક, નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુ પારખવાની શક્તિ આવી શક્તિ પ્રાપ્ત કરી સર્વનો ત્યાગ કરવો તે સાંખ્ય. (૩) યોગ. આઠ અંગવાળો યોગ. એકાંતમાં આઠ અંગવાળો યોગનું આચરણ. (૪) તપ વિચાર-પૂર્વક અભ્યાસ. (૫) કેશવ પ્રતિ ભક્તિ. આ ભક્તિ મોક્ષના સાધનરૂપ કહેલી હોવાથી પ્રાવાહિકા ભક્તિ છે. આ પાંચ વિદ્યાના પર્વ અથવા ભાગ છે. વિદ્યાથી સત્વસંશ્લિમાં પ્રવૃત્ત દેવ જીવોને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. આસુર જીવોને મુક્તિ મળી નથી.

પાઠ ૯.

ઉપસ્થિતદ્વાનિ અને અમૃતાભ્યાગમ.

જીવ ભગવાનનો અંશ છે. તેથી ભગવદ્ભાવના ઐશ્વર્ય વિગેરે છ ધર્મો જીવમાં છે. ભગવાન પોતાની ઇચ્છાથી જીવમાંથી ઐશ્વર્ય વિગેરે ભગવદ્ધર્મોનો નિરોધાવ કરે છે, તેથી જીવ પરાધીન અને દુઃખી થાય છે એમ પાછલા પાઠમાં કહ્યું.

શંકા:-પ્રભુ આવી રીતે જીવમાંથી ભગવદ્ધર્મોનો નિરોધાવ કરે તો ઉપસ્થિતદ્વાનિ અને અમૃતાભ્યાગમ દોષ થાય ઐશ્વર્ય વિગેરે ભગવાનના છ જીવો જીવમાં હતા. જીવમાં ભગવદ્ધર્મ હતા. એ ભગવદ્ધર્મ જીવમાં ઉપસ્થિત હતા. તે ધર્મોની જીવને હાનિ થાય છે, એટલે, ઉપસ્થિતદ્વાનિ યદ્ય. જીવોને એ ધર્મોની હાનિ થાય તેનું કાંઈ કર્મ તેમજી તે સમયે કરેલું નથી; છતાં કાંઈ પણ કારણ વિના એ ઉપસ્થિત ધર્મોની તેમને હાનિ થય એ દોષ જ છે. વળી બુદ્ધચરણ સમયે જીવે કાંઈ કર્મ કરેલ નથી, તેથી તેમજી કાંઈ પણ દોષ કર્મ નથી. છતાં આ ધર્મોની હાનિ થતાં તેમને અતીશયતા, પરાધીનતા, દુઃખ વિગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. જીવોએ કાંઈ પણ દોષ કરેલ નહિ હોવા છતાં તેમને દોષના દંડરૂપ પરાધીનતા, મિથ્યાજ્ઞાન વિગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે નહિ કરેલા (અમૃત) દોષના દંડરૂપ પરાધીનતા વિગેરેની તેમને પ્રાપ્તિ (અભ્યાગમ) થતી હોવાથી અમૃતાભ્યાગમ દોષ પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

સમાધાન:—ઉપરિચિત્તાનિ અને અકૃતાબ્યાગમ દોષ હોય તો તે કાના દોષ છે તે જુઓ. તે જીવના દોષ છે, ભગવાનની કૃતિના દોષ છે કે ભગવાનના દોષ છે? જીવના દોષ નથી, કારણકે જીવે તેમાં કાંઈ ફેરફાર નથી. જીવ અદિ કર્તા નથી પરંતુ જોને કાંઈ કરવામાં આવે છે તેવા છે. જીવ કર્તા નથી પણ જોને કાંઈ કરવામાં આવે છે તે એટલે કૃતિના વિષય છે, આ જીવના દોષ છે એમ ગણીએ તો કોઈ સજ્જનને લઈને લૂટે તેમાં સજ્જનનો દોષ ગણ્યો કહેવાય. કૃતિના અથવા કર્તાના દોષ ગણીએ તો જીવની કૃતિમાં અથવા જીવમાં ન તેવા દોષ સંભવે તેમાં પણ અસ્વતંત્ર જીવમાં અથવા અસ્વતંત્ર જીવની કૃતિમાં ન તે દોષ સંભવે. સ્વતંત્ર જીવની કૃતિમાં તે દોષ નથી. કારણકે કોઈમાં આજીવે અનુભવીએ છીએ કે સ્વતંત્ર રાજાએ પોતાના વિહાર માટે પ્રાચીન વિચિત્ર ગોપુર, મહેલ વિગેરે બાંધી તોડી ઉતારી કરી નાખે છે. જડ પદાર્થોનો ન ભંગ કરે છે. એટલું ન નહિ, પરંતુ પોતાના સેવકોના ઐશ્વર્ય શ્રી વિગેરેનું પણ ઘરણું કરે છે, વળી તેમની સેવથી સંતોષ થતાં પાછું તે તેમને આપે છે. જ્યારે સ્વતંત્ર રાજાએ આમ કરે છે તો પછી સર્વલોકને નિયમમાં રાખનાર સક્ષમ જગતના કારણ ભગવાન પોતાના દાસ જીવને ઉપરિચિત્તાનિ અને અકૃતાબ્યાગમ કરે તેમાં દોષ શું?

વળી ભગવાન જગતના સર્ગ, રચિતિ અને લયના કર્તા છે. ભગવાન જ્યારે જગત સર્જે છે ત્યારે જીવને અમુક સ્થિતિમાં મૂકે છે તેથી જીવને અકૃતાબ્યાગમ થાય છે. વળી જ્યારે ભગવાન જગતનો લય કરે છે ત્યારે જીવની સ્થિતિનો નાશ થાય છે તેથી જીવને ઉપરિચિત્તાનિ થાય છે. આ પ્રમાણે સર્ગ અને લય વખતે અકૃતાબ્યાગમ અને ઉપરિચિત્તાનિ થાય ન, પરંતુ જીવ પરતંત્ર હોવાથી અને કૃતિનો માત્ર વિષય ન હોવાથી, અને ઈશ્વર સ્વતંત્ર કર્તા હોવાથી એ દોષ નથી. સર્ગ અને લય કરવામાં અકૃતાબ્યાગમ અને ઉપરિચિત્તાનિ થાય તેથી ભગવાન સર્ગ અથવા લયના કર્તા નથી એમ કહીએ તો અન્ય કોઈ સર્ગ અથવા લયનો કર્તા નથી ન. તેથી સર્ગને કોઈ કર્તા નહિ હોવાથી જગત સંભવે નહિ; પરંતુ જગતનો આપણે અનુભવ કરીએ છીએ. લયનો કોઈ કર્તા ન હોવાથી જગત નિત્ય ન સિદ્ધ થાય. તેનો તિરોભાવ પણ યદ્ય શકે નહિ. તેથી ભગવાન જગતના સર્ગ અને લયના કર્તા છે અને સર્ગ અને લય સમયે જીવને અકૃતાબ્યાગમ અને ઉપરિચિત્તાનિ થાય તે દોષ નથી ન. તેથી જ જીવોનો અંધ પણ ભગવાનને અધીન છે: તેમ જ જીવોનો મોક્ષ પણ ભગવાનને જ અધીન છે. “આ જ જોતો આ લોકમાંથી ઉદ્ધાર કરવા ઇચ્છે તેની પાસે સારાં કર્મ કરાવે છે, આ જ જોતો અધઃપાત કરવા ઇચ્છે તેની પાસે દુષ્ટ કર્મ કરાવે છે.” “જે આત્મામાં રહી આત્માનું અંતર્યામી યમન કરે છે.” વિગેરે શ્રુતિઓ પણ જીવોના અંધ અને મોક્ષ ભગવાનને જ અધીન છે એમ કહે છે. ભગવાન જ સ્વતંત્ર કર્તા છે. ભગવાન વિના શ્રીજી કોઈ સ્વતંત્ર કર્તા નથી. જીવ કર્તા છે, પરંતુ તેનું કર્તૃત્વ સ્વતંત્ર નથી, પણ ભગવાનને અધીન છે આ સિદ્ધ કરવા સત્કાર: પણ “પરાત્તુ તત્ત્વજ્ઞ:” એ સત્ર યોગી છે જીવનું કર્તૃત્વ ‘પર’ એટલે ભગવાનથી છે. જીવનું કર્તૃત્વ ભગવાનને અધીન છે. જીવ સ્વતંત્ર નહિ હોવાથી, જીવ પરતંત્ર હોવાથી તેને ઉપરિચિત્તાનિ અને અકૃતાબ્યાગમ થાય તે દોષ નથી.

પાઠ ૧૦ વિચિનિષેધ.

ઉપરિચિત્તાનિ અને અકૃતાબ્યાગમ જીવ સ્વતંત્ર નહિ હોવાથી દોષ નથી. જીવ તેને દોષ માની કેટલાક વાદીએ તે દૂર કરવા કર્મની કલ્પના કરે છે. જીવે પૂર્વે કરેલ સુકૃત અથવા દુકૃત ધ્યાનમાં લઈ તે પ્રમાણે જ પ્રભુ જીવ પાસે કર્મ કરાવે છે. ઇશ્વર સ્વતંત્રતથી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જીવ પાસે કર્મ કરાવના નથી, પરંતુ જીવે પહેલાં કરેલ ધુણ અને પાપ ધ્યાનમાં લઈ તે

પ્રમાણે તેની પાસે સકૃત અથવા દુષ્કૃત કરાવે છે. આમ હોવાથી જ “સ્વર્ગની કામનાવાળાએ યત્ન કરવો” “બ્રાહ્મણને હથુવો નહિ” વિગેરે વિધિ અને નિષેધ નિર્ણયક થાય છે. જે કાર્ય કરવાનો શાસ્ત્રમાં ઉપદેશ કર્યો હોય તે ‘વિધિ’ કહેવાય છે. જે કાર્ય કરવાની શાસ્ત્રમાં ના પડી હોય તે “નિષેધ” કહેવાય છે. જ્ય પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કર્મ કરી શકતો ન હોય, અને ઈશ્વર પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જ તેની પાસે કર્મ કરાવના હોય તો “સ્વર્ગની કામનાવાળાએ યત્ન કરવો.” “બ્રાહ્મણને હથુવો નહિ” વિગેરે વિધિ અને નિષેધ વ્યર્થ થાય, કારણ કે જ્ય પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કર્મ કરી શકતો નથી તો પછી તેને ઉપદેશ શું કામનો ? તેથી વિધિ અને નિષેધ ધ્યાનમાં લઈ જ્ય કર્મ કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે, અથવા નિવૃત્ત થાય છે, અને ઈશ્વર તેની પાસે તે કર્મ કરાવે છે અથવા તેની કર્મમાંથી નિવૃત્તિ કરાવે છે. વિદિન કર્મમાં પ્રવૃત્તિ અને નિષિદ્ધ કર્મમાંથી નિવૃત્તિ થાય અથવા ન થાય તે જીવના પૂર્વ કરેલાં કર્મને અધીન છે. પૂર્વ કરેલાં કર્મ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિ થાય છે અથવા નથી થતી. પ્રસાદ અનાદિ છે તેથી પૂર્વ કરેલાં કર્મ તો દરેક જીવને છે જ. આમ માનવાથી જીવને અકૃતા-વ્યાગમ થતો નથી, એટલે નહિ કરેલ કર્મના ફલ ભોગ્યવા પડતા નથી. તેમજ ઉપરિચિત્તાનિ પશુ થતી નથી, કારણ કે પૂર્વ કરેલા કર્મ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ થવા કરે છે અને કરેલાં કર્મ નિષ્ફલ થતાં નથી. આપો પૂર્વગીમાં સાવાળાનો મત છે

પરંતુ આ મત ખોટો છે આ મત પ્રમાણે ઈશ્વર રહેતો જ નથી. પૂર્વ કરેલ કર્મનાં ફલ આપનાર તરીકે ઈશ્વરની આવશ્યકતા છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે ફલ આપનાર કર્મ છે. કર્મ જડ હોવાથી ફલ આપી શકે નહિ એમ પણ ન કહેવાય, કારણ કે ઉપરિચિત્તાનિ અને અકૃતા-વ્યાગમ હોય દૂર કરવા જે કર્મ કલ્પનામાં આવે છે તે કર્મ પોતાના ફલનું દાન આપી શકે તેનું જ કલ્પનું જોઈએ. કર્મની કલ્પના કરવી જ પડે છે તો તે પોતાના ફલનું દાન કરવાની શક્તિથી જ કલ્પનું જોઈએ.

જીવની કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કોણ કરાવે છે ? વિધિ અને નિષેધ કરાવતાં નથી, કારણ કે વિધિ અને નિષેધથી જીવની પ્રવૃત્તિ થતી હોય તો સર્વ જીવ નિહિત કર્મ કરત અને નિષિદ્ધ કર્મ ન કરત. સર્વ જીવો સન્માર્ગમાં જ વર્તતા હોત પરંતુ તેવો અનુભવ થતો નથી. ઘણા જીવો વિદિન કર્મ કરતાં નથી, અને નિષિદ્ધ કર્મ કરે છે. તેથી વિધિ અને નિષેધ પ્રવૃત્તિ કરાવતાં નથી. કર્મનો પ્રસાદ અનાદિ છે અને જીવે પૂર્વ કરેલાં કર્મ જ પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિ કરાવે છે એમ પણ માની શકાય તેમ નથી; કારણ કે એમ માનવાથી (૧) વિધિ અને નિષેધ નિર્ણયક થાય છે, જીવની કર્મમાં પ્રવૃત્તિ તેણે પૂર્વ કરેલાં કર્મથી જ થતી હોય તો “સ્વર્ગની કામનાવાળાએ યત્ન કરવો” “બ્રાહ્મણને હથુવો નહિ” એવો તેને બોધ દેવો નિર્ણયક છે. (૨) વળી વિધિ અને નિષેધ નિર્ણયક હોવાથી સારા માણસો યત્ન વિગેરે કરે છે તે માત્ર અધર-પરા જ ગણાય. (૩) ધર્મની દાનિ થાય, કારણ કે વિદિત કર્મ કરે તે ધર્મ, પણ વિધિ જ નિર્ણયક થઈ એટલે ધર્મ ક્યાં રહ્યો ? તે પ્રમાણે અધર્મ પણ સંભવે નહિ. (૪) વિધિ અને નિષેધ નિર્ણયક હોવાથી જીવ કર્મ કરે ત્યારે ફલની ઇચ્છા રાખી શકે નહિ. ફલની ઇચ્છા વિના કર્મ કરવામાં આવે ત્યારે કર્મનું ફલ આપનાર ‘અપૂર્વ’ ન જ કલ્પના કરવાની આવશ્યકતા રહે નહિ. તેથી અપૂર્વ સંભવે નહિ. કર્મ થયું કે તરત નારા પામે છે. અપૂર્વ છે જ નહિ. તો પછી બાવિર્મમાં પ્રવૃત્તિ કોણ કરાવે ? તેથી પૂર્વ કર્મથી પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ થતાં નથી.

વિધિ અને નિષેધ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ કરાવે છે, જ્યાં કોઈની વિદિન કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે અને કોઈની થતી નથી તેમ જ કોઈની નિષિદ્ધ કર્મમાંથી નિવૃત્તિ થાય છે અને કોઈની થતી

નથી એ સર્વ ઈશ્વરેચ્છાથી જ થાય છે. આ પ્રમાણે વિધિ, નિષેધ અને ભગવાનની ઇચ્છા એ ત્રણ માનવા કરતાં ઈશ્વરની ઇચ્છા જ માનવી એ ઉત્તમ છે. ઈશ્વરની ઇચ્છા માન્યા વિના અન્ય ગતિ નથી જ. પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ કરાવનાર ઈશ્વરની ઇચ્છા જ છે. એમ માનવાથી યજ્ઞ વિગેરે કરવામાં અંધપરંપરા પણ ચલી નથી, કારણ કે ઈશ્વરની ઇચ્છાથી જ સર્વ થાય છે નિધિ ન જાણનાર બાલક પણ કુદરતથી જ વિહિન કર્મમાં પ્રવૃત્ત જોવામાં આવે છે અદ્વિ 'વિધિ' પ્રવૃત્ત કરાવતી નથી, કારણ વિધિનું તો તેને જ્ઞાન પણ નથી. તેથી ઈશ્વરેચ્છા જ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ કરાવે છે.

### પાઠ ૧૨ મર્્યાદા.

ભગવાન પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જીવ પાસે કર્મ કરાવે છે અને કર્મનું ફલ આપે છે. ભગવાન કર્મ કરાવે છે તે ફલનું દાન કરવા કરાવે છે. કર્મ સ્વર્ગના પુરુષાર્થ નથી, પરંતુ 'કર્મ-ફલનું' દાન કરવા પ્રભુ જીવ પાસે કર્મ કરાવે છે.

ભગવાન સર્વસમર્થ છે. ભગવાન કર્તુમ્ અર્તુમ્ અન્યથાકર્તુમ્ સમર્થ છે. તેથી ભગવાન કર્મ કરેલ ન હોય તોપણ ફલદાન કરવા સમર્થ છે જ્યારે કર્મ કરેલ ન હોવા છતાં ફલદાન કરવાનું ભગવાનમાં સામર્થ્ય છે તો પછી ફલદાન કરવા કર્મ કરાવવાની શી જરૂર? વળી તે જ કારણથી 'વિધિ' અને 'નિષેધ' નિરર્થક થાય છે. કારણકે કર્મ વિના જ સારાં અથવા ખરાબ ફલ પ્રભુ આપી શકે છે. સારું અથવા ખરાબ ફલ આપવા માટે સ્મૃત અથવા હુકમ જીવ પાસે કરાવવાની જરૂર નથી. તો પછી 'સ્વર્ગની કામનાવાળાએ યજ્ઞ કરવો' વિગેરે બોધની જરૂર જ નથી અત્રી શંકાઓ થાય તે દૂર કરવા "કૃતપ્રયત્નાપેક્ષસ્તુ વિહિતપ્રતિષિદ્ધાવૈયથ્યાંદિમ્યઃ" ધ્વજસૂત્ર ૨. ૩. ૪૧ સૂત્ર યોજેલું છે. "એક હું બહુ ચાહું" વિગેરે શ્રુતિઓથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાનને પ્રપચમાં (જગતમાં) રમણુ કરવાની ઇચ્છા થઈ. આ પ્રમાણે રમણુ કરવાની ઇચ્છાથી ભગવાને ક્રીડા માટે ઉદય કર્યો. આમાં ભગવાનની ક્રીડા જ મુખ્ય છે, અન્ય સર્વ ગૌણ છે. તેથી ક્રીડા કરવા માટે ભગવાને જગત રમ્યું અને ક્રીડામાં વિચિત્ર રસનો અનુભવ થાય તે માટે "જે કોઈ અમુક કામ કરશે તેને અમુક ફલ આપીશ" એવી મર્્યાદા પોતે રચી. તેથી જ ભગવાનને "ધર્મસેતુના વક્તા કર્તા અભિરક્ષિતા" કહેલા છે. ભગવાને વિચિત્ર રસનો અનુભવ કરવા 'અમુક કર્મ કરશે તેને અમુક ફલ આપીશ' એવી મર્્યાદા અથવા ધર્મસેતુની રચના કરીને જીવોને આ મર્્યાદા જણાવવા અને તેનું રક્ષણ કરવા ભગવાને વેદ રચ્યા. તેથી જીવનું વ્યુચ્ચરણ કરતી વખતે જ "આ જીવને અમુક દેશમાં અમુક કાલમાં અમુક અમુક કર્મમાં પ્રવૃત્ત કરી, અમુક અમુક કર્મમાંથી નિવૃત્ત રાખી અમુક અમુક ફલનું દાન કરીશ" એ પ્રમાણે પ્રત્યેક જીવસંનધી તેના ભોક્ષપર્વત પ્રભુએ વિચાર કરેલ છે; અને પ્રભુએ કરેલા એ વિચાર પ્રમાણે જ જીવ કર્મ કરે છે અને ફલ પ્રાપ્ત કરે છે. આ પ્રમાણે ક્રીડામાં વિચિત્ર રસ પ્રાપ્ત કરવા પ્રભુએ જે ઉદય કર્યો છે તેની અપેક્ષાથી અથવા તેને અનુસરીને જ ભગવાન જીવ પાસે કર્મ કરાવે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી "સ્વર્ગની કામનાવાળાએ યજ્ઞ કરવો" "બ્રાહ્મણને હથેલી નહિ" વિગેરે વિધિ અને નિષેધ સ્વર્ગ અને નરકની પ્રાપ્તિ કરાવનાર હોવાથી નિરર્થક થતા નથી. તેથી પ્રભુએ ક્રીડામાં વિચિત્ર

જીવ જ્યારે કર્મ કરે ત્યારે તે ફલની ઇચ્છા રાખે છે. ફલની ઇચ્છા વિના કર્મ સંભવતું જ નથી. કર્મ કર્યા બાદ નષ્ટ થયું. પછી તેનું ફલ કે કર્મ કેવી રીતે આપે! કારણ કે, કર્મ પોતે સંપૂર્ણ થતાં જ નષ્ટ થયું. તેથી કર્મનું ફલ આપનાર 'અપૂર્વ' દેવતામાં આવે છે, કર્મ નાશ પામતાં અપૂર્વ દેવતા થાય છે. તે કર્મનું ફલ આપે છે. એવું પૂર્વગામીમાં સાવાળાનું મત છે

રસનો અનુભવ કરવા જે મર્યાદા કરી છે તે મર્યાદાને અનુસરી જીવ પાસે કર્મ કરાવે છે અને તેને કર્મના ફલનું દાન કરે છે. મૂલમાં 'આદિ' શબ્દ છે તેથી એમ સુચવ્યું છે કે આ જ કારણને લીધે કર્મ કરાવ્યા વિના પ્રભુ ફલનું દાન કરતા નથી.

આવી રીતે પ્રભુ ક્રીડા માટે કરેલી મર્યાદાને અધીન રહી, જીવ પાસે કર્મ કરાવે અને તેને કર્મના ફલનું દાન કરે તો તેથી 'ગનીશ્વર' યદ્યદ્યપિ, પ્રભુ સ્વતંત્ર મટી પરતંત્ર થાય, કર્મ વિના ફલદાન કરવા અસમર્થ હોવાથી સર્વશક્તિમાન ન કહેવાય વિગેરે શંકા પશુ યોગ્ય નથી, કારણ કે આ મર્યાદા પ્રભુએ પોને કરેલી છે. ભગવાન પોને કરેલા નિયમ પ્રમાણે કામ કરે તેમાં અનીધરતા થતી નથી. ભગવાને પોતે પોતાની ઇચ્છાથી જ એવી મર્યાદા રચી છે અને તે મર્યાદા પ્રમાણે કર્મ કરાવી ફલદાન કરે છે. મર્યાદાના કર્તા પ્રભુ પોને હોવાથી તેમની સ્વતંત્રતા નષ્ટ થતી નથી. મર્યાદામાર્ગે પ્રભુએ એવો રચ્યો છે. મર્યાદા-માર્ગમાં જે મર્યાદા દેરેલી છે તે પ્રમાણે કર્મ કરાવી ફલદાન કરે છે. પરંતુ કર્મ કરાવ્યા વિના ફલદાન કરવાની પ્રભુમાં શક્તિ નથી એમ નથી. જ્યાં પ્રભુ કર્મ વિના પણ ફલદાન કરે છે તે પુષ્ટિમાર્ગ કહેવાય છે.

ભગવાનને જગત્ રચવામાં કાંઈ હેતુ નથી. ભગવાન આત્મકામ હોવાથી તેમને કાંઈ પ્રયોજન નથી. માત્ર લીલા કરતા જ ભગવાને જગત્ રચેલું છે. બ્રહ્મસૂત્ર ૨. ૧. ૩૩. વિચિત્ર રસનો અનુભવ ન થાય તો લીલા જ સંભવે નહિ. તેથી લીલામાં વિચિત્ર રસનો અનુભવ થાય તે માટે ભગવાને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મર્યાદા કરી. એ મર્યાદાનું રાન જીવોને કરાવવા અને મર્યાદાનું રદાણું કરવા બેદ રચ્યા. આ સર્વ મર્યાદામાર્ગનું નિરૂપણ થયું. ભગવાન સ્વતંત્ર કર્તા છે. ભગવાન કોઈને અધીન નથી. ભગવાન જીતી કર્મની અપેક્ષા વિના પણ ફલદાન કરવા સમર્થ છે એમ ન હોય તો ભગવાન સર્વશક્તિમાન ન ગણાય. ભગવાને કોડામાં વિચિત્ર રસનો અનુભવ કરવા જે મર્યાદા કરી તે પ્રમાણે મર્યાદામાં ચૂકેલ જીવો પાસે કર્મ કરાવી તેમને ફલદાન કરે છે. પરંતુ આ મર્યાદા ભગવાને પોને પોતાની ઇચ્છાથી કરેલી હોવાથી, મર્યાદા પ્રમાણે કર્મ કરાવી ફલદાન કરવામાં ભગવાનના સ્વતંત્ર્યને દાનિ થતી નથી. જીવોને કર્મ કરાવ્યા વિના ફલદાન કરવા પણ ભગવાન સમર્થ છે. એ પ્રમાણે કર્મ કરાવ્યા વિના પ્રભુ ફલદાન કરે તે પુષ્ટિમાર્ગ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે ક્રીડામાં વિચિત્ર રસનો અનુભવ કરવા પ્રભુએ અસંખ્ય જીવોનું વ્યુત્પન્ન કરી તેમને બિન્ન ભિન્ન માગોમાં મૂકી, તેઓ પાસે જુદાં જુદાં કર્મ કરાવી તેમને જુદી જુદી સ્થિતિમાં મૂક્યા છે કોઈ જીવ ગુણી છે, કેટલું ગુણી છે. કોઈ ધનવાન છે, કોઈ નિર્ધન છે. આમ છતાં પ્રભુને 'વૈગમ્ય' એટલે પક્ષપાતી હોવાનો, અથવા 'નૈઘ્રમ્ય' એટલે કૂર હોવાનો દોષ નથી કારણ કે ભગવાન પોને જ જડ જીવ વિગેરે સર્વ થયેલ છે. ભગવાન પોને જ સર્વ જીવરૂપ થયેલ છે. તેથી પક્ષપાત કરવાપણું અથવા કૂર થવાપણું ક્યાં કહ્યું ?

## કેશવદાસકૃત પદો.

પદ ૧ ॥ રાગ નટ ॥ છંદ ત્રેક ન સ્વારથ મનતે ॥

કેસે કે વશ હોયે શ્રીહલભ, છંદ ત્રેક નહિ વિષ્ણુ તનતે ॥ ૧ ॥

ભૂપન ઘસન બઢાઇ ભાવે, આનપોન જિમ ગનતે ॥

રિએ ન રૂપ નેહ ગિગ આલી બાત બતાવતં બનતે ॥ ૨ ॥

સોચ કરે મતિ મેરી આલી, અનન્યતાકે પનતે ।

કેશવપ્રિય જૂઠનમેં સખ રસ મત કર આશ અન ધનતે ॥ ૩ ॥

પદ ૨ ॥ રાગ સોરઠ ॥ સખતેં નેહ મારગ સુખદાઇ ।

ખિન સાધન ધ્યારે વશ હોવે, ગોકુલપતિ મન લાઈ ॥ ૧ ॥

રાખે નેનન સદા વલ્લભકાં, લોક વેદ કુલ ભૂલે ।

ઝલે સ્વપ્નસુધાસાગરમેં, આરત ઉરમાં સૂલે ॥ ૨ ॥

ધોવે હાથ પ્રાનસૂં પલમેં, ખોવે સખ જંનલ ।

કેશવ કૃપા કરો સખ હોવે, કહા કર લેવે કાલ ॥ ૩ ॥

પદ ૩ ॥ રાગ મલ્હાર ॥ પ્રાનસો તા દિન ધોએ હાથ ।

અતિ નિર્લજ અનેહી પાપી, વિદૂરે ગોકુલનાથ ॥ ૧ ॥

ધનતેં ધનસી જૂદે જરખે, વિદ્યુલ્લતાવર આગ ।

ત્રિવિધ સમીર સીતમેં ડૂબે, કર લુહાર મન લાગ ॥ ૨ ॥

સહાય કરો વેગે વિકૃલ્લમુત, નવ દુઃખ ભુગતે વામ ।

દશ દુઃખ ભુગત ભુગત વેહે જેહે, તળ કહાંતે ધનધામ ॥ ૩ ॥

સુનકર કૃપા કરી વિકૃલ્લમુત, સિંચી સુધાસુ નાર ।

કેશવ વિકલ વિયોગી વિલખે, દૂર કરો જંનલ ॥ ૪ ॥

પદ ૪ ॥ રાગ મલ્હાર ॥ મેરી ટેર સુનો હો સુજન ।

કહાવતહો ગોકુલપતિ વલ્લભ, છાંડ દઈ પેહેચાન ॥ ૧ ॥

કહા કરેં કરે અલત ન મેરી, પેઠ રહે તન પ્રાન ।

ભવન ખિન ભવત એ કેશવ, કરી ન નેહકી કાન ॥ ૨ ॥

પદ ૫ ॥ રાગ મલ્હાર ॥ તે તન રહે કહા કીનો ।

તનકે ન કાન નેહકી કીની સ્વપ્નસુધારસ પીનો ॥ ૧ ॥

વલ્લભ ખિન તું તલપ્રત નિશદિન, વિરહ અગન તન છીનો ।

નિકસત શ્વાસ અનુલભર નિશદિન, વિવથ વિરહ જલ પીનો ॥ ૨ ॥

યહ તનતેં કહા કાન ન હોવે, પ્રિય તન ધર તું નવીનો ।

અચલ અગાધ અમીરસ કેશવ, ગોકુલપતિ રસભીનો ॥ ૩ ॥

પદ ૬ ॥ રાગ સોરઠ ॥ તાલ જલદ ॥ પ્રાન તેં કીનો કહા વિચાર ।

પ્રાણનાથ વિદેખે તું વિરહ વિખજલ ધાર ॥ ૧ ॥

વિપ્રયોગ અગાધ દિખધર, જો સખ અંગ સાર ।

હારે નહિ હઠ રહ્યો તનમેં, મારે માર સુમાર ॥ ૨ ॥

હાય કાયરુ કપટ કિયધર, નિર્લજતાં ભર ભાર ।

કરી, શ્રીગોકુલભૂપ એસી, ધરી ઉર પર હાર ॥ ૩ ॥

ભયો સખ પાખંડ તેરો, રહિ ઉઠાવન છાર ।

પાવસ રિતુ ભરિ આઈ કેશવ, જરમેં ખૂંદ અંગાર ॥ ૪ ॥



પદ ૭ ॥ રાગ મલ્હાર ॥ તાલ રૂપક ॥ કેતે જુગ બિન દેખે વીતે ।  
 દારિદ્ર ભઈ ઈઈ ભવસાગર, વલ્લભ ધન પ્રીત રીતે ॥ ૧ ॥  
 શિવ બ્રહ્મા સૂરલોક લોકમે, વહી ગહિ નહિ કોહિ ।  
 બૂલી દેહ ગેહ ચિત્ત ચેતન, નહિ કમલસુખ જોઈ ॥ ૨ ॥  
 હજન સુખ બરખા નિંદાકી, સહી રહી ખૂડી દુઃખમાંહી ।  
 મિલ્યો નહિ સતસંગ સંત કોહિ, તાતે મેરી ધરી ન ખાંહી ॥ ૩ ॥  
 અખ કરૂણા કરી મહદ્ભક્તને, પ્રકટે (હિય) ગોકુલપતિ રાય ।  
 ભયો વિરહ વડવાનલ જોસો, ભઈ રૂપ જલ આય ॥ ૪ ॥  
 સહી પદે ન પીર પ્રિય તનમે, પકડે બેઠ બેઠ જિય જાન ।  
 કેશવ પ્રાનનાથ બિન બિલખોં, કરો કૃપારસ દાન ॥ ૫ ॥

પદ ૮ ॥ રાગ મલ્હાર ॥ અહો પ્રિય પીર સહી નહિ જાત ।  
 પ્રકટયો ઉર વિરહ વડવાનલ, કહું કોનસોં ખાત ॥ ૧ ॥  
 કોન સુને સમુજે નહિ જિયકી, મનમે તનક ન લાગ ।  
 કેશવ રૂપસુધા શ્રીગોકુલપતિ, મેટ બરખ હિય આગ ॥ ૨ ॥

પદ ૯ ॥ રાગ મલ્હાર ॥ જિત જાઉં તિત હોત અવાઈ, રૂપે ન નેહકી ખાત ।  
 રૂપે લોક જગતમે જોઈ, રોઈ સખ દિન રાત ॥ ૧ ॥  
 ગોકુલેશ વિઠલસુતકો જશ, મુખતે નિકસે નાહિ ।  
 અતિ વિકરાલ કાલસે લાગત, આય પરી તીન માંહિ ॥ ૨ ॥  
 લોક અલોક વિખ સમ લાગત, દાગત છયમે આગ ।  
 કેશવકું કંઠના કરી દેખો, રહ્યો રૂપરસ પાગ ॥ ૩ ॥

પદ ૧૦ ॥ રાગ મલ્હાર ॥ તાલ રૂપક ॥ જખતે નામ સુન્યો સુખધંધુ ।  
 સહાય કરો ગોકુલપતિ મોહન, શ્રીગોકુલ અરવિંદુ ॥ ૧ ॥  
 બરખો રૂપસુધા વિઠલસુત, સુદર સુધર સુજન ।  
 તનમન તપત રૂપ નહિ દેખે, કરો સુજવન દાન ॥ ૨ ॥  
 પીરજ રહત નહિ અખ મોકું, કહિ વિધ રાય પ્રાન ।  
 કેશવ વિકટ વિયોગી તરસત, પરસ અરનરસ પાન ॥ ૩ ॥

પદ ૧૧ ॥ રાગ મલ્હાર ॥ તાલ રૂપક ॥  
 પાધારે નિજ રસસેવામે, શ્રીનાથજી રસરૂપ ।  
 અરસપરસ હેત લિવાવત, જાનત વલ્લભમૂપ ॥ ૧ ॥  
 દક્ષન નાયક સખ સુખદાયક, શિક્ષક સેવા સાર ।  
 નિજ રસરૂપ દુરાવત મિથ કરિ, જાનત વેદ ન પાર ॥ ૨ ॥  
 જોહ પૂરે સૂરે રસનેહી, જાને ગોકુલરાય ।  
 રૂપસુધા બરખે ધન કેશવ, અધર સુધારસ પાય ॥ ૩ ॥

પદ ૧૨ ॥ રાગ મહારાસ ॥ તાલ દ્વિપદ ॥ દેખો સખી આપ પ્રભુ ભયે દાસ ।  
 અનન્યરસ આપનકે કરેન, કેશવ ભાવ પ્રકાશ ॥ ૧ ॥  
 વારસદાર મોહાતમ જન મોહિ, ભાવલેહ નહિ જાને ॥  
 કહા જાને રસરૂપ અજાને, અનન્ય જન માને ॥ ૨ ॥  
 શિખાવતે સેવ સેવારસદોરે, જગત કૃતારથ ભાવી ॥  
 અનન્યજનકુ હાવભાવ રસે, અધરસુધારસ આવી ॥ ૩ ॥  
 મુકિતમારગી સદા એનેહી, સુપસંગધન રચ ॥  
 કહા જાને કેશવ શિવ શારદ, સુનિજન શેષ વિરચ ॥ ૪ ॥

પદ ૧૩ ॥ રાગ વિહાગદો ॥ રાગરૂપક ॥  
 જૈસો હું તૈસો તિહારો ગોકુલપતિ, છાંડ ન દેહો પ્રિય નિજરસ ભરિકે ॥  
 દોષનિધાન જાન કરે પકથો ગુનનિધાન, જાનિ માનિ જીવવરકે ॥ ૧ ॥  
 સાધન આશા ધરું નહિ કબહુ, નિઃસાધન કૃષ્ણ જાન મન કરકે ॥  
 જીવન બિન કેશવ સપરી જ્યો, કાનિ ધરો મોહન અંતુસરકે ॥ ૨ ॥

પદ ૧૪ ॥ રાગ વિહાગદો ॥  
 જૈસો હું તૈસો જાને ધરો મન, અંગીકૃત કરિ લીયો હે વલ્લભવર ॥  
 ચિંતાવશ નિશવાસર વીતે, કૃપા કરો નિજ કરે શિરપર ધર ॥ ૧ ॥  
 કહા કહું ભવધાર પયોહું, વિષજલતે મુખ સિંધુ સુધાભર ॥  
 મોહન કાન માન કેશવપર, કર કંઠજા હું ખ દીનદયાલ હર ॥ ૨ ॥

પદ ૧૫ ॥ રાગ વિહાગદો ॥  
 જૈસો હું તૈસો તિહારો હું સેવક, ગોકુલપતિ અતિગુણનિધિ સાગર ॥  
 નાયક નવલકુવર વિકૃલકે, ત્રિભુવનપતિ તુમ જગત ઉભગર ॥ ૧ ॥  
 મો સમ અધમશિરોમનિ નોહિ, તો સમ અપતિત ઉધારન નાગર ॥  
 કરન જાન કીયો અંગીકૃત, શોચત કહા કેશવ ગુનઆગર ॥ ૨ ॥

પદ ૧૬ ॥ રાગ વિહાગદો ॥  
 જૈસી હું તૈસી તિહારી જુ દાસી, સખરસરસિક વલ્લભ સુખદાઇ ॥  
 કપટી કુટિલ કૂર કોટે અપરાધી, અવનીરજ ગિની ગિનિયે ને જાઈ ॥ ૧ ॥  
 બાંહ ગ્રહી ત્રિભુવનકે નાયક, સહાય કરો રાનીજી કહાધી ॥  
 પારસ પરસ હોન લોહ કચન, કેશવ અધમ અનન્યનિધિ પાઇ ॥ ૨ ॥

પદ ૧૭ ॥ રાગ વિહાગદો ॥  
 જૈસો હું તૈસો તિહારો કૃપાનિધિ, ગોકુલનાથ અનાથકે નાથે ॥  
 અધમ અતિ કર પંકર ને છાંડિયે, કર પરસાય કરો જુ સનાથે ॥ ૧ ॥  
 ભૂલે ભમત મન મેરો નિશદિન, રાખો અમલ કમલ પદ સાથે ॥  
 મોહનરતન મહેદી કાને, સુપસુધારસ પાનકે હાથે ॥ ૨ ॥

પદ ॥ ૧૮ ॥ ઘઘાઈ ॥ રાગ દેવગંધાર ॥

દેખોરિ પ્રકટ અદભૂત આજ ॥

શ્રીવિકૃલ્લમુત અવતારી, વર, શ્રીગોકુલેશ, મહારાજ ॥ ૧ ॥

ગોકુલસહિત પ્રાગમે પ્રગટે, ધર્મધુરધર રાજ ॥

મહારસ રાસ પુષ્પિરસ સિચન, કેશવપ્રિય શિરતાજ ॥ ૨ ॥

રાજકુમારીવાઈકૃત વિજ્ઞાપિત ॥

મરિ મમ ન જાણે કોઈ, હું પ્રેમભુજંગે ડસી; મરું રાતદિવસ રોઈ રોઈ, હું પ્રેમભુજંગે ડસી ડોક.

નખથી શિખ લગી વિષ ચડયું, હવે શી રીતે છવાયરું; લહેરે ચઢી લડથડીયાં આવે, તો ચે પ્રાણ ન જાણાહું પ્રેમ.

સ્થામ દિવાની હું થઈ, મારું હૃદય ન પરખે કોઈરું; ધાયલની ગતિ ધાયલ જાણે, જેને લાગી હોય હું પ્રેમ.

ચૂલી ઉપરે સ્થિતિ મારી, પ્રિયને શી રીતે મલવું થાયરું; ઉખરા આગલ અગન બલે છે, જેમ કરી બહાર જવાય હું પ્રેમ.

અણીયાળી આંખો વહાલો ધુતારો, મન લઈ ગયો મારું હસીનેરું; ભુકુટી કમાન બાણ, એનાં, લોચન હેઠે માર્યાં કરીને, હું પ્રેમ.

ચિત્તના ચુરેચુરા કર્યાં, ભુજો અંદર આવો ધસીને રું; વહાલા થઈને વેર વાળ્યું, મારા મનમંદિરમાં વસીતે, હું પ્રેમ.

જતન કરો જતન મત્ર લખી લાવો, કોઈ આપધ લાવો ધસીને રું; રોમ રોમ વિષ છાઈ રહ્યું, મને કાલે આધી ડસીને, હું પ્રેમ.

જો કોઈ મને મોહનથી મિલાવે, તો રહું કંઈ વળગીને રું; સમ બાંધને કહું છું, રચનામાં પણ હવે ન થાઉં અલગી, હું પ્રેમ.

દેહ દેશ વિપરીત દેખીને દેહસંબંધી સંહું આવે રું; વેદ જોલાવે નાડી જતાવે, ધડી ધડીએ ગંભીરાવે, હું પ્રેમ.

વેદ અનાડી ન પરખે નાડી, મુજને તો ધા કારી રું; બુધ્ધિ સર્વે યૂઠી પંડી ગઈ, એવંધ ગયાં અકારી, હું પ્રેમ.

સુતા સેજમાં વિંધુ કરડે, કરવો કોણ ઉપાય રું; ઉકતાં બેસતાં આગલ પાછલ, અજગર ખાવા ધાય, હું પ્રેમ.

જલ ગીતાં મને ઝેર થઈ છે, અંગોઅંગ ડાળે છે નાગ રું; લોજનધરમાં લોજનધર કરતાં, એકેકમમાં પ્રકટે જવાધ, હું પ્રેમ.

મંદ સુગંધ શીતલ, વાયુગતે, વજ્ર સમાને વાય રું; અંદ્ર કીરણથી જાહેર અંગારા, શી રીતે છવાય, હું પ્રેમ.

પુલની માલા અંગે અડતાં, શૂલ પ્રમાણે ખુચે રે;  
 મલિયાગરથી મહા દુઃખ ઉપજે, મને કશું ના રુચે. હું પ્રેમ  
 કપુર ચન્દન શુભામૃતલથી, અંગોઅંગ લાગે લહાય રે;  
 જેમ જેમ શીતોપચાર કરે તેમ, અધિક અધિક દુઃખ થાય. હું પ્રેમ  
 આવા રોગ અનેક ભરાયા, ભવ લોગે સપડાઈ રે;  
 શ્રીવલ્લભવર વેદ વિના, મને જીજ્ઞે નથી સુખદાઈ. હું પ્રેમ  
 મારી નવ નાડી ને જોતેરે કોઠા, જોડોને હાથ રે;  
 મુજ અમળાતું જીવન સર્વસ્વ, અનાથનો એ નાથ. હું પ્રેમ  
 ભર, ખજાર પોકારી કહું છું, ભલે કરો ખુરાઈ રે;  
 કુલકલંક ચક્રી નથી ઠરતી, રહું પીયુના ગુણ ગાઈ. હું પ્રેમ  
 અરસ સહુ લાગે પ્રીકો, જેણે આખી રૂપ મીઠાઈ રે;  
 વણુ દેખે મને મોહનનું મુખ, તણુ જીવન સુખદાઈ. હું પ્રેમ  
 લોકડીયાં મુને બહુ પેર કહે છે, રાજે છોડી લાજ રે;  
 લાગી ગઈ તો લાજ હવે ક્યાં ? લાજે આવી વ્યાજ. હું પ્રેમ  
 જે હાથે હું પીયુની સેવા, કરી હૈયામાં હરખાતી રે;  
 તે હાથે હવે નિરાદિન કુદું હાય હાય કરી છાતી. હું પ્રેમ  
 જે જીમ પીયુની સાથે રસમયી વાતો કહી મલકાતી રે;  
 તે હવે અરે હાય થું થયું, એમ કહી અકલાતી. હું પ્રેમ  
 જે આંખો સુંદરવર નિરખી, રસમાં રહેતી રાતી રે;  
 તે આંખો આંસુ વહેવરાવે, રોઈ રોઈને ગભરાતી. હું પ્રેમ  
 જે આ અંગ શ્રીઅંગની સાથે, લપટાઈને મલકાતું રે;  
 તે હવે બાવળીયાથી જુડું, થઈ રહું અથડાતું. હું પ્રેમ  
 જે વલ્લભવરના વચનામૃત સુણી, મુખ પામ્યા કાન રે;  
 તે કાન ભણુકારા વાગી, થઈ ગયા હુંક વેરાન. હું પ્રેમ  
 ગુણી ગાફી શ્રીગોકુલમાં છે, તેને કોઈ ખોલાવો રે;  
 કહેજો રાત્રી મરે અણ મોતે, તેની તપ ખુજાવો. હું પ્રેમ  
 સિંચન વિષુ શીતલ કેમ થાશે, હવે દાઝી ખળે રે;  
 રાત્રીડીનો રોગ રાજ વિના, મટવાનો સુરકલ. હું પ્રેમ

### દ્વિતીય વિશ્વસિ.

૧. રસદાતા રસલોકતા નિષ્કામી, વલ્લભવર વહાલા અંતરજામી;

મારા વહાલા શરણે વશ્યાના સુખકારી.

૨. રસવલ્લભ વહાલા, વિનતિ મામી લેજો મારી, મારા વહાલા ૧.

- વિવચના સુખમાં ગઈ હું ફૂલી, વલ્લભ વહાલાં  
મહા હુખ પામું આંખે ન ખુલી, મહારા વહાલાં ૨.
- પતિવ્રતાનો ધર્મ ન પાલ્યો, વલ્લભ વહાલાં  
ટેકનો છેક દાટ વાળ્યો, મહારા વહાલાં  
ઉલટ ઉરમાં ન આવી જરીએ, વલ્લભ વહાલાં  
પ્રાણ્યાં ફૂલ્યાં યદ્ય ખાલી ફરીએ, મહારા વહાલાં ૩.
- ચરણરેણુમાં હું નવ લોટી, વલ્લભ વહાલાં  
રજનો મહ એ ખોડ મોટી, મહારા વહાલાં  
ભાવ ભયો ન કદિ ઉરમાં, વલ્લભ વહાલાં  
છવતર નાંખી દીધું પૂજમાં, મહારા વહાલાં ૪.
- અનન્યતાનો મારગ ભૂલી, વલ્લભ વહાલાં  
ને ઠોર કોઈ નવ સમ તુલી, મહારા વહાલાં  
ભજનમાં આનન્દ ન વાધ્યો, વલ્લભ વહાલાં  
વિમુખ થવાથી કલેશ વાધ્યો, મહારા વહાલાં ૫.
- જનમે જનમનાં મહારે બેઠી, વલ્લભ વહાલાં  
તોએ ના તમસું તાણાવેલી, મહારા વહાલાં  
માયાના મદમાં યદ્ય મસ્તાની, વલ્લભ વહાલાં  
જનમ ધર્યો એ પૂજ ધાણી, મહારા વહાલાં ૬.
- ઓમ્કારી ભાવે ગઈ હું થાકી, વલ્લભ વહાલાં  
ભર દરીએ ભટકી તોએ ન થાકી, મહારા વહાલાં  
સુજને દેખીને દયા નાઠી, વલ્લભ વહાલાં  
હવે મારી કેવી થાશે માકી, મહારા વહાલાં ૭.
- મહદ્ વચન પર નહીં આસક્તિ, વલ્લભ વહાલાં  
તો પછી ક્યાંથી આવે ભક્તિ, મહારા વહાલાં  
ધર્મ ને ધર્મી સ્વરૂપ ન બાંધ્યું, વલ્લભ વહાલાં  
હું પદમાં માહારું મેં પરમાણ્યું, મહારા વહાલાં ૮.
- વિશ્વાસે વહાલા હું ન વળગી, વલ્લભ વહાલાં  
તેથી હૈયામાં હોલી સલગી, મહારા વહાલાં  
સત્સંગ સ્વપ્ને ન કીધો, વલ્લભ વહાલાં  
હુસંગ વિવનો ખાલો પીધો, મહારા વહાલાં ૯.
- રથ વાહ્યતા ન વિચારી, વલ્લભ વહાલાં  
હવે તે શી ગત થાશે મહારી, મહારા વહાલાં

- સન્મુખ થઈને કરી સેવા, વલ્લભ વહાલાં  
હવે પછી કયાં મલે, દી આવા, મહારા વહાલાં ૧૦.
- વિનતી ન આણી લવ લેશે, વલ્લભ વહાલાં  
હૂરતા ભરેલી ભુંઠા વેશે, મહારા વહાલાં  
નાંખી અંતરમાં આતુરતા, વલ્લભ વહાલાં  
ન રાખી ચરણકમલમાં આતુરતા, મહારા વહાલાં ૧૧.
- આરજ રહી લોકથી ડરતી, વલ્લભ વહાલાં  
આરતી ઉરમાં ન ધરતી, મહારા વહાલાં  
વિવેકધૈર્યાશ્રાય ન કીધો વલ્લભ વહાલાં  
પેટ ભરી ન પ્રેમરસ પીધો, મહારા વહાલાં ૧૨.
- સાધન સુકૃત કાંઈ ન કીધા, વલ્લભ વહાલાં  
નામ નિરંતર ન લીધા, મહારા વહાલાં  
દૃઢતા ન જરીએ મન આણું, વલ્લભ વહાલાં  
તો હવે કરવા કયાં ઠેકાણું, મહારા વહાલાં ૧૩.
- ભગવદીયોના દોષ વિચારું, વલ્લભ વહાલાં  
હવે થવાનું કયાંથી સારું, મહારા વહાલાં  
પદ શત્રુ સાથ ન મૂકે મારો, વલ્લભ વહાલાં  
ઉગરવાનો નથી આરો, મહારા વહાલાં ૧૪.
- જે જે કરું છું ધીધીઆરી, વલ્લભ વહાલાં  
અંતરમાં સાચી લેજો ધારી, મહારા વહાલાં  
ખાંદાં ગ્રહાનું ગિરદ વિચારો, વલ્લભ વહાલાં  
શરણ લાવીને ન વિસારો, મહારા વહાલાં ૧૫.
- ચરણકમલમાં હું ના રાચી, વલ્લભ વહાલાં  
ભક્તિ મારી છે ઘણી કાચી, મહારા વહાલાં  
નથી મારે હઠ કે નથી દાવો, વલ્લભ વહાલાં  
દીન દાસી ન તરસાવો, મહારા વહાલાં ૧૬.
- કરુણાનિધાન નામ મારે, વલ્લભ વહાલાં  
તો હવે શાની ચિન્તા મારે, મહારા વહાલાં  
ચહાય તો રાજશિરોમણિ રીઝો, વલ્લભ વહાલાં  
ચહાય તો હુંયંણ દેખી ખીજો, મહારા વહાલાં ૧૭.
- ચહાય તો કુકર્મી જાણી મારો, વલ્લભ વહાલાં  
ચહાય તો શરણગત જાણી તારો, મહારા વહાલાં

હવે આ દુઃખ સહ્ય નથી નેતું,	વલ્લભ વહાલાં	
કાલનું ઘડીએ ઘડી ગભરાતું,	મહારા વહાલાં	૧૮.
હાય હું બની ગઈ દુર્ભાગી,	વલ્લભ વહાલાં	
ઉંડા અન્તરે લાહ લાગી,	મહારા વહાલાં	
એકે વાતે નથી હું અધુરી,	વલ્લભ વહાલાં	
થઈ છું પતિત હવે પુરી,	મહારા વહાલાં	૧૯.
પતિતપાવન નામ ધરાવે,	વલ્લભ વહાલાં	
તો મારી વહારે કેમ ન ધાવે,	મહારા વહાલાં	
શું કરવાને આમ તરસાવે,	વલ્લભ વહાલાં	
ક્યાં થઈ આવું પંથ જતાવે,	મહારા વહાલાં	૨૦
રાજ ચરણ વિના મહારે,	વલ્લભ વહાલાં	
અવર ભરસો ન મહારે,	મહારા વહાલાં	
ખીનું તો કશુંએ ન જાણું,	વલ્લભ વહાલાં	
રાજ રીએ તો મહા સુખ મારું,	મહારા વહાલાં	૨૧.
ભક્તી ભુડી તો એ દાસી,	વલ્લભ વહાલાં	
રાજ ચરણની ઉપાસી,	મહારા વહાલાં	
દૃઢતા નથી રહેતી મનમાં,	વલ્લભ વહાલાં	
લાહ લાગી છે મારા તનમાં,	મહારા વહાલાં	૨૨.
ખુજ કે સમજ નથી પડતી,	વલ્લભ વહાલાં	
ક્યાં લગી રહીશ આમ રખડતી,	મહારા વહાલાં	
રાજ શિરોમણિને હું પામી,	વલ્લભ વહાલાં	
તોએ દુઃખમાં રહી ખામી,	મહારા વહાલાં	૨૩.
અનેક અપરાધે ભરી છું,	વલ્લભ વહાલાં	
તો પણ રાજને વરી છું,	મહારા વહાલાં	
હનીઆમાં વહાવરી કરી છું,	વલ્લભ વહાલાં	
વશ્ય મોતે વશ્ય મારી મરી છું,	મહારા વહાલાં	૨૪.
હવે ન નાથ નમેરાં યાચો,	વલ્લભ વહાલાં	
વહેવેરા આવો કે જોલાવો,	મહારા વહાલાં	
કામપૂરક ભણી વળગી,	વલ્લભ વહાલાં	
ચિન્તાચૂરક ન કરશે અળગી,	મહારા વહાલાં	૨૫.
શ્રીઅંગે શ્રમ દેવામાં ચૂરી,	વલ્લભ વહાલાં	
સ્વારથ સાધવામાં પૂરી,	મહારા વહાલાં	
સુંખડાં દેવાને તો અધુરી,	વલ્લભ વહાલાં	
તે અપરાધે મરું ચૂરી,	મહારા વહાલાં	૨૬.

રાજે માની : તો મણીથી મોંઘેરી, વલ્લભ વહાલાં  
 રાજે તરછોડી રજથો સોંધી, મહારા વહાલાં  
 જગતમાં થાય મહારી હોંસી, વલ્લભ વહાલાં  
 મનમાંને મનમાં રહી વિમાસી, મહારા વહાલાં ૨૭.  
 ભલે જે થનાર હોય તે થાય, વલ્લભ વહાલાં  
 પણ હવે મુજથી ન રહેવાય, મહારા વહાલાં  
 નિત્ય પ્રતિ નિરખું સુદરતાઇ, વલ્લભ વહાલાં  
 બીજું ન જોઇએ મારે કંઈ, મહારા વહાલાં ૨૮.  
 બ્રમર કમલના સરખી પ્રીતિ, વલ્લભ વહાલાં  
 ચરણકમલમાં રહે તો જીતી, મહારા વહાલાં  
 કુલ્લક તોએ દાસી તમારી, વલ્લભ વહાલાં  
 હવે સંભાલી લ્યો ગઈ હારી, મહારા વહાલાં ૨૯.  
 ઘરનાં શુભામણં કયાં જાશે, વલ્લભ વહાલાં  
 રાજ ન્યમ છોડ્યાં દુઃખી થાશે, મહારા વહાલાં  
 તેવી રીતે આ દુઃખ કયાં કહીએ, વલ્લભ વહાલાં  
 ખીને નહિ ઠેકાણું કયાં જઈએ, મહારા વહાલાં ૩૦.  
 એકલણં મંદિરમાં કયાં રહીએ, વલ્લભ વહાલાં  
 વિરહદાવાનલ કેમ કરી સહીએ, મહારા વહાલાં  
 નિસાસા મૂકી નામ લઈએ, વલ્લભ વહાલાં  
 મનમાં આવે જે વિખડાં ખાઈએ, મહારા વહાલાં ૩૧.  
 પણ આપઘાતથી ડર ખાઈએ, વલ્લભ વહાલાં  
 અવતાર એણે શુભાઈએ, મહારા વહાલાં  
 નિત્ય નવલી લીલા તે કેમ ગાઈએ, વલ્લભ વહાલાં  
 અમુખાઈએ અકુલાઈએ ગભરાઈએ, મહારા વહાલાં ૩૨.  
 દયાલુ થઈ વધુ વાંકે મારો, વલ્લભ વહાલાં  
 એ શું ઘટે છે નાથ વિચારો મહારા વહાલાં  
 જાણીતા થઈને દુઃખ દેવું, વલ્લભ વહાલાં  
 એ પણ ઘટલું નથી શું ઠહેલું, મહારા વહાલાં ૩૩.  
 અભિજીતનો જોગ ક્યારે મલશે, વલ્લભ વહાલાં  
 દાસીનો દહાડલો કેમ વલશે, મહારા વહાલાં  
 સંયોગરક્ષની માધુર વાણી, વલ્લભ વહાલાં  
 સંભારી સંભારી ગભરાણી, મહારા વહાલાં ૩૪.



રાજુડી માટે રત્ન અમોહું, વલ્લભ વહાલાં  
 નિમિષ વાર હું નહીં બૂલું, મહારા વહાલાં  
 સર્વે ખવાસણમાં ખાસી, વલ્લભ વહાલાં  
 રાજુડી તું તો મારી દાસી, મહારા વહાલાં ૩૫.

સ્વકીય સમાજમાં તું વહાલી, વલ્લભ વહાલાં  
 તુજ માટે સામે આંચે ચાલી, મહારા વહાલાં  
 તુંને જોઈ શકું ન આપ સંભાલી, વલ્લભ વહાલાં  
 તુજ વિના ઠકુરાર્થ સહુ ઠાલી, મહારા વહાલાં ૩૬.  
 સત્યપ્રતિજ્ઞાની તો ખલિહારી, વલ્લભ વહાલાં  
 એ બધી વાતો ક્યાંથી વિસારી, મહારા વહાલાં  
 તે વચનામૃત મુજને સાલે, વલ્લભ વહાલાં  
 પણ તેમાં મારું કંઈ ન ચાલે, મહારા વહાલાં ૩૭.

વિરહ વેલાએ વાહારે ધાઝી, વલ્લભ વહાલાં  
 દર્શન દેઈ દેઈને હરખાઓ, મહારા વહાલાં  
 જ્યાં લગી ભૂતલ રાજ બિરાજે, વલ્લભ વહાલાં  
 ત્યાં લગી પીયુ પદ રસ પાજે, મહારા વહાલાં ૩૮.

જુગલ ચરણ મુજ મસ્તકે ધરજે વલ્લભ વહાલાં  
 સુખીયાં કરીને સુખીયાં થાજે, મહારા વહાલાં  
 નયણાંથી નાથ ન થાશે ન્યારા, વલ્લભ વહાલાં  
 ઓટલું માથું છું પીયુજ મહારા, મહારા વહાલાં ૩૯.

જ્યાં જ્યાં અવતાર જે જે ધરશું વલ્લભ વહાલાં  
 ત્યાં ત્યાંથી આવી પદ અનુસરશું, મહારા વહાલાં  
 જેમ દીપક દેખી પુદી, વલ્લભ વહાલાં  
 અણુએ રહેવાની નથી બુદી, મહારા વહાલાં ૪૦.

લૌકિક દેહ નાશ થાશે, વલ્લભ વહાલાં  
 શરણ આવેલી છવ ક્યાં જશે, મહારા વહાલાં  
 આધિદેવિક રૂપ લઈને, વલ્લભ વહાલાં  
 ચરણકમલમાં રહેશે જઈને, મહારા વહાલાં ૪૧.

જેમ રાજ રાખશે તેમ રહીશું, વલ્લભ વહાલાં  
 શ્રીમુખ જોઈને સુખીયાં થઈશું, મહારા વહાલાં  
 નાથ ગયા છો મુજને મેલી, વલ્લભ વહાલાં  
 કહોને ક્યાં થઈ આવું વહેલી મહારા વહાલાં ૪૨.

કૃત્યે ધર્મ છું ધણી કુડી, વહલ વહાલાં  
 દિન દિન દશા આવી ભુંડી, મહારા વહાલાં  
 વિરહનેા અગિન ઉર તાતો, વહલ વહાલાં  
 નિશદિન :લાચો ન ખમાતો, મહારા વહાલાં ૪૩.  
 જવાલાચો ખલતો ને ગભરાતો, વહલ વહાલાં  
 તોચો ન પાપી પ્રાણુ બલતો, મહારા વહાલાં  
 વીત્યામાં રહું નથી ખાકી, વહલ વહાલાં  
 રાધ રાધને હું તો થાકી, મહારા વહાલાં ૪૪.  
 રાણુની વિનતિ ઉર ધરજો, વહલ વહાલાં  
 વેગે તે આણું હવે કરજો, મહારા વહાલાં ૪૫

## Esoteric Doctrine.

શ્રાવણસ્યામલે પક્ષ એકાદશ્યાં મહાનિશિ ।

સાક્ષાદ્ભગવતા પ્રોક્તં તદક્ષરશ ઉચ્યતે ॥ ૧ ॥

શ્રાવણસ્ય-of the lunar month of *gravana*. અમલે પક્ષે-in the bright half of a lunar month. એકાદશ્યામ-on the eleventh day. મહાનિશિ-on mid-night. સાક્ષાત્-in Bodily form; in Person; in Embodiment. ભગવતા-by the Lord પ્રોક્તમ-prescribed; dictated; laid down authoritatively. તત્-that. અક્ષરશ:-ad Verbatim; syllable by syllable; 2. literally. ઉચ્યતે-is declared.

What is dictated by the Supreme Divinity in Embodiment on the mid-night of the eleventh. day of the bright half of the lunar month of *gravana* is declared ad Verbatim. 1.

બ્રહ્મસમ્બન્ધકરણાત્ સર્વેષાં દેહજીવયોઃ ।

સર્વદોષનિવૃત્તિર્હિ દોષાઃ પન્નવિધાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૨ ॥

બ્રહ્મસમ્બન્ધકરણાત્-by the performance of *Brahmasambandha*-connection with or relation to the Almighty Brahman-; by forming a devotional tie with the Supreme Divinity. સર્વેષાં-of all. દેહજીવયોઃ-of bodies and souls. સર્વદોષનિવૃત્તિ:-cessation of all evils. હિ-indeed; without fail; surely. 2. It is proper-justifiable. દોષાઃ-evils; sins. પન્નવિધાઃ-of five sorts સ્મૃતાઃ-are laid down or recorded in *Smritis*.

By forming a devotional tie with the Supreme Divinity, all sorts of deprivity of one's body and soul are removed without fail. It is recorded in Smritis that evils are of five sorts, 2.

**सहजा देशकालोत्था लोकवेदनिरूपिताः ।**

**संयोगजा स्पर्शजाश्चैव न मन्तव्याः कथञ्चन ॥ ३ ॥**

सहजा:-inborn; innate; natural; pertaining to the five elements of a body देशकालोत्था:-Those that arise on account of Space and Time. लोकवेदनिरूपिता:-ascertained in various worlds and Vedas. संयोगजा:-those arising out of conjunction (with unclean substances). स्पर्शजा:-those produced by the touch of अनधिकारी persons. च and many others. एव-only. न-not मन्तव्या:-ought to be regarded. कथञ्चन-on any account; in any case.

(They can be classified into five sorts) only:-(1) natural or pertaining to the five elements of a body; (2) those that arise on account of Space and Time; (3) those ascertained in various worlds and Vedas; (4) those arising out of contact with unclean substances; and (5) those produced by the touch of persons not entitled to Vedic ceremonies and rituals. [The word च in the text adds many accidental sins also, such as unclean sight etc] These (five sorts of evils) ought not to be regarded in any case. 3.

**अन्यथा सर्वदोषाणां न निवृत्तिः कथञ्चन ।**

**असमर्पितवस्तूनां तस्माद्वर्जनमाचरेत् ॥ ४ ॥**

अन्यथा-in any other manner or way; otherwise. सर्वदोषाणाम्-of all evils. न-not. निवृत्तिः-cessation; complete destruction. कथञ्चन-even with great difficulty; even with great efforts. असमर्पितवस्तूनाम्-of undedicated things. तस्मात्-therefore. वर्जनम्-renunciation; abandonment; giving up. आचरेत् (one) should observe-practise-perform.

Otherwise cessation of all evils can, in no way, be achieved. Therefore, one should abstain from enjoying things unconsecrated (to the Supreme Divinity) 4

**निवेदिभिः समर्प्यैव सर्वं कार्यमिति स्थितिः ।**

**न मतं देवदेवस्य सामिभुक्तसमर्पणम् ॥ ५ ॥**

निवेदिभिः-by those who are initiated in the doctrine of complete renunciation of the self to the Almighty. समर्प्यैव-having dedicated only.

सर्वम्—all (customary and scriptural observances). कार्यम्—fit to be performed. इति—thus. स्थितिः—imperative law. न—not मतम्—approved of; sanctioned. देवदेवस्य—of the Lord of deities; of the Supreme Lord. सामिमुक्तसमर्पणम्—dedication of things and actions which are half enjoyed.

Those, who are initiated in the doctrine of complete renunciation of the self to the Almighty, should perform no (customary or scriptural) observance without dedication. (i. e. all actions whatever are intended to be performed by him should not be done without dedication.) This is the Imperative Law Dedication of things and actions which are half enjoyed is not approved of by the Lord of lords. 5.

**तस्मादादौ सर्वकार्ये सर्ववस्तुसमर्पणम् ॥ ५ ॥**

तस्मात्—therefore. आदौ in the beginning. सर्वकार्ये—in all actions. सर्ववस्तुसमर्पणम्—dedication of all objects. 5½.

Therefore, one should dedicate all things, in the beginning, while performing any action. 5½.

**दत्तापहारवचनं तथा च सकलं हरेः ॥ ६ ॥**

**न ग्राह्यमिति वाक्यं हि भिन्नमार्गपरं मतम् ॥ ६ ॥**

दत्तापहारवचनम्—the statement as regards the taking (away) of the things delivered. तथा च—and also; and likewise. सकलम्—all. हरेः—of Hari. न—not. ग्राह्यम्—should be accepted. इति—thus. वाक्यम्—statement; rule. हि—verily. भिन्नमार्गपरम्—devoted—having reference—to a different path Viz. Pñjāmārga-Path of Worship-. मतम्—is aimed at; is looked upon

The statement as regards the appropriation of what is delivered (to the Lord), as well as the precept that nothing of God Hari should be accepted, are regarded to refer to (quite) a different path. 6½.

**सेवकानां यथा लोके व्यवहारः प्रसिद्ध्यति ॥ ७ ॥**

**तथा कार्यं समर्प्यैव सर्वेषां ब्रह्मता ततः ॥ ७ ॥**

सेवकानाम्—of Divine Servants; of Devotees यथा—the manner in which. लोके—in worldly affairs; in practical life. व्यवहारः—practise; an established rule. प्रसिद्ध्यति—be accomplished; be fulfilled; be successful. तथा—in that manner. कार्यम्—should be done समर्प्यैव—having dedicated only. सर्वेषाम्—of all. (1 Devotees, 2. Actions) ब्रह्मता—Innocence; the state of being truthful and impartial. ततः—thence.

- Only after dedication (to the Lord), the devotees should perform everything in the manner in which their practical life should be successful in the world. Innocence (of all their actions will be achieved) of its own accord. 7½

गङ्गात्वं सर्वदोषाणां गुणदोषादिवर्णना ॥ ८ ॥

गङ्गात्वे न निरूप्या स्यात्तद्वत्रापि चैव हि ॥ ८½ ॥

गङ्गात्वं-till entrance to the sacred waters of the Ganges सर्वदोषाणाम्-of the defects of all waters गुणदोषादिवर्णना-delineation of merits and defects. गङ्गात्वे-after ingress in the sacred waters of the Ganges न निरूप्या स्यात्-is not described. तद्वत्-in like manner; analogously. अत्रापि-in this case also. च and एव indeed. हि-and it is proper.

Just as the merits and defects (of various waters) are delineated only till their entrance to the sacred waters of the Ganges; after their ingress in them they are not described; analogously, in this case also (the merits and defects of the actions of the devotees are considered only till Bhagavannivedana; after the achievement of a devotional life-after the dedication of all things and actions to the Supreme Lord-they are not to be regarded) 8½.

श्रीगोकुलेशो जयति ॥

श्रीगोकुलेशाष्टकम्.

नत्वा श्रीगोकुलेशं तं रसरूपैकविग्रहं । व्याख्यास्ये भक्तबोधार्थं ।  
कृत्वा तत्प्रार्थनाष्टकम् ॥ अथ प्रभुस्वरूपस्य पूर्णगुणाररसात्मकत्वा-  
त्तस्य रसस्य च संयोगरसानुभवं कारयित्वा पूर्णरसानुभवार्थं विप्र-  
योगरसे दीयमाने सति तस्य विप्रयोगस्य विकलत्वास्वास्थ्यप्रकृति-  
कत्वेनातिगाढतापरूपत्वात्तत्तापमसहमानास्तामसभावापन्ना भक्ता-  
स्तापनिवृत्त्यर्थं प्रभुमुद्दिश्य स्वरूपदर्शनं प्रार्थयन्ते । प्राणाधिकप्रेष्टे-  
त्यादि ॥ हे प्राणाधिकप्रेष्ठ । हे गोकुलेश । त्वं भवजनानां निजं  
रूपं दर्शयेति पदसम्बन्धः । प्राणेभ्योप्यधिकप्रियतमोत्तया त्वद्रूपा-

दर्शने प्राणा गच्छेयुरेवेतिभावः । तर्हि कथं स्थिता इत्याकाङ्क्षायां  
द्वितीयं सम्बोधनमाहुः गोकुलेशेति । लीलाख्यापकगोकुलस्वामि-  
नामोक्त्या प्राणानां निर्गमने पूर्वं तन्नामैव कण्ठ आगत्य प्राणान्  
रुरोधेति ज्ञापितम् । स्वरूपादर्शने प्राणरक्षणं तापनिवर्तकत्वं  
जीवनकारित्वं सर्वप्रकाशकत्वं स्वरूपप्रदत्वं च लीलाविशिष्टनाम-  
कथनस्य 'तव कथामृतं तप्तजीवन'मितिश्लोके श्रीशुकेनोक्तम् ।  
भवजनानामिति ॥ त्वदीयत्वोक्त्या स्वकीयानामुपेक्षापि न  
कर्तव्येतिभावः । तेषां तत्कालीनावस्था निरूप्यते ॥ त्वद्विप्रयोगेति  
तवविप्रयोगरूपो योऽनलस्तेन तापितानां तावकानामन्यकृत-  
तापासंभवात् केवलं त्वद्रूपादर्शनजनिततापोदयादतिदैन्यकथनम् ।  
रूपस्य तापनिवर्तकत्वमाहुः समस्तसन्तापनिवर्तकमिति । यद्रूपं  
बहुविधतापनिवर्तकं त्वदीयानामन्यकृततापासंभवाद्विरहजनितताप-  
स्यैव बहुविधत्वद्योतकं समस्तपदम् । अन्यरूपस्य तापनिवर्तकत्वा-  
भावान्निजपदम् । अदर्शनं तापहेतुरितिदर्शनमेव प्रार्थयन्ते  
दर्शयेतिपदेन ॥ १ ॥ अतःपरं राजसभावापन्ना विक्षिप्तचिताः  
संतस्तद्विरहजतापस्य बहुविधत्वेन सर्पदंशजनितविपरूपतां वदन्तः  
पूर्वोक्तसर्वसामर्थ्ययुक्तनामकथनेनैव पुनः संबोधयन्तो जीवनकारि-  
स्वरूपदर्शनमेव प्रार्थयन्ते भवद्वियोगेति । भवतस्तव वियोग एव  
उरगः सर्पस्तस्य यो दंशस्तद्युक्तानां पुनः सर्वाङ्गेषु उद्यत प्रसरं  
यत् यद्विप तेन मूर्छितानां मोहप्राप्तानां तावकानां त्वदीयानां संप्रति  
अस्यामपि दशायां संजीवनं सम्यक् जीवनकारि यदेतादृशं तन्निजं  
स्वीयं रूपं दर्शयेति पूर्ववद्दर्शनमेव प्रार्थयन्ते । विपमूर्छितानां विप-  
निवर्तकं संजीवनं नामौषधं लोकप्रसिद्धमपीतिभावः ॥ २ ॥ ततः

सात्त्विकभावापन्नास्त्वद्विप्रयोगजनिततापस्य सर्वज्ञानाच्छादकत्वेना-  
 न्धकाररूपतां वदन्तः पूर्वोक्तप्रकारकनामसंस्वोधनेनैव त्वदीयानां  
 ज्ञानप्रकाशकं स्वरूपदर्शनमेव पुनः प्रार्थयन्ते आकस्मिकेति । अक-  
 स्माज्जातो यस्तव विरहरूपो अन्धकारः तेन सम्यक् आच्छादितानि  
सर्वविषयज्ञानानि येषां तेषां त्वद्भक्ताज्ञानानां नेत्राणां वा प्रकाश-  
 जनकमेतादृशं निजं रूपं दर्शयेति पूर्ववत् । अनेन श्लोकत्रयेण  
 त्रिविधभावापन्नसाधारणभक्तानां स्वार्थजनकरूपदर्शनमेव प्रार्थि-  
 तम् ॥३॥ अथ युष्मद्विरहजनितविविधस्वतापं निवेद्य पश्चादेतद्भाव-  
 त्रययुक्तानामसाधारणभक्तानां मध्ये राजसाः साधारणभक्ता  
 विचित्रवर्णास्तरणस्थितरूपनिरूपणेनाद्भुतरसयुक्तं स्वानुभूतं यथा-  
 दृष्टशृङ्गारस्वरूपं वर्णयन्तो दर्शनमेव प्रार्थयन्ते । विप्रयोगे दर्शनस्यैवा-  
 वश्यकत्वात् सर्वत्र प्रार्थनमुक्तम् । स्वमन्दिरेति । स्वकीये मन्दिरे  
आस्तीर्णं नानावर्णयुक्तं सुखजनकस्पर्शं सृष्ट्यन्तं कोमलं तादृशं  
 यदास्तरणं तस्मिन्निपण्णमुपविष्टम् । पुनः कीदृशम् ? पृथु स्थूलं  
 यत् उपधानं तदाश्रितः पृष्ठभागः पाश्चात्यभागो यस्य । तदेवम्भूतं  
निजं रूपं दर्शयेति प्रार्थयन्ते ॥४॥ ततः कृपादृष्टिजनितप्रसादनिरू-  
 पणेन सात्त्विकाः साधारणभक्ताः करुणारसयुक्तशृङ्गाररसस्वरूपं  
 वर्णयन्तस्तादृशस्वरूपदर्शनं प्रार्थयन्ते सन्दर्शनार्थेति । सन्दर्शनम-  
 होरात्रं प्रभोरुत्थानमारभ्य शयनावधि सम्यग्दर्शनम् । तदर्थमागता  
 ये सर्वे लोकास्तेषां विशिष्टानि तत्तद्भावपूर्णानि यानि विलोचनानि  
 नेत्राणि तेषामासेचनकमतृप्तिजनकं 'तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो  
 यस्य दर्शना'दित्यमरः । यद्वा आ समन्तात् निजानन्दसेककरम् ।

पुनर्मनो जानातीति मनोज्ञम् । येन भावेन ये पश्यन्ति तेषां  
 तद्भावं जानातीतिभावः । मनोहरं वा पुनः कृपया योवलोको  
 दृष्टिपातस्तेनाहितःस्थापितस्तेषु प्रसादो येन । कृपादृशा भक्तानां  
 तत्तद्भावपूर्वकमितिभावः । एतादृशं निजं रूपं दर्शयेति ॥ ५ ॥  
 पुनरपि तामसा असाधारणभक्ताः प्रौढया तदेव स्वरूपं स्वप्रसादा  
 धरामृतदातृत्वेन निरूपयन्तः तद्दर्शनमेव प्रार्थयन्ते यत्सर्वदेति ।  
 यद्रूपं सर्वदा सर्वस्मिन् काले चर्विताया नागवल्ली ताम्बूलं तस्या  
 यो रसः प्रियो यस्य । अत्र ताम्बूलपदं विहाय स्त्रीलिङ्गनागवल्ली-  
 शब्दप्रयोगात्तज्जातीयसम्बन्धी रस एव सदा प्रभोः प्रिय इति ध्वनि-  
 तार्थः । पुनस्तद्रसेन नागवल्लीरसेन रक्ता रञ्जिताः स्नेहकलारूपा दन्ता  
 यस्य । पुनर्निजेषु स्वकीयेषु ताम्बूलचर्वितरूपं प्रसादं ददातीति  
 तथा । अनेनासाधारणभक्तेषु दन्तजनितचर्वितदानेन स्नेहपूर्णाधरा-  
 मृतप्रदमितिभावः । एतादृशं निजं रूपं दर्शयेति ॥ ६ ॥ एवं साधा-  
 रणासाधारणभक्तानां मध्येऽसाधारणास्त्रिविधा अप्यन्तरङ्गभक्ताः  
 स्वेषां स्वरूपानन्दरसदातृत्वेन वर्णयन्तस्तत्स्वरूपदर्शनमेव प्रार्थयन्ते  
प्रतिक्षणमिति । प्रतिक्षणं निरन्तरं गोकुलसुन्दरीणां स्वीयत्वेना  
ङ्गीकृतमुख्यभक्तानां यानि अतृप्तिमन्ति तृप्तिरहितानि लोचनानि  
नयनानि । यद्वा लोचनपदोपलक्षितानि सर्वेन्द्रियाणि तेषां स्वस्व-  
 भोग्यरसपानस्य पात्रम् । यद्वा तासां सर्वेन्द्रियाण्येव रसपानपात्राणि  
 यस्य रूपस्य तद्रूपम् । अत्राधाराधेययोः पात्ररसयोर्भिन्नत्वनिरूपणेपि  
 द्वयोरानन्दैकस्वरूपत्वमेव । पुनः समस्तस्य सौन्दर्यस्य लावण्यस्य  
रसस्य परमातन्दरसस्य च । यद्वा समस्तानां त्रिविधान्तरङ्ग-  
भक्तानामोषः समूहः प्रवाहो वा तेन पूर्णं यद्रूपम् । अनेन निरन्तर-



पानेप्यप्रच्युतरसौघपूर्णमितिभावः । एतादृशं निजं रूपं दर्शयेति ।  
 अत्रान्तरङ्गानां त्रैविध्येपि केवलं स्वरूपानन्दरसैकनिष्ठत्वेनैकविध-  
 रसात्मकरूपदर्शनमेव प्रार्थितम् ॥ ७ ॥ अथ त्रिविधाः साधारणभक्ता  
 यथादृष्टं बहुविधरसयुक्तस्वरूपदर्शनमेव प्रार्थयन्ते कचित्क्षणमिति ।  
कचित्कस्मिंश्चित्समये क्षणं वैणिकेषु वीणावादकेषु दत्तौ तन्नादा-  
धीनकृतौ कणौ येन तत् । पुनः कदाचित् कस्मिंश्चित् काल उद्गाने  
उच्चैर्गानं उत्कृष्टे गाने वा कृतमवधानं तदेकचित्तत्वं येन । पुनः कचन  
हास्ययुक्ता वाचो भाषमाणम् । एवंभूतं रूपं दर्शयेति । एतेषां  
 राजससात्त्विकतामसानां साधारणत्वात् तत्तद्भावज्ञापकविशेषणत्रयेण  
 त्रिविधस्वरूपदर्शनप्रार्थनमत्रासाधारणान्तरङ्गाणां साक्षादन्योन्यं  
 परमफलरूपप्रभुस्वरूपानन्दरसैकभोक्तृत्वादस्य रसस्य चातिगोप्य-  
 त्वेनैवाधिकरसत्वसिद्धेरेतद्गोपनार्थमादावन्ते च साधारणत्रिविध-  
 भक्तप्रार्थ्यस्वरूपदर्शननिरूपणेन सम्पुटीकृत्य तन्मध्ये तत् स्थापित-  
 मितिभावः । सर्वत्रातिवैकुण्ठ्यात् प्रतिश्लोकं स्वरूपदर्शनमेव प्रार्थितम्  
 ॥ ८ ॥ एवं त्रिविधभक्तकृतप्रभुस्वरूपदर्शनप्रार्थनमुक्त्वा एतदष्टक-  
 पाठजनितं यथाधिकारं त्रिविधं फलं निरूप्यते श्रीगोकुलेशेति ।  
इदं श्रीगोकुलेशाष्टकं नित्यं श्रद्धया यः पठति स इष्टं फलं प्राप्नोतीति ।  
 ततश्च तदीयं रूपमवश्यं पश्यतीति । पश्चाद्धर्षयुक्तः सन् तत्प्रभु-  
 स्वरूपं स्वाधीनं च करोति । राजसानां वाञ्छितप्राप्तिः सात्त्विकानां  
 स्वरूपदर्शनं तामसानां स्वरूपाधीनकरणं फले चेति त्रैविध्यम् ॥ ९ ॥  
 ॥ इति श्रीकृष्णरायप्रोक्तं स्वकृतश्रीगोकुलेशाष्टकविवरणं सम्पूर्णम् ॥

# વૈષ્ણવોને સૂચના.

પુષ્ટિભક્તિસુધાના અષ્ટમ વર્ષના અને પુષ્ટિસુધાના પંચમ  
ના અંકે અગ્ર સમાપ્ત થઈ જાય છે, હવેથી પુષ્ટિભક્તિસુધાના  
તુર્થશ વર્ષના અંકે તત્ત્રી વૈ. ઉજમશીભાઈ તરફથી ધંધુકેથી  
સિદ્ધ થશે.

# શ્રીપુરુષોત્તમજીનો પ્રાકટ્યોત્સવ.

સંવત ૧૯૮૨.

શ્રીપુરુષોત્તમમંડલના આશ્રય નીચે દશદિગન્તવિજયી શ્રીગોસ્વામી શ્રીપુરુષોત્તમજીના પ્રાકટ્યોત્સવનિમિત્તે સ્વિવાર તા. ૧૯-૯-૨૬ને દિને મુખ્યધના માધવબાગમાં એક પ્રાકટ્યોત્સવમાં પ્રસિદ્ધ સભા મળી હતી, જે વેદાંત ઉક્ત કોલેજના સંસ્કૃતના વ્યાખ્યાતા પ્રો. મમલાલ ગણપતિશ્રી શાસ્ત્રી એમ. એ. એ “શ્રીપુરુષોત્તમજીની અદ્વિતીય વિદ્વતા”નું નિરૂપણ કરવા સાથે અન્ય વક્તાઓએ શ્રીપુરુષોત્તમજીના જીવનચરિત્ર વિષે વિવેચન કર્યું હતું. આ પ્રસંગે પ્રો. શાસ્ત્રીની શ્રીપુણ્યપ્રદાય અને વૈષ્ણવો પ્રતિ અનેકવિધ સેવાઓએ આકૃષ્ટ ઉક્ત મંડલના આશ્રય નીચે ગદુલાલાજીના મંદિરમાં પ્રતિસંપાદિત મંડલતા વર્ગોમાં અધ્યયનકર્તાઓ તરફથી તેમને સન્માનપત્ર તથા સુવર્ણપદક અર્પણ કરવાનો પણ સંભારંભ કરવામાં આવ્યો હતો.

પ્રારંભમાં કીર્તનાનન્તર પરમભગવદીય ધીરજલાલ વ્રજદાસ સાંકલીયા પ્લીડરની દરખાસ્તથી અને પરમવૈષ્ણવ જનનાદાસ કાનજી બી. એ. ના ટેકાથી શ્રીપુરુષોત્તમજીને પ્રમુખસ્થાન. પ્રાકટ્યોત્સવ ઉજવવા મલેલી સભાનું પ્રમુખસ્થાન શાસ્ત્રીજીએ તાલીઓના અવાજ વચ્ચે સ્વીકારતાં જણાવ્યું હતું કે ‘આપની ઇચ્છાને અધીન થઈને આ સ્થાન મેં લીધું છે. ગયે વર્ષે આપણે આ જ સ્થાને મલ્યા હતા તે વેદાંત એ અંગ્રેજી સાંપ્રદાયિક પુસ્તકોના સંપ્રદાયનું પ્રદર્શન કર્યું હતું, તેવું આ વર્ષે આપણે કર્યું નથી, પરંતુ તેથી આમલ વધીને સુદૃઢ કાર્ય કર્યું છે. ગયે વર્ષે મારી વિનીત સૂચનાનો સ્વીકાર કરીને આ આપણે શ્રીપુરુષોત્તમ-મંડલ સ્થપાયું હતું, જેની પ્રવૃત્તિ સમગ્ર વર્ષમાં સન્તોષકારક રહી છે. પ્રકૃત વર્ષે આપણા મંડલની પ્રવૃત્તિ કંપી દિશામાં થઈ તદ્દિપ્તક વિવેચન વૈષ્ણવમાન્ય તેલીવાલાને કરવાને હવે જણાવીશ.

૧. મૂલ્યંદ્ર તુલસીદાસ તેલીવાલા વકીલ હાઇકોર્ટ જણાવ્યું કે—

માન્યવર પ્રમુખ અને લાઝવાન વૈષ્ણવો,

આજે આપણે શ્રીપુરુષોત્તમમંડલના આશ્રય નીચે મલ્યા છીએ. ગોસ્વામી શ્રીપુરુષોત્તમજી-

મહારાજનું નામ આપણા સંપ્રદાયમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. શ્રીમદ્વ્રજલાલજી (શ્રીમદ્વ્રજલાલજી) અને શ્રીવિદ્વત્નાથજી પછી એક વિદ્વાન તરીકે સંપ્ર-ગત વર્ષની પ્રવૃત્તિ દાયમાં કાઢીને પણ પ્રભાવ પડ્યો હોય તો તે શ્રીપુરુષોત્તમજી છે. તેમને વિષે વૈ. તેલીવાલા. આપણા ઉપર મહાન ઉપકાર છે. તેમનું વક્તવ્ય સચોટ છે. તેમણે પોતાના આયુષ્યના ૪૦ વર્ષ સુરતમાં શ્રીબાલકૃષ્ણજીની સેવામાં ગાળ્યાં, અને ત્યાં તેમ જ કુમસમાં રહીને અનેક ગ્રંથો સિદ્ધ કર્યા. તેમના તે ગ્રંથો સંપ્રદાયનાં અને તથા તેની બહારનાં એક ચક્રિત કરી નાખે તેવા છે, તેમનું વૈદુષ્ય-વિદ્વતા-જ્ઞાન-અદ્વિતીય ગણી શકાય.

સ્મરણ નામાવશેષ કે શુક્રવત્ ન રહે, પણ તેમનું સ્મરણ સતત રહે, તેથી આ મંડલની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. શ્રીપુરુષોત્તમજીના ગ્રંથો વિદ્વાનોનાં પણ માનમર્દન કરે તેવા છે. એ ગ્રંથો સદૃશ સમજમાં આવે તેવા નથી, પણ તે આપણને સહુને સહેલાઈથી સમજાય તે રીતે શાસ્ત્રીજીએ તેના અધ્યાપનનો આરંભ કરેલો છે હું હવે આ મંડલદ્વારા ગત વર્ષે કયા ગ્રંથો વંચાયા અને હાલ કયા કયા ગ્રંથોનું વાચન ચાલુ છે તે જણાવીશ. પ્રથમ આપણે શ્રીપુરુષોત્તમજીના ‘બહિર્મુખ-મુખધ્વસવાદ’ ગ્રંથ સર્જી એના ત્રણે વિભાગનું સાંગોપાંગ વાચન કર્યું, એ પછી આપણે શ્રીવ્રજલા-

માર્ચજીનો મુપ્રસિદ્ધ વાદ્યગ્રંથ 'પત્રાવલંબન' શ્રીપુરુષોત્તમજીની દીકા સાથે વાગ્યો. એ ગ્રંથનું નામ દરેક વૈષ્ણવને પરિચિત છે. શ્રીવલ્લભાખ્યાનમાં 'પત્રાવલંબને પડિત જીત્યા ગજમાયિકમત શતખંડ' પંક્તિઓ સર્વના સ્મરણમાં હશે. તેના અધ્યયન પછી શાસ્ત્રીજીએ એનો સાર પણ આપણને નિવેદિત કર્યો. એ ગ્રંથનું શ્રીપુરુષોત્તમજીની દીકા સાથે ગત વર્ષે ભગવદીય ભાઈ રણછોડદાસ વરજીવનદાસે મુદ્રણ પણ કરાવ્યું છે, આ ગ્રંથાનન્તર 'પ્રપચ્ચસસારભેદ'નું પણ વાચન થઈ ગયું છે. વર્ગમાં વાચવામાં આવેલો અને અદ્યાપિ વંચાતો ગ્રંથ 'માંડક્યોપનિષદ' છે. શાંકરો દ્વારા ઉપનિષદોને પ્રાચીન જણાવે છે, તેમાં પણ સામાન્ય વાચકવર્ગને વિશેષતઃ માયાવાદ દેખાતો નથી. શંકરાચાર્ય પોતાના ગુરુ ગોવિંદના પણ ગૌડપાદની માણ્ડક્યોપનિષત્ પરની કારિકાનો આશ્રય લઈને જણાવે છે કે તેમાં માયાવાદ નિરૂપવામાં આવ્યો છે, તેથી શ્રીપુરુષોત્તમજીએ એ ઉપનિષદ અને ગૌડપાદકારિકા પર દીપિકા કરીને એવું સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે માંડક્યોપનિષદમાં કે તે પરની ગૌડપાદની કારિકામાં પણ માયાવાદ નહિ પણ બ્રહ્મવાદ છે. સંપ્રદાયના આકર ગ્રંથો સમજવાની ઈચ્છા હોય તેમને માટે 'અણુભાષ્યાદિ' વાચવામાં આવે છે. હાલ આનંદમયાધિકરણ વંચાય છે. ત્રિસત્રીપરનું ભાષ્ય વંચાયા પછી તે પરની શ્રીકૃષ્ણચંદ્રજીની 'ભાવપ્રકાશિકાવૃત્તિ' પણ વાચવામાં આવી હતી. આ વૃત્તિમાં શ્રીપુરુષોત્તમજીના 'ભાષ્યપ્રકાશ' અને 'અણુભાષ્ય' ઉભયનો ઉત્તમ સાર આપેલો છે. સંપ્રદાયનું અસ્તિત્વ રક્ષવું હોય તો તે શ્રીપુરુષોત્તમજીની ઐશીથી રક્ષાશે. પ્રભુ વરણ કરે તો જ ભાવનાત્મક અધિકારનું ગ્રહણ થઈ શકે, પણ સામાન્ય જનસમાજનું અવલંબન તો પ્રમાણપદ્ધતિ પર જ હોઈ શકે. શ્રીપુરુષોત્તમજીના નામમાત્રનો પરિચય નહિ પરન્તુ એમના ગ્રંથોનું સાંગોપાંગ અધ્યયન કરીને તે દ્વારા સદાચાર સંપ્રદાયમાં પ્રવર્તાવવાનો આ મંડલનો મંદુદેશ છે. શ્રીપુરુષોત્તમજીના ગ્રંથોના અધ્યયનથી અને તેમાંથી દ્વિત ચતા સદાચારના સેવનથી પ્રમાણુનિશ થયા પછી ક્યારેક કોઈક અધિકારીને પ્રમેયમાં પણ નિષ્ઠા થાય અને તે દ્વારા શ્રીગોડુલેશ શ્રીહરિરાયજી આદિએ ઉપદિષ્ટ આચાર્યશ્રીનું પ્રમેય પણ રચુરે. આ રીતે પ્રમાણુ અને પ્રમેયપદ્ધતિ ઉભયની સંગતિ છે. બીજો જે ગ્રંથ વંચાય છે તે શ્રીમુખોધિનીજી છે. શ્રીમુખોધિનીજીમાં દશમસ્કંધ મૂર્ધન્ય છે. તેમાં પણ વેણુગીત પરમમુંદર છે. શ્રીપદ્મનાભદાસજીએ ગાયું છે કે 'વેણુગીત એર યુગલગીતકી રસજરખા બરખાઈ', અર્થાત્ પદ્મનાભદાસજીના સમયમાં પણ વેણુગીતનાં અને યુગલગીતનાં શ્રીમુખોધિનીજી ઉત્તમોત્તમ છે એમ વૈષ્ણુવોનો અનુભવ હતો. વેણુગીતમાં પ્રભુના અસૌકીક રસાત્મક સ્વરૂપનો જે આંતર અનુભવ શ્રીગોપીજનોએ કરેલો તેનું નિરૂપણ વ્યાસજીએ કર્યું છે, અને તેનું ઉદ્ઘાટન શ્રીમહાપ્રભુજીએ શ્રીમુખોધિનીજીમાં કર્યું છે, અને શ્રીપુરુષોત્તમજીએ પ્રમાણુપદ્ધતિનું અવલંબન કરીને રસનિષ્પત્તિપ્રકાર સવિસ્તર નિરૂપિત કર્યો છે. શ્રીમુખોધિનીજી સકલ સાહિત્ય સાથે શાસ્ત્રીજી વાગે છે, અને સરલતાથી સમજાવે છે. આ સરલતાનું કારણ ભગવદીય સોની રણછોડભાઈ છે. તેમણે તે સાહિત્ય પોતાનાં માતૃશ્રીના સ્મરણાર્થે છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. સંપ્રદાયમાં વિદ્યા પ્રતિની આ અભિરુચિ જોતાં મંડલની એક વર્ષની પ્રવૃત્તિ ખેદ દર્શાવનારી નહિ પરન્તુ સંતોષકારક લેખાવી જોઈએ. જો હાલની આપણી એ પ્રવૃત્તિ પ્રભુકૃપાએ માણુ રહી તો તે બીજા થોડા સમયમાં વૃક્ષરૂપે ઉગી તેનાં મુંદર ફલ સંપ્રદાયને અને વૈષ્ણુવોને પ્રાપ્ત થશે.

તદનન્તર વૈ. વાડીજાલ નંગીનદાસ શાહ પીડરે જણાવ્યું કે શ્રીપુરુષોત્તમજીની વિદ્વત્તા એવી

વૈ. વાડીજાલના વિષે પરિચય કરાવી શકું તેમ નથી, પરન્તુ શ્રીમહાપ્રભુજીની કૃપાથી જેમને તેના અધ્યયનનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે તેમનો નિઃસંશય નિશ્ચય થયો હશે કે સંપ્રદાય પ્રતિ નિન્દકોના આલેખો નિર્મૂલ છે, તેના નિરાસ માટે

આપણને કોઇ પણ નવ્ય પ્રયાસની આવશ્યકતા નથી. આપણી ઉપર દયા કરીને શ્રીમદાપ્રભુજી શ્રીગુરુસંપદ શ્રીગોકુલેશ શ્રીહરિરાયજી શ્રીપુરુષોત્તમજી પ્રભુતિ મહતી અંધરૂપા સામગ્રી મૂકી ગયા છે, પરંતુ ખેદની તો વાર્તા એ છે કે તે જોવાનો પણ આપણને-વૈષ્ણુઓને-કે ગુરુવર્ગને પણ અવકાશ નથી ! મુંબઈમાં વૈષ્ણુઓની વસતિ ત્રણ લાખની છે. શાસ્ત્રીજી ગાંધીનું દ્રવ્ય ખર્ચો આપણને એ અંધોનો. લાલ આપવાને દર અકવારીએ પુનાથી અને ભરૂચથી પણ અને આવે છે, પણ ૫૦-૬૦ વૈષ્ણુઓ પણ ભાગ્યે જ તેનો લાલ લે છે. આચાર્યશ્રીએ અને ગ્રામીન આચાર્યવંશ્યોએ મહાન અંધો લખવા પાછલ જે શ્રમ લીધો છે તેની આપણને દરકાર નથી, કદર નથી. તત્ત્વપર્યન્ત આરિયતિ રહેશે તત્ત્વપર્યન્ત આપણા પ્રતિ આક્ષેપોનો નિરાસ નહિ અપાય. 'અદિર્ચુખ્મુખધ્વંસવાદ' 'પંડિતકરભિન્દિપાત્ર' વગેરે અંધો નેમ્મએ નહિ તો 'ઠાંરપુરી ખાધ બેસનારા' જ ગણાઈએ. લોક તો જેવું બોલે તેવું જ કહેશે. એ અંધો પ્રસિદ્ધ કરવાનો તથા તે જાણવાભણાવવાનો જેમના પર ભાર છે, અને જેમનું તે કર્તવ્ય છે, તેમને શ્રીમદાપ્રભુજીની કૃપાથી તે સુઝશે નહિ તત્ત્વપર્યન્ત સુપ્રદાયનો ઉદય થશે નહિ. શ્રીપુરુષોત્તમજીના સમયમાં પણ પારમ્પરિક વાચનાદિ બધ પડી જતાં શ્રીપુરુષોત્તમજીને 'સંપ્રદાયે નિવૃત્તે' શબ્દ લાખપ્રકાશના ઉપસંહારમાં લખવા પડ્યા. તે વખતે પણ વિદ્યાના વિરોધીઓ તેઓશ્રીને 'વેદપશુ'ના નામથી એલખાવતા, તેથી કરીને એમ સમજવાનું નથી કે પુષ્ટિમાર્ગને વિદ્યા સાથે વૈર છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં આપણે શ્રીપુરુષોત્તમની સેવા અને ગુણગાન કરવાનાં છે. શ્રીપુરુષોત્તમ ભગવાન જ્ઞાન વૈરાગ્ય વીર્ય એશ્વર્ય યશ અને શ્રીએમ છ ગુણે સંપન્ન છે, અને તેથી આપણે તેમને પરિપૂર્ણ માનીએ છીએ, તો તેમના સેવક જ્ઞાન પ્રતિ વૈરકર્તા ક્યાંથી હોય ? આચાર્યશ્રી આદિએ જે જ્ઞાનસામગ્રી પ્રસિદ્ધ કરી છે તેનો જ વિસ્તાર શ્રીપુરુષોત્તમજીએ કર્યો છે. તેઓશ્રીએ અણુભાખ્યનો વિસ્તાર તે પરની 'પ્રકાશ' નામની દીક્રા કરીને કર્યો છે, અને તે ઉલ્લેખ પર શ્રીયોગિગોપેશ્વરજીની 'રશ્મિ' નામની દીક્રા છે. આચાર્યજીનો એવો એક પણ અંધ નથી કે જે પર શ્રીપુરુષોત્તમજીની દીક્રા ન હોય. જે અંધ પર તેમની દીક્રા ન હોય તે અંધ શ્રીઆચાર્યજીનો ન હોવાના સંદેહને કવચિદ્ અવકાશ મળી શકે છે, અર્થાત્ શ્રીપુરુષોત્તમજીએ આચાર્યશ્રીના યાવન્માત્ર અંધ પર દીક્રા કરી છે, સંપ્રદાયના સેવાપ્રકાશદિ પ્રતિ આક્ષેપોનો પણ નિરાસ કર્યો છે. શ્રીપુરુષોત્તમજીના વૈદ્ય-વિદક્તા-વિષે વિશેષતઃ પરિચય આપણને શાસ્ત્રીજી કરાવશે, પરંતુ શ્રીઆચાર્યશ્રીની કૃપાથી આપણા વૈષ્ણુબાઈઓને અને આચાર્યવંશ્યોને આ અંધોના સંરક્ષણની અને સહાયતાંતર પ્રસિદ્ધિ સાથે અધ્ય-યતની તથા અધ્યાપનની સદ્ગુણિ પ્રાપ્ત થતાં મહાચાર પ્રવર્તતાં જ્ઞાનશ્રુત્યતા સ્વતઃ જ નિર્મૂલ થઈ જશે. લોકોપકારનું કાર્ય ન્યાંથી અટક્યું ત્યાંથી તે ચાલુ રાખવાનો ઉદ્દેશ મ'ડલે કપી રીતે પાર

-સનાતની સાંગાણીના પાણી તે વિષે કેટલુંક વિવેચન કરી અંધપ્રસિદ્ધિ અને અધ્યયનાધ્યાપન વક્તવ્યનો સાર. ઉપર રા. સાંગાણીએ ભાર મેલ્યો હતો.

મંડળની પ્રવૃત્તિઓની અનેકવિધતા દર્શાવતાં ગોસ્વામી શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજની અદિતીય વિદ્વાતાનાં તેમણે રચેલા અનેકનેક અંધોમાંથી પ્રમાણે શાસ્ત્રીજીએ આપ્યાં પ્રમુખ શાસ્ત્રીજીનાં હતાં, અને જણાવ્યું હતું કે એમની વિદ્વાતા પ્રતિપક્ષીઓને પણ સ્વીકારવી લાપણુનો સાર. પડે તેવી છે. વિશેષમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે મુંબઈસરકારના કેળવણી ખાતા તરફથી મુદ્રિત 'અણુભાખ્ય'ના ઉપોદ્ધાતમાં શ્રીપુરુષોત્તમજીના પ્રકાશ વિષે લખતાં તે મુદ્રણનું કાર્ય-જેમના હસ્તક હતું અને જેઓ રમોર્ત છે તે-શ્રીધર શાસ્ત્રી પાકડને પણ સ્વીકારવું પડ્યું છે કે પોતાના અંધોમા પ્રતિષ્ઠત જેવી સમીક્ષા શ્રીપુરુષોત્તમજીએ કરી છે તેવી અન્ય કોઈએ પણ કરી નથી. સમાપ્તિમાં તેમણે ગોસ્વામી મહારાજોને અને વૈષ્ણુઓ-

ને તે પ્રધાનું અધ્યયન કરવા અને સર્વથી પ્રથમ સાનુવાદ પ્રકાશ<sup>૧</sup> પ્રસિદ્ધ કરવાની ભલામણ કરી હતી.  
**સન્માનપત્ર આપવાનો સમારંભ.**

અનન્તર ઉક્ત સભાનું વિસર્જન થઈને શાસ્ત્રીજીને સન્માનપત્ર અને સુવર્ણપદક આપવાની સમા ભલી હતી. વૈ. જગજીવનદાસ ગોવર્ધનદાસની દરખાસ્ત અને વૈ. જમનાદાસ કાનજીના ટેકાથી આ સભાનું પ્રમુખસ્થાન માધવબાગવાલા શેઠ ધર્મદાસ ત્રિભુવનદાસે લીધું હતું. વૈ મૂલચંદ્ર તેલીવાલાએ શાસ્ત્રીજીને ઐનાયત કરવાનું માનપત્ર-ને સંસ્કૃતમાં લખાઈ સાટિન પર છપાયલું હતું અને જેમાં શાસ્ત્રીજીની સંપ્રદાયની અને વૈષ્ણવોની હેલ્લા ૪૨ વર્ષની સેવાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું હતું તે-વાચી બતાવ્યું હતું. તેમ કરતાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે શાસ્ત્રીજી પોતાના અનેક આર્થિક લાભો છોડી પોતાને ખર્ચે અને આવી આપણને પોતાના જ્ઞાનનો લાભ આપે છે તો તેના પ્રમાણ-માં આ સન્માનપત્ર અને પદક 'પત્રપુષ્પ' સમાન તેમણે 'લેખવાની પ્રાર્થના છે. મારી ઉપર તો શાસ્ત્રીજીના અનેક ઉપકારો છે. સંપ્રદાયના સાહિત્ય પ્રતિની મારી અભિરુચિ જ તેમના સત્સંગને આજારી છે મારા પ્રથમ લગ્નસમયે આશીર્વાદમાં મને તેમણે 'અણભાળ્ય' આપ્યું, તે મને ફલ્યું છે. શાસ્ત્રીજીમાં શાંતિરૂઢ અને ગ્રેડયુગેટરૂઢ બંનેનું સુચોગ્ય મિશ્રણ આપણે જોઈએ છીએ, જેનો લાભ સંપ્રદાયને અને આપણને હાલ પણ મલતો રહ્યો છે. લક્ષ્મીરામ કૃષ્ણરામ ભટ્ટે સન્માનપત્ર ગુજરાતીમાં સમજવતાં શાસ્ત્રીજીની વિવિધ સેવાઓની પ્રશંસા કરી હતી. શાસ્ત્રીજીને સન્માનપત્રનું તથા પદકનું અર્પણ કરતાં પ્રમુખ શેઠ ધર્મદાસે જણાવ્યું કે આજની આ સભાના પ્રમુખસ્થાને ગોસ્વામી બાલક ગિરાન્યા હોત તો તે વિશેષ ઉચિત થઈ પડત. શાસ્ત્રીજીએ પ્રત્યુપ-કાર માન્યા પછી કીર્તનાનન્તર સભાનું વિસર્જન થયું હતું.

## શાસ્ત્રીજી મગ્નલાલ ગણપતિરામનું ભાષણ.

### શ્રીપુરુષોત્તમજીની અદ્વિતીય વિદ્યતા.

શાસ્ત્રીજીએ પ્રારંભમાં શ્રીવેણુગીતના વર્હાંપીઠં નટવરણપુ: તથા સૌન્દર્ય નિઘન્ટુ<sup>૧</sup> તં પ્રકટિતં શ્લોકથી મંગલાચરણકરણાનન્તર જણાવ્યું કે—  
**ભાગ્યવાન્ વૈષ્ણવો,**

શ્રીપુરુષોત્તમજીના ચરિત્ર વિગે ગત વર્ગે એટલું બધું કથાયું છે કે તેનો અનુવાદ કરીને આપનો સમય પુનઃ લેવો અનુચિત થઈ પડશે, આથી તેઓશ્રીની કેવલ અનુપમ વિદ્યતાનો આપને આસ્વાદ કરાવવાને આજે અત્ર ઉપરિચત થયો છું..

### વેદવેદાન્ત અને શ્રીપુરુષોત્તમજી.

આપણા પુષ્ટિમાર્ગ પ્રતિ કેટલાકાનો એવો આક્ષેપ છે કે તેમાં વેદને સ્થાન નથી, અંથવા જેમ પ્રકાશની અને અંધકારની એકત્ર સદસ્થિતિ હોઈ શકે નહિ તેમ પુષ્ટિમાર્ગ અને વેદ ઉભય પરસ્પરવિરુદ્ધવસ્તુવેદક હોવાથી તે ઉભયની સંગતિ સંભવતી નથી. શ્રીપુરુષોત્તમજીએ સિદ્ધ કરી દર્શાવ્યું છે કે પુષ્ટિમાર્ગનો અને વેદનો પરસ્પર વિરોધ નથી, પરન્તુ જે એકમાં છે તે જ અન્યમાં

૧. અણમાધ્યપ્રકાશના ગુર્જરાનુવાદનું મુદ્રણ નિબંધયે કરવાની પ્રસન્નતા સુચીતનામવેષ નિઘકાચિત શ્રીમદ્ગોવર્ધનદાસજીએ વૈ. રણછોડદાસભાઈ વરજીવન ઔદના દ્વારા દર્શાવી છે એ સમુદ્ધોષ કરતાં આનન્દ યાચ છે.

૨. આ સન્માનપત્ર અન્યત્ર સાનુવાદ મુદ્રિત છે.

પ્રકારભેદ છે. શ્રીમદ્દામ્બુજીએ ગાયત્રી ઉપર લાખ્ય રચીને તે દ્વારા સિદ્ધ કર્યું છે કે ગાયત્રીમાં બીજાત્મે 'રાસત્રીત્રૈકતાત્પર્ય'નું જ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. તે જ વસ્તુની વિશેષતઃપ્રકાશક 'ગાયત્રીકારિકા' શ્રીગુમાંબજીએ લખી છે, અને તે ઉપર શ્રીપુરુષોત્તમજીએ વિવરણ લખીને વિસ્તારથી જીદ્ધાપોહ કરીને સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે વેદનો જ સાર પુષ્ટિમાર્ગ છે. આ 'ગાયત્રીલાખ્ય'ની તે ઉપરના સર્વ સાદિત્યે અને યુજ્જ્વાનુવાદે સદિત તથા આદૃતિઓ પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ છે, તેથી જેમને તે વિષે જીતાસાવિશેષ હોય તેમણે તે વાચીને સ્વનિશ્ચય કરી લેવો. ઉપનિષદમાં પણ ગાયત્રીગીત ધ્વજવાદનું જ નિરૂપણ છે. આપણા પ્રતિ ઉપનિષદિયથક પણ એવો આક્ષેપ કરવામાં આવે છે કે શાંકરમાન્ય દશ મુખ્ય ઉપનિષદોમાં સામાન્યરીત્યા માયાવાદનું અને માંડૂક્યોપનિષદમાં તેા વિશેષતઃ માયાવાદનું જ નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે, આ ઉપનિષદની શંકરાચાર્યના દાદાગુરુ-એટલે કે સન્નાત્રીઓ પરણતા ન હોવાથી તેમના ગુરુ ગોવિંદાચાર્યના પણ વિદ્યાગુરુ-ગૌડપાદાચાર્યે કારિકા લખેલી હોવાથી રા.તેલીવાલાએ જણાવ્યા પ્રમાણે શાંકરો આમહૂંવર્તક કહે છે કે ગૌડપાદની કારિકામાં માયાવાદ ઇવધ્વજવાદ અને નિરાકારધ્વજવાદ નિરૂપ્યો છે, પરંતુ શ્રીપુરુષોત્તમજીએ માંડૂક્યોપનિષદની નિઝ 'દીપિકા'માં ગૌડપાદની કારિકાનો અને શાંકર-લાખ્યનો પરસ્પર વિરોધ દર્શાવીને એમ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે ગૌડપાદની કારિકાઓમાં પણ માયાવાદને સ્થાન નથી, પરંતુ સર્વે ઉપનિષદો ધ્વજવાદનું જ નિરૂપણ કરે છે. આશ્ચર્ય ધ્વજ નીચું પડે અને આશ્રિત માંયા તદુપરિ આરોહી નિન્નેજ્જાનુસાર ધ્વજને ભ્રમાવે છે એમ ઉપનિષદોનો આશય નથી, પરંતુ ઉપનિષદોનું ધ્વજ એવું છે કે જે માયાસદશ અનંત આશ્રિત શક્તિઓને સ્વાધીન રાખીને લીલાએ પરિણમે છે. 'માંડૂક્ય' ઉપનિષત સાથે નિષ્કટ મંબધ ધરાવતી 'નૃસિંહતાપનીય' ઉપનિષત છે. આ ઉભય ઉપનિષદમાં તુરીયાનું નિરૂપણ છે, તેથી 'નૃસિંહતાપનીય' ઉપર પણ શ્રીપુરુષોત્તમજીએ 'દીપિકા' દીપાવી દર્શાવ્યું છે કે તેમાં પણ માયાવાદનો ગંધ નથી. શાસ્ત્રીજી રમાનાથે આ ઉભયે ઉપનિષદોની દીપિકાઓ મુદ્રિત કરી છે. આ વિના 'ધ્વજોપનિષદર્થસંગ્રહ' તથા 'કૈવલ્યોપનિષદર્થસંગ્રહ' પણ પ્રુટિભક્તિમુદ્રામાં મુદ્રિત છે. શ્રીપુરુષોત્તમજીની અન્ય પણ કૃતિનો ઉપન્યાસ વારંવાર દૃષ્ટિપથ થાય છે, 'છંદોગ્ય'ની પણ આપશ્રીની દીપિકા છે, અર્થાત્ પુષ્ટિમાર્ગનો સિદ્ધાન્ત ઉપનિષતપ્રતિપાદ્ય છે કે તદિરૂદ્ધ છે તેનો મિથ્યાજ્ઞપ નહિ કરતાં આ સાહિત્યનું અધ્યાયન કરીને પુષ્ટિમાર્ગમાં વેદનો વિરોધ છે કે સ્વારસ્ય છે તેની તુલના કરવી વાસ્તવિક થઈ પડશે.

### ગીતાજી અને શ્રીપુરુષોત્તમજી.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની પિતૃવ્યશ્રીમજ્જરાજકૃત 'અમૃતતરંગિણી'ના પ્રારંભમાં અને અન્તમાં તુલનાત્મક લેખ લખીને સિદ્ધ કર્યું છે કે દ્વિતીય ગીતાપ્રસ્થાનમાં પણ પુષ્ટિમાર્ગ જ પ્રધાનત્વે ઉપદિષ્ટ છે, શ્રીપુરુષોત્તમજીના પિતૃવ્ય શ્રીમજ્જરાજીએ ગીતાપરિ 'અમૃતતરંગિણી' નામની ટીકા લખી છે તેના આરંભમાં મર્મમય ઉપોદ્ધાત લખીને શ્રીગીતાજીનું પણ પરમતાત્પર્ય પુષ્ટિમાર્ગમાં જ છે એમ સર્વ મતનો ઉપન્યાસ અને સમીક્ષા કરીને જેમ શ્રીપુરુષોત્તમજીએ દર્શાવ્યું છે તેમ જ ગીતાના અન્તિમપ્રાય 'સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય' સ્લોક ઉપરના 'ન્યાસાર્દેશ'સ્લોકની શ્રીગુમાંબજીની વિઘ્નિતિ વિવરીને સ્પષ્ટ સિદ્ધ કર્યું છે કે ગીતાનું પણ પર્યવસાન પુષ્ટિમાર્ગમાં જ છે. આ ગીતા-ટીકા પ' રત્નગોપાલકદ્વજીએ પચિસેક વર્ષપર શ્રીપુરુષોત્તમજીના નામથી કાશીમાં મુદ્રિત કરી હતી.

### મીમાંસા અને શ્રીપુરુષોત્તમજી.

શ્રીપુરુષોત્તમજીએ પૂર્વમીમાંસાના પ્રાપ્ત 'લાવાર્થપાદલાખ્ય'નું પણ વિવરણ કર્યું છે. અમે પૂર્વ, અમે ઉત્તર, અમે પ્રાચીન, અમે અર્વાચીન, અમે પ્રાચ્ય અમે નવ્ય, એમ પૂર્વમીમાંસાનો અને ઉત્તરમીમાંસાનો વેદાર્થત્વે પ્રાદુર્ભાવ થયો છે. પૂર્વ વિના ઉત્તરનો

સંભવ નથી, તેમ જ પૂર્વ પણ ઉત્તરની અપેક્ષા રાખે છે. જેમ મીમાંસામાં પૂર્વ અને ઉત્તર બેદ છે તેમ શુદ્ધદ્વિત્વજ્ઞવાદમાં પણ 'સાંપ્રદાયિક' અને 'ન્યય' એમ બે શાખા છે, તેમાં 'ન્યય'નો આરંભ શ્રીપુરુષોત્તમજીથી થાય છે. વ્યાકરણ, ન્યાય, વૈશેષિક સાંખ્ય, યોગ, અદ્વંકાર એ સર્વમાં પણ સંપ્રદાય અને ન્યય એમ બેદ સુપ્રસિદ્ધ જ છે. પૂર્વમીમાંસાના દ્વિતીયાધ્યાયના પ્રથમ 'ભાવાર્થ પાદ'ના ભાષ્યનું વિવરણ કરીને ભદ્રમતથી અને પ્રભાકરમતથી સ્વસિદ્ધાન્તની ભિન્નતા દર્શાવીને ભાદ્રો બૃહ્યા પ્રભાકરો પ્રસ્મર્યા એમ સ્પષ્ટ કર્યું છે. ઉત્તરમીમાંસા ઉપર પણ શ્રીપુરુષોત્તમજીએ અંધ-ત્રયી પ્રસિદ્ધ કરી છે. અધિકારણુમાત્રમાં પ્રત્યેક અધિકારણુનો સાર આપ્યો છે, તેમાં પણ સંશયખીજનો અને સંગતિનો પ્રકાર કોષ પણ ટીકાકાર શ્રીપુરુષોત્તમજીવદ્ નિરૂપતા નથી. 'ભાવપ્રકાશિક'-નામની ધ્વજસૂત્રવૃત્તિ શ્રીપુરુષોત્તમજીના વિદ્યાગુરુ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રજીએ પ્રથમ આરંભેલી તેની પણ સશુદ્ધિવૃદ્ધિ સમાપ્તિ તો શ્રીપુરુષોત્તમજીએ જ કરી, પરંતુ શ્રીપુરુષોત્તમજીની પ્રતિજ્ઞા-અને તેથી કરીને સકલ સંપ્રદાયની પણ પ્રતિજ્ઞા-અણુભાષ્યપ્રકાશ' નામનો તેમનો ઉત્તમોત્તમ અંધ સિદ્ધ કરે છે. આ મહાઅંધમાં અણુભાષ્યના વ્યાખ્યાનમાત્રથી સતોપ ન માનતાં પ્રત્યધિકારણુને અતે પ્રાપ્ત સર્વ ભાષ્યનો ઉપન્યાસ. અને સમીક્ષા કરીને શ્રીવદ્ભાવાર્થજીના અર્થની સરલતા અને સ્વાભાવિકતા શ્રીપુરુષોત્તમજીએ સિદ્ધ કરી આપી છે, અને તેથી જે જે દેશમાં અને જે જે કાલમાં ધ્વજસૂત્રનું અધ્યયન થાય છે અને થશે તેની સંપૂર્ણિતિ આ 'ભાષ્યપ્રકાશ' વિના કદાપિ યર્થ શકશે જ નહિ. આ 'પ્રકાશ'નામનો અંધ માત્ર 'આર દિવાત્ત' વચ્ચે જ વંચાય તેવો નથી, પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાનુમાત્રે તેનો સમાશ્રય કર્યા વિના ગત્યન્તર જ નથી. સરકારી કેળવણીખાતા તરફથી પ્રસિદ્ધ થતી બોમ્બે સંસ્કૃત સિરિઝમાં 'અણુભાષ્ય' ના પ્રકાશક મારા સન્નિવર વે. શા. સં. પાઠકશાસ્ત્રી મુક્તકંઠે સ્વીકાર કરે છે કે ધ્વજસૂત્ર ઉપર પ્રકાશ જેવા અંધનું દર્શન અદ્વાપિ પડિતોને, થયું નથી. આ પાઠકશાસ્ત્રી આરુદ્ધરમાર્ત શંકર વિદ્વાન છે, અને તે પડિત શ્રીપુરુષોત્તમજી વિષે જે અભિપ્રાય પ્રકટ ઉચ્ચારે છે, તેથી શ્રીપુરુષોત્તમજીની વિદ્વતાનું ભાન આપને કાંઈક અંશે થશે એમ હું માનું છું, કારણકે 'પ્રકાશ' માં શાસ્ત્રાર્થ અષ્ટાધ્યય પાદાર્થ અધિકરણુાર્થ સૂત્રાર્થ અને અદ્વારાર્થ એની તો નિપુણતાથી સંગતિપૂર્વક દર્શાવ્યાછે કે ધ્વજસૂત્ર ઉપરના અંધોમાં 'પ્રકાશ' સદૈવ અદ્વિતીય જ રહેશે. આપણા સંપ્રદાયમાં શ્રીનૃસિંહની, શ્રીવામનની અને શ્રીરામચંદ્રજીની એમ ત્રણ જ્યન્તી સ્વીકારાય છે. શ્રીકૃષ્ણ તો સાક્ષાદ્ અવતારી હોવાથી તેમનો પ્રાદુર્ભાવોત્સવ મનાય છે અને તે જ પ્રકારે શ્રીમદ્ધાર્માયરણુનો પણ પ્રાદુર્ભાવમહોત્સવ સ્વીકારાય છે. અંગી શ્રીમહાપ્રભુજીમાં અંગમૂત તેમના શુદ્ધ વંશમાત્રનો સમાવેશ યર્થ જવાથી ભિન્નભિન્ન જ્યન્તીનો અવધાર જ પુષ્ટિમાર્ગમાં નથી, તથાપિ આવતે વર્ષે આ શ્રીપુરુષોત્તમજીના ઉત્સવાર્થે આપણે મક્કીએ તત્પ્રાક્ શ્રીપુરુષોત્તમજીના આ ઉત્તમોત્તમ 'પ્રકાશ' અંધમાંથી એક પણ પાદનું ભાષાંતર કોષ ધનિક ગોસ્વામી વા વૈષ્ણવ કરાવીને 'ભાષ્યપ્રકાશ'નું અધ્યયન આપણને મુગમ કરી આપે એવી આશા હું. અર સુવિનય દર્શાવું તો તે અસ્થાને નહિ ગણાય આ યુગ અધ્યયનાધ્યાપનનો છે. ભાડતી શાસ્ત્રીઓ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને બેસી રહેવાનો હવે સમય રહ્યો નથી.

### શ્રીમદ્ભાગવત અને શ્રીપુરુષોત્તમજી.

વેદ ગીતા અને સૂત્ર ઉપર શ્રીપુરુષોત્તમજીના સાહિત્યવિષયક કાંઈ જ્ઞાન આપ સર્વને પ્રાપ્ત થયું, હવે ચતુર્થ પ્રધાન શ્રીમદ્ભાગવત ઉપર શ્રીપુરુષોત્તમજીએ જે સાહિત્ય રચ્યું છે તે વિશે હું કાંઈક કહું છું. બીજા વૈદાન્તિકો શ્રીમદ્ભાગવતને ચતુર્થપ્રધાનત્વે સ્વીકારતા નથી, તેથી 'શ્રીમદ્ભાગવત-વિષયકશંકાનિરાસવાદ'નામનો કાંઈ લખીને શ્રીમદ્ભાગવતની ચતુર્થ પ્રધાનત્વે યોગ્યતા શ્રીપુરુષોત્તમ-



છએ સાધી છે. શ્રીમદ્ભાગવતના સર્વ અર્થમાંથી ચતુષ્ઠી શ્રીમદ્ભાગવતના 'તત્ત્વદીપ-  
નિખંધ'માં, અને શિષ્ટા અર્થત્રયી શ્રીમદ્ભાગવતોપરિ તેમના 'શ્રીસુભોધિની'નામના ભાષ્યમાં નિરૂપી  
છે. 'તત્ત્વદીપનિખંધ'ના 'પ્રકાશ' ઉપર શ્રીપુરુષોત્તમજીએ 'આવરણભંગ' નામની ટીકા પંચમ સ્કંધ-  
પર્વત કરીને 'પ્રકાશ'ના અભાવમાં પણ સ્કંધથી સમાપ્તિપર્વત શ્રીમદ્ભાગવતજીના 'ભાગવતાર્થ-  
નિખંધ' ઉપર 'યોજના' નામની ટીકા શ્રીપુરુષોત્તમજીએ કરીને નિખંધનું વાચન સરલ કરી આપ્યું  
છે. શ્રીસુભોધિનીજીના પ્રથમ દ્વિતીય તૃતીય દશમ અને એકાદશના ચાર અધ્યાય ઉપર પણ  
શ્રીપુરુષોત્તમજીના 'પ્રકાશ' વિના મૂલ ગ્રંથનું યથાર્થ જ્ઞાન અશક્યપ્રાપ્ય છે. શ્રીમદ્ભાગવત ઉપરનું  
શ્રીમદ્ભાગવતનું ભાષ્ય યદ્યપિ 'શ્રીસુભોધિની' કહેવાય છે, તથાપિ તેનો આશય અતીવ ગંભીર  
હોવાથી તે 'પ્રકાશ'ના અભાવમાં તો વસ્તુતઃ દુર્બોધિની જ રહે છે. આ પ્રકારે વેદ ગીતા સૂત્ર અને  
ભાગવતપર્વતના ચારે પ્રસ્થાન ઉપર શ્રીપુરુષોત્તમજીનો પરિશ્રમ આપણા ઉપકારને અર્થે જે થયો  
છે તેનું સાક્ષ્ય તો ત્યારે જ કે જ્યારે આપણે તેનો આસ્વાદ્ય લઈએ અને અન્ય સર્વને પણ લેવ-  
રાવીએ. હું આપને અત્ર રમરણ કરાવું કે આપણો સંપ્રદાય ભોગનો સર્વથા નથી તો તે ક્ષન્તવ્ય લેખશો.

### સ્વતંત્ર પ્રકરણુગ્રંથો અને શ્રીપુરુષોત્તમજી.

સ્વતંત્ર પ્રકરણુ ગ્રંથો ઉપર પણ શ્રીપુરુષોત્તમજીનું સાહિત્ય ન્યૂત નથી. તેમની યોગ્ય  
ગ્રંથ ઉપરની વિવૃત્તિઓ ભાષ્ય તેલીવાદોએ પ્રસિદ્ધ કરી છે. એવી વિવૃત્તિ વિના નમામિ યમુના-  
મહામનું પણ અર્થજ્ઞાન અશક્યપ્રાપ્ય છે. આ સર્વ ગ્રંથોની શૈલી પ્રમાણમાર્ગીય હોવાથી અન્ય  
સાંપ્રદાયિકોને પણ આપણા સિદ્ધાંતનું જ્ઞાન શ્રીપુરુષોત્તમજીના ગ્રંથોથી જેવું સરલ થઈ જાય છે  
તેવું અન્ય કોઈની પણ ટીકાથી થઈ શકતું નથી એમ કહેવામાં લેશમાત્ર અતિશયોક્તિ  
નથી. આપણા શ્રીપુષ્ટિસંપ્રદાયમાં જેમ સેવ્યસ્વરૂપ યુગલ છે, જેમ કોઈક કોષ્ટોએમાં પ્રિન્સિપલ  
Joint હોય છે, તેમ શુદ્ધદૈત ધ્વજવાદમાં ભાષ્યકારનું પણ યુગલ છે, ભાષ્યકાર joint છે, અર્થાત્  
'અણુભાષ્ય'ના શિષ્ટ ૧૧ અધ્યાયનું ભાષ્ય શ્રીમદ્ભાગવતના દ્વિતીય કુમાર શ્રીવિદુલેશ્વરચરણે કર્યું છે,  
તેથી સંપ્રદાયમાં શ્રીવિદુલેશ્વરચરણ પણ ભાષ્યકારત્વે 'આચાર્ય' લેખાય છે, આથી શ્રીપુરુષોત્તમજીએ  
શ્રીવિદુલેશ્વરચરણના 'વિદ્વન્મંડન' 'ભક્તિહસ' ઇત્યાદિ ગ્રંથોપરિ 'સુવર્ણસૂત્ર' અને 'તીર્થ' તેમ જ  
'વિવેક' ઇત્યાદિ ટીકાગ્રંથો રચ્યા છે. 'ભક્તિહસ' ઉપર શ્રીરઘુનાથજીની 'ભક્તિતરંગિણી' વિવૃત્તિ  
ઉપર જેમ શ્રીપુરુષોત્તમજીએ 'તીર્થ' અને 'વિવેક' એમ ટીકાઓ રચી તેમ જ શ્રીગુણસાધજીના  
'વદ્ધભાષ્ય' ની શ્રીગોકુલનાથજીની 'વિવૃત્તિ' ઉપર પણ ટીકા રચીને શ્રીગુણસાધજીના સમ બાલકો  
પ્રતિ પણ નિજ આદર દર્શાવીને જગદને દર્શાવી આપ્યું છે કે શ્રીવિદુલેશ્વરના પુત્રો પણ  
સુયોગ્ય જ હતા.

### સ્વતંત્ર વાદગ્રંથો.

અનપર્વત મેં શ્રીપુરુષોત્તમજીના ટીકાગ્રંથો વિષે કહ્યું. હવે શ્રીપુરુષોત્તમજીના સ્વતંત્ર ગ્રંથો  
વિષે એ અક્ષર કહું છું, અંશો નાનાવ્યપદેશાત્ સૂત્રમાં જીવને ધ્વજનો અંશ કથ્યો અને ભાષ્યમાં તેમ જ  
પ્રકાશમાં જીવનું અંશત્વ સ્ફુટ કર્યું તથાપિ વક્તવ્યવિશેષ હોવાથી પ્રકરણત્વે શ્રીપુરુષોત્તમજીએ વાદગ્રંથ  
કરીને સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતના કલિન ભાગનું સ્પષ્ટીકરણ વાદિપ્રતિવાદિન્યાયે કરી આપ્યું છે. આવા  
વાદગ્રંથમાંથી માત્ર કેટલાકનું જ મુદ્રણ 'વાદાવલિ'માં તો થયું છે. 'પ્રહસ્ત' 'પંડિતકરભિન્દિપાસ'  
ઇત્યાદિ વાદગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થયાના છે. આ કોટિના ગ્રંથોમાં ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથ 'પ્રસ્થાનરત્નાકર'  
છે, 'સર્વદર્શનસંગ્રહ'માં પ્રત્યેક દર્શનનો પૃથક્ત્વે સાર આપવામાં આવ્યો છે, જ્યારે 'પ્રસ્થાન-  
રત્નાકર'માં પ્રમાણુ પ્રમેય સાધન અને ફક્ત એમ ચતુર્ધા વિષયમેઃ વસ્તુવિચાર થયેલો છે. અનંત-

કૃષ્ણપણિત આ વાદગ્રન્થ વાંચે અને એ ગ્રન્થના જેવો બીજો એક પણ ગ્રન્થ કોઈ પણ સંપ્રદાયના સાહિત્યમાં છે એમ જો સિદ્ધ કરી આપે તો તેનું અસ્ત્ર અને મારી સ્મરુ, આ કહેવાનો આશય એટલો જ છે કે આવા સુનિપુણ ગ્રન્થો આપણા સંપ્રદાયમાં વિદ્યમાન છે તથાપિ અધ્યયનાધ્યાપન બહુ શિથિલ થઈ જવાથી તેના ઉચિત લાભ કોઈ લેતું નથી. લીલાવદ જેમ જ્ઞાન પણ દશપ્રકારક છે એવું અન્ય કયા સંપ્રદાયમાં પ્રસિદ્ધ છે? માત્ર 'પ્રસ્થાનરત્નાકર'ને જ સંપ્રદાયનો પ્રતિનિધિમય માનીને કેવલ તેનું જ પરિશીલન કરવામાં આવે તો બહુ જ સ્વલ્પ સમયમાં સર્વ આસ્તિકનાસ્તિક દર્શનનું સલક્ષણપ્રમાણક જ્ઞાન સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે, તેથી જેમને 'અણુભાષ્યપ્રકાશ' વિચારવાનો અવકાશ ન હોય તેમણે પણ આ 'પ્રસ્થાનરત્નાકર' ગ્રન્થ વાચવાએટલો તો અવકાશ પ્રાપ્ત કરવો ઉચિત જ છે, કારણ કે સાંપ્રદાયિક ગ્રન્થોમાં પ્રથમ સ્થાન 'પ્રકાશ'ને અને દ્વિતીય જ સ્થાન આ 'પ્રસ્થાનરત્નાકર'ને છે. 'પ્રકાશ'નું મૂલ્ય પચ્ચવિંશતિ મુદ્રિકા છે, જ્યારે 'પ્રસ્થાન-રત્નાકર'નું મૂલ્ય માત્ર અર્ધમુદ્રિકા છે. આથી સાધારણરિધિતિનો પણ છતાં આ ગ્રન્થ પ્રાપ્ત કરીને ધારે તો તે ઉત્તમ ગ્રંથસ્થ વિજ્ઞાનનો લાભ પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે. અત્રપર્યંત શ્રીપુરુષોત્તમજીના દીકાગ્રન્થ અને સ્વતંત્રગ્રન્થનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું, અને પ્રમાણગ્રંથની સંખ્યા અને વ્યાપકતા પ્રદર્શિત કરી. હવે શ્રીપુરુષોત્તમજીના ગ્રન્થમાં વૈદુષ્યનો જે સમુદર્શ પ્રતીત થાય છે તેનું કાંઈક નિરૂપણ કરું છું કે જેથી શ્રીપુરુષોત્તમજીનું વૈદુષ્ય-વિદ્વતા-અદ્વિતીયછે એમ આપ સર્વનો નિશ્ચય થાય.

## મતદર્શનોની તુલનાત્મક સમીક્ષા.

### પ્રમાણવિચાર.

પ્રમાણપ્રમેયસાધન અને ફક્તથી ગ્રન્થકારનું વૈદુષ્ય-વિદ્વતા-નિર્ણયિત થઈ શકે છે. ચાર્વાક કેવલ પ્રત્યક્ષને જ પ્રમાણ માનેછે, અને તેનું પ્રમેય પ્રત્યક્ષગમ્ય જ હોવાથી, યદ્યપિ ચાર્વાક બૃહસ્પતિનો અવતાર ગણાય છે તથાપિ, આપણા અંતઃરણ્યમાં તેના સિદ્ધાન્ત વિષે આદર થઈ શકતો નથી. ચાર્વાકનો કોઈ પણ મૂલ ગ્રન્થ યદ્યપિ અદ્યોપિ ઉપલબ્ધ થયો નથી, તથાપિ 'સર્વદર્શનસંગ્રહાદિ' માં તે મતનો ઉપન્યાસ સંતોષકારક હોવાથી ચાર્વાક મત વિષે આપણને પર્યાપ્ત જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. પરંતુ પ્રત્યક્ષપ્રમાણની ગતિ ક્યાંપર્યંત હોઈ શકે? ચાર્વાકને આથી પૃથ્વીદિ મહાભૂત-પર્યંતના જ્ઞાનમાં જ સંતોષ માની લેવો પડ્યો. બૌદ્ધ પ્રત્યક્ષપ્રમાણમા અનુમાનપ્રમાણની પૂર્તિ કરી અને પ્રમેય પણ બુદ્ધિપર્યંત સ્વીકાર્યું, તથાપિ પરમાત્મપર્યંત ગતિ કરવાને તે દર્શનમાં કાંઈ પણ સામગ્રી નથી. સાંખ્યદર્શનમાં યદ્યપિ તૃતીય શબ્દપ્રમાણ સ્વીકારાયું, તથાપિ તે શબ્દપ્રમાણનું સ્થાન પ્રત્યક્ષની અને અનુમાનની નીચે હોવાથી કુત્તેસ્તુ શબ્દમૂલસ્થાવ ધત્યાદિ ષલ્લસ્રજ વાયવાથી આપણને જે આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે તે સાંખ્યદર્શનમાં થઈ શકતો નથી, તેનું પ્રમેય પણ પ્રકૃતિપુરુષપર્યંત જ હોવાથી સાક્ષાદ્બલપર્યંત તે દર્શન પણ ગમન કરી શકતું નથી. પ્રત્યક્ષથી અને અનુમાનથી શબ્દપ્રમાણ શ્રેષ્ઠ છે એટલું જ નહિ પરંતુ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન પણ નિગમ-ને અનુકૂલ હોય તો જ પ્રત્યક્ષાદિનો પ્રમાણત્વે અંગીકાર શુદ્ધાદૃતબલવાદમયોમાં છે, અને તેથી 'વેદો નારાયણઃ સાક્ષાદ્' 'વેદૈષ્ઠ સર્વેરહમેય વેદઃ' 'સર્વે વેદા ચત્પદમામનન્તિ' ધત્યાદિનું અવલંબન શુદ્ધાદૃત બલવાદમાં અશ્વરયઃ થાય છે. પ્રત્યક્ષાદિના પ્રામાણ્યને અર્થે અંતઃકરણ શુદ્ધસત્સ્વરૂપ વસુદેવાત્મક થઈ જતું જોઈએ. બુદ્ધિતત્ત્વ શુદ્ધ ન હોય તત્રપર્યંત પ્રમાણમાં અપ્રમાણની અને અપ્રમાણમાં પ્રમાણની ભ્રાંતિ પણ સંભવે છે. સાક્ષાદ્ બૃહસ્પતિ સાક્ષાદ્ બુદ્ધવતાર સાક્ષાદ્ ઋષભાવતાર અને સાક્ષાત્ કપિલાવતાર પણ જો વેદથી વિરુદ્ધ એણમાત્ર પણ આઠા કરે તો તે મતનો અંગીકાર આર્થાવર્તમાં થઈ શકતો નથી. આ દર્શિબુદ્ધી

જોતાં આર્થાવર્તત્વનું લક્ષણ નિગમાનુસારિત્વ છે. 'પ્રસ્થાનરત્નાકર' ગ્રંથના આરંભના પંચતરપર્વન્ત પ્રમાણુની જે પરીક્ષા શ્રીપુરુષોત્તમજીએ કરી છે તેનું અવગાહન કરવાથી પ્રમાણુતઃ શ્રીપુરુષોત્તમજીનું આસ્તિક વૈદુષ્ય-વિદ્વત્તા-અદિતીય છે એમ નિશ્ચિત થઈ જાય છે.

### પ્રમેયવિચાર.

હવે પ્રમેય પ્રતિ દષ્ટિ કરીએ, ઇતર દર્શનનું પ્રમેય મહાબૂત, દેહ ઇન્દ્રિય પ્રાણ મન અહંકાર ભુદ્ધિ ચિત્ત પ્રકૃતિ અથવા પુરુષ પર્વત હોય છે, ત્યારે શુદ્ધાદૈત બ્રહ્મવાદનું પ્રમેય એક જ અદિતીય બ્રહ્મ છે. આથી ઋગ્ગં કૃત્વા છૂતં પિવેત્, સર્વં જ્ઞાન્યમ્, સર્વં દુઃખમ્, સર્વં તુચ્છમ્, સર્વં ક્ષણિકમ્ ઇત્યાદિ પ્રમેયથી અતીવ વિલક્ષણ, પ્રકૃતિથી અને પુરુષથી પણ અતીવ વિચ્છેદ, ચંદ્ર-કારં વેદવિદો પદન્તિ ઇત્યાદિમુક્ત અક્ષરબ્રહ્મ શુદ્ધાદૈત બ્રહ્મવાદનું પ્રમેય છે, અને આ બ્રહ્મ પણ અવિદ્યા માયા અદૃષ્ટ ઇત્યાદિથી અત્યંત વિનિર્મુક્ત છે. વેદપ્રતિપાદ અક્ષરથી પણ અતીત પરબ્રહ્મની પણ પ્રાપ્તિનો પ્રકાર વ્રહ્મચિદાન્વેષિતિ પરમ્ શ્રુત્યુક્ત દિશાએ શુદ્ધાદૈત બ્રહ્મવાદે આદર્શો છે, તેથી પરતુતઃ આ બ્રહ્મવાદનું પ્રમેય કેવલ આનંદાત્મક આનંદમય શુદ્ધ બ્રહ્મ છે.

### સાધનવિચાર.

સાધનની દષ્ટિએ કેટલાંક દર્શન 'સ્રજપૂર્વક' ધૃતપાનનો ઉપદેશ કરે છે, કેટલાંક શારીર તપનો ઉપદેશ કરે છે, કેટલાંક અગ્નિહોત્રાદિનો ઉપદેશ કરે છે, કેટલાંક વિવેકાદિનો ઉપદેશ કરે છે, કેટલાંક યમ-નિયમાદિનો ઉપદેશ કરે છે, ત્યારે શુદ્ધાદૈત બ્રહ્મવાદ નિષ્કામ કર્મ અપ્પ'ડ શુદ્ધ અદૈત્તાન, ઉપાસના, સાધનભક્તિ અને ફલભક્તિ એમ ક્રમ દર્શાવે છે, તેથી સાધનદષ્ટિએ પણ સકામથી ભિન્ન નિષ્કામ કર્મપૂર્વકતામસાદિ સંપ્રજ્ઞાનથી ભિન્ન ગુણુતીત માહાત્મ્યજ્ઞાન અંગત્વે આ સિદ્ધાન્તમાં સ્વીકારવામાં આવે છે. માહાત્મ્યજ્ઞાન પણ પૂર્વાંગત્વે જ સ્વીકારવામાં આવે છે. માહાત્મ્યજ્ઞાન પણ પૂર્વાંગમાત્ર છે, અન્યથા ભણ્યો પણ ગણ્યો નહિ તેવું યાય, તેથી માહાત્મ્યજ્ઞાનમાત્રથી પણ સંતોષ નહિ માની જોતાં સુદૃઢ સર્વંતોષિક સ્નેહ પ્રભુમાં ધારણ કરવાનો ઉપદેશ બ્રહ્મવાદ કરે છે, અર્થાત્ સાધનક્ષાથી પણ શુદ્ધાદૈત બ્રહ્મવાદમાં પ્રભુગામી સ્નેહનો ઉપદેશ હોવાથી આ દર્શન સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે.

### ફલવિચાર.

ફલવિચારથી જોતાં પણ ત્યારે અન્ય દાર્શનિકો સ્વર્ગાદિ લોકમાં ગમન સ્વીકારે છે, અથવા દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિમાત્ર ફલત્વે સ્વીકારે છે, ત્યારે તેમ ન સ્વીકારતાં શુદ્ધાદૈત બ્રહ્મવાદમાં કેવલ જ્ઞાનીનું બ્રહ્મમાં સાયુજ્ય સ્વીકાર્યું છે, જ્ઞાનિભક્તની તો અક્ષરાતીત પરતઃપર સંચિદાનંદ સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિ 'ઋષો અક્ષરે પરમે વ્યોમન' ઇત્યાદિ શ્રુત્યુક્ત માર્ગે સ્વીકારાર્થ છે, અને કેવલ અનન્ય ભક્તનો તો સદાસર્વદા શ્રીકૃષ્ણમાં ગોપીવદ્ વિહાર સ્વીકારાયો છે. જે દર્શનમાં વેદ જ મુખ્ય અરે કેવલ પ્રમાણ છે, જે દર્શનમાં અક્ષરબ્રહ્મથી પણ અતીત પરબ્રહ્મ પ્રમેય છે, જે દર્શનમાં જ્ઞાનોત્તર ભગવદ્વરણે પ્રાપ્ત શુદ્ધ સ્નેહ સાધન છે, અને જે દર્શનમાં ચયાક્રમ અક્ષરબ્રહ્મ વા પરબ્રહ્મ ફલ છે તે દર્શનની ઉત્તમતા અને તે ઉત્તમ દર્શનના ઉપપાદક શ્રીપુરુષોત્તમજીની અદિતીય વિદ્વત્તા આપ સર્વેને પ્રલક્ષ પ્રતીત થઈ શકે તેમ છે, તથાપિ કેટલાંક લક્ષણ નિરૂપીને હું મારા ભાવજીનો ઉપસંહાર કરીશ.

### ભુદ્ધિનો તીવ્ર વિશાલતા અને હૃદયની ગહનતા.

શ્રીપુરુષોત્તમજીની દષ્ટિ સંકુચિત નથી પરંતુ વિશાલ છે. કોઈક દર્શનમાં ભુદ્ધિની વિશાલતા હોય છે તથાપિ હૃદયની ગહનતા હોતી નથી, પરંતુ શ્રીપુરુષોત્તમજીના જ્ઞાનભક્તિઅર્થમાં ભુદ્ધિની તીવ્રતા અને વિશાલતા અને હૃદયની ગહનતા અક્ષરે અક્ષરે પ્રતીત યાય છે. જે શ્રીપુરુષોત્તમજીએ સંગોપાંગ વેદોપવેદ પ્રામાણ્યવે, સ્વીકાર્યો, તે શ્રીપુરુષોત્તમજીના અન્યનું

એક પત્રમાત્ર વાચવાથી અસંખ્ય શ્રુતિનો ઉપન્યાસ દષ્ટિગોચર થાય છે, અર્થાત્ શ્રીપુરુષોત્તમજી શ્રુતિસંપન્ન હતા. એટલું જ નહિ પરંતુ મન્વાદિસ્મૃતિ પણ શ્રુતિને જ અનુકૂલ હોવાથી શ્રીપુરુષોત્તમજીના ગ્રંથોમાં વેદાનુકૂલ મન્વાદિ સ્મૃતિનો પણ ઉપન્યાસ વારંવાર દષ્ટિગોચર થયા કરે છે. શ્રીપુરુષોત્તમજી સ્મૃતિમાં વદુષ્ય-વિદ્તા-કેવલ 'દ્રવ્યશુદ્ધિ' મંથના વાચનથી ક્લી શકાય એમ છે, તેમાં આધુનિક લાદીપર લાગતી ચીની પ્રશ્નિતિનો પણ વિચાર પ્રમાણપૂર્વક કરવામાં આવ્યો છે ! આ પ્રસ્તાવમાં શ્રીપુરુષોત્તમજી કેટલાક ગ્રંથોનાં નામ આપે છે, જે ગ્રંથોનાં દર્શન મને પણ અદ્વાવધિ થયાં નથી. આપણે ત્યાં શ્રીમદ્ભાગવતનો સ્વીકાર ચતુર્થપ્રસ્થાનત્વે થયેલો હોવાથી શ્રીપુરુષોત્તમજીના ગ્રંથોમાં વેદના ઉપગ્રંથજી ઇતિહાસપુરાણનાં ઉપપુરાણનાં અને તંત્રોનાં પણ પ્રમાણનો ઉપન્યાસ એટલો જ દષ્ટિગોચર થાય છે. આપણા સંપ્રદાયમાં જે સેવાપ્રકાર પ્રચલિત છે તે શ્રુતિમૂલક અને તંત્રમૂલક પણ હોવાથી શ્રીપુરુષોત્તમજી સાતત્તંત્રમાં અસંત નિષ્ણાત હતા, અર્થાત્ શ્રીપુરુષોત્તમજીના ગ્રંથોમાં શ્રુતિના સ્મૃતિના ઇતિહાસપુરાણોપપુરાણના અને નારદપંચરાત્રાદિ તંત્રના પણ ઉપન્યાસ વારંવાર દષ્ટિપથ થાય છે. શુદ્ધાદૈત બ્રહ્મવાદનો સમુત્કર્ષ શાસ્ત્રદષ્ટિએ સિદ્ધ કરવાને પ્રવૃત્ત થયલા ઉપપાદક શ્રીપુરુષોત્તમજીના ગ્રંથોમાં અસ્તિક નાસ્તિક ઉભયે દર્શનનો યથાર્થ ઉપન્યાસ હોય એમાં આશ્ચર્ય જ નથી. યદ્યપિ શ્રીપુરુષોત્તમજીના સંમસ્ત ગ્રંથો અદ્વાપિ ઉપજ્ઞાપ્ય થયા નથી, તથાપિ આખ્યાયિકાથી તેમના ગ્રંથોનું પૂર નવશક્ત્યલોકે એટલું જણાય છે. આ શ્રીગોસ્વામી પુરુષોત્તમજી ઉપગ્રંથમાં સ્નાનાદિક કરીને મંગલાથી રાત્રિભોગપર્યંતની સેવા પહોંચીને સુરતથી અતિસમીપ દુર્વાસક્ષેત્રમાં (કુમસમાં) ગિરાજને ગ્રંથનિરીક્ષણ કરતા, અને સાંજે સંધ્યારત્નિકાસમયે યુનઃ પ્રભુસમીપ ઉપરિચીત ધર્ષ જતા શ્રીપુરુષોત્તમજીએ નામસેવાને અર્થે દુર્વાસક્ષેત્રનું વરણ કર્યું, તેમાં પણ મને તો એવો આશય જણાય છે કે સત્યનો શોધ દુર્વાસાના એટલા સદાગ્રહે કરીને અસત્યનો અત્યંત નિમગ્ન કરવો. સુરતથી કુમસ પધારતાં વાહનમાં પણ વાગી શકાય એવાં પુસ્તકો શ્રીપુરુષોત્તમજી બહુ જ પરિશ્રમપૂર્વક સિદ્ધ કરાવતા, અને અદ્વાવધિ. સુરતના પુસ્તકાલયમાં તેવાં પુસ્તકોનાં દર્શન થાય છે.

### દર્શનકિત્વે ધ્યાતિ.

પરંતુ શ્રીપુરુષોત્તમજીની વારંવાર ધ્યાતિ ઉત્તમોત્તમ દર્શનનિઃકલે છે. આથી શ્રીપુરુષોત્તમજીના ગ્રંથોમાં પાણિન્યાદિના દર્શનનો ઉપન્યાસ હોય છે એટલું જ નહિ પરંતુ ચાર્વાકાદિદર્શનિકાનો પણ ઉપન્યાસ દષ્ટિગોચર થાય છે, જેમ અન્ય દર્શનોમાં 'પ્રાચ્ય' અને 'નવા' - 'પ્રાચીન' અને 'અર્વાચીન' પદ્ધતિએ વિચાર કરનારા - એમ બેદ દષ્ટિપથ થાય છે, તેવો જ બેદ શુદ્ધાદૈત બ્રહ્મવાદમાં પણ સિદ્ધ કરીને ઉત્પાદક શ્રીમદ્દાપ્રભુજીથી આરંભીને નિઃપિનપર્યંતના ગોસ્વામી બાણો સાંપ્રદાયિક વિદ્વાન હતા એમ તેમજ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. શુદ્ધાદૈત સંપ્રદાયમાં ક્લેબાનુષ્ઠ વા ક્લેરૂપ સંન્યાસનું મહત્ત્વ કેવલ શ્રીવક્ષભાચાર્યજીએ જ કર્યું, તદનન્તર અદ્વાવધિના ગોસ્વામિબાણકેએ ગૃહસ્થાશ્રમ જ સ્વીકાર્યો છે, આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમ વિના આ કાલમાં ભક્તિમાર્ગીય મુખ્ય સંન્યાસ સંભવતો નથી એમ શ્રીવક્ષભાચાર્યજીએ જ 'સંન્યાસનિર્ણય' માં 'સક્રયાસઘરણં મક્તાવન્યયા પતિતો મયેત્' ઇત્યાદિએ નિરૂપણ કર્યું છે, તેથી ગૃહસ્થાશ્રમમાં ભક્તિમાર્ગીય રિયતિ સિદ્ધ કરીને વ્યસનપર્યંતનાં સાધન પરિપક્વ કરીને સ્વયં પરિપક્વ થયલા ભક્તને અર્થે પુષ્ટિમાર્ગમાં પણ સંન્યાસની આજ્ઞા છે જ, અર્થાત્ પુષ્ટિમાર્ગમાં સંન્યાસનો વિરોધ છે એમ માન્યતા અર્ધદષ્ટિ આત્મોની જ છે.

### શ્રીમદ્દાપ્રભુજીની વિરક્તતા.

શ્રીવક્ષભાચાર્યજીનું જીવન વિરક્ત અને કેવલ નિઃસ્વાર્થ હતું. આપના સમક્ષ શ્રીમદ્દાપ્રભુજીનું ચિત્ર ગિરાજે છે તેનાં દર્શન કરવાથી આપ બેઈ શકશો કે શ્રીમદ્દાચાર્યચરણે કેવલ મેન

ધોતીઉપરથી ધર્મ છે, તેમના શ્રીકંઠમાં હીરામોતીની માલાઓ નથી, પરંતુ કેવલ તુલસીની માલા છે, તેઓશ્રીએ એકલાદિ નિજ સ્થાનમાં 'આ ગૃહ ખમ્ભ'પટ્ટીવાર દીક્ષિત વલ્લભભટ્ટ લક્ષ્મણ-ભટ્ટનું છે' એમ કલક કદાપિ માર્યું હતું નહિ, પરંતુ પુષ્ટિમાર્ગીય સન્ધ્યાસનુ સ્વરૂપ પ્રકટ કરવાની તીવ્ર ઇતિહાસી નિજ પર્યુક્તીને પણ અમિસાત કરી દીધી હતી. ઘસુધૈવ કુટુંબકર્મમાં જે વિશાસતાનું જ્ઞાન થાય છે તે વિશાસતા આદરીને તેઓશ્રીએ ભક્તિમાર્ગીય પૂર્ણ ત્યાગનો અંગીકાર કર્યો હતો. શ્રીમદ્વાપ્તભુજ પછી શ્રીગુણાંધજીનો જે ગૃહસ્થાશ્રમ હતો તે આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમ હતો, એટલે કે તે ગૃહસ્થાશ્રમ પણ સર્વથા ભોગપ્રધાન ન જ હતો, પરંતુ કેવલ ભગવતસેવાસાધક હતો. 'ભગવતસેવા નહિ કરે અને બહિર્મુખ થશે તો સર્વથા કાલ તમારું' પણ ભક્ષણ કરશે' આ શિક્ષા'વેદનું' મર્મ શ્રીગુણાંધજીના હૃદયમાંથી કદાપિ દૂર ગયલું જણાતું નથી. સમગ્ર રત્નપુત્રસ્થાન-અરે અકબર બાદશાહ પણ-શ્રીગુણાંધજીની આજ્ઞાનું ધારણ શિરસા કરતું, તેથી જો કે શ્રીગુણાંધજીની ધનસંપત્તિ પરિપૂર્ણ હતી તથાપિ તે સંપત્તિનો પણ વિનિયોગ શ્રીગુણાંધજી ભગવતસેવામાં જ કરતા, તેઓશ્રી સ્વપુત્રાર્થે પણ ધનસંચય કરતા નહિ, પરંતુ કેવલ પ્રભુસેવાને જ અર્થે તેમ કરતા.

### શ્રીપુરુષોત્તમજીનો વિદ્યાબ્યાસંગ.

શ્રીગુણાંધજીની આ શૈલીનો પરિપૂર્ણ લાભ શ્રીપુરુષોત્તમજીએ પ્રાપ્ત કર્યો, ગમે તે સંપ્રદાયનો ઉત્તમ પંડિત પ્રાપ્ત થતાં તેને શુદ્ધ સરલ અંતઃકરણથી શ્રીપુરુષોત્તમજી આશ્રય આપતા, એટલું જ નહિ પરંતુ દિવસના અમુક વિલાસમાં તે તે પંડિતો સાથે શાસ્ત્રીય ચર્ચા કરીને એવા તો વશ કરી લીધા હતા કે તે તે સંપ્રદાયના અપ્રાપ્ય પણ અન્યોની ઉપયોગાર્થ ઉત્તમોત્તમ શુદ્ધ પ્રતિભા શ્રીપુરુષોત્તમજીને અનાયાસે પ્રાપ્ત થઈ જતી. આથી શાંકરવેદાન્તત્રયોમાં જે પાઠ હોય છે. તેનાથી પણ સમુચિતતર પાઠ કનચિત્ શ્રીપુરુષોત્તમજી દર્શાવે છે. સાંખ્યાદિ પંડિતો પણ સમન્વયાદિ હેતુએ પ્રકૃતિકારણવાદ સિદ્ધ કરવાને તત્પર થાય છે, તત્ર પણ 'સમન્વયાત્'નો જે અર્થ શ્રીપુરુષોત્તમજી આપે છે તે જ અર્થનું ગ્રહણ કરાય તારે જ સમન્વયહેતુથી સાંખ્યપ્રકૃતિવાદ પણ સાધી શકાય. શ્રીપુરુષોત્તમજીએ પોતાની એક પાછનો પણ કુમાર્ગે બ્યવ કર્યો નથી. વિદ્વાનોને આશ્રય આપતાં શ્રીપુરુષોત્તમજી કદાપિ એવો સંકુચિત વિચાર લાવતા નહિ કે આ તો શાંકર હોવાથી આપણો પ્રતિસ્પર્ધી છે. તેઓશ્રીના આશ્રયનું પાત્ર ઉત્તમોત્તમ જ પંડિત થઈ શકે એ તો સ્વાભાવિક જ હતું, અને તેથી ગમે તેવા પોતાને પંડિત માની ખેસતા પંડિતમ્મનોયોથી તો તેઓ સદૈવ સુદૂર જ રહેતા.

### તીવ્ર બુદ્ધિમત્તા.

અત્રપર્યન્ત શ્રીપુરુષોત્તમજીની વિદ્વત્તા નિરૂપી. અંધમાંથી અનેકાનેક પ્રમાણોનો સંચય કરીને તેમને યથાસમય ઉપયોગ કરવાને તે સર્વ પ્રમાણોનો સારી રીતિએ પરિપાક કરીને અવધારણ કરતું પડે છે. અર્થાત પ્રમાણસંચય કર્યા પછી પણ સ્મૃત્યર્થ સમુચિત અવધારણની અપેક્ષા રહે છે. શ્રીપુરુષોત્તમજીના કોષ પણ અંધનું એક પત્રમાત્ર પણ નિરીક્ષતાં આ અદ્ભુત શક્તિ તેમનામાં અત્યુત્તમ પ્રકારે હતી એમ નિશ્ચિત થઈ જાય છે. આપણને ગાથા અત્ર એમ કહે છે કે શ્રીવલ્લભાધીશ્વરદ્વારા શ્રીપુરુષોત્તમજીને એવું તો વરદાન પ્રાપ્ત થયું હતું કે કોષ પણ અંધનો આદિ અને અંતભાગમાત્ર વિચારી લેવાથી શ્રીપુરુષોત્તમજીને તે સમગ્ર અંધનો આશય સ્ફુરી જતો. આનું પણ સ્વારસ્ય એ જ કે ઉત્તમ સંસ્કૃત અંધના આદિમાં અને અંતમાં અંધનું સમગ્ર તત્ત્વ નિપુણતાથી નિરૂપિત હોવાથી સુચકત વિદ્વાન આદિ અને અંતમાત્રથી સમગ્ર અંધનું તાત્પર્ય અનાયાસે અહીં શકે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ યથાસમય તેનો યોગ્ય ઉપન્યાસ પણ કરી શકે છે.

## પદ્ધતિનો વિશેષ અને સુચુક્ત સંમિશ્રણ.

શ્રીમદ્વાપ્તભુજની શ્રીયુગ્મસાંધળની અને શ્રીપુરુષોત્તમજની પદ્ધતિમાં પણ કાંઈક વિશેષ છે. શ્રીમદ્વાપ્તચરણ સંપૂર્ણત્વે વૈદિક દીક્ષિત અને આરુઢીમાંસક તેમ જ વૈયાકરણ હતા, અર્થાત્ શ્રીમદ્વાપ્તભુજના ગ્રંથોનું લક્ષણ વેદની તદ્દંતની અને મીમાંસાની દૃષ્ટિએ પૂર્ણજ્ઞાનવત્તા છે. શ્રીયુગ્મસાંધળમાં કાવ્યપ્રકાર વિશેષ હતો. તેઓશ્રીના ગ્રંથો પ્રાયઃ કાદંબરીવત્ સમાસાત્મગૌડી શૈલીમાં લખાયેલા છે. ‘સ્વમદર્શન’, ‘પ્રભોધ’, ‘ગંગારમ’ અને ‘ધસાદિ સુમધુર’ ગ્રંથ પણ આ પ્રકારના છે. મીમાંસાને રચાને શ્રીયુગ્મસાંધળમાં ન્યાયકૌશલ્ય હતું. શ્રીયુગ્મસાંધળના ‘વિદ્-મન્-ઉન’માં ‘આવિર્ભાવતિરોભાવ’ વાદપ્રસંગમાં આ લક્ષણ પ્રકટ છે. ‘આનંદમયાધિકરણ’માં પણ શ્રીયુગ્મસાંધળની શૈલી અલંકારમય અને ન્યાયગર્ભ પ્રતીત થાય છે. ૧૫તાપુત્રના આ શૈલીબેદના વિશદ ગ્રહણથી શ્રીમદ્વાપ્તભુજના ગ્રંથમાં સંશ્લિષ્ટ શ્રીયુગ્મસાંધળની પદ્ધતિઓ શ્રીપુરુષોત્તમજ પૃથક્ કરી દે છે. ભાષ્યનો શિષ્ટ સાર્થાધ્યાય શ્રીયુગ્મસાંધળની કૃતિ છે એમ પ્રથમતઃ દર્શાવવાનું મન પણ શ્રીપુરુષોત્તમજને જ છે, અને તત્ત્વ પણ મૂલ આ શૈલીબેદનો વિવેકગ્રહ છે. શ્રીપુરુષોત્તમજમાં આ સર્વનું સુચુક્ત મિશ્રણ હતું, અને તેથી જેમ અનેક પ્રકારની કુશલતાએ એક સુનિપુણ ‘એરિસ્ટર’ પોતાનો ‘કેસ’ ચલાવે છે તેવી રચનાથી શ્રીપુરુષોત્તમજ વાદિપ્રતિવાદિન્યાયે નિજ સિદ્ધાંતનું સમર્થન અધિકરણન્યાયે કરે છે. ‘અધિકરણમાલા’ જેવો ગ્રંથ વાચતાં પણ તેમની આ શૈલી અનુભવાય છે. વરતુતઃ ‘અધિકરણ’નો અર્થ ન્યાયસભા થાય છે, અને ન્યાયસભામાં જેમ અમુક વિષયમાં સંદેહ પ્રાપ્ત થવાથી ‘કેસ’ થાય છે અને વાદી અને પ્રતિવાદી ઉભયે નિજ પક્ષનું સ્વદલિખિતુએ સમર્થન કરે છે અને અંતે ન્યાયાધીશ ન્યાય આપે છે, તે જ પ્રકારે વાદમાં પણ વિષયવાક્યમાં સંદેહબીજ રપટ કરીને પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષ ક્યો પછી તેની સંગતિ કરી આપવામાં આવે છે. કાષ્ઠ પણ અધિકરણ એવું નથી કે જેમાં શ્રીપુરુષોત્તમજએ આ પ્રકારે અધિકરણના પંચ અંગ રપટ કર્યાં. ન હોય. આ જ્ઞાનામૃતનું પાન કરવાનો અધિકાર પડિતોનો છે, તેથી હું પૂનઃ આગ્રહપૂર્વક ક્યું છું કે પડિતોએ તો અવશ્ય ‘પ્રકાશ’નું અને તેના અભાવે તો ‘પ્રસ્થાનરત્નાકર’માનું પણ અવશ્ય અવગાહન કરવું.

## સત્યશોધનની જાણસા.

જ્યારે શ્રીપુરુષોત્તમજ વાદમાં ઉત્તરે ત્યારે ‘બાળાવાક્ય’ પ્રમાણુ નહિ કરતાં શુદ્ધ નિષ્પક્ષ-પાતે સત્ય શોધવાને યત્ન કરતા પ્રતીત થાય છે વ્યક્તિના નામમાત્રથી તેઓશ્રી ભય પ્રાપ્ત કરતા નહિ, તેમ અન્યને કરાવતા પણ નહિ. ‘વિકારશબ્દાન્નેતિ ચેન્ન પ્રાચુર્યાત્’ સંજ્ઞાનો વિચાર કરતાં ‘મયદ’ પ્રત્યય વિકારનો ભોધ કરે છે કે પ્રાચુર્યનો એનો નિર્ણય કરતાં શંકરાચાર્યનો અને ભામતીશર વાચસ્પતિમિશ્રનો ઉપન્યાસ કરીને ‘પાણિનિ’ ‘કાશિકાવૃત્તિ’ ‘પ્રસાદ’ ‘સિદ્ધાંતકૌમુદી’ ‘મનોરમા’ અને ‘શબ્દ-દુશેખર’ પર્થતંતો અભિપ્રાય લઈને પ્રાયઃ નિઃસમયસ્ય રામકૃષ્ણભટ્ટના ‘સિદ્ધાંતરત્નાકર’નો પણ અભિપ્રાય દર્શાવે છે, અને ‘પાણિનિ’ના પણ અભિપ્રાયમાનુસાર ‘મયદ’ પ્રત્યય ‘આનંદમય’માં વિકારવાચી નથી, પરંતુ પ્રાચુર્યવાચી છે, એમ નિરૂપણ કરતાં નિજ જ્ઞાન-સંપત્તિ અત્યંતપ્રસન્ન up-to-date છે એમ રપટ કરાવીને શંકરાચાર્ય અધીરત્વે કેવો અને કેટલો અન્યાય કરી રહ્યા છે એ નિશ્ચય કરવાનું કાર્ય નિજ વાચકને સ્વાધીન કરી દે છે. પુનાની દાષ્ટકૃતના એક માણ હેડમાસ્તરે ‘પદ્ધતિ-નિર્ણયનિઃક્રમ’માં કયું અને મેઝસમુદયે અનુવાદ પણ કરી દીધો કે ‘વિકારશબ્દ’ મૂળ ઉપર શ્રીવદ્ભલાચાર્યે Rapo-મધાતકાર-કર્યો છે,’ આ કથનમાં અને અનુવાદમાં કેટલું સત્ય છે અથવા અસત્ય છે તે નિર્ણય કરવાનું કાર્ય ‘અણભાષ્ય’ના સુપ્રામાણિક વાચકોનું છે.

## દૃષ્ટિબિંદુબેદે સૂક્ષ્મવિચાર.

શ્રીપુરુષોત્તમજના ગ્રંથોનું અધ્યયન જ્યારે હું કરું છું ત્યારે મને એમ પણ અનુભવ થાય

‘હે કે શાંકરદર્શનનું જ્ઞાન પણ કેવલ ‘ભામતી’માં દર્શાવેલા પ્રકારે જ નહિ પરંતુ દક્ષિણમાં વિદ્યાનગરમાં મળી ગયેલા વિદ્યારણ્યાદિના પણ પ્રકારે અવિદ્યાનાદાદિદષ્ટિમિન્દુએ પણ શ્રીપુરુષોત્તમજીએ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. અન્ય સંપ્રદાયમાં માયાવાદ અવિદ્યાવાદ અવચ્છેદવાદ પ્રતિબિંબવાદ આભાસવાદ ઇત્યાદિ નિરીક્ષતા સારે તેઓશ્રીના અંતઃકરણમાં શુદ્ધદૈત ધ્વજવાદમાં પણ એવી સૂક્ષ્મતા હોવી જ નોંધએ એમ નિશ્ચય થવાથી શ્રીમહાપ્રભુજીના દષ્ટિમિન્દુથી કંઈક ભિન્ન શ્રીગુસાંધજીનો દષ્ટિમિન્દુભેદ તેમ જ નિજ પિતામહ શ્રીયદુનાયજીનો, પિતા શ્રીપીતાંબરજીનો પિતૃવ્ય શ્રીમન્નરાજનો અને મન્નપ્રદ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રજીનો પણ દર્શિમિન્દુભેદ શ્રીપુરુષોત્તમજી વારંવાર પ્રસિદ્ધ કરતા, અને ‘ભક્તિવર્ધિની’ની ટીકામાં તો શ્રીગોપલેશથી આરંભીને પિતાપર્યંતના તમામ ટીકાકારોનો આશય દર્શાવીને ‘મમ તુ પરં પ્રતિભાતિ’-મને તો આમ લાગે છે-શબ્દથી પૂર્વસિદ્ધ પ્રાચીન મતથી પણ નિજ મતની નવ્યતાનો Originalityનો-પણસાક્ષાત્કાર તેઓશ્રી કરાવે છે, અર્થાત્તત્ત્વમય સત્ત્વસંશુદ્ધિઃ ઇત્યાદિ ગીતાવાક્યમાં જે ‘અભય’નું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે તે ‘અભય’ શ્રીપુરુષોત્તમજીમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે. શાસ્ત્રના અવગાહનકર્તાઓને તો વિદિત જ છે કે મૂલ ગ્રંથમાં પાઠભેદ ન કરતાં દેશકાલને લીધે તે જ મૂલ વાક્યનો નવ્ય અર્થ કરવો પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ અત્ર પણ શ્રીગુસાંધજીના અને શ્રીગોપલેશના પ્રકટ પુરુષોત્તમત્વને લીધે સંપ્રદાયમાં સંયોગરસ અતિશય આગલ પડી ગયો, અને યદ્યાપિ શ્રીહરિરાયજીએ વિપ્રયોગરસને આગ્રહ કર્યો જ, તથાપિ તેનું પરિણામ પ્રમાણપદ્ધતિએ કરવાની આવશ્યકતા શ્રીપુરુષોત્તમજીના સમયમાં ઉપસ્થિત યદ્યર્થ હતી, તેથી શ્રીપુરુષોત્તમજીએ ઉપપાઘ પ્રમેય-માર્ગનો પણ વિચાર પ્રમાણદષ્ટિએ જ કરીને સંપ્રદાયનો, ઉત્કર્ષ સિદ્ધ કર્યો છે. યદ્યપિ શ્રીહરિરાયજીમાં આ પ્રકારની વિશિષ્ટ યોગ્યતા હતી જ, તથાપિ તે શ્રીમાન્ વારંવાર મૂર્ખવસ્થામાં રહેતા, તેથી પ્રમાણદષ્ટિએ પુષ્ટિસંપ્રદાયનું સંરક્ષણ કરવાને જ અર્થે શ્રીપુરુષોત્તમજીનું પ્રાકટ્ય તે કાલે આવશ્યક જ હતું, અને તેથી નારિતક નવ્યત્વને-Independenceને-અવલંબીને નહિ પરંતુ પ્રાચીન જ પ્રમેય-માર્ગને અવલંબીને પ્રમાણદષ્ટિનવ્યત્વે પ્રમાણનિષ્ઠાની નવી જ પદ્ધતિએ શ્રીપુરુષોત્તમજીએ પુષ્ટિમાર્ગીય પ્રમેયમાર્ગનું સંરક્ષણ કર્યું છે. શ્રીપુરુષોત્તમજીની સહૃદય વિક્રતાનો યથાર્થ અનુભવ કરવાની ઇચ્છાવાને ‘વેણુગીત’માં તેઓશ્રીના પ્રકાશમાંથી રસનિષ્પત્તિપ્રકારનું અવગાહન કરવું, જેથી પ્રમાણનિષ્ઠાથી વિવક્ષણુ તેઓશ્રીની પ્રમેયનિષ્ઠાના સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન યદ્યર્થ શકે. ‘આણુભાષ્યપ્રકાશ’માં ‘તર્કપાદ’નું અવગાહન કરવાથી શ્રીપુરુષોત્તમજીમાં સાંખ્યમતનું વૈશેષિકમતનું યતુર્વિધબૌદ્ધમતનું અનૈકાન્તિક જૈનમતનું કાપાલિકાદિ શૈવમતનું તેમ જ પાંચરાત્રાદિભાગવતવૈષ્ણવમતનું જ્ઞાન કેટલું બધું ગહન હતું તે સહજ ગ્રહી શકાય તેમ છે.

### શ્રીપુરુષોત્તમજીનો પ્રધાનમદ્ધ.

અભ્યસૂત્રકરનો પ્રધાનમદ્ધ (વાદની કુસ્તીમાં મુખ્ય પ્રતિસ્પર્ધી) સાંખ્ય છે, જેમ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનો પ્રધાનમદ્ધ શંકરાચાર્ય છે, અર્થાત્ત જેમ સાંખ્યના ખંડનથી અન્યમત ઉપર વિજય સૂત્રકારે કરી શક્યા, જેમ શાંકરમતના ખંડનથી શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી વાદિમાત્રનો નિમ્મલ કરી શક્યા, તેમ જ શ્રીપુરુષોત્તમજીનો પ્રધાનમદ્ધ ‘ભામતી’કાર વાયરપતિમિત્ર છે. શ્રીપુરુષોત્તમજીએ ગૌડપાદની ‘કારિકા’ ઉપર ‘દાપિકા’ પ્રકટ કરીને સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે ગૌડપાદના મતથી શાંકરમત વિભિન્ન છે, એટલું જ નહિ પરંતુ ‘આનંદમયાધિકરણ’ને અતે તો એમ પણ ઉદ્ધોષ કર્યો કે શાંકરમત વાયરપતિમિત્ર ‘ભામતી’કારના પણ મતથી ભિન્ન છે. શ્રીપુરુષોત્તમજી દક્ષિણમાં પધાર્યા તે પછી જ જે વિદ્યારણ્યાદિની દિશાએ શાંકરમતનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન તેમજ વિવક્ષણુતાથી પ્રાપ્ત કરી લીધું તે જ વિદ્યારણ્યના વિદ્યાનગરમાં એકાદ સતકાનન્તર જ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ દિગ્વિજય કરીને વિદ્યારણ્યના મતનું સમુન્નયન કર્યું!

## ઉપસહાર.

આ મારા કથનથી આપણા સંપ્રદાયના અદ્વિતીય વિદ્વાન્ શ્રીપુરુષોત્તમજીની વિદ્વતાનું અપૂર્વત્વ આપ ગ્રહી શક્યા હશે. ધીરજભાઈએ અને તેલીવાલાએ શ્રીપુરુષોત્તમજીના દીકાઓએ સહિત અતેક મૂલ્ય ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે, પરંતુ શ્રીપુરુષોત્તમજીના “પ્રકાશ” સાથે મૂલ્યગ્રંથોનું અધ્યયન અધ્યાપન અતિસુગમ થાય એવી યોજનાઓ સિદ્ધ કરવાનું કાર્ય સમગ્ર સંપ્રદાયનું છે, તેથી હું પુનઃ સ્મરણ કરાવું છું કે વિશેષ નહિ તો માત્ર “અણુભાષ્ય”ના પ્રથમપાદનું પણ ‘પ્રકાશ’ સાથે ભાષાંતર કાઢી પણ ધર્નાદેવ ગોસ્વામી વા વૈષ્ણવ સત્ત્વર કરાવી સંપ્રદાયનો સમુદાય સિદ્ધ કરવા બદ્ધપરિહર થાય એવી સન્મતિ પ્રભુ તેમને આપે. પુરુષોત્તમમંડલના વર્ગનો લાભ જે બંધુઓ લે છે તેમને તો શ્રીપુરુષોત્તમજીના ગ્રંથોની વિશાસતાનું અને ગહનતાનું કાંઈક દર્શન થયા જ કરે છે અને તેથી તેમનો તો હવે એમ પણ નિશ્ચય થયો હોવો જોઈએ કે જેની રીતિએ શંકરાચાર્યના માયાવાદમાં વિદ્યારણ્ય અદ્વિતીય છે, અથવા જેમ જૈનમતમાં હેમચંદ્ર અદ્વિતીય છે, તેમ જ શુદ્ધાદ્વૈત બ્રહ્મવાદમાં પણ દશદિગ્ગન્તવિજયી શ્રીપુરુષોત્તમજી અદ્વિતીય વિદ્વાન્ છે, અને તેથી યત્નપર્યન્ત એમના અદ્વિતીય ગ્રંથોના અધ્યયન અધ્યાપન આદિની પ્રવૃત્તિ આપણે કરીશું નહિ તત્તરપર્યન્ત આપણા સંપ્રદાય પ્રતિના અને વિશેષ કરીને શ્રીપુરુષોત્તમજી પ્રતિના ઋણુમાંથી આપણે મુક્ત થઈ શકીએ એમ મને લાગતું નથી, એટલું જ નહિ પરંતુ શ્રીપુરુષોત્તમજીના ગ્રંથના અધ્યયનાદિમાં કાંઈ પણ અંશે શિથિલતા દર્શાવાશે તો તેનું દુષ્પરિણામ કદાચિત્ સમગ્ર સંપ્રદાયને, સહુનું પડે એમ પણ મારું તો મન્તવ્ય છે, તેથી શ્રીગોસ્વામીજીને અને વૈષ્ણવોને મારી સવિનય પ્રાર્થના છે કે સાંપ્રદાયિક અધ્યયન પ્રતિ સાગ્રહ વિમુખતા અથવા સહજ શિથિલતા દર્શાવાય છે તે તત્કાલ દૂર કરીને પ્રમાણપદ્ધતિએ પ્રમેયસંપ્રદાયના ગ્રંથોના અધ્યયનમાં આપણે સર્વેએ અત્યંત સમાદર રાખવો જોઈએ.





## ॥ सन्मानपत्रम् ॥

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

## भगवच्छास्त्रनिष्णात विद्वद्वरमग्रलालशास्त्रिणः ॥

श्रीमतां धेदुष्यं न कस्यचिदाश्रयजन्यं वा सम्बन्धजन्यं वा किन्तु श्रीमदाचार्यचरणा-  
नां निरतिशयकृपापरिपूर्णकटाक्षेण प्राप्तं वर्तते । तस्मात् भगवद्भिः साम्प्रदायिकेभ्यो  
गतचत्वारिंशद्वर्षान् निःशुल्कं दत्तः । श्रीमत्पुरुषोत्तममण्डलस्य प्राकट्य श्रीमतामेव  
प्रयासेन ज्ञातम् । 'सम्प्रदाये निवृत्ते' साम्प्रदायिकाकरग्रन्थानामध्ययनं लुप्तप्रायं  
यदासीत् तस्मिन्समये व्यापहारिकान् देहानार्थिकान् प्रतियन्धान् विपद्य श्रीमदणु-  
भाष्यादीनां श्रीमत्पुरुषोत्तमग्रन्थानां चाध्यापनमस्माकं कारितं तदर्थं यत् श्रीमतां  
सर्वथा श्रणिनः । सम्प्रदायरक्षार्थं श्रीमदाचार्यचरणाः श्रीमतो बहून् वर्षान् रक्षेयुरिति  
तान् प्रार्थयामहे इति ।

मोहमयी

श्रीपुरुषोत्तमप्राकट्योत्सवः ।

भा. शु. ११ सं. १९८२.

निवेदकाः

श्रीपुरुषोत्तममण्डलाध्येतारः ।

# સન્માનપત્ર

॥ શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ॥

॥ શ્રીગોપીજનવલ્લભાય નમઃ ॥

॥ શ્રીમદ્ધાર્મચરણકમલેભ્યો નમઃ ॥

ભગવદ્ધાત્મનિષ્ણાત વિદ્વદ્વર મગ્નલાલ શાસ્ત્રી,

આપની વિદ્વત્તા કોઈના પણ આગ્રયે વા સમગ્રન્યે નન્ય નથી, પરંતુ શ્રીમદ્ધાર્મચરણની નિરતિશય કૃપાએ પરિપૂર્ણ કદાસે પ્રાપ્ત છે. તેનો લાભ આપે સામ્પ્રદાયિક વૈષ્ણવોને ગત ૪૨ વર્ષપર્યન્ત નિઃશુલ્ક આપ્યા કર્યો છે. આ શ્રીપુરુષોત્તમમંડલનું પ્રાકટ્ય આપના જ પ્રયાસે થયું છે. 'સમ્પ્રદાય નિવૃત્ત યદ્ય ગયે સતે' સામ્પ્રદાયિક આકર ગ્રન્થોનું અધ્યયન યદા સુખપ્રાય યદ્ય ગયું તેવે સમયે વ્યાવહારિક દૈનિક આર્થિક પ્રતિબંધોને વિશ્લેષીને શ્રીમદ્ભક્તિસાધનાનું અને શ્રીપુરુષોત્તમજીના ગ્રન્થોનું અધ્યયન આપે અમને કરાવ્યું તદર્થે અમે આપના સર્વથા નક્કી છીએ. સમ્પ્રદાયની રક્ષાને અર્થે શ્રીમદ્ધાર્મચરણ આપને બહુ વર્ષ-પર્યન્ત રહે એમ તે શ્રીને પ્રાર્થાએ છીએ.

મોહમતી,  
શ્રીપુરુષોત્તમપ્રાકટ્યોત્સવ  
લા. શુ. ૧૧ સં. ૧૯૮૨.

નિવેદકો

શ્રીપુરુષોત્તમમંડલના અધ્યેતા.

# ભક્તિવર્ધિની

શ્રીશ્રીવલ્લભવિરચિત્ત્રિવૃત્તિયે સમેત.

લેખક:-ઉત્તમશી બાપુસાલ ઠાપડીયા.

કૃપામધુએ સુપૂરિત સ્વાચાર્યપાદાબ્જને નમન કરીને તત્પ્રકારે આરક્ત બુદ્ધિએ, 'ભક્તિવર્ધિની'નું વ્યાખ્યાન કરીશ ૧. પિતૃપાદની રમ્ભને હૃદયમાં ધારણ કરીને તદ્દ્યુદિની દ્રઢતાના સિદ્ધર્થ હું પ્રવૃત્ત થયો છું, અન્યથા નહિ જ એ નિશ્ચિત છે. ૨.

અથ આચાર્યચરણ સ્વમાર્ગમાં અર્જીકૃત પરંતુ સ્વમાર્ગીય ભક્તિના શુદ્ધિપ્રકારને જાનતા ભક્તોને કૃપાએ તે શુદ્ધિપ્રકારના ગોપનાર્થ તદ્દશુદ્ધિપ્રકારની પ્રતિજ્ઞા યથા કૃપાદિ શ્લોકે કરે છે.

યથા ભક્તિઃ પ્રવૃદ્ધા સ્યાત્તથોપાયો નિરૂપ્યતે ।

વીજભાવે દૃઢે તુ સ્યાત્યાગાચ્છૂવણકીતનાત્ ॥૧૪

શ્લોકાર્થ—જે પ્રકારે સ્વમાર્ગીય ભક્તિ પ્રકારે શુદ્ધિને પામે તત્પ્રકારક ઉપાય નિરૂપાય છે. તે તે જીવભાવ દૃઢ થયે ત્યાગી અને વ્રજણીર્નનથી થાય. ૧.

યથા જે સાધને ભક્તિઃ સપ્રવર્તિતમાર્ગરૂપ ભક્તિ પ્રવૃદ્ધા સ્યાન્ પ્રકારે શુદ્ધિને પામે તથા, તત્પ્રકારક ઉપાયઃ સાધન નિરૂપ્યતે કથાય છે એમ અર્થ. પૂર્વપક્ષઃ—ભક્તિની ઉત્પત્તિના પ્રકારે શાસ્ત્રોમાં અને પુરાણાદિમાં ઉક્ત છે જ, અને ઉત્પત્ત્યનન્તર તેની શુદ્ધિ, તે અનુક્રતસિદ્ધ જ છે, તે આ પ્રકારે, શ્રીલાગવનમાં 'દાન મન તપ હોમ જપ સ્વાધ્યાય સંયમ અને અન્ય વિવિધ શ્રેયોએ કૃષ્ણમાં ભક્તિ નિશ્ચય સિદ્ધ થાય છે' એમ, એકાદશસ્કન્ધમાં પણ 'શ્રદ્ધામૃતકથામાં'—એમ ઉપદેશ કરીને 'એ પ્રકારે આત્મનિવેદી મનુષ્યોના ધર્મોએ, હે ઉદ્ધવ, મારામાં ભક્તિ સમ્પદ પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે, અન્ય કયો અર્થ અવશિષ્ટ રહે?' એમ, પ્રથમ-સ્કન્ધમાં પણ 'જેનાં, ખરે, શ્રવણમાત્રે પરમપૂરુષ કૃષ્ણમાં પુમાનને શોકગોદભયાપંહા ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે.' એમ, ગીતામાં પણ 'અહાભૂત પ્રસન્નાત્મા નથી રોચ્યો કે નથી આકાંક્ષા રાખતો, સર્વ ભૂતોમાં સમ તે મારી પરા ભક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે' એમ (શાસ્ત્રોમાં) ભક્તિની ઉત્પત્તિના પ્રકારે ઉક્ત છે જ. યદ્યપિ ઉત્પત્તિ પ્રકારે ઉક્ત છે તથાપિ શુદ્ધિપ્રકાર ઉક્ત નથી તેથી ભક્તિની શુદ્ધિના પ્રકારને અર્થે આચાર્યનું કથન સમ્ભવે છે એમ આશંકા થાય તો એ આશંકા પણ ન કરવી, શુદ્ધિનો પ્રકાર પણ તત્ત્વ-શાસ્ત્રોમાં જ-ઉક્ત-છે. તૃતીયસ્કન્ધના પદ્યમાધ્યાયમાં 'હે દેવ, આપની કથાસુધાના પાને પ્રદ્યુમ્ભકિતએ જે વિશદાશય ભક્તો વેરાગ્યમ્ભર બોધનો પ્રતિસામ કરીને અગ્રજા અકુણ્ડધિષ્ણને જોમ પ્રાપ્ત થયા' એમ અવ શુદ્ધિનો પ્રકાર પણ ઉક્ત છે. યદ્યપિ અત્રે પુરાણાદિ શાસ્ત્રોમાં ભક્તિની ઉત્પત્તિના અને શુદ્ધિના પ્રકારે પણ ઉક્ત છે જ, તેથી જ ઉત્તમનો સમ્ભવ સને પણ 'જે પ્રકારે ભક્તિ પ્રવૃદ્ધ થાય' એમ પુનઃ પણ ભક્તિશુદ્ધિપ્રકારના કથનમાં કયો હેતુ? એમ પ્રશ્ન થાય તો સિદ્ધાન્ત. સત્ય, પૂર્વેક્ત દાનવતાદિ સાધનો મર્્યાદામાર્ગીય હોવાથી તે સાધનોએ ઉત્પન્ન ભક્તિ પણ તન્માર્ગીય અર્થાત્ મર્્યાદામાર્ગીય જ છે એમ અવધારવું, કારણ કે 'કાર્યનું' અને કારણનું એકાગ્રતીયત્વ' એ નિયમ છે. શુદ્ધિનો પ્રકાર પણ મર્્યાદામાર્ગીયસાધનસાધ્યત્વે અને મુક્તિશક્તિને મર્્યાદામાર્ગીય જ. આચાર્ય તો સ્વપ્રકટિત શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તિનું નિરૂપણ કરવાને અર્થે, સ્વપ્રકટિતશુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય-

ભક્તિતત્ત્વ' અને મર્યાદાભક્તિતત્ત્વ' વૈલક્ષણ્ય સાપિન કરવાને અને તત્ત્વતત્ત્વ પશુ વૈલક્ષણ્ય કથવાને બિન્ન પ્રકારે સ્વમાર્ગીય ભક્તિને અને તદ્વદ્ધિપ્રકારસાધનને યથા ઇત્યાદિએ નિરૂપે છે જે પ્રકારે સ્વમાર્ગીય સ્વપ્રવર્તિત સાધનોએ શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીયા ભક્તિ પ્રાપ્તિ વૃદ્ધા થાય. ફક્તેન્મુખત્વ એ વૃદ્ધિમાં પ્રાપ્તિ, અર્થાત્ જે સાધનોએ સ્વપ્રવર્તિત શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીયા ભક્તિ ફક્તેન્મુખ થાય તથા તત્પ્રકારક ઉપાય તત્પ્રકારક સાધનસમુદાય નિરૂપ્યતે કથાય છે એમ અર્થ.

વીજભાવે દુદ્ધે તુ સ્યાત્ ઇત્યાદિએ પૂર્વોક્ત સાધનસમુદાયોને જ કથે છે. અતઃ પીત્ત-શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગીય આચાર્યાના અનુશ્રવપૂર્વક સ્વમાર્ગ પ્રકારકભગવતિ-વીજભાવે દુદ્ધે તુ સ્યાત્ વેદાન્તનંતર ભગવદ્ગૌકાર એ જ. પીત્તમાત્ર તેનું દાહર્થ્ય અર્થાત્ નિરનંતર તદેકપરતાએ ભગવન્માર્ગસ્થિતિ. તુ શબ્દે માર્ગ-નંતરીય સાધનોનો વ્યુદાસ અવધારવો. ત્યારે ભક્તિ પ્રવૃદ્ધ-ફક્તેન્મુખ-થાય.

ત્યાગાચ્છવણકીર્તનાત્ ઇત્યાદિએ ભક્તિની પ્રવૃદ્ધિમાં સ્વમાર્ગીય અન્ય સાધનોને કથે છે. ત્યાગાત્ શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય સાધનોથી અનિરક્ત સાધનોના ત્યાગથી. ત્યાગાચ્છવણકીર્તનાત્ ચ્છવણકીર્તનાત્ તદત્-તેજ પ્રકારે-શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદ્ધર્મના શ્રવણથી, અને તે જ પ્રકારે તદત્તજ શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદ્ધર્મના કીર્તનથી, અતઃ શ્રવણના અને કીર્તનના એકવર્ત્તાવતી ઉક્તિએ-સમાહારકન્દસંગાસે-ઉત્તમયનું પશુ એકગ્તનીયત્વ છે એમ સાપિન છે. ૧.

યદપિ પૂર્વે પીત્તના દાહર્થ્યનો પ્રકાર ઉક્ત જ છે, તથાપિ કદાચિન્ ઇતરવ્યાસંગે અનિશ્ચય સંભવે છે, તેથી જે પ્રકારે ઇતરવ્યાસંગતા અભાવે પીત્તદાહર્થ્ય વિદ્ય થાય તદર્થ વીજદાહર્થ્ય-પ્રકારસ્તુ ભગવદ્ધર્મનરૂપ અન્ય પ્રકારને કથે છે.

**વીજદાહર્થ્યપ્રકારસ્તુ ગૃહે સ્થિત્વા સ્વધર્મતઃ ।**

**અવ્યાવૃત્તો ભજેત્કૃષ્ણં પૂજયા શ્રવણાદિભિઃ ॥૨૧॥**

શ્લોકાર્થઃ--પીત્તદાહર્થ્ય પ્રકાર તો ગૃહમાં સ્થિતિ કરીને સ્વધર્મતઃ અવ્યાવૃત્ત (ભક્તે) પૂજાએ (અને) શ્રવણાદિએ કૃષ્ણને ભજવા. ૨.

ટીકાઃ--તુ શબ્દે એનદતિરક્ત અન્ય પ્રકારોનો વ્યુદાસ કથ્યો.

સ્વમાર્ગીય-પુષ્ટિભક્તિમાર્ગીય--ભગવદ્ધર્મન તો ગૃહમાં સ્થિતિના અભાવે સંભવતું નથી તેથી ગૃહે સ્થિત્વા ઇત્યાદિએ પૂર્વે ગૃહસ્થિતિને કથે છે. ભગવ-ગૃહે સ્થિત્વા સ્વધર્મતઃ કૃષ્ણને અનુદ્ધૃત ગૃહે ગૃહમાં સ્થિત્વા સ્થિતિ કરીને સ્વધર્મતઃ સ્વધર્મતઃ કૃષ્ણ કૃષ્ણને ભજેત્ ભજવા. અતઃ આ શ્લોકમાં-સ્વધર્મ

પદે વૈષ્ણવશ્રમના ધર્મો વિવક્ષિત-કથવાની ઇચ્છા-નથી, પરન્તુ સ્વમાર્ગીય-પુષ્ટિભક્તિ-

૧. દેવલ વર્ણાશ્રમધર્મોના જ અત્યાગ્રહણ કર્યા પાસુરો પુષ્ટિભક્તિમાર્ગીય સ્વધર્મનો વિચાર કરશે કે ભક્તિમાર્ગીય સાધક શાસ્ત્રો ગ્રામ્ય કર્મોનો પણ અગ્રહણ કરીને બાહ્યકૃષ્ણ જ પ્રાપ્ત કરશે. સામાન્ય પણ શ્રવણભક્તિમાં દૈવિક ધર્મો પરધર્મ હોવાથી દેવ છે એ વિષયની મીમાંસા શ્રામદાપ્રશુભ્યે વિષ્ણોસ્વધર્મ શ્રેણીમાં કરી છે, અને તત્ત્વનાં ને. શા. સં. મંત્રલાલ શાસ્ત્રીએ 'પુષ્ટિમુખ' ના અનુધર્મના અનુધર્મકૃમી આપ્યા છે, તેનું અતઃ રમ્ય અનુસંધાન અવશ્ય કર્તવ્ય છે. રાસપ્રમ્યાગ્રાપીના યતન્યકય શ્રેણીમાં શ્રીમુખાધિનીઇમાં તો ધર્મશાસ્ત્રો સારીરધર્મને જ સ્વધર્મ કથતા હોવાથી તેઓ અનાત્મવિદ્ધ અમકત છે અને આત્મધર્મને ના ભગવદ્ધર્મને તેઓ સ્વધર્મ કથતા નથી એ સ્પષ્ટ ઉપરેસ અવિરમણીય જ છે.

માર્ગીય-ભગવદ્ધર્મો વિવક્ષિત છે. શાથી? વર્ણુગ્રામ ધર્મોમાં સ્વધર્મનો અભાવ છે તેથી. તે આ પ્રકારે:- ધર્મ દિવિધ-મે પ્રકારના-છે. એક ધર્મ શરીરપર્યવસાયી છે; દ્વિતીય ધર્મ આત્મપર્યવસાયી છે. તત્ત્વ-સંધ્યાન્વદનથી આરંભીને યાગ્યાન્ત વંજીશ્રમના ધર્મો શરીરપર્યવસાયી જ છે. કારણ કે તત્ત્વધર્મોનું ઇન્દ્રિયોદ્ગતિના ભોગમાં જ પર્યવસાન છે. ભોગની સમાપ્તિ થયે પુનઃ 'ક્ષીણ પુણ્ય થયે મર્ત્યલોકમાં પ્રવેશ કરે છે' એ વચનથી શરીરસુખમાં જ પર્યવસાયિત્વ છે. પરંતુ આત્માનું પરોક્ષસાધકત્વ નથી. સ્વપદ આત્મપર હોવાથી સ્વધર્મપદે આત્મપર્યવસાયી ધર્મ કયા છે, અને તે તો ભગવદ્ધર્મ જ છે. અને તે પ્રકારે પ્રમાણુ પશુ. સમૃદ્ધિમાં પ્રવેશીને વચન છે. 'યજ્ઞનો ભગવતે વિદ્યોત માનં તજાંતમે પ્રતિમુલ્લસ્ય યયા મુલ્લસ્યો' એમ કિંચ, ધર્મ તત્ત્વિલ્ પ્રત્યાન્તત્વે અવિકૃત હોવાથી સ્વધર્મતઃ એ કથનથી અવિકૃત ધર્મ ઉક્ત છે. તેથી અવિકૃત ધર્મ તો ભગવદ્ધર્મ જ હોવાથી સ્વધર્મપદે ભગવદ્ધર્મ જ છે એમ સર્વ અનવધ.

અને તે સ્વધર્મ કયો? એ આશંકા થાય તો કહે છે કે અવ્યાવૃત્તો મજ્જેત્કુળમ ઇત્યાદિ. અવ્યાવૃત્ત ભગવદ્ધર્મને અનુકૂલ-પ્રતિકૂલ-વ્યાવૃત્તિથી રહિત મજ્જેત્ અવ્યાવૃત્તો મજ્જેત્ - કુળને કૃષ્ણને મજ્જેત્ ભજના. અતઃ ભજનમાં કુળપદ ફલવાચક હોવાથી આ ભજન મને ફલરૂપ છે એમ ગણીને ભજન કરતો છે. પરંતુ સાધનની છુદ્ધિએ નહિ એક જ ભજન સાધનરૂપ અને ફલરૂપ. પણ કયે પ્રકારે સમ્ભવે? એમ જો પ્રશ્ન થાય તો સત્ય સાક્ષાત્પુષ્ટિમાર્ગીયફલ અન્ય સાધનોએ અસાધ્ય હોવાથી પુરોષોત્તમનું ભજન જ સાક્ષાત્પુષ્ટિમાર્ગીયફલસાધક છે. જેમ મહારાજે ધાર્યું, પણ સુવર્ણરત્નાદિક જ છે, વ્યવહારમાત્ર પણ તત્ત્વ જ છે. અને વળી કાશમાં સંગ્રહ પણ સુવર્ણરત્નાદિક જ છે, કારણ કે મહારાજ સર્વતોષિક છે અને સુવર્ણ પણ સર્વ ધાતુની અપેક્ષા ઉત્કૃષ્ટ છે, તેમ આ ફલનું સર્વોત્કૃષ્ટત્વમાવથી સર્વોત્કૃષ્ટ જ સાધન અપેક્ષિત છે, અને સર્વોત્કૃષ્ટ સાધનનો વિચાર કરતાં ભજનથી અતિરિક્ત સર્વોત્કૃષ્ટનો, અભાવ હોવાથી સર્વોત્કૃષ્ટ જ સાધન સર્વોત્કૃષ્ટ ફલ જ છે તેથી ભજનને સાધન અને ભજન જ ફલ એમ અનુપપત્તિ કોઇ પણ નથી.

અથે પૂજ્યાંઘ્રણાદિભિઃ ઇત્યાદિએ ભજના પ્રકારને કહે છે. અતઃ પૂજા પદે આગમમાં-વેદમાં-ઉક્ત પ્રકારે પૂજા વિવક્ષિતા નથી, કારણ કે પૂર્વ પૂજ્યાંઘ્રણાદિભિઃ કુળ પદે સદાનંદ ફલરૂપ પુરોષોત્તમનું ભજન પ્રકારતઃ ઉક્ત છે. આગમમાં ઉક્ત પૂજનું પુરોષોત્તમની વિશ્રુતિમાં પર્યવસાન થતું હોવાથી તે આગમોક્ત પૂજા પુરોષોત્તમભજન-પર્યવસાયી નથી, તથાપિ પુરોષોત્તમભજનપ્રકારમાં પણ પૂજની ગણના હોવાથી તે પૂજા શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીયા જ છે એમ ગણવું. અતઃ એવ શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગવિત્ત્વામિ-

૧. આ શ્લોક ઉપર શીશુસાધકૃત રતન-લેખનો શુભાનુસાર-પ્રમુખ વર્ણના જ દ્વિતીયા-ક્રમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા છે, તેનું અવરણ મનન કરતો છે.

૨. જોકે અથે 'ભમતે મુદ્ધતાં મક્તિમ્' ઇત્યાદિએ અધિકારકેદસમ્પત્તિપૂર્વક સાક્ષાત્પુરોષોત્તમનું ભજન ફલ છે એમ ઉક્તિએ આધુનિક ભજનને સાધનત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. તથાપિ પ્રશ્નિમાર્ગમાં પુરોષોત્તમ જ ભજનીય હોવાથી, યદપિ આધુનિક ભજનમાં અધિકારકેદસમ્પત્તિ નથી તથાપિ આધુનિક ભજન પુરોષોત્તમપર્યવસાયી જ છે તેથી આ ભજન પણ ફલરૂપ છે એમ જાણનાર કંચુ કે આ ભજન મને ફલરૂપ છે એમ ગણીને ભજન કરતો છે.

નીચ્છએએ પ્રમેયપ્રકરણીય સપ્તમાધ્યાયમાં<sup>૧</sup> શુભગાનમાં હરિશ્ચીના ભાવને નિરૂપીને પદ્માત્ તર્જીવદષ્ટિ-  
 ન પૂળ છે એમ કથ્યું છે, કારણ કે તત્ર 'પ્રણયારસોદે વિરચિતા પૂળ કરી' એમ કથન છે. હરિશ્ચીના  
 ભાવને સંગતીય ભાવપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણદર્શનસેવાકરણ ન પૂળએ ભજન. એતર્જીવના સાપનાર્થ અત્ર એત-  
 ન્માર્ગીય ભજનસાધન પૂળ આ છે એમ જણાવવાને પૂજ્યા. એમ કથ્યું. આ માર્ગમાં ભજન  
 સેવા ન છે. અત્ર કોઈ સ્નેહરહિતસેવા પૂળ ન એમ પૂળપદ્ધતિ વ્યાખ્યાન કરે છે તે  
 વિચારક્રમ નથી. શાથી? માર્ગનો ભેદ નિયામક છે તેથી. આશયે તો સ્વપ્રકટિત શુદ્ધપુષ્ટિ-  
 માર્ગીય ભક્તિની વૃદ્ધિને અર્થે મક્તિવર્ધિનીરૂપ શાસ્ત્ર કથ્યું છે. તદીય શાસ્ત્રમાં તર્જીવૃત  
 શ્રીઅચાર્યચરણે અર્જુન-૪-૪-અધિકારી છે, અન્યતોતો નહિ. તેઓ આચાર્યનાં શ્રીમદાપ્રભુજીના-  
 અનુગ્રહે શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય હોવાથી: તત્રપ્રદર્શિતસેવાકરણ સરનેહ હોવા સ્નેહરહિત હોવા પરંતુ તે  
 પુરુષોત્તમપર્યવસાયો હોવાથી ભક્તિમાર્ગીય ન થાય છે, પરંતુ પૂળમાર્ગીય તો નહિ ન. કિંચ, શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીયસેવાપ્રકારસદૃશ વસ્ત્રાલંકારસમર્પણરૂપ પ્રકારે તો પૂળમાં પણ દષ્ટિગોચર થાય છે  
 તથાપિ તેમનું વિભૂતિમાં પર્યવસાન હોવાથી તે પૂળમાર્ગીય ન છે, પરંતુ સાદૃશ્યમાત્રે તે ભક્તિ-  
 માર્ગીય નથી. કારણ કે માર્ગનો ભેદ નિયામક છે. કિંચ, જે માર્ગનો હોય તેણે કૃત સર્વ  
 ભગવંદર્શનિક પણ તન્માર્ગીય ન થાય છે. જેમ 'પ્રમાદથી કર્મ કરનાર' એ શ્લોકમાં  
 કર્મસાધુપધાર્ય કૃત વિષ્ણુરમરણ કર્મમાર્ગીય ન છે. વેદી 'જેની સ્મૃતિએ અને નામોક્તિએ  
 શ્લોકમાં સ્મૃત્યાદિવય પણ કર્મમાર્ગીય ન છે, પરંતુ નવધાભક્તિમાં ઉક્ત સાદૃશ્યમાત્રે ભક્તિમાર્ગીય  
 નથી. એ પ્રકારે સેવાપયોગી પૂળને કથીને ઘ્રવણાદિચિં: ઇલાદિએ તેને ઉપયોગી શ્રવણાદિને  
 પણ કહે છે. સેવાકરણાનંતર અવશિષ્ટ કાલમાં ઇતરના વ્યાસર્જના અમાવાર્થ શ્રવણ કર્તવ્ય છે. આદિ  
 પદે કીર્તન રમરણ ચિંતન પણ કર્તવ્ય છે. ૨.

એ પ્રકારે અઘાટતિપૂર્વક ભજનને કથીને કદાચિન મગરવદ્યે વ્યાવૃત્તિના સમયમાં પણ  
 હરિમાં-સર્વદુઃખહર્તામાં-ચિંતના વ્યાસર્જીવક ન વ્યાવૃત્તિ કર્તવ્ય છે. એમ વ્યાવૃત્તોપિ હરૌ  
 ચિત્તમ ઇલાદિએ કહે છે.

**વ્યાવૃત્તોપિ હરૌ ચિત્તં શ્રવણાદૌ યતેત્સદા ।**

**તતઃ પ્રેમ તથાસક્તિર્વ્યસનં ચ યદા ભવેત્ ॥૩॥**

શ્લોકાર્થઃ-અઘટત (ભક્તે) પણ હરિમાં શ્રવણાદિમાં ચિંતને સદા યતવું, તેથી પ્રેમ તથા  
 આસક્તિ અને બ્યારે વ્યસન થાય (ત્યારે પ્રીતિભાવ દૃઢ થાય) ૩.

ટીકાઃ-વ્યાવૃત્તિના કેરણની અનંતર અવશિષ્ટ સમયમાં પૂર્વવત્ર શ્રવણાદૌ શ્રવણ (કીર્તન  
 રમરણ ચિંતન) ઇલાદિમાં યતેત્ શ્રવણાર્થ યત કરવે.

એ પ્રકારે ભક્તિમાર્ગીય ભક્તિવૃદ્ધિના સાધનોને કથીને તતઃ પ્રેમ ઇલાદિએ ભક્તિવૃદ્ધિના  
 પ્રકારને કહે છે. પૂર્વ-પ્રથમ-પ્રેમ થાય છે. તતઃ સ્નેહાદિ ઉત્પન્ન થાય છે. તદનંતર પ્રીતિભાવ  
 ઉત્પન્ન થયે આસક્તિ થાય છે. ચિત મગરવરૂપમાં વ્યાસક્ત અર્થાત્ લગ્ન તદેકપર થાય છે.  
 તતઃ પ્રીતિભાવ થયે વ્યસન થાય છે. વ્યસન એટલે ભગવંતરૂપઅનિરેકે રિયતિ કરવાને પણ યકત

૧. સ્વરૂપ સમયમાં, ન આ અધ્યાયનો અર્જુનવાદ પણ મુખ્યસ્થિતિ પરો.

૨. છાસાસુએ અત્ર શ્રીકૃષ્ણાદિશુદ્ધ ભક્તિદર્શન અનુસંધાન અંતર્યા કર્તવ્ય છે. સામાન્ય  
 બાહ્યાદિમાં વિષ્ણુરમરણ ન કરીએ બીએ એ ખસોક્તિને પવિત્રાર્થ, ન બી. સમજવે.

નથી તે આ પ્રકારે, 'દશમસ્કન્ધમાં 'ગોપીઓને, ગોવિન્દના દર્શનમાં પરમ આનન્દ હતો, જેમને જેનાં વિના 'લક્ષ્ય' પણ યુગશત જેવો દતો' એમ-એ પ્રકારે બ્યારે વ્યસન થાય છે, ત્યારે ખીજભાવ હાથ આવે-૩.

એ પ્રકારે વ્યસનપર્યાન્ત ખીજદાર્થના પ્રકારને કથીને, અગ્રે વીજં તદુચ્યતે ઇત્યાદિએ ખીજનાં દેહવતે નિરૂપે છે.

**વીજં તદુચ્યતે શાસ્ત્રે દૃઢં યન્નાપિ નશ્યતિ ।**

**સ્નેહાદ્રાગવિનાશઃ સ્યાદાસત્તયા સ્યાદુહારુચિઃ ॥ ૪ ॥**

**શ્લોકાર્થઃ**—તે પૂર્વોક્ત-ખીજ (વ્યસનભાવન-તર) દૃઢ થાય છે એમ ભક્તિશાસ્ત્રમાં નિરૂપ્યું છે. (ખીજનું દાર્થ અર્થાત) જે કોઇએ પણ નાશ પામતું નથી સ્નેહથી રાગનો વિનાશ થાય, આસક્તિએ શુદ્ધારુચિ થાય. ૪.

**ટીકા**—તત્ તે પૂર્વોક્ત વીજં ખીજ વ્યસનભાવની અન-તર દૃઢં દૃઢ થાય છે એમ વીજં તદુચ્યતે શાસ્ત્રે, શાસ્ત્રે ભક્તિશાસ્ત્રમાં ઉચ્ચતે નિરૂપાય છે એમ અર્થ.

દૃઢવતું લક્ષ્ય યન્નાપિ નશ્યતિ ઇત્યાદિએ કયે છે. યત્ જે ખીજ કોઇપણ લૌકિકનાશકે વા અલૌકિકનાશકે પણ નાશ પામતું નથી એમ ખીજદાર્થનું લક્ષ્ય યન્નાપિ નશ્યતિ. લૌકિકનાશક અર્થાત દુઃસહીદિ, અલૌકિકનાશક કાલાદિ, તેણે પણ તે પૂર્વોક્ત ખીજ નાશ પામતું નથી એમ અર્થ.

**અતઃ**—પર જે પ્રકારે સ્નેહાદિવત્તના મધ્યમાં જેણે જે પ્રકારે સ્વાપનોદન થાય છે, તે પ્રકારે તેના અપનોદનપ્રકારને વદે છે. અત્ર સ્નેહાદિની ઉત્પત્તિમાં મુખ્ય ત્રણ સ્નેહાદ્રાગવિનાશઃ સ્યાત્ અપનોદક છે—(૧) ભગવન્થી અતિરિક્ત વિષયમાં રાગ, (૨) શુદ્ધાસક્તિ આસત્તયા સ્યાત્ એને (૩) ભગવાન્થી વ્યતિરેકે પણ કાલનિર્વાહ. તત્ર સ્નેહાદ્રાગવિનાશઃ

**શુદ્ધારુચિઃ ।** સ્યાત્ ઇત્યાદિએ રાગાદિવત્તનાં કયે એકે અપનોદકત્વને કયે છે. તત્ર પૂર્વે યથાકથનિચ્છદ અપરસ્નેહાદિરતી ઉત્પત્તિએ પણ ભગવદનિરિક્ત વિષયમાં રાગ થતો નથી. તદન-તર બ્યારે આસક્તિ થાય છે, તતઃ પ્રાદભાવ થાય છે, ત્યારે શુદ્ધાસક્તિનો અપનોદ થાય છે. ભગવદાસક્તિએ શુદ્ધાસક્તિ ચોલી જાય છે. ૪.

આસક્ત્યન-તરે શુદ્ધાસ્યાનામ ઇત્યાદિએ શુદ્ધારુચિમાં હેતુકયને કયે છે.

**શુદ્ધસ્થાનાં વાધકત્વમેનાત્મત્વં ચ ભાસતે ।**

**યદા સ્યાદ્ વ્યસનં કૃષ્ણે કૃતાર્થઃ સ્યાત્તદૈવ હિ ॥ ૫ ॥**

**શ્લોકાર્થઃ**—શુદ્ધસ્થાનું વાધકત્વ અને અનાત્મત્વ ભાસે છે. બ્યારે કૃષ્ણમાં વ્યસન થાય ત્યારે જ નિશ્ચય-કૃતાર્થ થાય. ૫.

**ટીકા**—શુદ્ધે સ્થિત આર્થોપુનાદિ, શુદ્ધમાં સ્થિત કરે તે 'શુદ્ધસ્થોઃ' અર્થાત આર્થોપુનાદિઃ તેમને સ્વસમર્થતામાવનો અભાવ હોવાથી તેમણે સદ સમ્યક્ ભાવનો શુદ્ધસ્થાનાં વાધકત્વમ્, વિધાતક છે એમ સ્ફુર્તિએ, તેઓમાં અરુચિ થાય જ છે, તેથી વાધકત્વ ભાસતે એમ કયું.

‘યં વાપિ ભાર્યાપુત્રાદિ ભાવબાધક છે એમ કંથ્યું.’ તથાપિ ‘અરે પુત્રોના કામોર્થ પુત્રો પ્રિય  
 યતા નયો; પરંતુ આત્માનો કામોર્થ પુત્રો પ્રિય થાય છે.’ એ ધ્રુતિએ  
 અનાત્મત્વં ચ માસતે. તે પ્રતિદિમાં આત્મસમ્બન્ધિત્વે પ્રિયત્વની પણ સ્ફુર્તિએ - સર્વાત્માંએ  
 આધિકત્વની સ્ફુર્તિ, યશે નદિ એમ આશરૂના નિરાસાર્થ, તે ભાર્યાપુત્ર-  
 દિમાં તાદૃશ ભગવદ્ગતિ ભક્તને આત્મસમ્બન્ધિત્વસ્ફુર્તિના અભાવે જેમ સર્વાત્માંએ પ્રિયત્વનો  
 અભાવ તે પ્રકારને અનાત્મત્વં ચ માસતે પ્રત્યાદિએ કહે છે. પેતાની ભગવદ્ગતિએ નિરૂપાધિ  
 સ્નેહરૂપદત્તે-નિરૂપાધિ સ્નેહના ભાગનાર્થે-ભગવાનેમાં જ આત્મત્વ સ્ફુરે છે, પરંતુ સ્વ આત્મામાં  
 આત્મત્વ સ્ફુરતું નથી. અંતઃ ભગવદ્ગતિઓમાં જ તે ભક્તને આત્મસમ્બન્ધિત્વ માસે છે, પરંતુ  
 સ્વાત્મસમ્બન્ધિઓમાં આત્મસમ્બન્ધિત્વ માસતું નથી એમ અર્થ. તે ભાર્યાપુત્રદિમાં આત્મસમ્બન્ધિ-  
 ત્વના ભાવનો અભાવ હોવાથી તેઓ આધિકત્વ જ માસે છે, પરંતુ સ્વાત્મીયકત્વ સ્ફુરતું નથી  
 એમ બહુવચાને વાચકત્વમાત્મત્વમ એમ કંથ્યું. આ પ્રકારે શ્લોકરચિમાં હેતુકથ્ય કંથ્યું.

એ પ્રકારે તાદૃશ ભક્તનું શ્લોકરચિમાં હેતુકથ્ય કરીને તેની જ સ્નેહરૂપિની પ્રકાશને ચદા  
 સ્યાત્ પ્રત્યાદિએ કહે છે. ચદા જ કાલમાં કૃષ્ણે, દ્વાત્મક-કૃષ્ણમાં  
 ચદા સ્યાદ વ્યસન વ્યસન સ્યાત્ થાય. ભગવત્ના દર્શનાદિ યતિરેકે તત્સમ્બન્ધિત્યતિરેકે  
 કૃષ્ણે કૃતાર્થઃ સ્થિતિની અશક્તિ એ વ્યસન તે ત્યારે થયે અર્થાત્ તાદૃશ ભાવ  
 સ્યાત્તદૈવ હિ. ત્યારે થાય ત્યારે જ કૃતાર્થ થાય, કૃત છે અથ જેણે તાદૃશ થાય.  
 અર્થ અજ ભક્તિમાર્ગવિસાક્ષાદ્ભગવત્સમ્બન્ધ દ્વિરેકા છે તે અર્થ  
 સ્વમાં કૃત થાય અર્થાત્ સમ્પાદિત થાય છે. ત્યારે કૃત છે પૂર્વોક્તદ્વિરૂપ અર્થ જેણે, અર્થાત્  
 ભગવાને તે ભક્તને, તેનું દાન કયું છે. એતદ્વિલક્ષનથી અતિરેકેન દ્વિત્વે દાન યુક્ત નથી એમ  
 શાપનાર્થ હિ પદે કંથ્યું. પ.

એ પ્રકારે તે વ્યસનવત્ ભક્તની ચેત્યતાના ભાવનું અને તેના દ્વિત્વ નિરૂપણ કરીને  
 તાદૃશસ્યાપિ પ્રત્યાદિએ તે ભક્તની અધિમ વ્યવસ્થાને કહે છે.

તાદૃશસ્યાપિ સતતં ગેહસ્થાનં વિનાશકમ્ ।

ત્યાગં કૃત્વા યતેદ્યસ્તુ તદર્થાર્થેકમાનસઃ ॥ ૬ ॥

લભતે સુદૃઢાં ભક્તિઃ સર્વતોપ્યધિકાં પ્રરામ્ ।

ત્યાગે વાધિકમ્બૂયસ્ત્વં દુઃસંસર્ગાન્તયાન્નતઃ ॥ ૭ ॥

શ્લોકાર્થઃ-તાદૃશ ભાવયુક્ત ભક્તને પણ સતત ગેહસ્થાન વિનાશક છે. ત્યાગ કરીને તેણે  
 તો યત્ન કરવો. તદર્થાર્થેકમાનસ તે ભક્ત સદૃઢ સર્વતોપ્યધિક પ્રરામ કરે છે. લાભમાં  
 દુઃસંસર્ગથી તથા અન્નતઃ વાધિકમ્બૂયસ્ત્વં છે. ૬-૭

૧ ચરણિ મિ. તેહીવાલા વિનાશનને મુદ્રિત કરતાં દિશે છે, તથાપિ શ્રીગોકુવનાયેં તે વિનાશકમ્  
 પાદનો અન્નિશ કરે છે.



ટીકા:-તાદશસ્વાયિ તાદશ ભાવે યુક્ત ભક્તને પણ સતત નિરંતર ગૌહસ્થાન  
 ગૃહમાં રિયતિ તાદશભાવના અને સત્સર્જના અભાવથી ચિનાશક  
 તાદશસ્વાયિ સતત તે બાળની વિદાતક છે એમ અર્થ. જે જેને વિદાતક તે તેની  
 ગૌહસ્થાન ચિનાશકમ સનિધિમાં રિયતિ કરી શકતો નથી. અતઃ એવ દ્વેષપ્રકરણમાં  
 'યદ્યમ્યુજાક્ષ' પદમાં પ્રવરત્તરૂપા સ્થામિનીછએએ નિરૂપિત છે  
 કે 'યદિ યત્રભૂતિ-આરથી-સ્વત્પાદતલં. આપના ચરણતલને અસ્માદમ અમે સ્પર્શ કર્યો  
 તત્રભૂતિ-ત્યારથી-અન્યક્ષમક્ષે અન્યગ્રક્ષ સ્થાતું રિયતિ કરવાને ન પારવામઃ. અમે શકત  
 નથી. તે જ પદનું આચાર્યચરણે વિવરણ કર્યું કે જેમ દેહાભિમાની વ્યાધ દેહવિદાતક હોવાથી  
 તેની સનિધિમાં રિયતિ કરવાને શકત નથી' એમ અનઃ તાદશસ્ય એમ કથ્યું.  
 અતઃ પર પૂર્વોક્ત ભાવે યુક્ત ભક્તની ગૃહરિયતિ ભાવવિદાતક હોવાથી તત્ર ગૃહમાં રિયતિ  
 કરવાને અશકિતએ તે ગૃહને ત્યાગ જ કરે છે તેથી ત્યાગ કૃત્વા

ત્યાગ કૃત્વા ગૃહને ત્યાગ કરીને-એમ કથ્યું.  
 તે ભક્તની ગૃહત્યાગની અનંતર તેની રિયતિનો પ્રકાર યત્તેચસ્તુ ઇત્યાદિએ ક્યે છે.  
 યત્તેચસ્તુ ત્યાગની અનંતર તે ભક્તે યત્ન જ કરવો. પરંતુ પ્રકારાંતરે રિયતિ  
 ન કરવી.

તદર્થાર્થિકમાનસઃ ઇત્યાદિએ તેના યત્નના વિષયને ક્યે છે. તાદશ ભક્તનો યદ્વિષયક ભાવ  
 તે વિષય ભગવાન જ થાય છે તેથી તે ભગવાન જ અર્થ સ્વચ  
 તદર્થાર્થિકમાનસઃ અસૌ અર્થશ્ચ એમ કર્મધારયસમાયે તદર્થ ભગવાન તેને અર્થે અર્થાન  
 લભતે સુદૃઢાં ભક્તિ ભગવદર્થ જ કેવલ માનસ અર્થાન મન છે એવુ તાદશ યદને સુદૃઢાં  
 ભક્તિ લભતે સુદૃઢ ભક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે. પૂર્વ તે ભક્તની વ્યસન  
 મર્થન્ત સર્વોપનેવ ભક્તિને કથીતે પણ પુનઃ તદર્થાર્થિકમાનસઃ એમ કથીતે પણ સુદૃઢ ભક્તિને  
 પ્રાપ્ત કરે છે એમ જ કથ્યું તેના આ આશય છે. તેથી પણ સુદૃઢ સર્વાભમાવરૂપા અર્થાત  
 સાક્ષાત સ્વરૂપાનુભવાલિંગા ભક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે એમ તે ભક્તિના લાભના કથને તાદશના પૂર્વોક્ત  
 અતિવિગાદભાવે વિદ્યમાન દેહના અપયમની અનંતર લીઝૌપયિક અસૌકિક દેહને પ્રાપ્ત કરીને સાક્ષાત  
 સ્વરૂપસમ્યગ્ની ફલને પ્રાપ્ત કરે છે એમ અર્થ.

સર્વતોપ્યધિકામ ઇત્યાદિએ ફલરૂપ ભક્તિના સ્વરૂપને ક્યે છે. સર્વતઃ સર્વતઃ  
 અર્થાન ચતુર્વિધ-સારૂપ્ય સાધુભ્ય સાધોક્ય અને સામીપ્ય-મેક્ષની

સર્વતોપ્યધિકામ અપેક્ષાએ પણ અધિકામ અધિક

પરમ પર અર્થાન અગણિતનંદપુરુષોત્તમપર્થવસાવિની એ પ્રકારે પૂર્વોક્ત ભક્તિગૃહિનુ  
 પર્થવસાન અને ફલ કથીતે પુનઃ ત્યાગમાં બાધકબૂયસ્ત્વના કથનનો આ  
 ત્યાગે વાધકભૂયસ્ત્વમ્ આશય છે. કદાચિત્ કોષ્ઠ ભક્તિભાગીનુસારી પૂર્વોક્ત ત્યાગના સ્વરૂપને  
 ન બધીને હું પણ ગૃહાદિનો ત્યાગ કરીને ભક્તિની ગૃહિને સાધીશ  
 એમ વિચારીને જે ગૃહાદિને ત્યાગવાને ઇચ્છે તે ત્યાગે વાધકભૂયસ્ત્વ ઇત્યાદિએ તેના તત્ર

૧. તાદશસ્વાયિ યદ્વિષયકો ભાવઃ સ ભગવાનેવ ભવતીતિ । સ એવાર્થઃ । એ વાક્યમાં રિતિ  
 અર્થય તાદશસ્વાયિત્વયોતક નથી, પરંતુ હેતુવાચક છે.

૨. પૂર્વોક્તપ્રકારત્યાગનો તે 'દેહે યન્નાપિ નશ્યતિ' ઇત્યાદિએ બાધકાભાવ ઉપપાદિત જ છે એથી  
 પૂર્વોક્ત ત્ય જ અત્ર વિવંસિત નથી. તેથી પુનઃ ત્યાગમાં બાધકભૂયસ્ત્વ ને કથાય છે તે 'કદાચિત્ કોષ્ઠ'  
 એમ વર્ધમાણત્યાગમાં જ બાધકભૂયસ્ત્વ છે.

પ્રિયેષ્વરને કહે છે. તો દશના ત્યાગમાં શુદ્ધિના ત્યાગે ભક્તિશુદ્ધિના સાધનમાં આધિક્યુરત્વ-આધિક્યુરતા બાહ્ય-હોવાથી દ્વંસ સિદ્ધ થતું નથી.

દુઃસંસર્ગાન્ ઇત્યાદિએ આધિક્યુરને જ કહે છે. દુઃસંસર્ગ પોતાને પૂર્વોક્ત ત્યાગનાં હેતુભૂત બાવનો અભવ હેવથી સર્વાત્મએ અિત. ભગવદેકપર ન હોવાથી દુઃસંસર્ગાતિયાજ્યતઃ ચિત્તાના આગવ્યથી દુઃસર્ગને અને ભગવદ્ભાવાભાવનાને લૌકિકોનો સર્જ સમ્ભવે છે તેથી તેનું આધિક્યુર સ્પષ્ટ જ છે. અને વધી તેને પૂર્વસિદ્ધ શુદ્ધિના બુદ્ધિપૂર્વક ત્યાગને અમાવ હોવાથી શરીરના નિર્વાહને અર્થે યત્ન કુરેચિન્ અન્નના ભક્ષણે તે અન્ન ભગવાનના અસંમર્ષણે જનિત દોષથી યુક્ત હોવાથી તદ્દનના અસમર્પિત અન્નના ભક્ષણે પોતાને પણ આદિબુદ્ધિદોષ સંભવે છે. યદપિ એતાદશને પણ ઇન્દ્રિયનિમગ્નના અમાવરૂપ આધિક્યુર દોષો સમ્ભવે છે, તથાપિ દુઃસર્જ અને અનદોષ એ ઉભય અતિપ્રમલ હોવાથી ઉભયની જ ગણના કરી છે. ૭.

એમ સતે તાદશ ભક્તે દોષાભાવપૂર્વક કહે પ્રકારે કાલનો નિર્વાહ કરવો એ આશક્ષીમાં અતઃ સ્થેયમ ઇત્યાદિ કહે છે.

**અતઃ સ્થેયં હરિસ્થાને તદીયૈઃ સહ તત્પરૈઃ ।**

**અદૂરે વિપ્રકર્ષે વા યથા ચિત્તં ન દૂજ્યતિ ॥૮॥**

શ્લોકાર્થઃ-અતઃ તત્પરૈઃ તદીયોએ સહ હરિસ્થાનમાં અદૂર તા વિપ્રકર્ષ (સ્થાનમાં) રહેવું, જે પ્રકારે ચિત્ત ન દૂપાય. ૮.

ટીકાઃ-તેથી પૂર્વોક્ત પ્રકારે સ્થિતિમાં દોષની સંભાવના છે અતઃ તેથી દોષના અમાવ પૂર્વક કાલનો નિર્વાહને અર્થે હરિસ્થાને પોતે ભક્તિમાંગીય હોવાથી અતઃ સ્થેયં હરિસ્થાને. ભક્તિમાંગીય સેવાપ્રકારથી યુક્ત ભગવત્થાનમાં શ્રીગોવર્ધનાદિમાં રહેવું.

તદીયૈઃ સહ તત્પરૈઃ ઇત્યાદિએ તત્ત્ર ભગવત્થાનમાં પણ સ્થિતિના પ્રકારને કહે છે. તદીયૈઃ ભગવદીયોએ સહ સહ સ્થિતિ કરવી. તેમાં પણ તત્પરૈઃ તદીયૈઃ સહ તત્પરૈઃ ભગવત્સ્વરૂપમાં ભગવત્સેવામાં ભગવદ્ભક્તના ભવજ્ઞાદિમાં પુરાયણ ભગવદીયોએ સહ. એતત્પ્રકાર સ્થિતિના અભાવે તત્ત્ર ભગવત્થાનમાં-પણ દુઃસર્જ પૂર્વસિદ્ધ બુદ્ધિના નાશનો સંભવ હોવાથી, શબ્દનશ્વં વૈયથ્ય જ થાય તેથી પૂર્વોક્તપ્રકારે સ્થિતિ કરવી એમ જણાવ્યું.

નિરત્તર તત્પ્રકારિશ્ચ સ્થિતિના અસમ્ભવમાં ચિત્તદોષના અભાવાર્થ, અદૂરે વિપ્રકર્ષે વા ઇત્યાદિએ પ્રકારાન્તરે પણ સ્થિતિના પ્રકારને કહે છે. અદૂરે પૂર્વોક્ત અદૂરે વિપ્રકર્ષે વા સ્થનથી સ્વસ્થ અન્તરગે, અથવા વિપ્રકર્ષે તેથી પણ કોઈક દર સ્થલમાં સ્થિતિ કરવી. 'ભગવત્પરાયણ તદીયોએ સહ' એમ સ્થિતિના પ્રકારને કથીને પણ પુનઃ 'અદૂર વા વિપ્રકર્ષે સ્થલમાં' એમ જે કથ્યું તેનો આ આશય છે. અતિનિશ્ચિત સ્થિતિમાં-અતિપરિચયથી અવગત એ ન્યાયે કહ્યું ભગવદ્ભક્તની અવગત પણ સમ્ભવે છે, તેના અભાવને અર્થે 'અદૂરે વિપ્રકર્ષે વા' એમ કથ્યું. તત્ત્ર પણ એ પ્રકારે પણ સ્થિતિ કરીને તદીયભક્તોએ સહ સર્જ તે કાર્ય જ. તપન્ય નદિ એમ ઉક્ત છે.

એ રીતિએ પ્રકારને રિયતિપ્રકારને કથીને પણ યથા ચિત્તં ન હુણ્યતિ ધત્યાદિએ રિયતિપ્રકારના નિર્ગતિત પ્રકારે અથવા સ્વભવોભિવ્યપિત પ્રકારે યથા ચિત્તં ન હુણ્યતિ । અને જે પ્રકારે ભગવદ્વાદિર્બુધ્ધિએ ચિત્ત ન હુણાય તે પ્રકારે રિયતિ કરવી પરંતુ પ્રકારાન્તરે નહિ એમ અર્થ છે. એ રીતિએ ભક્તિતદ્દિના પ્રકારને કથીને શુદ્ધિની પરમકાષ્ટાને કથીને તત્સાધ્ય ફલ પણ કથ્યુ- ૮.

તદનન્તરે ભક્તિતદ્દિના પ્રકારને કથીને શુદ્ધિની પરમકાષ્ટાને કથીને શુદ્ધપુષ્ટિસાધનપ્રકારને ન જાણતાં 'શુદ્ધને ત્યજીને શુદ્ધિને સાધીશ' એ વિચારે પ્રવૃત્ત બંધનની બાધસમ્ભાવનાના નિરાકરણપૂર્વક ફલસિદ્ધપર્થ રિયતિપ્રકારને કથીને સેવાયાં વા કથાયાં વા ધત્યાદિએ શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગિય ધર્મદયમાં આસક્ત ભક્તોને પણ એતન્માર્ગિય ફલની સિદ્ધિ થાય છે એમ જણાવે છે.

**સેવાયાં વા કથાયાં વા યસ્યાસક્તિર્દૃઢા ભવેત્ ।**

**યાવજ્જીવં તસ્ય નાશો ન ક્વાપીતિ મતિર્મમ ॥ ૧ ॥**

શ્લોકાર્થ—સેવામાં વા કથામાં જેની આસક્તિ યાવજ્જીવ દૃઢ હોય તેનો નાશ કોઈ પણ દેશકાલમાં થતો નથી એમ મારી મતિ છે. ૯.

ટીકા—સેવાયાં શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગિયાર્થે પ્રકૃતિપ્રકારસેવામાં, યાઅથવા કથાયાં તેના અવશિષ્ટ સમયમાં તન્માર્ગિયક્ષીલાની કથામાં યસ્ય જેની આસક્તિર્દૃઢા ચિત્તવ્યાસક્તિપૂર્વક આશ્રય યાચ-ક્ષીણં ભવેત્ યાવજ્જીવ હોય તસ્ય તેનો કથાપિ કોઈ પણ દેશકાલભેદે પણ નાશ નાશ ન ભવેત્ થતો નથી, તે બાવ તેનો ફલસાધક થાય છે.

અથવા, સેવા અને કથા એમ ઉભયનું વિદ્યે કયન હોવાથી ભગવદ્વિષ્ણાએ કોઈની સેવામાં જ દૃઢાસક્તિ થાય છે, પરંતુ તે આસક્તિ યાવજ્જીવ અપેક્ષિત છે, પરંતુ યત્કિંચિત્ કાલ નહિ. તસ્ય પદ્યી ભગવદ્વિષ્ણાએ સેવાસક્તનો અને કથાસક્તનો કોઈ પણ સ્થલમાં નાશ થતો નથી. તન્માર્ગિયફલની પ્રાપ્તિમાં અન્તરાય થતો નથી, એમ મમ મતિઃ મદીય મતિ છે, તેથી સ્વ-મતમાં ફલવિવરમ્ભના અભાવમાં દ્વેતુત્વકથને ફલની પ્રાપ્તિમાં નિઃસંદિગ્ધત્વ કથ્યુ- ૯.

એ પ્રકારે પૂરેકાત શ્લોકમાં સેવાસક્તના અને કથાસક્તના ફલને કથીને કદાચિત્ કેઈ સેવા-સક્ત કથાસક્ત બંધનમાં દર્શન કરીને સ્વયં પણ આસક્તિત્યતિરેક ઉત્સાદમાત્રે સેવા કરવાને ઇચ્છે તેને બાધ સમ્ભવે છે તત્ર વાધસમ્ભાવનાયાં તુ ધત્યાદિએ બાધના સ્વરૂપને અને તન્નિવારણ-પ્રકારને કથે ૯.

**વાધસમ્ભાવનાયાં તુ નૈકાન્તે વાસ ઇપ્યતે ।**

**હરિસ્તુ સર્વતો રક્ષાં કરિણ્યાતિ ન સંશયઃ ॥ ૧૦ ॥**

શ્લોકાર્થ—બાધની સમ્ભાવનામાં તો એકાન્તમાં વાસ ઇષ્ટ નથી, હરિ તો સર્વતઃ રક્ષા કરે, સંશય નથી. ૧૦.

ટીકા—બાધના સમ્ભવમાં પ્રકારાન્તરે બાધાભાવનો વ્યુદાસ તુશબ્દે ઉક્ત છે. સેવાકરણમાં દૃઢાસક્તિના અભાવથી ઉદ્ભવે વા ભોગાસક્તિએ બાધાનો સમ્ભવ સને વાધસમ્ભાવનાયાં તુ પોતાને સેવાના અકરણમાં આસક્તિએ જનિત આનંદે 'મારાથી સેવા નૈકાન્તે વાસ ઇપ્યતે । થતી નથી' એ વિચારે 'શુદ્ધને ત્યજીને એકાન્તમાં ભગવત્પ્રામર્યરણુદિક મારે કર્તવ્ય છે' એ બુદ્ધિએ જે એકાન્તમાં રિયતિ કરવાને ઇચ્છે તો તાદશ બંધનને પણ સેવાના ત્યાગપૂર્વક એકાન્તરિયતિ અનુચિત છે એમ નૈકાન્તે વાસ ઇપ્યતે પ્રત્યાદિએ શુદ્ધત્યાગના નિષેધને કથે છે કે સેવાને ત્યજીને તેને એકાન્તવાસ ઇષ્ટ નથી સેવાકૃતિ જ ઇષ્ટ છે.